

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

ERDEM

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : 12
Sayı : 35

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

ERDEM

Cilt 12

Mayıs 2000

Sayı 35

Gün Ofset
Ankara 2002

İÇİNDEKİLER

MAKALELER

AYŞE BÜYÜKYILDIRIM: XVII. Yüzyıldan Bir Muhabbet Ehli Daha: Kâşif	319
SALİM CÖHCE: XIX. Yüzyılın Sonlarında ve XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Fikir Hareketleri	328
SÜLEYMEN KAZMAZ: Ahilik ve Sanayileşme	357
BAYRAM KODAMAN-NEDİM İPEK: Balkanlar, Girit ve Kafkaslarda Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İşken Birimlerinin Kuruluşu (1878-1912)	377
GÍCOMA E. CARRETTO: Cem Sultan a Roma	419
MAHMUT ŞAKİROĞLUÇ: Cem Sultanın Roma Şehrindeki Günleri	451
SOYALP TAMÇELİK: Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihi Gelişimi İçerisinde Siyasî, İktisadî ve Sosyal Etkileri	483
ÖMER FARUK TEBER: Osmanlı Devleti Adlî Yapısından Bir Kesit: Şer'îye Sicilleri	537
ARSLAN TERZİOĞLU: Dr. James İsrail'in Yeni Bulunan Hatıratında Sultan Mehmed Reşat'ın Ameliyatı İle İlgili Bölümün Değerlendirilmesi	555
ZEKERİYA TÜRKMEN: II.Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri	567
ALİ UÇAN: Türk Dünyası'nda Orta Asya-Anadolu Müzik İlişkileri	593
DİMİTRİ YEREMEYEN: Orta Çağ'da Rus-Türk İlişkileri	665
KİTAP TANITIM YAZILARI	
SAİM KESKİN	
Yönetim Yönetilenle Bütünleşmesi	679
Pontus Sorunu	685
Kurtuluş Savaşı ve Grekler	689
Kore Kaplanı ve Kıdemli Savaşçı	695
Batının Doğu Sorunu: Kutsal Anadolu	709

ON YEDİNCİ YÜZYILDAN BİR MUHABBET EHLİ DAHA: KÂŞİF

AYŞE BÜYÜKYILDIRIM*

On yedinci yüzyılın yarısında yaşayan Kâşif'le ilgili olarak bize, Sâlim, Safâyi, Belîğ, Vakâyi'ü'l-Fuzalâ, Mecelletü'n-Nisâb, Sicill-i Osmâni ve Âdâb-ı Zurafâ Kaynaklık ederler.

Tezkirelerin bildirdiğine göre Kâşif, hicrî 1076 (1666) yılında İstanbul'da doğmuştur. IV. Mehmed döneminde Nakîbü'l-eşrâf olan Es'adzâde Seyyid Mehmed Saîd Efendi'nin oğludur.¹

Asıl adı, Seyyid Mehmed Sa'düddin Efendi² olan Kâşif, Osmanlı Devletinde önemli bir rolü olan Hocasade ailesine mensuptur. Kâşif'in babası Esadzade Seyyid Mehmed Saîd Efendi, 16.yüzyılda şeyhülislâmlık da yapmış olan Tâcü't-Tevârih adlı meşhur tarihinin sahibi Hoca Sadeddin Efendi'nin torunudur.

Mehmed Saîd Efendi, dönemin hatırı sayılır bilginlerinden ilim ve fazilet sahibi bir kişidir. Çocuklarının eğitiminde, hem kendisi etkili olmuş hem de onlara dönemin değerli şahsiyetlerinden dersler aldirmayı ihmal etmemiştir.

Kâşif'in ilme olan sevgisi dolayısıyla hocalarının önünde gece sabaha kadar 'şem'-i fûrûzân' gibi hizmet ettiği belirtilmektedir. Bu sevgi ve ilgi, onu 'ilm-i marifet', 'ilm-i kitâbet' ve 'hüsn-i hat'ta parmakla gösterilecek kadar hünerli ve saygın bir şahsiyet hâline getirmiştir.³

1093 (1684) tarihinde Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'den mülâzım olup müderrislik mesleğine girmiştir.⁴ Bunu takiben, ilk olarak Cafer Paşa

* Dr.

¹ Salim, Tezkire-i Salim İst. 1315, s.570.

² İsmail Belîğ, Nuhbetü'l-Âsâr Li-Zeyli Zübdeyi'l-Eşâr, Hzl., Abdülkerim Abdülkadiroğlu, Ank. 1985, s. 440-444

³ Salim, age., s. 570.

⁴ Şeyhi Mehmed Efendi, Vakâyi'ü'l-Fuzalâ II-III, Hzl., Doç. Dr. Abdülkadir Özcan, İst. 1988, s.158.

medresesinde müderrisliğe başlamıştır. Sırasıyla Mustafa Ağa, Beşiktaş'ta Sinan Paşa, Sahn-ı Semân medreselerinden birinde, Ali Paşa-yı Cedid, Kadırga Limanındaki Mehmet Paşa ve Sultan III. Murad'ın annesinin Üsküdar'da yaptırdığı Valide Sultan medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra, 1111 Rebiyülâhîrinin on dokuzuncu günü (1699) İstanbul'da vefat etmiş, Edirne Kapısı haricinde Emir-i Buharî zaviyesi civarında defnedilmiştir.⁵

Kâşif için Sâlim Tezkiresinde “Maârife meyl ü mahabbeti olan bir şâ'ir”⁶ ifadesi kullanılır. Kaynaklarda Kâşif'in sihir hastalığına tutularak gece sabaha kadar dolaştığından ve çok konuşkan biri olduğundan söz edilir. Hatta meclislerde konuşmasıyla meşhur olduğu belirtilir.

Kâşif'in ilim ve hat sahasındaki ustalığı söylenirken “hatt-ı ta'liki 'İmâdpeşend olduğu zâhirdir”⁷ denilerek meşhur Safavî hattat İmâd'la mukayese edilir. İnşâda ise on yedinci yüzyılın nesir üstadları Veysî ve Nergisî ile kıyaslanır.⁸ Türkçe ve Farsça olmak üzere iki dilde yazılmış divanı olduğu ifade edilir.

Çağdaşları arasında imtiyaz sahibi, irfan ehli, vakur bir kişiliğe sahiptir. Kendisinden “Mecmû'ül-ma'ârif-i mevfûr akrânı beyninde imtiyâzı meşhûr vakurdı. Hâşmet-i muhteşem ve şâhib-i âzamet fûnûn-ı edebiyede yegâne şî'r ü inşâda müfred-i zamâne”⁹ diye söz edilmektedir.

Edebiyat ilminde tek, şiir ve inşâda, talik yazıda usta bir şair olduğu söylenen Kâşif'in söz meclisinde kelâmın sihirli olduğu da ifade edilir.¹⁰

Kâşif, Divan şiirinin 17.yüzyıldaki önemli temsilcilerinden biridir. Kâşif'in edebî kişiliğiyle ilgili olarak Sâlim, Safâyi ve Şeyhî Mehmed Efendi teferruatlı bilgi verirler.

Tezkirelerin onun iyi bir âlim, usta bir şair olduğu konusunda birleştikleri görülür. Sâlim Tezkiresinde, Kâşif için “Dağâyık-ı hağâyık söylenen dimâği tekellümde bahadır, bir saatte bin söz söylemeye kâdir nazik şiirleri ve övgüye değer beyanı olan”¹¹ bir şairdir denir. Safâyi, onun sözlerini

⁵ age., s. 159.

⁶ Salim, age. s.571.

⁷ Safâyi, Tezkire-i Safâyi, Sül. Ktb.Es'ad Ef. 2548, vr.239b.

⁸ age., vr. 240a.

⁹ Şeyhi Mehmed Efendi, age., 159.

¹⁰ Safâyi age., vr. 239a.

¹¹ Salim, Tezkire-i Salim, İst. 1315, s.571.

güzel koku ile alâkalandırır. Fârisi tekellümüyle Acem zariflerinin ve Arapların kendisine gıpta ettiğini, Arap fesahatı ve Türk dilinde tek olduğunu söyleyerek, bu yönüyle şairi düzgün serviye (serv-i âzâd) benzetir.¹²

Tezkirelerdeki bilgilerin yanı sıra divanından da onun yüzyılın önemli şairlerinden biri olduğuna dair güçlü mesajlar vardır. Ayrıca Divan'da yer alan, on yedinci yüzyılın Ârif mahlûslı şairi Abdülbâkî Efendi'ye ait bir takriz de Kâşif'in sanatıyla ilgili dikkate değer bilgiler vermektedir. Âdâb-ı Zurafâ'nın Vâkıf maddesinde, Vâkıf'ın, aynı zamanda amcası olan Kâşif ve Abdülbâkî Efendi'yi örnek aldığı yazılıdır. Râmiz, bu iki şahsiyet için "şi'r ve inşâ hanedânının yegânesidir"¹³ der.

Âdâb-ı Zurafâ'da yer alan bir beyit de Kâşif'in, devrinde önemli bir şair olmasının yanı sıra, sanat vadisinde kendisinden etkilendiğini ifade etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Mezâyâ-yı kelâma Kâşif-âsâ Vâkıf olmuşdur
'Aceb mi Fâ'iz olsa hâ'iz-i taşîn-i Hâkânî¹⁴

Abdülbâkî Efendi'nin takrizinde, Kâşif için tezkirelerde de söylenen övgüleri destekler ve güçlendirir mahiyette ifadeler vardır. Onun söz işiyle uğraştığı, nazım sanatını iyi bildiği, sözleri nadir olan, sanatlı söz söylediği, fazilet ve irfan ehlinden divan sahibi bir şair olduğu ifade edilir.¹⁵

Kâşif'in, geleneğe uyarak Refdî divanı için yazmış olduğu takriz de şairin o dönemde, edebî kritiğinden faydalanılan, görüşlerine değer verilen, dikkate değer bir şahsiyet olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.¹⁶ Safâyi, Tezkiresi'nin Refdî maddesinde, bu takrizden "Kâşif Efendi'nin çekide-i kalem-i anberîn-raşamı" diye söz eder.¹⁷

Türkçe divanındaki şiirleri, Kâşif'in şiir gücünü, söz söylemedeki ustalığını, tekniğe hâkimiyetini, ifade rahatlığını göstermektedir.

¹² Safâyi Tezkiresi, age. vr. 240a.

¹³ Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâsı, Hzl. Sadık Erdem, Ank. 1994, s. 279-280.

¹⁴ Râmiz, age., s.280.

¹⁵ Kâşif, Divan, Hazine Ktb. No.922/3, vr. 1b.

¹⁶ Safâyi Tezkiresi, Süleymaniye Ktb. Esad Ef. 2549. 104a.

¹⁷ Râmiz, age., s. 280.

Şair, divanına, sözlerini nurlandırması ve onları sırlar hazinesinin kapılarını açan bir anahtar eylemesi için Allah'a yalvararak başlar. Allah'tan dil papağanını hoş sözlü yapmasını ister.

Her beytümi na't-ı server-i 'âlemde
Miftâh-ı der-i hazine-i esrâr it

Mü. 2/2

Bir şiirinde kendisine övmenin marazî yaratılışından kaynaklandığını, bunun kaside sonunda bir gelenek olduğunu belirterek tevazu göstermesine rağmen, şiiri söz konusu olunca birçok teşbih unsuruyla onu övmeye koyulur.

Bu sözler marazî tab 'um degül lik iftihâr itmek
Kaside âhîrinde 'âdet olmuş bir temâşâdur

K.15 / 31

Kâşif bir başka beytinde de Nef'î'nin fahriyelerini hatırlatan bir üslupla "çalışma ve gayret kafilesinin padişahı benim" diyerek, evc-i âlâyı şöhretiyle doldurduğunu söyler. O, yaratılışıyla bütün Irak, İran ve Turan ülkesini büyülemiştir.

Benem ol hüsrev-i mevkib-nümâ-yı sa 'y-ı güşiş kim
Pür itdüm şıyt u tabl u âteşümden evc-i â 'lâyı

TAR. 1/35

Muşahhar itdi yekser Rüstem-i zür-âver-i tab 'um
'İraq-ı 'ilm ü İrân-ı haç u Tûrân-ı inşâyı

TAR. 1/36

Şiirlerinin bir "şekeristân-ı nezâket" olarak ifade edildiği bir beyitte kalem de tûfiye benzetilir:

Nola destümde gūyâ olsa her dem tūṭī-i ḥāmem
Sūtūr-ı nazm-ı pāküm şekeristān-ı nezāketdür

K. 14/18

Kâşif, divanında dönemin şöhretli sanâtkarlarını hatırlar. Bunlardan biri de Nâbî'dir. Bir beyitinde sözlerinin ancak Nâbî'nin üslûbuna nazire olabileceğini belirtir. Çünkü onun sözleri de Nâbî gibi hikmet peçesini açmaktadır.

Nazîre-baḥş olur ancak edâ-yı Nâbî'ye
Zebân-ı Kâşif burqa '-güşâ-yı ḥikmet imiş.

G. 37/5

Kâşif'in şiirlerinde Nâbî'den başka, Nâilî'den, Zâtî'den, Fuzûlî'den ve Bâkî'den izler görülür. Gazellerinin ilki olan "peydâ" redifli şiiri Nâilî'nin aynı redifle söylenmiş şiirine naziredir. Nâilî, 17. yüzyılın önde gelen şairlerinden biridir. Nâilî'nin vefatı Kâşif'in doğum yılına rastlar. Dolayısıyla şairin, Nâilî'den etkilendiğini söylemek hiç de yanlış olmaz kanaatindeyiz. Nâilî'nin, adı geçen redifli meşhur şiirinde söylediği, "Bu dünya baştan başa dert ve gam sıra dağlarıyla doludur. Üstelik her arzu kazmacısı da yeni bir Bisütun dağı meydana getirir."¹⁸ ifadesine karşılık o aynı redifli gazelinde :

Ben ol Ferhād-ı 'aşkam tişe-i âhum ğubār eyler
Ser-i âhumda olsa nice yüz biñ bi-sütün peydâ

G. 1/2

şeklinde benzer söyleyişlere yer verir.

Onu, tûtî gibi söyleten, sevgilinin güzel yüzünün feyzidir. Çoğu zaman bakış olarak düşünülen hançer bazan da mana olur. Mana hançerinin, düşmanlarını utançla yaraladığını söyleyerek söz vadisinde kendisini çekemeyenler olduğunu da belirtir:

¹⁸ Haluk İpekten, Nâilî, Hayatı, Sanatı ve Şiirlerinden Seçmeler, Ank. 1986, s.42.

Düşmenüm şerha-nāk-i haclet iden
 Hınçer-i ābdār-ı ma'nidür

G. 10/4

İşi mana nağmelemek olan kalem, aynı zamanda mana bahçesinin
 bülbülüdür:

Qalemüm nağmekār-ı ma'nidür
 Bülbül-i sebzār-ı ma'nidür

G.11/1

İki başlı kalemi mana dağının ejderini avlayan bir kuştur.
 Aynı beyitte zülûf-mana, gönül-kuş benzerliği söz konusu edilir :

Dil ki zülfin hayāl ider Kâşif
 Murğ-ı ejder-şikār-ı ma'nidür

G.10/5

Kâşif'in şiirinde sevgili ve muhabbetle ilgili yaraların, gamın, ayrılığın
 dışındaki olaylardan kaynaklanan bir derde tesadüf edilmez.

Şair rubailerinde, farklı olarak dünyayı hiçe sayan "Zahm-ı sitem-i
 zamāndan bî-ħaber" bir rind olarak karşımıza çıkar. Sevgi göğünde dolaşan
 bir seyyâre, rızâ şarabıyla mest biridir.

Biz nevşe-tâb-ı mihriile cilvegerüz
 Eflāk-ı maħabbet içre seyyârelerüz
 Mestî-i piyâle-i rızâdan şimdi
 Zahm-ı sitem-i zamāndan bî-ħaberüz

R. /5

Çemeni süsleyen ırmağın safveti, şaire nazmını hatırlatır:

Safvet-i cüy-ı çemen-pirâyı gördüm Kâşifâ
 Bî-tekellûf nazm-ı hûşter geldi ol dem hâtırâ

G. 48/7

Şiirinin güzelliği, şirinliği sevgiliyi anlatması sebebiyledir. Beyitte tûtî-ayna ilgisi de hatırlatılarak sevgili bir ayna olarak düşünülür.

Nola şîrîn ise güftâr-ı Kâşif tûti-i tab'ın
O şûh-ı nevresûñ mir'at-ı hüsni tâze-gû eyler
G.15/5

Nazmını bir nihalistana benzeten şair, orada ham meyvaya rastlanmayacağını söyleyerek yaratıcı, istidatlı bir sanatkâr olduğunu da belirtir.

'Acebdür bâr-ı hâm olmaz nihâlistân-ı nazmumda
Bu hâşşiyet meger kim feyz-i hürşid-i fetânetdür
K.14/16

Zarafet sahibidir. Şiirinde bayağlık ifade eden beyite tesadüf edilmez. Zarafetin aya teşbih edildiği beyitte ayın tesiriyle şiir de renkli çiçeklere benzemiştir. Ayla söz konusu edilen sevgilidir.

Riyâz-ı şî'rümüñ rengin olur ezhârî elbette
Bu hâlet gâlibâ te'sîr-i mehtâb-ı zerâfetdür.
K.14/17

Kendisi için "mana denizinin dalgıcı" ifadesini kullanarak şiirlerinde derin ve hayallerinde orijinal olduğunu anlatmak ister.

'Aceb mi dürrile memlû ise cîb ü girîbânî
Ki gâvvâş-ı hayâlüm gavtakâr-ı baħr-ı ma'nâdur
K.15/29

Bu ifade, Kâşif'in her anlamda olmasa da Sebk-i Hindî üslubundan da etkilendiğini ortaya koyar. Bu tarzın büyük ustası Nailî'nin de aynı yüzyılda yaşamış olması ve etkilerinin devam etmesi sebebiyle bu gayet tabiidir. Nitekim yukarıda sözünü ettiğimiz "peydâ" redifli gazel de bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Kâşif'in şiiri ve manayla ilgili ifadelerinde onun ilhamını mahlâsından alan söyleyişleri dikkat çekicidir. Daha önce ifade ettiğimiz, mana denizinin dalgıcı oluşu, hikmêtin peçesini açması, şiirinin sırlar ihtiva etmesi, sırla dolu hazinenin kapısının anahtarı eylemesi için Allah'a yakarışı şeklindeki söyleyişleri bu tarz söyleyişlerdir.

Kâşif, aşk konusunda da son derece duyarlı ve incedir. Klâsik şiir geleneğine bağlı bir şair diyebileceğimiz Kâşif'in şiirlerinde de diğer şairlerimizde olduğu gibi, çevre karşı sadakatten ve sevgiden asla taviz verilmez. Madem ki cisimdeki yaralar bir "gül-i rânâ"dır, "O hâlde bunlardan incinmek, acı duymak niye?" diye sorar. Bilâkis bu aşığı mesut eden durum olmalıdır. Divanda, sevgili, divan şiiri geleneği içerisinde hep söylenen, eziyetlerinden asla bıkmayan, tahtı gönülde, aşk mülkünü sultanı sevgilidir. Sevgili ise herşeye hükmeden bir padişah olarak işlenmiştir. Aynı sevgili, bir berber edasıyla âşıkların başlarını yerlere serecek kadar da vefasız ve acımasız bir sultandır.

Ser-tırâş olduğın isbât ider ol âfet-i cân

Ser-i 'uşşâkı döküp hâke -müy gibi

G.51/3

Sevgilinin, âşığa iltifat ettiği görülmez. Bu sebeple âşık, çoğu zaman sevgili yerine koyduğu tabiatın eşsiz güzellikteki varlıklarında teselli bulur. Bazan ayın etrafındaki hâle olur, bazan sevgilinin mahallesinde kurban edilmeye hazır bir koçtur. Bazan da elinde kâsesi iltifat dilenir. Kâşif, hikâye kahramanlarını hatırlatarak onlarla sevgiliyi ve âşığı karşılaştırır. Sevgiliyle mukayese çoğu zaman onun güzelliği ve ahlâkıyla ilgilidir. Bütün vefasızlığına karşılık, o, yine eşsiz güzelliği ile söz konusu edilir. Âşık, cefaya karşılık her zaman vefa sergiler.

Sevgiliyle ilgili teşbih unsurlarının seçiminde şairin inceliği ve titizliği oldukça dikkat çekicidir. Ay ve güneş başta olmak üzere, bahçede salınan servi, gonca, nergis, bazan da balık sevgili için teşbih unsuru olur. Yüz, bakış, kirpik, boy, saç gibi, çeşitli vücut aksamalarıyla birlikte ele alınır. İnsan tipleri içinde âşık, sevgili ve rakipten söz eden Kâşif'in şiirinde dördüncü bir tipe tesadüf edilmez.

Âşığın muhabbet serüveni çeşitli teşbihler, hayal ve tasavvurlarla anlatılır. Sevgilinin zülfü görüldüğü an âşığın gönül deryasında, asla dinmeyecek dalgalanmalar da başlamış olur.

Göründi ebr-i zülf-i yâr şimden soñra ey Kâşif
Neden kâbildür olmak lücce-i dilde sükün peydâ
G. 1/5

Kâşif'te aşk; âşık, sevgili ve rakip etrafında döner. Divan'da âşık etrafında daha fazla durulur denilebilir. Âşık; gözyaşı döken, sevgilinin başkalarına meybinden ıstırap duyan, ayı çevreleyen hâleyi kıskanacak kadar sevgisinde hassas, gamlı, yaralı, perişan gönüllü, devamlı ah eden, gönlü sükûndan habersiz bir olarak tasavvur edilir. Efganla dosttur, arzusu ve hevesi yoktur. Dert yüklü kafilenin çanıdır:

Efgânla ülfet eylemiş bî-hevesüz
Biz kâfile-i metâ'-ı derde ceresüz

R.6/1-2

Hikmet tacının Senceri, kaküldeki girdaba müptelâ biridir. Gam çölündeki susamışlığını çeşme-i lâ'l ile giderir. Sevgili söz konusu olunca dış güzelliklerle ilgilenmez. Hatta onları sevgiliyle birlikte düşünür. Sevgilinin kulu, kölesidir. Onun kakülünün kıvrımı boynuna dolanmıştır.

Tavk-ı gerden ideli halka-i zülf-i siyehûñ
Boynı bağlu kuluyam sen şeh-i Yûsuf-nigehûñ

M.G

Emel, âşık için gam devinin gizlediği bir yerdir. Açılınca içerisinden yalnızca matem çıkar. Âşığın boyu iki kat olarak, bir çeng'e benzemiş, aşk neyinin nağmelerine eşlik etmektedir. Divan şiiri geleneğine uyarak hat ve hançer derdinden şevk duyduğunu ifade eder. Sevgiliden gelecek dertleri zevk edinme geleneği en bariz ve estetik biçimini Fuzulî'de bulmuş, diğer şairlerde de bu anlayış sürüp gitmişti. Kâşif de bu anlayışın, divan şiirindeki başarılı bir takipçisidir.

Divanda ayrıca 19. yüzyılda Ziya Paşa'nın meşhur Terkib-i Bendinde

rastladığımız dünyayı kan dolu bir çeşmeye benzetme¹⁹ şeklindeki dünya görüşüne tesadüf edilir. Burada, sevgiliyle birlikte düşünülen felek zehir dolu bir kâseye benzetilmiştir:

Kām-h'āh-ı çarh-ı bî-inşâf olan âşüfte-dil
Kâse-i zehr-âbdan hâşiyet ümmindedür

G.13/2

Yarasanın gözünün ışıktan görememesi sebebiyle düşmanlarını yarasa olarak düşünülür :

Görimez düşmen-i huffâş çeşm-i hüsni ey Kâşif
Kelâmuñ olsa da zîb-i cihân mânende-i hürşid

G.8/5

Kâşif, manaya olduğu gibi şekle de hâkim bir şair olarak karşımıza çıkar. Vezni kullanmada da başarılı olan şairin şiirinde imalenin dışında aruz hatasına pek az rastlanır. Dili, zaman zaman ağırlaşmasına karşılık genellikle sadedir. Şiirinde ahengi yok edecek, ya da kulağa hoş gelmeyecek seslere rastlayamadık. Bu da Kâşif'in kelime seçimindeki titizliğinin tabii sonucudur. Şairin, gazellerinde ve rubailerinde sadeleşen dili kaside ve mesnevîlerde ağırlaşır. Divanda bazan bir mısralık zincirleme tamlamalara rastlanır.

Nazik ve zarif dilli bir şair olan Kâşif'in genç yaşta vefatına rağmen, kısa ömrüne sığdırdığı şiirleriyle, 17. yüzyılın diğer şairleri yanında haklı bir şöhreti olması gerektiğine inanıyoruz.

¹⁹ Önder Göçgün, Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri, Ank. 1987, s. 210.

XIX. YÜZYILIN SONLARINDA VE XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE FİKİR HAREKETLERİ

SALİM CÖHÇE*

M.Ö. III bininci yıllarda **atlı-göçebe bozkır kültürü** dediğimiz bir kültürle tarih sahnesine çıkan ve M.Ö. 1700 yıllarından itibaren “devlet hayatı” yaşamaya başladıkları kabul edilen Türkler, değişik medeniyet çevreleri içerisinde ve Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı gibi çeşitli adlar altında kurdukları büyük devletler ile XVIII. yüzyıla kadar dünyanın gidişine, tarihin akışına birinci derecede tesir etmiş, yabancı bir tarihinin deyişiyle âdeta “tarihin mayası” olmuşlardır. Ne var ki, XVIII. yüzyıldan sonra Türk dünyası önce duraklamış, sonra da gerilemeye başlamıştır. Bu gerileme; doğuda Türkistan’da, 1881 Göktepe savaşı ile büyük bir felakete dönüşürken, batıda yalnız kalan Osmanlı Devleti’ni de varlığını devam ettirebilmek için büyük bir mücadelenin içerisine itmiştir.

Oğuzların XI. yüzyıl başlarından itibaren büyük kitleler hâlinde Orta Doğu’ya akmaları neticesinde tesis edilen **Büyük Selçuklu Devleti**’nin 1157’de dağılmasını müteakip, ikinci bir ana yurt hâline getirilen Anadolu’da ortaya çıkan Türkiye Selçukluları Devleti’nin de ihtişamının zirvesinde olduğu bir sırada Moğollar tarafından yıkılmasından sonra **Osmanlı Devleti** teşekkül etmiştir. Bu devlet, Türkistan’da başlayıp Anadolu’da devam eden birtakım değişmelerin de tabii neticesi olarak daha Selçuklular zamanında başlatılan aşiretlerin toprağa bağlanması, yani Türk’ün yerleşik hayata geçirilmesi, daimî ordu bulundurma ve bütün ülkeye yayılan “**üstün kültür teşkilâtları**”nın sayesinde kısa sürede yükselerek bir cihan devleti hâline gelmişti. Bu devletin bir özelliği de, doğu ve batı dünyaları arasında eskiden beri temas mevkiinde bulunan bir

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Bölümü Başkanı.

sahada ve Yakın Doğu Müslümanları ile Hristiyanlarını bir bayrak altında toplayacak şekilde teşkil edilmiş olmasıdır.

Osmanlı Devleti'nin tesis ettiği ortam, Türkler ve Müslümanlar açısından olduğu kadar Hristiyanlar açısından da önemli bir kültür ve bilgi alış verişinin doğmasına sebep olmuştur. Ancak, İslâm dünyasının Avrupa ile komşuluğunda Türklerin önde ve hâkim unsur olarak bulunması, birbirine zıt bu iki dünya, yani İslâm ve Hristiyanlar arasındaki bitmez tükenmez harplerin de bütün yükünü Türklere yüklemiş ve milletimiz yüzyıllar boyunca para ve insan gücünün büyük bir kısmını bu mücadelede harcamak zorunda kalmıştır. Buna rağmen önemli ticaret yollarının tamamını bir müddet kontrolü altında tutan Osmanlı Devleti XV ve XVI. yüzyıllarda Türklüğe, her yönden en üstün dönemini yaşatmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin çok gelişmiş müesseseleri yanında eski Türk akıncılarının İslâmiyetle şekillenmiş torunları olan gaziler vasıtasıyla savaşı karakterini de devam ettirdiği görülmektedir. Türklerin bu vasfı fethedilen geniş ülkelerde özellikle Türklere mürekkep bir üretici zümrenin kurulamaması yanında zanaat ve ticaretin de gayrimüslimlerin eline geçmesine kayıtsız kalınması neticesini doğurmuştur. Mustafa Kemal ATATÜRK bir konuşmasında, bu durumu kılıç tutan elle saban tutan elin mukayesesini yaparak gayet güzel belirlemektedir.

Osmanlı Devleti'nin bir cihan devleti olduğu sırada reform ve rönesans hareketlerinin batılının zihninde başlattığı inkişaf yanında, yeni ticaret yolları ile birlikte Amerika ve Afrika kıt'alarının da el değmemiş zenginlik kaynaklarının keşfedilmesi, Avrupa'da her yönden büyük bir gelişmenin başlamasına zemin hazırlamıştır. Bu kıt'aların bitmez tükenmez zenginlik kaynaklarının taşınması ve değerlendirilmesi ile ortaya çıkan iktisadî gelişmelerle yükselmeye başlayan Avrupa, bu esnada din savaşlarını sona erdirip, yaralarını da sarmış ve bir birlik hâline gelmiştir. Avrupa'daki bu iktisadî ve siyasî yükseliş Fransız İnkılâbı'ndan sonra gelişen sosyal alandaki yükseliş ile tamamlanacaktır.

Avrupa'nın yükselişi karşısında gerekli tedbirleri alamayan Osmanlı Devleti, yolların elverişliliği ve yakınlığı sebebiyle Anadolu'ya yönelen zengin batılı tüccar karşısında bilhassa Anadolu ahalisinin fakir bir satıcı hâline gelmesini de önleyememiştir. Bu hâl Osmanlı endüstrisi için lâzım

olan ham maddenin, ticaretin daha çok Hristiyan unsurların elinde toplanmış olmasının da doğurduğu olumsuzlukla Avrupa'ya akmasına ve daha XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk üretici kesiminin ham madde bulma açısından tam bir aciz içine düşmesine sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin cihan devleti olma özelliğini koruduğu bir dönemde iktisadî sahada baş gösteren bu olumsuzluklar, yine aynı devirden itibaren önemli mevkîlere gelen dönme devşirmelerin ehliyetsizliği, kabiliyetsizliği yanında güçlü hükümdarların da ortaya çıkmaması neticesinde sosyal alanda da kendisini göstermeye başlamış ve devlet önce duraklamaya sonra da yıkılmaya yüz tutmuştur. Bu yıkılış XIX. yüzyılda pek çok iyi niyetli devlet adamının aldıkları tedbirlerin, yani Osmanlı yenilik hareketlerinin sürekli dış müdahaleler ve daha çok Rus Çarlığı'nın menfi tutumu yüzünden beklenen neticeleri vermemesi üzerine iyice hızlanmıştır.

1826 yılından itibaren daha düzenli ve programlı bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışıldığına şahit olunan yenilik hareketlerinin yine Osmanlı Devleti'nin kendi yapısından ve daha çok dış müdahalelerden kaynaklanan sebeplere bağlı olarak istenilen neticelere ulaştırılmadığı da bir gerçektir. Dolayısıyla yapılan yeniliklerle toplum hayatı bir düzene sokulamadığı gibi devlette de arzu edilen canlanma sağlanamamış ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dağılmayı önlemek gayesiyle devlet adamları ve bazı aydınlar tarafından ıslahat hareketlerine esas olmak üzere birtakım fikirler ileri sürülmeye başlanmıştır. Bu fikir akımları ile birlikte Osmanlı yenilik hareketlerine bağlı olarak gelişen hâdiseler, aynı zamanda XX. yüzyılın harikası kabul edilen **TÜRK İNKILÂBİ**'nin de bir yerde hazırlık safhasını meydana getirmektedir. O sebeple küçük çapta birer devlet doktrini olarak da kabul edilebilecek olan ve daha çok devletin birlik ve bütünlüğünü devam ettirmeye yönelik teorik görüşleri ihtiva eden bu fikir akımlarını incelemekte fayda vardır. Bunları dört ana başlık altında incelemek mümkündür.

1. OSMANLILIK

Türk'ün karakteri ve İslâmiyetten kaynaklanan "hürlük, adalet, insana ve insan şahsiyetine saygı ile disiplin", çöküş dönemine kadar Osmanlı

Devleti'nde cemiyet hayatına demokratik bir mahiyet kazandırmaktaydı. Bu yapı, her ne kadar devlette imtiyazlı grupların, yani toplumda sınıflaşmanın ortaya çıkmasını önlemiş ise de Osmanlı ahalisini teşkil eden farklı özelliklere sahip insan toplulukları arasında meydana gelebilecek bir bütünleşmeyi de önlemiştir. Onun için devletin kuruluşu esnasında ahalinin; inanç ve siyasî haklar yönünden Müslümanlar: tebaa, Müslüman olmayanlar: reaya şeklinde ki ikili yapısı XIX. yüzyıla kadar devam etti. Ancak devletin, “Devlet-i Âliyye-i Osmanîye”, tahtın “Taht-ı Âli Baht-ı Osmanî”, ülkenin “Memalik-i Mahrusa-i Osmanî”, kanunların “Kavanin-i Osmanî”, tarihin “Tevarih-i Âli Osman” şeklinde ifade edilmesi; tebaa ile reayayı bir araya getiren toprak ve devlet yanında “hanedan”ın tek birleştirici unsur olarak ortaya çıktığını ve siyasî bir değer arz ettiğini göstermektedir. Bu da devleti meydana getiren millet unsurunun Osmanlı Devleti'nde yerini alan ve *tebaa-ı şahâne* şeklinde anılan ahalinin birliğini sağlayan “hanedan”a dayanan bir Osmanlıcılık fikrinin daha baştan beri mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Devlet hukûkî yapısını daha çok hâkim unsur olarak görülen Müslümanlara göre düzenlerken, medenî ve içtimâî konularda kendi kendilerini idare etme yetkisi tanınan Müslüman olmayanlar ile hanedan arasındaki irtibatı da genellikle dinî liderler sağlamaktaydı.

Fransız İhtilâli'nin Avrupa'nın siyasî ve fikrî hayatında meydana getirdiği değişiklikler XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde de kendisini hissettirmeye ve bilhassa Müslüman olmayan halk arasında milliyetçilik düşüncesinin hızla yayılmaya başlamasına sebep oldu. Bunu teşvik eden faktörler arasında Müslümanlardan daha müreffeh bir hayat yaşayan gayrimüslimlerin uzun süreden beri Osmanlı'nın hoşgörüsü ve koruyuculuğu sayesinde kendilerine özgü kimliklerini geliştirerek muhafaza etmelerinden başka yönetimdeki aksaklıklardan doğan şikâyetler ve en önemlisi de Avrupa devletlerinden dinî, siyasî ve kültürel sebeplerle gelen kışkırtmalar vardı. Neticede; Avrupa devletleri ile temas mevkiinde olup da gayrimüslimlerin epeyce kalabalık bulunduğu eyaletlerde muhtar ve müstakil idarelerin (Sırp ve Yunanlılar) kurulmaya başlaması başta padişah olmak üzere bazı devlet adamlarını batının sempatisini ve yardımını sağlamaya teşvik etti. Böylelikle devletin kendi gücüne dayanarak karşı

koyamayacağı anlaşılan Avrupa baskısı ile esasen millet seviyesine ulaşmış her toplumda tabii bir duygu olarak mevcut olan milliyetçilik düşüncesinin önlenmesinin mümkün olacağı zannediliyordu. Bunun için de kötü ve adaletsiz bir yönetime maruz kaldıklarını farz ettikleri gayrimüslimler ile Müslümanları hukuken eşit haklara sahip kılmanın gerekliliğine inanılıyordu. Hristiyanları korumak bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya gayret eden devletleri umumî hukuk içerisinde yerini almasını telkin ediyorlardı. Nihayet II. Mahmut “*Ben tebaamın Müslümanını camide, Hristiyanını kilisede ve Musevîsini havrada tanımak isterim. Aralarında başka en ufak bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladlarımdır*” şeklindeki sözleriyle devlet nazarındaki ahaliyi teşkil eden bütün fertlerin şahsî haklar bakımından eşit kabul edildiğini ilân etti ve **eşit haklara dayalı Osmanlıcılık** devrini başlattı.

Eşit haklara dayanan Osmanlıcılık hareketi Tanzimat Fermanı ile teyid edildi. Böylelikle devletin yalnız ordusunu ve bazı müesseselerini değil, bütün teşkilâtını, daha doğrusu Osmanlı-Türk toplumunun ana yapısının batıdaki örneklerle göre değiştirilip, geliştirilmesine çalışıldı. Islahat Fermanı ile daha da ileri gidilerek Hristiyanların Tanzimat ile sağladıkları dinî ve içtimaî imtiyazlara ek olarak siyasî alanda da eşitliğin sağlanılmasına çalışıldı ve devletin bir kısım hükümlerlik hakları 1856 Paris Antlaşmasının 9. maddesi ile Avrupalıların kefaleti altına sokuldu.

Ahaliyi teşkil eden bütün unsurları Amerika Birleşik Devletleri ve İsviçre örneğinde olduğu gibi eşit haklar etrafında birleştirerek bir *Osmanlı milleti* ve *Osmanlı vatanı* meydana getirmek gayesiyle, gerek fikrî hayatta, gerekse devlet siyasetinde başlatılan Osmanlıcılık akımı Hristiyan unsurların istiklâl arayışlarının önüne geçemedi. Üstelik bütünlüğün korunması için atılan her adım yeni isteklere ve kıskırtmalara zemin hazırlamaktan, böylelikle de farkında olmaksızın parçalanmayı hızlandırmaktan öteye gidemedi. Bu sadece Hristiyanlar için değil, Müslümanlar için de geçerli olmuş ve öncelikle hareket eden Mısır, Ahmed Arabî Paşa'nın “Mısır Mısırlılarıdır” sloganıyla 1882 de başlattığı isyan neticesinde İngiliz hâkimiyeti altına geçmiştir.

Esasen devlet adamlarının arzu ettiği Osmanlı birliğini, ne devletin

aslî unsuru olan Türkler, ne de Müslüman ve Hristiyan unsurlar istemekteydi. Bunlardan Türkler hariç hepsi devletin meşruiyetini kaybettiği kanaatindeydiler ve en kısa zamanda hükümranlılığının da tamamen yok olmasını istiyorlardı. Buna rağmen Osmanlı devlet adamları ve aydınların milliyetçilik hakkında pek ilkel düşündükleri ve tebaa anlayışından kurtulamadıkları anlaşılmaktadır. Belki de başka çıkar yol bulamadıkları için köklü tedbirler yerine böylesine günlük tedbirler alma gayreti içerisine düştüler. Ancak, manevî birliğe sahip olmayan cemiyetlerin bir siyasî birlik meydana getirseler bile bunun uzun ömürlü olamayacağı aşikâr idi.

Tanzimat'tan sonra Avrupa'da tahsil görmüş ve batıyı yakinen tanımış veya Osmanlı'nın kurduğu Avrupaî tarzda eğitim yapan müesseseler ile batılı mürebbiyelerin elinde yetişmiş yeni bir nesil oluştu. Bu nesil Avrupa'daki devrin fikir akımları ile temas etmek ve batının Osmanlılar hakkındaki maksatlarını öğrenmek imkânı buldu. Divan edebiyatının tesirlerinden kurtulamamakla birlikte insan şahsiyetini kutsal kabul eden, insan ve cemiyet problemlerini inceleyip çözmek için uğraşan, batı siyasî edebiyatının tesirleri altında da kalan yeni nesil aydınlar, olayları akla ve mantığa dayanan bir tenkit ile değerlendirmeye başladılar. Devlet adamlarına dalkavukluk etmeyip, *"halka hizmet için, halk tarafından anlaşılmalı gerektiğini"*, idrak eden bu aydınlar, halka hitap edebilmek için basını ele aldılar ve çeşitli gazeteler çıkarmaya başladılar. Bu gazeteler birer halk kürsüsü, idarehaneleri de birer siyasî kulüp niteliği kazanırken Osmanlı'nın kendisini, Avrupa'nın siyasî ve fikrî akımlarından tecrit etme dönemi de kapanmış ve uyanık bir kamuoyu oluşmaya başlarken hükümetin icraatına karşı da kesin bir muhalefet belirmişti. Böyle bir muhalefetin ortaya çıkışında **eşit haklara dayanan Osmanlılık** fikrinin başarılı olamaması ve dış borçlanma ile temin edilen paraların israf edilmesi, Avrupa'nın sürüp giden baskıları neticesinde kopardığı imtiyazlar velhâsıl yönetimde sağlanamayan istikrar önemli bir rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti'nde muhalefeti teşkil eden ve gerçekte bir Osmanlı milletinin bulunmadığını, mevcut ahalinin fetihler sonucu hâkimiyet altına alınmış bir milletler topluluğu olduğunu anlayamayan aydınlar, kötü gidişin "otoritenin kontrol ve murakabe edileceği bir müessesenin yokluğundan" kaynaklandığını düşünmekteydiler. Bunun için de, *"meşruiyete dayanan*

Osmanlıcılık” fikrini savunmakla devletin kurtulacağını zannediyorlardı. Dolayısıyla, neyi ifade ettiğini kendilerinin de tam olarak ortaya koyamadıkları halka hürriyet verilir, icraat bir meclisin kontrolü altına alınırsa parçalanmanın önüne geçilebileceği fikri aydınlara cazip geldi. O sebeple Haziran 1865’te hürriyet olmayan memleketlerde kurulmuş bulunan siyasi cemiyetler, meselâ İtalya’daki Carbonari Cemiyeti’nin kuruluşunda olduğu gibi gizlilik esası üzerine tesis edilen **Genç Osmanlılar Cemiyeti** kısa sürede büyük bir gelişme sağladı.

Mutlakiyet idaresi yerine meşrutiyet idaresini tesis ederek devleti kurtaracaklarını zanneden Genç Osmanlılar, başlangıçta ılımlı bir yol takip ederek çeşitli konularda “Arıza/bir nev’i rapor” sunmak suretiyle Sultan Abdulaziz’i fikirlerine inandırmaya çalıştılar. Ancak, 1867 yılında yeterince güçlendiklerine inanarak kendilerine engel olarak gördükleri Ali Paşa’nın yerine Mahmud Nedim Paşa’yı sadrazam yapmak üzere harekete geçmeleri, haklarında koğuşturma açılmasına ve ileri gelenlerinin Avrupa’ya kaçmasına sebep oldu.

Genç Osmanlılar Avrupa’da çalışmalarını sürdürebilmek için önce Mustafa Fazıl Paşa’dan sonra da ağabeyisi Mısır Hidivi İsmail Paşa’dan maddî destek gördüler. Mısır Hidivi olabilmek için Babiâli’ye karşı güçlenmek isteyen Mustafa Fazıl Paşa, Fransa ziyaretinde Sultan Abdülaziz ile görüşmesinden bir netice alamayınca Genç Osmanlıları kullanmaya başlamıştır. Bu zatın desteği ile Ziya Paşa ve Namık Kemal Paris’te “Hürriyet”, Ali Suavi de Londra’da “Muhbir” adlı birer gazete çıkarıp, devletin müdahale edemediği yabancı posta kuruluşları vasıtasıyla, bunları ülkede kalan aydınlara ulaştırmaya çalıştılar.

Genç Osmanlılar, Avrupalılar gibi batıyı aldatmak için ortaya atılmış bir manevradan ibaret gördükleri Tanzimat Fermanı’nın şeriatı “ihmal ve ihlâl” ederek yerine gerçekte ne batılı ne de İslâmî olan, etkisiz ve otoriteyi kontrolsüz bırakan bir kanunlar karikatürü ortaya çıkardığına inanmaktaydılar. Onlara göre gerçekte İslâm’ın insanlara verdiği haklar hükümet tarafından ellerinden alınmıştır. Bunun önüne geçilerek İslâm’daki meşveret usullerinin en geniş şekliyle uygulanması, yani **“Hürriyet ve Meşrutiyet İdaresi”**nin kurulması fikrinden hareket eden Genç Osmanlıların fikirlerini gerçekleştirmek için yapılacak ıslahatlar hakkında

ortak bir programa sahip bulunmadıkları gibi amaçlarına ulaştıktan sonra da nasıl hareket edeceklerini tespit eden belirli bir fikir ve bilgiye malik olmadıkları anlaşılmaktadır. Her ne kadar Namık Kemal, Hürriyet gazetesinde yayınladığı bir programda “hürriyet, eşitlik ve adaleti, ferdin tabii hakları, vatan muhabbetini fertleri birleştirici unsur, meşrutiyeti de hükümet şekli olarak” ilân etmiş ise de dinî ve millî bir anlam ifade etmeden sadece “vatandaş” manasına bir “ümme” kavramı ortaya atması böyle bir programın uygulanmasını imkânsız kılmıştır. Yine Genç Osmanlıların, Ziya Paşa'nın etrafında “ılımlılar”, Mehmet Bey'in etrafında “aşırıları” şeklinde ikiye bölündükleri sırada, ikinci grubun ileri sürdüğü Meşrutiyetten sonra saltanatın kaldırılıp, halifeliğin Mekke'ye nakledilmesi ve cumhuriyete geçiş şeklindeki fikirleri pratikte uygulama imkânı olmayan bir fantezi olarak görmek lâzımdır.

Sistemli yayın yapamayıp, çalışmalarını daha çok hükümetin politikasını tenkit noktasında yoğunlaştıran Genç Osmanlılardan Ziya Paşa ile Sultan tarafından gönlü alınan Mustafa Fazıl Paşa arasındaki uyuşmazlık cemiyetin dağılmasını sağladı. Mısır Hidivi İsmail Paşa'dan sağladığı yardımla bir müddet daha çalışan Ziya Paşa ile bazı üyelerin kendilerini ilmî çalışmalara vermeleri, Mehmet Bey'in de çalışmalarını sonuçsuz bıraktı. Ancak aynı zamanda birer fikir ve aksiyon adamı olan bu kişilerin meydana getirdikleri Genç Osmanlılar Cemiyeti, bizde modern manada kurulmuş ilk muhalefet partisi niteliğinde olup fikre dayalı siyasî tenkidi devlet hayatına mal etmeyi başarmıştır. 1870 yılında Ali Paşa'nın ölmesi üzerine büyük bir kesimi, yurda dönen Genç Osmanlılar tamamen etkisiz hâle gelirken onların fikirlerini hararetle sahiplenen Mithad Paşa, I. Meşrutiyeti ilân ettirmeyi başaracaktır.

1877 - 78 Osmanlı-Rus savaşının neticeleri; Balkanlardaki Türklerin Osmanlı tebaası Hristiyanlar tarafından katledilmeleri, Rus üstünlüğünün verdiği moralle Ermeni ve Rumların millî emellerini gerçekleştirmek üzere açıkça harekete geçmeleri, meşrutiyete dayalı Osmanlılık fikrine büyük bir darbe vurmuş ve geçerli olmadığını ortaya koymuştu. Bununla birlikte Genç Osmanlıların meşrutiyet düzenini koruyacak bir sistem meydana getirememiş olmalarından da istifade eden Sultan Abdülhamid'in 14 şubat 1878'de Meclis-i Mebûsân'ı dağıtıp, Teşkilât-ı Esâsî'ye rağmen mutlak

hâkimiyetine dayanan yeni bir dönemi başlatması muhalefetin tekrar canlanmasına yol açtı. Fakat, Ali Suavi'nin 18 Mayıs 1878'de girişeceği Birinci Çırağan Hâdisesi ile mason Prodos Locası üstadı Kelanti Skaliyeri ve Aziz Bey'in Ocak 1878'de kurdukları teşkilâtın Haziran 1878'de sebep oldukları İkinci Çırağan Hâdisesi başarıya ulaştırılmadı. Böylelikle Sultan Abdülhamid'in istibdadına engel olmak için yerine V. Murad'ı geçirme çabaları da etkisiz kaldı.

Sultan Abdülhamid'in idaresi karşısında bir müddet susmuş görünen muhalefete mensup, "Ahrar-ı Osmaniye/Osmanlı Hürriyetçileri" taraftarı yüz kadar kişi, Mayıs 1887'de askerî tıbbiyenin bahçesindeki hamamın önünde bir araya gelerek "İttihad-ı Osmanî" cemiyetinin temelini attılar. Bunların içerisinde askerî tıp okulu öğrencisi olan beş kişi, İbrahim Temo'nun teklifi ile 21 Mayıs 1889'da Edirnekapı civarında toplanarak "Cemiyet-i Osmaniye İttihat ve Terakki Cemiyeti" adı altında teşkilâtın ilk idare heyetini meydana getirdiler. Daha sonra "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını alacak olan bu teşkilât, masonların tatbik ettikleri gizlilik usul ve kaidelerini kullanarak bir taraftan yurt dışındaki Hürriyetçiler ve Genç Osmanlılar artıklarıyla bağlantı kurarken, öbür taraftan da İstanbul'da kısa sürede büyük bir taraftar buldu. Bunlar aynı zamanda İzmir, Şam ve Selanik gibi kozmopolit yapıya sahip şehirlerde fikirlerini süratle yaymayı başardılar.

İttihat ve Terakki ileri gelenleri teşkilâtlarını kuvvetlendirip memlekette yaygın hâle getirmeden harekete geçmek niyetinde değillerdi. Ancak 1895'de İstanbul'da patlak veren "Ermeni Patirtisi" Müslüman ahalinin vatanseverlik duygularını harekete geçirirken, dışarıda da Abdülhamid'e karşı bir tepkinin doğmasına sebep oldu. Bu durumdan istifade etmek isteyen ve bir yandan yayınladıkları beyannamelerle halkı birliğe davet eden İttihatçılar, öte yandan da Ermenileri destekleyen Fransa ile İngiltere temsilcilerine müracaat ederek memlekette sadece Ermenilerin değil, Arap, Rum, Arnavut, Türk vs. bütün ahalinin haksızlığa uğradığını bildirmekten geri kalmadılar.

İttihat ve Terakki'nin varlığının böylece ortaya çıkması üzerine harekete geçen Sultan Abdülhamid, Genç Türklerin büyük bir kesimini tutuklatılarak sürgüne gönderdi. Bu cemiyetin ileri gelenleri ise Romanya,

Mısır, Avrupa ve hatta Amerika gibi ülkelere yani, yurt dışına kaçmayı başararak faaliyetlerini Bükreş, Kahire, Paris ve Cenevre gibi dört büyük merkezde sürdürmeye çalıştılar.

Burada “Genç Türkler” tabirine açıklık getirmek gerekir. Bir kısım tarihçiler Sultan Abdülaziz döneminden itibaren “Genç Osmanlılar”dan Avrupalıların *Jeune Turc*/Genç Türkler şeklinde bahsettiklerini kaydederler. Bazıları da bu ismin Lübnanlı bir Maruni olup, milletvekilliği de yapan Halil Ganem’in 1887’den itibaren Paris’te *Jeune Turc*/Genç Türkler adında bir gazete çıkarmaya başladığını ve Avrupalıların bundan ilham alarak “hürriyet ve meşrutiyet için çalışan Osmanlılar” a Genç Türkler dediklerini belirtirler. Çoğunlukla İttihat ve Terakki ile eş anlamlı olarak da kullanılan Jön Türk tabirinin hiçbir zaman organik bir siyasî grup meydana getirememiş, fakat Sultan Abdülhamid’in şahsı ve idaresine karşı fiilen veya doksan beş Türkçe, sekiz Arapça, on iki Fransızca ve bir İbranice olmak üzere toplam yüz on altı gazete yoluyla fikren mücadele etmiş kişileri bir arada ifade etmek üzere, daha çok Avrupalılarca kullanıldığı görülmektedir.

Genç Türkleri oluşturan kişilerin aynı zamanda farklı içtimaî seviyelere de mensup oldukları bilinmektedir. Genç Türklerden sayılan İttihat ve Terakki Cemiyeti, organik bir siyasî teşekkül içerisinde ve siyasî bir program etrafında bir araya gelmiş kişilerden kurulu idi. Bu kişiler arasındaki şahsî fikir ayrılıkları önemli olmamış, dolayısıyla Sultan Abdülhamid’e karşı verilen mücadelede İttihat ve Terakki, teşkilâtlı tek temsilci sayılmıştır. Bununla birlikte ittihatçıların faaliyetleri de yeterince sistemli ve ahenkli olamamıştır. Nitekim Bursa Maarif Müdürü iken bir sergi bahanesiyle 1895’de Paris’e kaçarak “Meşveret” gazetesini yayınlamaya başlayan Ahmed Rıza Bey’in (İttihad-ı Osmanî adını pozitivist etkiyle İttihat-Terakki şekline onun çevirdiği de söylenir) pozitivist olması sebebiyle dinsiz sayılması, bu sebeple de Mısır Hidivi İsmail Paşa’nın yardımı kesmesi, ilk bölünmeye sebep olmuştur.

Ahmed Rıza Bey’in etrafında toplanan ılımlılar ile 21 Aralık 1896’da Cenevre’de “Osmanlı İhtilâl Komitesi”ni tesis eden Tunalı Hilmi grubu gibi aşırıları arasında Abdülhamid’in bomba veya tabanca ile ortadan kaldırılması hususunda başlayan tartışma İttihat ve Terakki’nin

“Nizamcılar” ve “İhtilâlciler” şeklinde bölünmesine sebep oldu. Bu sırada İngiliz, Fransız hatta Yunanlılardan yardım alan Genç Türkler arasında Abdülhamid'in de, daha çok para olarak yaptığı gizli yardımlar etkisini göstermişti. Neticede, Mizan gazetesini çıkararak Jön Türklerin Cenevre kolunu teşkil eden Murad Bey'in Sultan'la anlaşarak İstanbul'a dönmesini müteakip İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aslı kurucularından olan Abdullah Cevdet ile İshak Sükûfî de 1899'da Cenevre'ye geldiler ve Sultan ile anlaşarak “Osmanlı” gazetesini çıkarmaya başlayıp, tasviye oldular. Bu hâdiseler diğer üyelerde bir moral çöküntüsü yaratmış ise de tam bu sırada Damat Mahmud Celâleddin Paşa ile oğlu Prens Sebahaddin'in Avrupa'ya kaçarak henüz Abdülhamid ile anlaşmamış bulunan Ahmed Rıza ve taraftarlarına katılmaları, onları tekrar güçlendirdi. Ancak bu sefer de Ahmed Rıza ile Prens Sebahaddin arasında fikir ayrılığı ortaya çıktı.

Abdülhamid'e karşı yurt dışındaki muhalefeti bir merkezden yönlendirmek üzere 4 Şubat 1902'de Paris'te toplanan ilk Jön Türk kongresi, birtakım Rum ve Ermenilerin de desteklediği Prens Sebahaddin grubunun ihtilâlcî bir program benimseyip yapılacak ıslahatlar için de yabancı desteğini sağlama kararını alması karşısında azınlıkta kalan ittihat ve terakkicilerin ayrılması ile neticelendi. Bilhassa kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelen yabancıların desteğine karşı çıkan ve merkeziyetçiliği savunan Ahmed Rıza Bey ile taraftarları cemiyetlerinin adını “Terakki ve İttihat” olarak değiştirerek Meşveret gazetesini çıkarmaya devam ettiler. Prens Sebahaddin'in grubu ise “Teşebbüs-i Şahsî ve Ademî Merkeziyet/Şahsî Teşebbüs ve Federatif Bir Yapı” cemiyetini tesis ederek “Terakki” gazetesini çıkarmaya başladılar. Böylelikle bu ilk kongrede Türk milliyetçiliği ile Avrupalıların telkin ettiği Osmanlı liberalizmi karşı karşıya gelmiş ve ikisi arasındaki ayrılık da netleşmiştir.

Daha önce açığa vurdukları görüşlerini 1902'de Mısır'da neşredilen Şura-yı Ümmet gazetesinde bir program hâlinde toplayan ittihatçılar, devletin toprak bütünlüğü ve istiklâlini koruyarak istibdatı yıkmak, bunun için de Osmanlıcılığı tek amil hâle getirmek, ıslahat fikrini yaymak fakat, Osmanlıların diğer Avrupalılardan geri olmadığını göstermek, hanedan ve hilâfeti Osmanlı vatan ve milletine faydalı olacak şekilde kuvvetlendirmek

ve iktidarı devamlı uyarmak şeklinde özetleyebileceğimiz ilkeler tarafında bir birlik tesis ettiler. İttihatçıları Osmanlıcılığa sahip çıkmaya sevk eden sebeplerden başlıcaları, kendi teşkilât yapılarından kaynaklanan sebepler ile, bunların devleti kendi elleri ile dağıtma riskini göze alamamalarından ileri gelmektedir. Nitekim daha sonra Balkan savaşları ve bilhassa Cihad-ı Ekber ilânından itibaren tamamen Türkçü bir politika takip etmeye başlayacaklardır. Jön Türkler arasında 1907'deki kongrede de birlik sağlanamaması üzerine fikirleri, aydınlar arasında bölücülük olarak nitelendirilen Prens Sebahaddin grubu gittikçe silinirken, İttihatçılar gittikçe güçlenecek ve bu tarihte İngiliz kralı ile Rus çarı arasında yapılan Reval mülâkatında, her ne pahasına olursa olsun Abdülhamid'in Osmanlı tahtından uzaklaştırılması kararının alınması karşısında, daha önce davranabilmek maksadıyla harekete geçerek 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyeti ilân ettireceklerdir.

Genç Türkleri, tamamıyla Avrupa'nın pozitivist hareketinin Osmanlı Devleti'ndeki temsilcileri veya yansımaları olarak görenler bulunduğu gibi Avrupa'yı aldatmak için yapılmış bir hareketin yahut da yabancı oyuncular tarafından oynanan veya oynatılan bir piyesin aktörleri olarak da görenler vardır. Ancak, her ne şekilde ortaya çıkmış olursa olsun önce Hristiyan sonra da Müslüman tebaanın ihanetine kurban giden Genç Türk hareketi, üç şeyin Türkiye'de yerleşmesini sağlamıştır. Bunlar: Anayasacılık fikri, Meclis hatırası ile hürriyet ve halkın hâkimiyeti için gerekirse savaşmak şeklinde özetlenebilir.

2. İSLÂMÇILIK

Tanzimata kadar devletin hukuk nizamı büyük ölçüde İslâm şeriatına uygundu ve cemiyetin ideolojisini de dinî duygular belirliyordu. Tanzimat ile başlayan hukukî yönden batılılaşma hareketleri ile yabancıların sürekli Hristiyan ahali lehine müdahalelerinin Müslüman ahaliye meydana getirdiği tepki, ferdi çalışmaların bir ürünü olarak siyasî mahiyette İslâmçılık fikirlerini ortaya atılmasına sebep oldu.

Başlangıçta, devletin içerisine düştüğü durum ve Avrupalıların üstünlüğünü, şeriat hükümlerinden ayrılarak batılılaşmaya çalıştığı için

“İslâm milletine” Allah’ın bir gazabı olarak göstermeye çalışan aşırılar (ki bunlar, mevcut idare şeklinden en çok istifade eden kişilerdi ve bu durumlarını kaybetmek istemiyorlardı) yanında, ıslahat fikirlerine karşı olmamakla birlikte meşrutiyete karşı olan ılımlı İslâmcılar şeklinde ortaya çıkan bu şahıs veya gruplar bir cemiyet hâlinde teşkilâlanamadılar. Ancak Tanzimat ve Islahat Fermanları ile istenilen neticelerin elde edilememesi yanında devletin lâikleştirilmeye çalışılması, milliyetçilik hareketleri ile Avrupalıların kışkırtmaları neticesinde devletten kopmak üzere harekete geçen Hristiyan ahalinin Müslümanlar ile münasebetlerinin bozulması, Avrupalı sömürgecilerin işgali altına giren İslâm ülkelerinde zulme uğrayan ahalinin başlattığı direniş hareketlerinin şiddetle ve gayet vahşî bir şekilde bastırılmasının doğurduğu infial, siyasî alanda İslâmcılık fikrini sürekli beslemekten geri kalmadı. Bu arada bilhassa Cemaleddin Efgani’nin liderliğini yaptığı “İslâm İttihadı” fikri ile, çeşitli ırk ve mezhepten olmalarına rağmen Müslümanlara karşı birleşebilen Avrupalıların büyük bir Hristiyanlık taassubu ile hareket ettiğinin ortaya konulması, İslâmcılık akımının temellerinden birisini teşkil etti. Genç Osmanlılar da bu hususu işlemekteydiler.

Hristiyan tebaanın hiçbir zaman bir Osmanlı ruhunu benimseyemeyeceğinin 1877 - 78 Osmanlı - Rus harbi ile ortaya çıkması, dikkatleri devlet içerisindeki Müslüman unsurlar üzerine çevrilmesine sebep oldu. Dolayısıyla yeni hedef, Müslüman tebaanın dağılmasının ve emperyalistlerin hizmetkârı durumuna düşmelerinin önlenmesi idi. Bunun için de önce Osmanlı Devleti’nin bünyesindeki Müslümanları kaynaştırmak (aşiret okulları ve Hamidiye alaylarının kurulma sebeplerinden birisi) ve bundan sonra da bütün İslâm âlemini birleştirerek büyük bir devlet meydana getirmek gerekiyordu. Ancak bu şekilde Hristiyan Avrupalının üstünlüğüne karşı durulabilirdi. Esasen, Osmanlı hükümdarının aynı zamanda halife olması, İslâm birliğinin tahakkukunda önemli bir faktör idi.

Sultan Abdülaziz döneminde siyasî bir vasıta olarak ele alınmayan İslâmcılık, Avrupa’da gelişen ve başarılı olan Pancermenizm ve Panslâvizm gibi Osmanlı Devleti’nde ırka ve milliyete dayanan bir birlik meydana getirilemeyeceğini anlayan Sultan Abdülhamid tarafından

işlenilmeye başlandı. Abdülhamid, İslâmcılığı devletin iç politikasında bütünlüğü kuvvetlendirecek bir unsur olduğu kadar, dış politikada Osmanlı nüfuzunun yayılabileceği ve Avrupalılar karşısında üstünlük sağlanabileceği, yeni alanlar da yaratabileceğinin farkına varmıştı. Sömürgecilikte geç kalan ve halifelğin prestijini, özellikle en çok Müslim tebaaya sahip İngiltere'nin durumunu sarsabilmek için kullanmak isteyen Almanlar da, Sultan Abdülhamid'i desteklemekte idiler.

İslâmcılık fikrini hem iç, hem de dış düşmanlara karşı güçlenmek için kullanan Sultan Abdülhamid, bir yandan devletin içerisindeki Türk olmayan Müslüman unsurları hanedana ve devlete sadık hâle getirmeye çalışırken, öte yandan da Cava, İran, Türkistan, Çin, Hindistan ve Afrika'ya ajanlar göndererek müthiş bir din propagandasına girişti. Ayrıca Müslümanların halifesi olarak, yabancı hâkimiyetinde kalan eski Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman halka din görevlileri atama hakkını kullanmaya çalıştı. O sebeple de, Mısır, Kıbrıs, Kırım, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a gönderilecek kadınları, öğretmenleri ve diğer ulemayı bizzat kendisi seçti. Nerede yaşarlarsa yaşasınlar Müslümanlara karşı kötü davranış, ya da baskı olduğu haberleri üzerine harekete geçerek protestolarla resmen müdahalelere başladı. Dünyanın etkili Müslüman liderlerini kendi fikirlerini yaymada kullanmak üzere İstanbul'a davet etti. Osmanlı Devleti'ne veya kendi ülkelerindeki Müslüman halka bir saldırının Osmanlı desteğinde genel bir Müslüman ayaklanmasına yol açacağı fikri yayılarak İngiliz, Rus ve Fransızlar uyarıldılar.

Bütün bu faaliyetleri ile Sultan Abdülhamid, ister devleti kurtarmak için olsun, isterse İslâm birliğini gerçekten sağlamak için olsun devletler arası ilişkilerde, dış siyasette önemli bir yardımcıya ihtiyaç olduğunu anlamıştı. Bunda İngilizlerin 1881 tarihinden itibaren yüz yıllık politikalarını değiştirmiş olmalarının da rolü olabilir. Ancak, her ne sebeple olursa olsun İslâm, Sultan Abdülhamid'in bu faaliyetleri ile batılı güçlerin emperyalizmine ve devleti tehdit eden milliyetçi azınlık hareketlerine karşı padişah tarafından kullanılan ideolojik bir silâh hâline getirilmiş oluyordu.

Sultan Abdülhamid'in bütün bu faaliyetleri şaşırtıcı derecede başarılı olmuş, bir yandan halkın padişahlık ve halifelik makamına büyük bir saygı ile bağlanması sağlanırken, öte yandan da en azından başlangıçta Avrupa

devletlerini sindirmişti. İngilizlerin Mısır'ı işgalinden sonra Osmanlılara karşı Avrupa saldırganlığının kesilmesi ve emperyalist rekabetlerin askerî alandan ekonomik alana kaydırılması, bir dereceye kadar Abdülhamid'in, İslâmcılığı saldırganları uzaklaştırmak için bir silâh olarak kullanmasına bağlanabilir. Ancak, Osmanlı Devleti hudutları dışındaki hemen hemen bütün Müslüman milletlerin Avrupalı emperyalistlerin hâkimiyeti altında bulunmaları ve bunların sahip oldukları geniş propaganda imkânları ile Arapların ihanetini sağlamaları, ileride anlatılacağı üzere ilân edilen "Cihad-ı Ekber" in, dolayısıyla İslâmcılık fikrinin de sonunu getirmiştir. Esasen bir yerde Abdülhamid'in de sonunu getiren bu faaliyetleri olmuştur. Yalnız, İstiklâl Savaşımız sırasında Avrupalıları doğrudan doğruya (bilhassa İngilizleri) Anadolu'daki harekete müdahaleden men eden başlıca amillerden birisinin de daha önceki İslâmcılık faaliyetlerinin olduğunu söyleyebiliriz.

3. TÜRKÇÜLÜK

Türk milleti en geniş coğrafi mekânda hâkimiyet kurmuş milletlerin başında gelmektedir. Üstelik Türk milleti tarihin kaydettiği en müsamahakâr, vicdan hürriyetine saygılı ve tebaasına adaletle muamele eden milletlerden birisi, belki de birincisidir. Üç kıta üzerine yayılan Osmanlı Devleti devrinde azınlıklarda haksızlıktan doğan hiçbir şikâyete, zulüm, tazyik ve istismarın sebep olduğu bir isyana şahit olunmamıştır. Bu gerçeği tamamlayan diğer bir husus da yüzyıllarca bir idare altında yaşamış olan çeşitli din ve dilden, sayılamayacak kadar çok yabancı kavmin temel haklarına ve kültürüne saygı gösterildiğidir. Türk devletlerinde hükümdar hariç, devletin en yüksek makamlarına yükselen Türk olmayanların sayılarının çokluğu da Türklerin hiçbir zaman ırkçı bir siyaset takip etmediklerini göstermektedir. Türk milletinin bu üstün vasıfları insanlık tarihine çok şeyler kazandırmış ise de, millî tarihimiz bakımından oldukça zararlı sonuçlar vermiştir. Bunun en açık mişalini XIX. yüzyılda görmek mümkündür. Bu dönemde devlet zayıflamaya başlayınca çeşitli milletlere mensup azınlıklar devletimizin ve milletimizin en acımasız düşmanları olmuştur. Büyük önder Atatürk, bütün bu hususları "Bizim milletimiz, milliyetinden tegafül edişinin (gaflete

düşüşümüzün, milliyetimizi unutuşumuzun) çok acı cezalarını gördü. Osmanlı Devleti dâhilindeki akvam-ı muhtelif (muhtelif kavimler) hep millî akidelere (kaidelere) sarılarak, milliyet mefkûresinin (ülküsünün) kuvveti ile kendilerini kurtardılar. Biz ne olduğumuzu, onlardan ayrı ve onlara yabancı bir millet olduğumuzu sopa ile içlerinden kovulunca anladık. Kuvvetimiz zaafa uğradığı (zayıfladığımız) anda bizi tahkir, tezlil ettiler. Anladık ki, kabahatimiz kendimizi unutmaklığımızmış” sözleri ile gayet güzel belirtmektedir.

Osmanlı Devleti’nde İstanbul’un fethinden sonra, devlet siyasetinde bazı değişiklikler ortaya çıktı. İmparatorluk politikası içerisinde, devletin aslı unsurunu meydana getiren ve yüzyıllardır onun yükünü taşıyan Türk milleti ihmal edilmiş, Türk kavramı da çoğunlukla “göçer aşiretleri” veya küçümseyici bir deyim olarak “kaba, köylü, taşralı” manalarını ifade eder hâle gelmişti. Hatta özbeöz Türk olan fakat kendisini Müslüman olarak tanımaya alışmış bulunan halk nazarında bile Türk ve Türklük kelimeleri, küfür ve kabalık ifade eden bir manaya sahipti. Aydın geçinenler ise “Etrak-ı bi idrak” (idraksız-anlayışsız, kabiliyetsiz Türkler) deyimini icat etmişlerdi. Nitekim Paris’e Osmanlı elçisi olarak giden ve 1802 - 1806 yılları arasında burada görev yapan Halet Efendi, kendisinin Türk yani, kaba veya köylü olmadığını kısa sürede göstermekten duyduğu mutluluğu mektuplarında övünerek belirtmekteydi.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren bu imparatorluk zihniyetinin önemini kaybetmeye başlaması yanında, Osmanlılık ve İslâmcılık politikalarının da istenilen neticeleri vermemesi sonucunda çökmekte olan devletin enkazından Türk milletini kurtarmak için birtakım Türkçü fikirlerin ileri sürülmeye başlandığını görmekteyiz. Ancak bu fikirler, başlangıçta siyasî bir mahiyet taşımaktan uzak olup, tamamen kültür alanına yönelik bir karaktere sahip bulunmaktaydılar. Bu fikirleri, dolayısıyla Türkçülük akımını ortaya çıkaran sebepleri; Fransız İnkılâbı’nın yaydığı liberal ve milliyetçi fikirler sayesinde Hristiyan tebaada başlayan kopma (muhtar veya müstakil idareler tesis etme) isteğinin Müslüman ahalide de baş göstermesi (Bosna-Hersek ve Mısır); kaybedilen topraklardan başlayan Türk göçü ve bu göçmenlerin Hristiyanlardan gördükleri zulme karşılık Osmanlı Devleti’ndeki gayrimüslimlerin yaşadıkları mutlu hayat; Fransız İnkılâbı

ile devlet adamlarının zihniyetinde meydana gelen değişiklik ve bunların Türk ahaliye dayanmak isteyişleri; Avrupalıların Türkler üzerindeki baskıları ve tam bir Hristiyan taassubu ile Türkleri, savaşçı, kabiliyetsiz ve medeniyet düşmanı bir kavim olarak göstermek istemelerine duyulan tepki; Avrupa'ya giden Türk gençlerinin Türkler hakkında ileri sürülen haksız ve dayanaksız fikirlere karşı çıkma isteği ile bizzat Avrupalı ilim adamlarınca yapılan Türkoloji çalışmalarının (ki, bu çalışmaların esas amacı emperyalist gayelerin tahakkukuna yöneliktir.) ortaya çıkardığı ve tamamen lehimize olan muazzam neticeleri değerlendirerek, bunlardan etkilenmeleri şeklinde özetlemek mümkündür.

Bütün bu sebeplere bağlı olarak II. Mahmud döneminden itibaren bir yandan Türk kavramı değer kazanırken, öte yandan Türkçe'ye önem vermeye başlandı. Esasen Tanzimat ile hukukî açıdan eşit bir tebaa meydana getirmeye çalışanlar, böyle bir tebaanın müşterek dili için de Türkçe'yi seçtiler. O sebeple medreselerin dışında tesis edilen okullarda "kaba Türkçe" de denilen halkın konuştuğu Türkçe'ye ehemmiyet verildi. Bu Türkçe'nin ilim, hukuk, tarih vs. alanlarda başarılı bir şekilde kullanılabileceğini Ahmed Cevdet Paşa, yazdığı eserlerinde açıkça ortaya koydu. Dönemin yazarları da, bu hususu meydana getirdikleri edebî eserlerde başarı ile değerlendirerek yeni bir Türk edebiyatının temellerini attılar. Hemen hemen tamamı Genç Osmanlılar içerisinde yer alan ve halk tarafından anlaşılabilirlik kaygısı da taşıyan bu yazarların Avrupalıların Türklük aleyhindeki yayınlarına cevap verebilmek isteği ile giriştikleri birtakım çalışmalar sebebiyle Türklük meseleleriyle karşı karşıya gelmeleri, Türkçülük fikirlerinin gelişip yayılmasında önemli bir yer tutar. Esasen bu sırada Avrupalıların Türkoloji alanında meydana getirdikleri muazzam çalışmalar da onları bu hususta teşvik etmekteydi. Bütün bu çalışmalar Osmanlı aydınları içerisinde Türk millî şuurunun uyanmasında önemli bir rol oynadı. Nitekim Sultan Abdülaziz döneminde, Encümen-i Daniş'teki Türk dili üzerindeki çalışmalara paralel olarak uyanan millî şuru besleyecek Türk tarihi çalışmaları da gelişmeye başladı. Türk dili ve Türk tarihi hakkında varılan sonuçları, "Lisan-ı Osmanî" tabirinin politik olup, doğrusunun "Lisan-ı Türkî" olduğunu ifade eden Ali Suavi, Türklerin ve Türk dilinin sadece Osmanlıdan ibaret olmayıp, Pasifik Okyanusu'na

kadar uzanan bir ailenin batı kolunu teşkil ettiğine ilk işaret eden Ahmed Vefik Paşa ve yazdığı Tarih-i Âlem (Milletler Tarihi) adlı kitabında hanedan tarihini reddederek, geniş bir yer ayırdığı Türklerin Tarihi bölümünü (Faslı Seba/Yedinci Bölüm) İslâm öncesi devirlerden (Oğuz Han'dan) başlatan Süleyman Hüsnü Paşa'nın çalışmaları ışığında; 1- Türk dili, dünyanın en eski ve zengin dillerinden birisidir. Avrupa'nın en eski ve büyük dilleri bile Türk diline nisbetle geridir; 2- Türk milleti, askerî, medenî ve siyasi rolleri itibarıyla bütün milletlerden üstün ve eski bir millettir, 3- Türk milleti, dünya kültür tarihinde en büyük rolleri oynamış ve bilhassa İslâm kültür ve medeniyetini Türkler meydana getirmiştir, şeklinde özetlemek mümkündür.

Bu görüşler, bizden çok önceleri Türkoloji çalışmalarını başlatan Avrupalı yazarların (J. Deguignes 1720 - 1800, Abel Remusat 1788 - 1832, Stanislas Julien 1799 - 1873, H. Julius Klaproth 1783 - 1835, Edouard Chavannes 1865 - 1918, Vilhelm Thomsen 1842 - 1927, A. Lumley Davids, Leon Chaun gibi) eserleriyle ortaya konulmuştu. Fakat, Türk'ün üstün meziyetlerini kabul ve teslim etmek; Avrupalı devlet adamlarının politikaları ve bu politikalar ile birlikte pek çok aleyhte propagandanın da etkisi altında kalan Avrupa kamuoyunun inançlarına uygun düşmemekteydi. Bu hâl, Avrupa ile temasa geçen aydınlarımızda, çok eski bir geçmiş olan Türklerin tarihi ve dünya medeniyetlerine katkılarının ihmal edildiği, unutturulduğu ya da unutturulmak istenildiği duygusunu vermiş olmalıdır. O sebeble yukarıda bahsedilen Türk yazarların eserleri o dönemdeki aydınlarımız arasında millî şuurun uyanması ve Türklüğün unutulmuş değerlerinin ortaya çıkarılarak onun hakir görülmesinin önüne geçilmesi bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Ayrıca, Avrupalı Türkologların çalışmalarından bütün Türk aydınlarının geniş bir şekilde istifade etmelerinin de pek mümkün olmadığı göz önüne alınırsa Ali Suavi, Ahmed Vefik Paşa ve Süleyman Hüsnü Paşa'nın çalışmalarının önemi bir kat daha artar. Bütün bu çalışmalar, yani geçmişin başarıları hakkında ortaya konulan eserler, gelecekte de aynısının yapılabileceği düşüncesinin doğmasına sebep olmuştur. Türkçülüğün felsefesi de bu esas üzerine kurulacaktır.

Osmanlı dönemi Türk aydınlarında, Türkçülük fikirlerinin yayılmasında Macar Türkologları ile Kırımlı, Kazanlı, Azerbaycan ve Türkistanlı gibi Osmanlı olmayan Türklerin çalışmaları da önemli bir yer tutar. Osmanlı Türk aydınında Türklük şuurunun şekillenmeye başladığı bu dönemde

Panislâvizmin etkisi ile yok olmayla karşı karşıya gelen Macarlar, Türklüğe de yönelen bu müşterek tehlikeyle mücadele edebilmenin Türkistanlı olan iki milletin; yani Türk ve Macarların işbirliği sayesinde mümkün olabileceğine inanmaktaydılar. O sebeple Türkolojiye önemli katkıları olan Armenius Vambery, uzun süre İstanbul'da kalmış ve gerek bu sırada, gerekse ayrıldıktan sonra Türkçülük düşüncesini yaşatmaya çalışmıştır.

Türkistan'ın zabtını 1860 - 1870 yılları arasında büyük ölçüde tamamlayan Ruslar, buradaki Türk ahaliyi Ruslaştırma çabalarına girişmişlerdi. Rus hâkimiyeti altına giren Türkler, ikinci ana vatanla bağlarını güçlendirmek için çocuklarını Türklüğün kültür merkezi olarak kabul ettikleri İstanbul'a tahsile göndermeye veya bizzat kendileri de İstanbul'a gelerek yerleşmeye başladılar. Esasen bunlar da kendi memleketlerinin geleceğini Osmanlı Devleti'nin mukadderatına bağlamış bulunmaktaydılar. O sebeple de bir yandan kendilerinin sahip oldukları müşterek tarih ve kültür değerlerimizi Osmanlı aydınına benimsetmeye çalışırlarken, diğer yandan da bunların Pantürkizm düşüncesini yaymaya gayret sarf ettiklerini görmekteyiz. Hatta Türkistan'da genellikle derviş tekkelerinde çalışan ve dil, tarih araştırmalarıyla Osmanlı Devleti'ndeki Türkçülük akımına güç katan Çağatay ve Özbek Türk yazarları bizzat İstanbul'a gelerek Üsküdar'da kendi tekkelerini kurmuşlar ve burası, imparatorluk içerisinde Türkçe çalışmalarının ilk merkezi olmuştur. Bu tekke, Özbekler Tekkesi adı altında faaliyet gösterecek ve İstiklâl Savaşımız esnasında da Kuvayi Millîyeciler ile İstanbul'daki aydınlarımız arasında irtibatı sağlayan önemli bir merkez olacaktır.

Özbekler Tekkesi'ndeki çalışmalar yanında Kırım'da "Tercüman" gazetesini çıkararak Rus milliyetçiliği karşısında bütün Türklerin rahatlıkla anlaşabileceği ortak bir edebî dil etrafında birleşmesini savunan İsmail Gaspıralı (1851 - 1914) ile Azerbaycanlı Ahmed Ağaoğlu (1869 - 1939, Atatürk'ün yakın arkadaşları arasında yer almıştır.) Beylerin de İstanbul'a gelmeleri, İstanbul'daki Türkçülük çalışmalarına yeni bir boyut kazandırmıştır. Bunların dışında Kazan'ın Simbirska kasabasında doğan ve tahsil için geldiği İstanbul'da Genç Türk hareketine katıldığı için Trablusgarb (bugünkü Libya)'a sürülen Yusuf Akçora (1876 - 1933, Atatürk'ün arkadaşları arasındadır.) Bey'in çalışmaları da önemlidir.

Mısır'da çıkardığı “Türk” gazetesini ve yayınlarını Rus postası aracılığıyla Osmanlı beldelerine göndererek geniş bir okuyucu kitlesi bulan Yusuf Akçora, aynı zamanda Türkçülüğe siyasî bir mahiyet kazandırmaya çalışanların da başına gelir. Onun 1904'te “Türk” gazetesinde “Üç Tarzı Siyaset” başlığı altında çıkardığı ve daha sonra kitap hâline getirilen makalelerinde Türkçüleri bir program etrafında toplamaya çalıştığını görmekteyiz. Bu makalelerinde Hristiyanlık arasında derin bir husumetin meydana getirilmiş olduğundan hareketle bir Osmanlı milleti meydana getirmenin, yani Osmanlılık fikrinin yüksek bir hayal ürünü olduğunu belirten Yusuf Akçora, İslâmcılığın da isyanların ve Avrupa'da Türklüğe düşmanlığın artmasından başka bir şeye yaramadığına işaret ederek bu iki fikri şiddetle tenkid eder. Ona göre önce Osmanlı Devleti'ndeki Türkler, din ve milliyet etrafında birleştirilmelidir. Daha sonra da o dönemde Türk cemiyetlerinin her yönden en gelişmiş olan Osmanlı Devleti etrafında dünyadaki bütün Türklerin birliği sağlanmalıdır.

Osmanlı olmayan Türk aydınlarının bu çalışmaları Osmanlı Türk aydınları arasında ilgi ve heyecanla takip edilmekteydi. Ancak ferdi teşebbüslerin bir ürünü olarak ortaya çıkan Türkçülük (Türk Milliyetçiliği Hareketi) uzun süre bütün Türk aydınlarının müşterek bir program ve ideoloji etrafında toplayamadığı gibi sadece bir kültür hâdisesi olmaktan da ileri gidemedi. Bunda kültür alanında Türkçü olan Osmanlı aydınlarını sırf devletin devamı için siyasî alanda samimî bir Osmanlıcı veya İslâmcı olmalarının, yani siyasî alanda da Türkçü olma basiretini gösterememelerinin büyük rolü bulunmaktadır. Üstelik Osmanlı olmayan Türk aydınlarının Kırım, Çin, Kazan ve Türkistan'dan bahsetmeleri, Osmanlı Devleti'ne karşı bir Rus saldırısını başlatabileceği korkusuyla Sultan Abdülhamid'i harekete geçirmiş ve bu çalışmalar baskı altına alınarak Türkçülük bir nev'i Anadolu milliyetçiliğine dönüştürülmeye (bu milliyetçiliğin, bugün de ileri sürülen ve hiçbir tarihi temele dayanmayıp, birtakım arkeolojik istismlara isnat ettirilmeye çalışan Anadoluçulukla hiçbir alakası yoktur.) çalışılmıştır. O sebeple birtakım Osmanlı aydını nezdinde Anadolu'nun itibarı artmış ve bu bölge “Mübarek Anadolu”, “Koca Türkili”, “Aziz Vatan” vs. gibi deyimlerle ifade edilmeye başlanılmıştır. Bu tavır aynı zamanda Türk devletinin gerçek gücü olarak

Anadolu Türk köylüsünün ilk kez övülerek göklere çıkarılmasını da gerektirmiştir. Bunun için de, Avrupa’da Türk aleyhtarı propagandaya bir tepki olarak ortaya çıkan Elisee Reclus’un (Yeni Umumî Coğrafya, 1884) “demir ve diğer madenleri işleyip kullanmayı, hayvanları ehlileştirip değerlendirmeyi ve bilinen pek çok bitkiyi insanlığın hizmetine sokan Turanlılardır.” şeklindeki görüşlerine karşılık uzun süre Anadolu’da yaşayan Vanda’nın “Anadolu köylüsü zeka bakımından olduğu gibi şeref ve haysiyet itibarıyla da Fransız ve Lehli köylüye üstündür.” (Türkiye Hakkında Anektodik Hatıralar, 1884) biçimindeki görüşleri büyük ölçüde kullanılmıştır.

Türkçülük akımı Osmanlı aydınlarında, Türkistanlı Türk aydınları için siyasî alanda ifade ettiği manayı bir türlü kazanamamıştır. Bunun yanında “vatan ve millet” kavramlarının Osmanlı aydınları ve devlet adamları tarafından anlaşılammış olduğu veya devletin politikası gereği anlaşılacak istenilmediği de görülmektedir. Esasen herhangi bir milliyetçilik hareketinin doğup, gelişmesi kadar siyasî bir anlam kazanması için de “vatan ve millet” gibi iki temel kavramın iyice inkişaf etmesi şarttır. Zira bir millet ancak bir vatan üzerinde millî devletini kurar. Her ne kadar “vatan ve millet” kelimeleri çok uzun bir süreden beri Türkçe’de bulunmakta ise de, bunlar son dönem Osmanlı aydını için günümüzdekinden çok farklı bir anlam taşımaktaydılar.

Türkçede **vatan** terimi, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Fransızca “Patrie” kavramının karşılığı olarak kullanılmaya başlandıktan sonra istikrarsız bir gelişme göstermiş ve kişilere göre değişen farklı anlamlar ifade etmeye başlamıştır. Bu kavram Namık Kemal’de “Fatih’in kılıcıyla çizilmiş sınırlı bir alandan ibaret olmayıp, hürriyet, kardeşlik, hâkimiyet, atalara ve aileye saygı ve değişik hatıralar gibi çeşitli asil duyguların birleşmesinden ortaya çıkan bir varlık”; Said Halim Paşa’da “İslâm şeriatının hüküm sürdüğü bütün ülkeler” (1917); Ziya Gökalp’te ise, Türkiye ve Türkistan’dan daha geniş, büyük, müebbed ve muhayyel bir ülke: **Turan**, şeklinde ifade edilmiştir. Bunlar **vatan** kavramının bir köy meydanından Türkistan’a kadar dar ve geniş alanları içerisine alan bir toprak parçası olarak düşünüldüğünü gösterir. Ancak, vatan teriminin Osmanlı aydınlarının büyük bir çoğunluğunca “Osmanlı Devleti’nin hâkim

olduğu toprakları” ifade ettiği de bir gerçektir. O sebeptendir ki, Mustafa Kemal, Enver Paşa ve daha niceleri Trablusgarb’da, Yemen çöllerinde vatan aşkıyla dövüşmüşlerdir. Dikkat edilirse bu anlayışta toprak ile üzerinde barınan halk arasındaki bağlantı önemsenmemekte, sadece siyasi hâkimiyet, belki de din, vatani belirleyici faktör olarak kabul edilmektedir.

Başlangıçta “aynı dine inanan kişilerin meydana getirdiği topluluğu” ifade eden **millet** terimi ilk defa yeniçeri ocağının kaldırılışını ilan eden fermanda (1826) Fransızca “Nation” karşılığı bütün tebaayı ifade edilecek bir şekilde kullanılmıştır. Buna rağmen “millet” terimi, daha çok Hristiyanlarda din veya mezhep birliğini göstermek için kullanılmaktan kurtulamamıştır. Tanzimat döneminde de millet kavramını genelleştirme çabaları bir netice vermemiş ve M. Fazıl Paşa ve Namık Kemal gibi birkaç kişinin “Türk milleti ve Türk kavmi”nden bahsetmelerinden öteye gidememiştir. Millet kavâmına değer kazandıran Türkçülük akımı olmuştur. Fakat bunda da dinin milliyet için gerekli olup olmadığı meselesi hâlledilememiştir. Ancak Balkan savaşları ve Birinci Dünya Savaşı ile gelişen olaylar sonucunda Anadolu’da mütecanis bir Türk topluluğunun ortaya çıkması ile millet kavramı bugünkü anlamını kazanacaktır. Bunda da Ziya Gökalp’in düşüncelerinin büyük rol oynadığı görülmektedir.

Ziya Gökalp’in düşünce kaynağını *Emile Durkheim* teşkil eder. Ancak Durkheim, toplum ve toplulukları en ulvî niteliklere sahip varlıklar şeklinde tarif ederken Gökalp, toplumu millete eşit tutmuş ve Durkheim’in topluma atfettiği bütün özellikleri, o millete mal etmiştir. Toplumun her isteğinin gerçekleştirileceği düşüncesine de manevî bir yön ekleyerek, milletin her yaptığıının fazilet olduğunu söylemiştir. Gökalp’e göre millet, bütün ülkülerin kaynağı ve yüksek manevî otoritedir. Böyle bir millette farklılaşmaya (sınıfların ortaya çıkmasına) yer yoktur.

Esasen Ziya Gökalp için araştırılıp cihana duyurulması gereken başlıca hakikat, Türk millî kültürünün büyüklüğü, uyanık tutulması gereken tek ülkü de Türk milliyetçiliği idi. Batı zihniyetini ve medeniyetini Türkiye’ye getirmeye çalışanlardan birisi olan Gökalp, aynı zamanda ilmî, Türk kültürü ve millî menfaatleri hesabına değerlendiren ilk Türk düşünürü sıfatıyla ölümkalım mücadelesinin bezginliği ve millî varlığı muhafaza etmek hususunda endişeli olan Türk vatanseverlerine tek kurtuluş yolu olarak

Türkçülük idealini göstermekte idi. Kendisi Anadolu Türkçülüğünü savunmasına rağmen en azından kültür alanında bütün Türklerin birliğinin de Türk varlığının başlıca teminatı olarak görmekteydi.

Önceleri herhangi bir teşkilâta sahip olmayan Türkçülük akımı II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, bilhassa İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesiyle hızla teşkilâtlanmaya başladı. İlk olarak Necip Asım (Yazıksız), Veled Çelebi (İzbudak) ve Yusuf Akçora, 1908 yılında Darü'l-Fünûn'da **Türk derneği**'ni kurdular. 12 Aralık 1908'de neşredilen dernek nizamnamesinde kuruluş amacı, "Türk adını taşıyan bütün insanların geçmişteki ve bugünkü başarılarını, çalışmalarını ve durumlarını incelemek" şeklinde veriliyordu. Bu dernek aynı adla birkaç sayı dergi de yayımlamıştır. 1911 yılında Selanik'te Ali Canip (Yöndem) ve Ömer Seyfettin'in çıkardığı **Genç kalemler** dergisi etrafında da bir toplanma görülmektedir. Ancak aynı yıl Mehmed Emin Yurdakul, Ahmed Hikmet Müftüoğlu, Ahmed Ağaoğlu, Dr. Akil Muhtar ve Yusuf Akçora "**Türk Yurdu**" derneğini kurarak bu ad ile bir de dergi çıkarmaya başladılar.

Türkçülük hareketi artık okullarda da yayılmaya başlamıştı. Darü'l-fünûn talebeleri ile bilhassa Askerî Tıbbiye'nin öğrencileri Haziran 1911'de **Türk Ocağı**'ni kurdular. Türk Ocakları kısa bir süre içerisinde birçok vilâyette şubeler açtı. Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa gibi ülkenin tanınmış şahsiyetleri hem madden, hem de manen bu Ocağa yardımda bulunmaktaydılar. Konferanslar, münazaralar düzenleyerek, yayın yaparak Türkçülüğü yaymaya çalışan Türk Ocakları, ideale susamış gençlerin omuzlarında gittikçe yükselmeye başladı. 1913 yılından itibaren bu Ocağa bağlı olarak meslek, kültür ve spor teşekkülleri de kurulmaya başlandı. Bu arada **Türk Yurdu** dergisi de Türk Ocağı'nın yayın organı hâline gelmişti. Tanzimatçı yenileşmeye karşı çıkararak köklü ve millî bir inkılâp taraftarı olan Türk Ocağı 1930 yılına kadar büyük hizmetler yerine getirmiştir.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nde Türkçülük akımı uzun bir sürede şekillenmiştir. Bu akım kendi benliğine sahip olduğu gibi, müstakil olarak gelişen diğer hareketlerden de yararlanmıştır. Millî bir dil, tarih ve coğrafya için başlatılan çalışmalar Türkçülüğün ilmî ve hissî unsurlarını meydana getirirken, Türk kelimesinin itibar kazanması ve Türklük ile öğünlmeye

başlanması bu akımın şuur cephesini teşkil eder. Her ne kadar samimî bir Osmanlılık veya İslâmcılık taraftarı olan devlet adamlarımızın Türk milletini devletin esas unsuru olarak kabul ve onu himaye etme ihtiyacını duymaları ile Osmanlı olmayan Türk âlimlerinin çalışmalarının mahiyeti, Türkçülük akımının siyasî cephesini teşkil eder ise de, Sultan Abdülhamid döneminde bu akımın sosyal ve siyasî bir dünya görüşü olması önlenmiş ve aydınların üzerine eğildikleri bir kültür hâdisesi olarak kalması sağlanmıştır.

Türkçülük hareketi başlangıçta doğrudan doğruya siyaset değil de millî kültür yolunu seçmekle, dayandığı temelin millî kültürle beslenmiş bir Türk milleti olduğunu ortaya koymaktadır. Böylelikle bir yandan Türk milleti, düştüğü kötü durumdan kurtarılmış olacak, diğer taraftan da yeni nesiller Türk kültürünü öğrenirlerken istikbal garanti altına alınacaktı. Millî kültürün yanında millî iktisat ve millî dış politika, Türkçülerin hassasiyetle üzerinde durdukları konulardı.

Türkçülüğün siyasî manada değer kazanması Balkan savaşlarından sonra, hatta Birinci Cihan Savaşı sırasında Arapların ihaneti ile Osmanlılık ve İslâmcılığın iflas etmesi üzerine mümkün olacaktır. Böylece Türkçülerin haklı oldukları ortaya çıkmış oluyordu. O sebeple, istiklâl mücadelesine girişecek kadro ve fikrî yapı, Türkçülüğe inanmış milliyetçilerin eline geçmiş oluyordu. İstiklâl hareketinin bütün sıfatları ve tabirleri (Millî Mücadele, Millî İstiklâl, Millî Hareket, Kuvay-ı Millîye, Hâkimiyet-i Millîye, İrade-i Millîye) de bunu göstermektedir. Ayrıca İstiklâl Marşı'nda da bu akımın bütün değerlerini görmek mümkündür. Türkçülüğün neticesini Ziya Gökalp: "Bununla beraber, Türklüğe dair bütün bu hareketler verimsiz kalacaktı. Eğer Türkleri, Türkçülük ülküsü etrafında birleştirerek büyük bir çökme tehlikesinden kurtarmaya muvaffak olan büyük bir dâhi zuhur etmeseydi, bu büyük dâhinin adını söylemeye hacet yok. Bütün dünya bugün Gazi Mustafa Kemal Paşa adını her an hürmetle anmaktadır. Evvelce Türkiye'de Türk milletinin hiçbir mevki yoktu. Bugün her hâk Türk'ündür. Bu topraktaki hâkimiyet, Türk hakimiyetidir. Siyasette, kültürde, iktisatta hep Türk milleti hâkimdir. Bu kadar kat'î ve büyük inkılâbı yapan zat Türkçülüğün en büyük adamıdır. Çünkü düşünmek ve söylemek kolaydır. Fakat yapmak ve bilhassa başarı ile neticelendirmek çok güçtür" şeklinde ifade etmektedir.

4. BATICILIK

1683'de Viyana önlerinden çekilirken Osmanlı Devleti'nin temsil ettiği fikir ve müesseseler, henüz gelişmekte olan batı düşüncesi ve müesseselerine göre daha üstün bir durumda idi. Ne var ki, bu hâdiseden sonra Avrupalıların Osmanlı Devleti aleyhine gelişip, yayılmaya başlamaları Osmanlıları âdetâ bir sevk-i tabîî ile bir nefis müdafaası şeklinde batılılaşmaya teşvik etti. III. Ahmed zamanında Lâle Devri ile lüks ve sefahat şeklinde kendini gösteren batı tesirleri, matbaanın tesisi ile birlikte fikir alanında da kendini göstermeye başladı. Ancak bu husus, Avrupa'nın üstünlüğünün kabul edilmesi şeklinde gelişti ve askerî alanda yapılacak Avrupaî tarzda yeniliklerle bu üstünlüğün önüne geçilebileceği zannedildi. Onun içindir ki, XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupalıların kazandığı her zaferden sonra Osmanlı Devleti'nde, kaynağını batıdan alan bir ıslahat hareketi görülmektedir.

III. Selim döneminde idarî alanda da kendini gösteren bu yenilik hareketleri ancak, yeniçeri ocağının 1826'da kaldırılmasından sonra etkili olabilecek ve mahiyet itibarıyla batının içtimaî, siyasî ve felsefî görüşlerinde temellerini bulan bir devlet anlayışı şeklinde baticılık akımı önem kazanmaya başlayacaktır. Abdülmecid devrinde daha çok Tanzimat kelimesi ile ifade edilen baticılık hareketleri devlete hayatiyet kazandırabilmek için genişletilmeye çalışıldı. Batının üstünlüğünün tamamen kabul edildiği bu dönemde baticılar, ahalinin Avrupalılar karşısında kendisine güvenini kazandıracakları yerde aksine batılılaşmayı hızlandırmak, yani ıslahatların kolayca benimsenmesini sağlayabilmek için bu güveni bütünüyle ortadan kaldırmaya gayret ettiler. Buna rağmen dönemin Osmanlı cemiyeti, önceki devirlerin usul ve kaidelerini muhafaza etmeye çalıştı. Ancak ilk defa III. Ahmed zamanında görülen batılı âdetler daha çok devlet adamlarının değişen telâkkileri ve hayat şartlarına bağlı olarak tekrar kendisini göstermeye başladı. Bilhassa kadınlar, romantizmin tesiri ile üzerlerine teksif edilmeye başlanan hissî alâkadan faydalanma yoluna gittiler ve Avrupa modasını ve âdetlerini kabul etmeye başladılar. Dolayısıyla bir yandan dışarıda cemiyetin genel eğilimine uyarlarken, öbür yandan iç kıyafetlerini Avrupalı kadınlar gibi düzenlemeye gayret ettiler.

Buna bağlı olarak minderler, divanlar terk edilerek konsollar, kanepeler ve sandalyeler kullanılmaya, yani evin mefruşatı değişmeye başladı. İlk defa sarayda görülen bu hareketler daha sonra paşaların ailelerine de sirayet etti. Böylelikle Tanzimat dönemi batıcılık hareketleriyle hukuk ve eğitimde başlayan ikilik âdet ve göreneklerde de, yani sosyal alanda da kendisini gösterdi. Alaturka ve alafranga tabirleri bu ikiliği ifade eder. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam edecek olan bütün bu ikilikler ancak cumhuriyet döneminde ortadan kaldırılabilecektir.

Avrupa'daki gelişmelerin aksine Osmanlı Devleti'nde aşağıdan yukarı değil de, yukarıdan aşağı, yani padişah veya desteklediği sadrazamın buyruklarıyla, önceleri bazı müesseselerin batıdaki emsallerine benzetilmesi, bir nev'î şeklen taklit olarak ortaya çıkan batıcılık hareketi, Tanzimat'la fikirlerde, modada ve hukukta, ıslahat fermanı ile siyasî alanda ve 1867'deki adalet fermanı ile de her sahada kendisini gösterecektir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin buhranlı durumunu sömürgecilik menfaatleri için istismar eden Avrupa kapitalizminin bu devleti parçalama yoluna girmesi ile batılılaşmanın da hızlandığını görmekteyiz. Bu durum "Avrupa, Osmanlı'yı Asya'ya sürmek veya yok etmek istedikçe, Osmanlı Avrupa'da kalmak için batılılara benzemek ve onlara yaranmak için elinden geleni yapmıştır" şeklinde de açıklanabilir. Böylelikle devletin kurtuluşu batı medeniyetinden bütün yönleriyle istifade edebilmeye bağlanmış oluyordu. Fakat bu dönemde batıyı tam olarak anlayıp, değerlendirebilecek devlet adamı ve aydınların sayısı pek az idi. Dolayısıyla başlangıçta Osmanlıların elinde olan batılılaşma teşebbüsleri Kırım harbinden sonra Avrupalıların müdahaleleri ile batılıların eline geçmiş ve bizim batılılaşabilmemiz için İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya'nın tezleri ortaya çıkmıştır. Bu tezleri hazırlayanlar da Osmanlı Devleti'nin vaziyetini iyileştirmekten çok, kendi emperyalist gayelerinin tahakkukunu düşünmekte idiler. Dolayısıyla Osmanlı Devleti aynı zamanda bu tezlerin çarpıştığı bir alan hâline de gelmiş bulunuyordu.

Avrupalıların gittikçe artan baskılarıyla daha da bir çıkmaza giren Osmanlı Devleti, devlet adamları ve aydınları aynı zamanda batılıların faaliyetlerine bir tepki olacak şekilde batıcılık hareketlerini İslâmcılık, Türkçülük vs. gibi değişik birer tercih hâline dönüştürmeye çalıştılar. Ancak

bütün başarısızlıkların sebebini yapılan yeniliklerin sınırlı ve eksik olmasına ya da Osmanlı Devleti'nin bünyesine bağlayan bazı batıcı aydınlara da rastlanılmaktadır. Midhat Paşa ile Abdullah Cevdet, bu tip aydınlarımızdandır. Bunların da içerisinde yer aldığı Genç Türkler, I. Meşrutiyet'ten sonra hükümet dışında ve hükümete rağmen batıcılık hareketinin fikir yönünden liderleri durumuna geldiler. Genç Türkler genelde, batılılaşmanın taklitçiliğine dayanmaması gerektiğini ve Osmanlı toplumunun yapısı ile memleketin ihtiyaçları göz önüne alınarak belirlenecek uygun bir hareket tarzı ile gerçekleştirilmesini savunmuşlardır. Onlara göre meşrutiyet hareketlerinin başarıya ulaşamamasının sebepleri de burada aranmalıdır.

Osmanlı Devleti'nin yeniden canlanıp, güçlenmesi için ileri sürülen bütün bu fikir akımları istenilen neticeleri sağlayamamış olmasına rağmen Türk ahalide siyasî şuuru olgunlaştırmıştır. Ayrıca bu akımlardan elde edilen tecrübeler Türk İnkılabı'nın hazırlık çalışmalarında büyük ölçüde değerlendirilmiştir. Böylelikle mazinin hatalı davranışlarından ders alınarak yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin siyasî ve hukukî bünyesinde gerekli düzenlemelere gidilmiştir. Dolayısıyla bir yerde Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan fikir akımları ve bunlar arasındaki çatışmalar devleti yaşatmaktan ziyade, yeni bir devletin kurulması için yapılmış olan lâboratuvar tecrübeleri olmuştur. Bu tecrübeler sayesinde ki, uzman bir sosyolog veya kültür tarihçisi olmamasına rağmen düşünen zekâsı ve duyan gönlü ile Mustafa Kemal, binlerce yıllık kültüründen doğan çelikleşmiş iradesine öncülük ettiği Türk milletini mutlak bir yok olma badiresinden kurtarmakla kalmamış, aynı zamanda ona çok yakışan bağımsız, hür ve haysiyetli bir hayat ile yükselme yolunu da açmıştır. Ona rağmen, bilhassa son on yıl içerisinde yani XX. yüzyılın sonları XXI. yüzyılın başlarına ulaştığımız sıralarda yukarıdan beri vermeye çalıştığımız bütün bu fikirleri değişik sebep ve şekillerde yeniden gündeme getirilerek tartışılması oldukça manidardır.

AHİLİK VE SANAYİLEŞME

SÜLEYMEN KAZMAZ*

Göktürk Devleti hakanı Kültikin ve Bilge Kağan ve büyük Türk devlet adamı Tonyukuk adına dikilen ve Orhon nehri kıyılarında bulunan Orhun kitabelerinde şöyle bir cümle vardır: “Dört taraf hep düşman imiş.” Onun için de şöyle denilir: Ordu sevk ettik, savaştık, Çin ordusunu yok ettik. 7.000 çin askeri öldürdük; asker sevk ettik cümlesi Kültikin anıtında 85, Bilge Kağan anıtında 83; savaş sözü Kültikin anıtında 23, Bilge Kağan anıtında 23 kez, aynı sözler Tonyukuk anıtında da sık sık tekrarlanır. Savaş durumu millî tarih boyunca devam etmiştir.

Gerçekten Türk tarihi bir yönüyle bitmeyen savaşların hikâyesidir. İkinci yurt Anadolu’da da dört yanımız düşmanla çevriliydi; günümüzde de durum böyledir. Her yanda düşman vardır. Fakat bütün bu çetin şartlara rağmen Türk milleti daima güçlüdür; daima ayaktadır; Bağdat’tan Viyana’ya, Kırım’dan Kızıldeniz’e, Kuzey Afrika’ya kadar uzayan muhteşem bir imparatorluk kurmuştur; bu imparatorluk, tarihin en uzun ömürlü devletlerinden biridir. Bundan başka tarihin her döneminde güçlü ve bağımsız bir Türk devleti mevcut olmuştur. Şimdi bu soruya cevap verelim.

Türk milleti tarihi boyunca dört yanının düşmanla çevrili olmasına ve bitmeyen savaşlara rağmen nasıl olmuş da dünyanın en eski ve en zengin medeniyetini yaratmayı, yine tarihi boyunca hür ve bağımsız devletler kurmayı başarmıştır. Bu sorunun cevabını başlıca üç kaynaktan bulmaktayız: Mücadele ruhu, engin bir görüş ve düşünce dünyası, güçlü bir üretim, güçlü bir sanat hayatı. Bu arada Ahilgi de zikredebiliriz.

İnsan daima varlığına yönelik kuvvetler arasında ömür sürer. Onun için hayat mücadele olarak tanımlanır. Bu şartlar mücadelecî bir ruha erişmeyi gerektirir. Düşmanla, karşı kuvvetlerle mücadele, ruh ve irade ister; ancak yılmayan mücadele ruhu, mücadele azmi ve iradesidir ki

* AKM asıl üyesi, Emekli Avukat, halk bilimci.

insanları ve toplumları başarıya ulaştırır. İşte böylesine engin ve güçlü bir mücadele ruhu, mücadele azim ve kararı Türk milletinin tarihi boyunca varlığını korumasını ve yüceltmesini sağlamıştır. Şartlar ne kadar ağır, ne kadar çetin, düşman ne kadar güçlü, buna karşılık imkânlar ne kadar sınırlı olursa olsun Türk milleti mücadeleyi elden bırakmamış, yılmayan bir azim ve iradeyle savaşmıştır. Bu mücadele ruhu şu mısralarla dile getirilir:

“Çelik gibi kolu, tunçtan ayaklı,
Türk hiç yılar mı? Türk hiç yılar mı?
Türk yılmaz, Türk yılmaz;
Cihan yıkılsa Türk yılmaz.”

Bir bölümünü kaydettiğimiz bu marş milletimizin mücadele ruhunu canlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Türk milletinin en elverişsiz şartlar içinde bile varlığını korumasını sağlayan güç, bu engin mücadele ruhundan kaynaklanır. Büyük kavramlar ve sağlam bir düşünce hayatı bu mücadele ruhunu daima beslemiştir.

İnsanların ve toplumların davranışlarının, hareketlerinin temeli kavramlar ve düşüncelerdir; bunlar itici güçler olarak insanları ve toplumları davranış ve hareket hâlinde bulundurur. İnsan ve toplum hayatını yönlendiren, başarıya götüren temel güçler kavramlar ve düşüncelerdir. İnsanlar ve toplumlar benliklerinde yer eden kavramlara göre çalışır, davranışlarını ve hareketlerini yönlendirir, mücadelesini sürdürür. Türk milletinin mücadele hayatının temelinde böylesine büyük kavramlar, düşünceler ve topluma mal olan değerler yatar.

Türk milletinin tarih boyunca verdiği mücadeleler başlıca dört kavram, dört temel değer üzerinde yükselir: Hürriyet, bağımsızlık, vatan ve namus. Millî tarihimizin akışı içinde bu kavramları, bu temel değerleri tahlil ettiğimiz zaman Türk milletinin hayatı boyunca verdiği mücadelelerde, bitmeyen savaşlarda başarıya ulaşmasının kaynağına varmaktayız.

Hürriyet ve bağımsızlık Türk milleti için yaşama şartıdır. Davranışların ve hareketlerin kendi inanç ve düşünceleri doğrultusunda düzenlemek, başka toplumlardan emir almamak, kendi dışındaki bir siyasî güce bağlı

olmamak, Türk milletinin tarihi boyunca asla vazgeçemediği bir hayat tarzıdır. Ne zaman başka siyasî güçler, yabancı toplumlar Türk milletinin emir kulu hâline getirmek istemişse mücadele başlamış, hürriyet ve bağımsızlığa el atmak isteyenler yere serilmiştir. Türk milleti hiçbir dönemde böyle bir mücadeleden geri kalmamıştır, varlığına kasteden bozguna uğramıştır. Onun için Türk milleti tarihi boyunca kendi bağımsız devletini kurmuş ve hür yaşamıştır. Bugünü büyük şair Mehmet Akif Ersoy, İstiklâl Marşı'nda en canlı ifadelerle ortaya koymuştur.

“Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım,
Hangi çılgın bana zincir vuracakmış şaşarım.”

Türk milletinin varlığını adadığı öteki iki kavram, iki temel değer vatan ve namustur. Millet, daima bir coğrafyada, bir toprak parçasında yaşar, maddî varlığın, manevî değerler, toplum değerleri üzerinden kurar ve yüceltir. Bu toprak parçası sadece maddî varlığı devam ettiren bir vasıta değil, aynı zamanda hürriyet, bağımsızlığın, manevî devirlerinin yaşatılması ve korunmasını sağlayan bir mekândır. Bu bakımdandır ki, vatan Türk milleti için hür, bağımsız ve onurlu bir hayatın gerçekleştirildiği bir coğrafya çevresi uğrunda her türlü fedakârlığa katlanılan bir coğrafyadır. Yine aynı sebeptendir ki, Türk milleti, ne zaman vatanı bir tehlikeyle karşı karşıya gelmişse en çetin, en elverişsiz şartla ve imkânsızlıklar içinde bile mücadeleye atılmış, varlığını sonuna kadar bu yolda kullanmıştır. Türk milletinin tarih boyunca güçlü kalmasını sağlayan sebep bu noktada toplanmaktadır: Daima bir vatan sahibi olmak ve vatanı daima korumak.

İnsan ve toplum yalnız maddî değerlerden ibaret değildir; daha üstün değerler vardır ki, bunlara toplum değerleri adını veriyoruz. İnsanlar ve toplumlar manevî değerlerini maddî değer ve varlıkların üstünde tuttuğu, maddî değerleri manevî değerlerin emrinde ve hizmetinde bulundurduğu sürece yüce ve onurlu bir hayat sürme imkânını elde etmiş olurlar. Türk toplumu için durum budur. Türk toplumu hayatını manevî değerler üzerinde kurmuş, maddî değerleri manevî hayatın yüceltilmesi için vasıta saymış, hiçbir zaman maddî varlığı manevî değerlerin üstünde tutmamıştır.

Manevî değerlerin başında namus kavramı gelmektedir. Kendisini

ve ailesini her türlü saldırılardan, hukuk ve ahlâk dışı eylemlerden koruma anlamını taşıyan namus kavramı Türk toplum değerlerinin başında yer alır. Türk milleti, insan ve toplum olarak namusunun her türlü düşmana ve ahlâk dışı saldırı ve davranışlara karşı korumayı, hayatının vazgeçilmez bir niteliği olarak kabul etmiş, bu yolda şartlar ve imkânsızlıklar ne olursa olsun mücadeleden geri kalmamıştır.

Türk milletinin varlığını korumasını ve yüceltmesini sağlayan hürriyet, bağımsızlık, vatan ve namus kavramlarını yanında dünya görüşü ve düşünce hayatı önemli bir yer tutar. İnsanlar ve toplumlar, daha iyiye, daha güzele, daha mükemmele götüren güç, dünya görüşünden ve düşüncelerden kaynaklanır. Milletler bunlardan güç alarak, davranışlarını ve hareketlerini onlara göre düzenleyerek hayatlarını devam ettirirler ve yükseltirler. Orta Çağ'da bu düşünce dünyasında tasavvufun büyük bir yeri vardır. Büyük Türk düşünürü Ahmet Yesevî'den kaynaklanan, Türk dünyasına Anadolu'ya yayılan tasavvuf başlıca iki temel ilkeye dayanır: Devriye, geniş deyimiyile yaratılış düşüncesi ve nefse hâkimiyet.

Tasavvuf, devriye felsefesiyle olgunluğa, yüceliğe ve yaratıcılığa ulaştırmaya yönelik olup insanı en iyi şekilde anlatan bir düşünce düzenidir. Varlıkların son halkası olan insan bir yönüyle canlılar dünyasına bağlıdır; bu sebeple de yalnız kendini ve soyunu düşünen, yalnız kendisini korumak, soyunu devam ettirmek için her türlü yıkıcı davranışta bulunan bencil ve acımasız bir yaratıktık. Fakat insan bu aşamada kalmamalı, canlı olmaktan kaynaklanan iç güdülerinin yıkıcı yönelişlerinin etkisini en aza indirmeli, kendisi kadar başkalarını düşünsel varlığını, iyilik, güzellik ve fedakârlık yönelişlerine adanmalıdır. Böylece olgun insan düzeyine varan kişi Tanrı katına yükselecek yüce bir nitelik ve yaratıcı bir güç kazanacaktır. bu açıklamayı tamamlayan nefse hâkimiyet, üstün bir irade gücünü dile getirir. Bu sayede insan varlığında mevcut yıkıcı, ahlâkî deyimiyile kötülük, yöneliş ve iç güdülerinin etkisini en az düzeye indirerek insanları seven, insanlara hizmet eden bir irade gücüne ulaşacaktır. Böylece birbirini tamamlayan devriye ve nefse hâkimiyet düşünceleri Orta Çağ'da büyük devletlerin ve zengin bir medeniyetin kurulmasını sağlamıştır. 1918 felaketi ise Türk milletini hayatına, geniş deyimiyile, Türk dünyasına yeni bir düşünce düzeni ve yeni bir dünya görüşü getirmiştir.

Vatanın düşmanlar tarafından işgali üzerine “Ya İstiklâl Ya Ölüm.” ilkesinden yola çıkan kahramanların hürriyet, bağımsızlık, vatan ve namus kavramları doğrultusunda gerçekleştirdikleri millî mücadele yeni bir düşünce düzeni ve dünya görüşü hâlinde millete mal olmuştur. Bu düşünce Atatürk düşüncesi düzenidir ve Türk tarihinin, Türk medeniyetinin özü olarak üç temele dayanır: Anadolu’nun imarı ve refahı, millî kültürü, çağdaş medeniyet seviyesinin üstüne çıkarmak ve yeni bir dünya medeniyeti kurmak.

Osmanlı İmparatorluğu, bütün ihtişamına rağmen tarihe mal olurken geride harap bir vatan, maddî varlığı tükenme noktasına varan acılı bir toplum bırakmıştı. Vatanı ve milleti kurtaran kuvayı millîye ruhunun yarattığı Atatürk düşüncesi önce bu konuyu ele almak, Anadolu’nun imarı, Anadolu insanını refahını gerçekleştirmek durumundaydı. Atatürk düşüncesinin birinci aşaması budur.

Yeni Çağ’da Türk milletiyle batı dünyası sürekli savaş hâlindeydi. Aslında bu mücadele iki medeniyetin savaşıydı; Yeni Çağ’da Osmanlı Devleti, medeniyetin batıda kurulan yeni medeniyetle savaşabilecek seviyeye çıkaramadığı için yenilmiş ve tarihe mal olmuştur. O hâlde meseleyi medeniyet açısından ele almak, Avrupa karşısında yaşayabilmek için Anadolu’da yeni bir medeniyet kurmak gerekliydi. Atatürk düşüncesinde bu amaç, millî kültürü çağdaş medeniyet seviyesinin üstüne çıkarmak şeklinde dile getirilmiştir.

Yeni Çağ’da kurulan batı medeniyeti, hayatı, yaşamayı kolaylaştırıcı pek çok vasıtalar meydana getirmesine rağmen maddeci ve bencil olmaktan ileri gidememiş, barışı ve mutluluğu gerçekleştirememiş, dünyayı yalnız kendi menfaati doğrultusunda savaflara ve yeni mücadelelere süreklemiştir. Onun için yeni bir medeniyete, yeni bir medeniyet anlayışına ihtiyaç vardır. Atatürk düşüncesinde bu ihtiyaç Türk milletinin atının yüksek medeniyet ufkunda yeni bir güneş gibi doğacaktır, şeklinde ifade edilmiştir. Bu amacın ifadesinde geçen güneş benzetmesi yeni medeniyetin niteliğini belirtmektedir ve Türk medeniyetinden kaynaklanmaktadır.

Büyük Türk düşünürü Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilik adlı eserinde kendisini güneşe benzeten hükümdar şöyle der: “Güneşe bak, küçülmez, bütünlüğünü daima muhafaza eder; parlaklığı hep aynı şekilde kuvvetlidir.

Benim tabiatımda ona benzer, doğrulukla doludur... Güneş doğar ve bu dünya aydınlanır, aydınlığını bütün halka eriştirir... Benim de hükmüm böyledir... Hareketim ve sözüm bütün halk için aynıdır. Güneş doğunca yere sıcaklık gelir, o zaman binlerce renkli çiçek açar. Benim kanunum hangi memlekete erişirse o memleket baştan başa kayalık dahi olsa hep düzene girer.” Görülüyor ki, Yusuf Has Hacib’in tanımladığı güneş kavramı bütün insanlık için aynı derecede yararlı olacak bir düzeni simgelemektedir. Atatürk düşüncesinin üçüncü aşaması olan ve güneş medeniyeti olarak tanımlayabileceğimiz yeni medeniyet yalnız belli bir kıtayı değil bütün dünyayı kavrayacak, bütün insanlığa barış ve mutluluk getirecektir.

Türk milleti'nin üçüncü güç kaynağı üretim düzenidir.

İnsan maddî ve manevî unsurdan oluşan bir bütündür. Her iki unsur arasında denge kurulması gereklidir; maddî varlığın ihmalî, perişanlığı, manevî varlığın gerektiği şekilde değerlendirilmemesi, giderilmesi imkânsız yıkılışlara yol açar. Onun için maddî varlığın ihtiyaçlarını karşılamak, yaşama vasıtalarını sağlamak insan için olduğu kadar topluluk açısından da aynı derecede önemlidir. İnsan ve toplum hayatının devamı yönünden gerekli olan eşya ve vasıtaları, üretim düzeni yaratır.

İnsanın yaşamak, maddî varlığını korumak ve soyunu devam ettirebilmesi için muhtaç olduğu vasıtaları beslenme, giyinme, barınma ve savunma olmak üzere dört başlık altında toplamak mümkündür. Beslenme yabancı meyveden başlar, kuş sütünün eksik olmadığı şekilde nitelenen ziyafet sofralarına kadar ulaşan çok çeşitli yemek ve gıda maddelerini ve bu maddelerin ve yemeklerin konulduğu kapların üretildiği mutfak eşyasını kapsar. Giyinmede hayvan postundan, günde birkaç kez değiştirilen elbiselerden ve bu elbiseleri oluşturan kumaş ve dikiş makinelerinden oluşur. Barınmada mağaradan, göl evlerinden itibaren yürünen yolda ev, apartman, köşk, saray, konak ve gökdelen olarak çok değişik yapılar ve bunları meydana getiren malzeme ve aletleri içerir. En son olarak da savunma ihtiyacı gelir. Bütün çabalara rağmen insanlar savaşı terketmemişler, her zaman ve her yerde savaş vasıtası olan silâh üretmekten vazgeçmemişlerdir. Onun için savunma ve savaş, taş baltadan atom bombasına kadar uzayan yolda bir çeşitlilik anlamına gelir. İşte beslenme, giyinme ve savunma alanındaki bütün bu ihtiyaçlar küçük sanat ve sanayi, daha doğrusu üretim düzeni deyimiyile anlatılır.

Medeniyet tarihimizde daima zengin bir üretim hayatı mevcut olmuştur. Orta Asya'da ilk efsaneler madencilikle başlar. Körüklerle demir eritmek, böylece dağları delerek geçmek, masallarımızın doğuşunda yer alan anlatımlardır. Orta Asya'da olduğu gibi Anadolu'da da üretim hayatı, Türk milletinin üçüncü güç kaynağını oluşturmuştur. Bağdat'tan Viyana'ya, Kırım'dan Kızıldeniz'e kadar uzanan coğrafya da, savaşan donanmanın ve orduların mücadele vasıtaları Anadolu'daki üretim gücünü ve o enginliğini ifade eder. İki yüz bin kişilik orduyu İstanbul'dan Viyana'ya götürmek, bu gücün en canlı bir görünüşüdür. Aynı zamanda halkın ihtiyacı, eşya ve yaşama vasıtalarını üretmek suretiyle geniş şekilde karşılanmıştır.

Üretim hayatı yalnız insandaki ihtiyaçları karşılama amacına yönelik değildir; aynı zamanda insan sevgisini ve insana hizmet kavramlarını da kapsamalıdır. İşte medeniyet tarihimizde Ahiliğin önemi bu noktada belirlemektedir. Çünkü Ahilik sadece maddî eser meydana getirme, maddî yarar, kazanç sağlayan bir düzen değil, bundan daha çok manevî değerlere dayanan bir kuruluş olarak tarihimizde yer alır.

Bilindiği gibi Ahilik, kardeşlik demektir. Yine aynı amaçla kullanılan futuvvet kelimesi, genç, yiğit, mert, cömert, eli açık anlamına gelir. Futuvvetin başlıca ilkeleri alçak gönüllülük, cömertlik, başkalarını sevmek, nefesine hâkim olmak, başkalarını kendinden üstün görmek, kusurları hoş karşılamaktır. Futuvvet erlerinin iş başında güven, doğruluk ve hidayet kurallarına uyması gerekir. Bundan başka futuvvette mürevvet, doğruluk, herkesi sevmek, nefisini dolayısıyla kendisini kötülük yönelişlerinin esirliğinden kurtarmak esastır. Ayrıca, insan sevgisi üzerine kurulan futuvvet, insan ruhunun gelişmesinde, olgunlaşmasında büyük ölçüde etkilidir. Ahlâkî değerler esas alındığı için yalancılar, hırsızlar, muhtekirler, zalimler, haram yiyenler teşkilata kabul edilmezdi. Aynı zamanda "kardeş yiğitler" teşkilatı olarak adlandırılan Ahilikte yardımlaşma, alım satım işlerinde birlik, nitelikte belirli seviye, kuvvetli bir ahlâk şarttır. Ahilik ahlâkının dört unsur vardır:

1. Kuvvetli ve galip durumdayken affetmek,
2. Hiddetli iken yumuşak davranmak,
3. Düşmana iyilik etmek,
4. Kendisi muhtaç durumdayken bile başkasına vermek.

Böylesine yüksek ahlâkî değerlere dayanan Ahilik, toplum hayatında olduğu kadar kendi bünyesinde de maddî unsur manevî unsurlar arasında denge kurmuş, insanı maddî varlığın kulu hâline getirmemiş, tersine maddî varlığı manevî hayatın emrine ve hizmetine vermek suretiyle yaratıcılık gücünü geliştirmiş, ortaya konulan küçük sanat, el sanatları eserleriyle daha rahat ve daha güzel bir yaşantı sağlamıştır. Ne var ki, bütün bu engin güç kaynaklarına rağmen Osmanlı Devleti zaman içinde yenilgiden kurtulamamıştır. Batılılar Osmanlı Devleti'yle olan ilişkilerini şark meselesi olarak ele aldılar. Amaç Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaktı. Ardından Osmanlı Devleti'ni Boğaziçi'nin hasta adamı şeklinde nitelediler. Bir yabancı yazar, Birinci Dünya Savaşı sonunda yazdığı kitaba Can Çekişen Türkiye adını koydu. Her Türk yurttaşı muhteşem imparatorluktan can çekişen Türkiye olarak adlandırılan çöküşe varan yol üzerinde durmak ve düşünmek zorundadır.

Konuyu bu açıdan ele aldığımız zaman Orta Çağ'dan Yeni Çağ'a geçişi, Yeni Çağ'da Avrupa'da meydana gelen uyanışı ve bu olay karşısında Osmanlı İmparatorluğunun durumunu ele almak gerektiği görülecektir.

Orta Çağ'da Avrupa maddî ve manevî bakımdan perişanlık içindeydi. Özellikle din ve mezhep kavgaları yüzünden insanlar türlü işkencelerle öldürülüyordu; yakılıyor, ağızlarına kurşun akıtılıyordu. Bu eylemler mahkeme kararıyla, engizisyon mahkemeleri kararıyla yapılıyordu. Aynı dönemde Asya büyük bir refah içindeydi. Düşünce hayatına engin hoşgörü hâkimdi. Ahiler, "din farkı gözetmeden bütün insanları seveceksin." diyordu. Böylece insan hakları beyannamesinin temeli atılmış oldu. Bu düşünceler sonraları Fatih Sultan Mehmet tarafından, din farkı gözetmeksizin insanların canlarının, ırzlarının ve mallarının korunmasını kapsayan fermanla ilân edilecektir. Böylece Avrupa'da insanlar inançları yüzünden her türlü işkenceye, ölüme mahkum edilirken doğuda, Asya'da geniş bir hoşgörü ve insan sevgisi hâkimdi. İki dünya arasındaki fark batıda büyük bir hareketin doğuşuna yol açtı: haclı seferleri.

Din yönünden yüce sayılan yerleri kurtarmak adı altında iki yüz yıla yakın bir zaman boyunca doğuya yürüyen milyonlarca insanın oluşturduğu haclı seferleri, aslında Asya'nın refah seviyesine ulaşmak amacıyla

düzenlenmişti. Hareket başarılı olmadı ama, Haçlılar eli boş dönmediler, doğudan birçok bilgiler götürdüler. Bu eserler batıda yeni dönemin gerçekleşmesini sağlayacaktır.

Haçlı seferlerini Marko Polo'nun ve Polo kardeşlerin Türk diyarlarına yaptığı seyahatler izledi. Bu seyahatler sayesinde batılılar birçok bilgiler, bu arada coğrafi bilgiler edindiler. Marko Polo Kaşgar'dan geçti. Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lugat-it Türk adlı eserinde bir dünya haritası vardı. İhtimal olarak söylenebilir ki Marko Polo bu haritayı almıştır ya da harita hakkında bilgi edinmiştir. Bu suretle Marko Polo ve Polo kardeşlerin Türk diyarından götürdükleri coğrafi bilgilerden yararlanan İspanyol ve Portekiz gemicileri okyanuslara açıldılar; Amerika'yı keşfettiler; Asya kaynaklarına, yeni topraklara, yeni ülkelere ulaştılar.

Avrupa artık amacını elde etmiş gibiydi. Asya'ya varmış Asya kaynaklarını ele geçirmişti. Bu suretle gerçekleşen coğrafi keşifleri ilmi keşifler izledi; müsbet bilgiler elde edildi.

Gözlem ve deney yöntemine dayanan müsbet ilim bir yönüyle tabiatın, tabiat kaynaklarının keşfi, tabiat kanunlarına ulaşılması anlamını taşımaktadır. Artık insanoğlunun önüne yeni ufuklar açılmıştı; tabiata hâkim olmak, tabiat kaynaklarının insanın emrine ve hizmetine vermek. bu suretle açılan yolda müsbet ilmin, müsbet bilginin hayata uygulanması sonunda yeni güçler elde edildi: buhar, gaz, elektrik güçleri. Bu güçler üreten düzeni kökten değişmesine yol açtı; uzvi gücün yerini uzvi olmayan güç aldı; elle işleyen aletlerden fabrikaya geçildi. Böylece dünya tarihinin akışını değiştiren büyük olay gerçekleşti: sanayileşme.

Sanayi, daha doğrusu fabrika iki temele dayanır: Fabrikanın işleyeceği ham maddenin sağlanacağı kaynak, üretilen maddenin satılacağı pazar. Avrupa her iki bakımdan da yeterli değildir; sanayii besleyecek kaynak ve üretilen malı satacak pazar Avrupa'da yoktur. Coğrafi keşifler bunu sağladı. Asya ve Afrika kaynaklarından elde edilen ham madde Avrupa'ya taşındı, mamul hâle getirilerek Avrupa dışındaki sanayileşmemiş ülkelere satıldı. Böylece Avrupa'ya büyük bir servet akışı oldu; Orta Çağ'ın perişan Avrupa'sı yerine dünyanın en mamur ülkesi oldu. Başka sonuçlar da meydana geldi.

Sanayi ihtiyacı duyduğu kaynağı ve pazarı sağlayan coğrafi keşifler

sömürgecilik hareketini doğurdu. Sanayileşmiş ülkeler, sanayiın sağladığı gücü kullanarak sanayileşmemiş ülkeleri sömürgeleştirmek yoluna girdiler. Böylece sanayi, Avrupa'yı dünyanın hâkimi durumuna getirdi.

Kabul etmek gerekir ki, Yeni Çağ'da dünya hâkimiyeti, dünyanın serveti, maddî üstünlüğü sanayileşmiş ülkelerin elindedir. Sanayileşmemiş ülkelerde bu hâkimiyetten kurtulmak için mücadele hâlindedir. Bu bakımdan Yeni Çağ tarihi, bir yandan sanayileşmiş ülkelerin sanayileşmemiş ülkeleri dünya kaynaklarını ve pazarlarını paylaşmak için aralarında yaptıkları savaşların, öte yandan da sanayileşmemiş ülkelerin batının hâkimiyetinden, dolayısıyla, sömürge, kaynak ve pazar olmaktan kurtulmak, siyasî güç, imar ve refah bakımından onların seviyesine ulaşmak için giriştikleri mücadelenin hikâyesidir. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'da başlayan sanayileşme hareketini, daha doğrusu, yeni üretim düzenini zamanında göremediği ve sanayileşmediği için mücadeleyi kaybetmiş ve tarihe mal olmuştur.

Olay budur. Eğer Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'da başlayan hareketi zamanında görmüş ve gerekli tedbirleri alabilmiş olsaydı, gücünü sürdürebilirdi. Ne yazık ki böyle olmadı. Bu noktada güven duygusunun büyük ölçüde etki yaptığı düşünülebilir. Çünkü muhteşem devlet, belki de, kendisinden yardım isteyenlerin günün birinde hâkim duruma gelebileceğine ihtimal vermemiştir. Orta Çağ'da ve Yeni Çağ'ın başlangıcında, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuyla batı arasında denge kuracak bir düzeye erişmiş olması böyle bir yorumu güçlendirmektedir. Aslında, mesele derinliğine incelendiği zaman görülecektir ki, Avrupa'da Yeni Çağ'ın açılmasını sağlayan etkenler, özellikle bilgiler Asya'dan, Türk dünyasından kaynaklanmıştır.

Yeni Çağ iki önemli olayla başlatılır: İstanbul'un fethi ve Amerika'nın keşfi. İstanbul'un fethi doğrudan doğruya Türk gücünün eseridir. Amerika'nın keşfi de Türk diyarından Avrupa'ya aktarılan coğrafi bilgilerden yararlanılmak suretiyle gerçekleştirilmiştir. Böylesine üstün bir dünyanın, günün birinde mahkum duruma düşebileceğini dikkate almaması sadece acı sonuçlar doğuran bir tedbirsizlik sayılabilir. Böyle de olsa sanayileşmemek, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu olmuştur.

İmparatorluk döneminde adım adım yaklaşılan yıkılışın, sanayii

kuramamaktan doğduğunu gören ve tedbir alma yoluna giren devlet adamları yetişmiştir. Bunların başında Mithat Paşa gelir. Mithat Paşa Nis'te, İstanbul'da, Bağdat'ta sanayi mektepleri açmıştır. Şimdi konu üzerinde bir fikir verebilmek için Mithat Paşa'nın İstanbul'da, Sultan Ahmet Sanat Okulu'nun açılışında söylediği nutku okuyalım.

TARİHİ BİR VESİKA

90 yıl önce büyük sanatsever Mithat Paşa İstanbul'da Sultanahmet'te açtığı "Sanayi mektebi"nin açılışını, aşağıdaki nutukla millete müjdelemiştir:

Bir mülkün medeniyetçe mertebesi ulyaya vüsulü, esbabı mamuriyetin terakkiyatına muhtaç olduğu gibi Umranı memleketin terakkisi dahi servet ve memleketin terakkisine menuttur. Bu kazıyı külliye, medeniyet ve memuriyetin, servet ve memlekete irtibatını tayine bürhanı kavi olmakla beraber serveti memleket bir takım menabii tabiiyeden başka mesaiyi filiye ile açılan mecralardan meydana gelir ki buna "Hirf ve Sanayi" denilir. Âsârı salifeden beri âsârı medeniyeti, terakki numayı husul olan devlet ve milletlerin bugünkü günde sanayice buldukları merkezi âlül'âl, himmeti filiyenin semerei bahiresidir.

Memaliki Devleti Aliyenin kabiliyeti müsellemesi, serveti tabiiyenin her nevini cami olduğu misillü ahalisinin istidat ve liyakatlarını dahi himmeti filiye ile hasıl olan hirf ve sanayi eserlerini vücuda getirmeğe ne mertebelerde kâfi olduğu muhtacı beyan değildir. Şu kadar ki medeniyete lâzım olan âsâr, her asır ve zamanın istidadına, dereci terakkiyatına göre mevzu olduğundan ezmine kadimede ameliyatı kesire ile meydana getirilen şeyler, âsârı ahirenin gösterdiği birçok muhtereatı teshiliyeye müsadif olmuştur ki himmeti filiye ve bedeniye ile husule gelen âsâr, sanayi terakkisinden neşet eden vesaiti teshiliye ile vücuda gelmektedir. İşte bu hal ve usulün fevki mayei tesaavvur sanayie verdiği terakkiyat, bizde henüz istihsal olunamaması o esere iktifa ile eserlerinden müstefit olan mileli sairei mütemeddineye karşı hiref ve sanayimizi gerilettirdiğinden ve Memaliki devleti aliyenin dairei medeniyeti tevessü ettikçe âsârı sanayiye ihtiyaç dahi tevessü etmekte olup sanayi dahiliye erbabının

müttehizi olan kavaidi imaliye, Avrupa ehli sanatının usulü amelîyatına kıyasen ıslah olunmadıkça şamiri ahval edebilmeleri ve onlarla rekabet eylemeleri kabil olamayacağından selamet ve saadeti mülkü millete medarı takvîyet olan ulüvvü himmet tebeaperverîi hazreti padişahının âsârı celile ve cezilesinden olmak üzere Darülhilâfetil'aliyede bir mektebi sanayi teşkiline müsaadei seniyei cenabı mulûkâne şayan ve sezavar buyurulmuştu. Çünkü sanayiin usuli icraiyesi esasen iki nevi olup birisi büyük fabrikalarda makina ve mensucatı hariririye ve kutniye imali, diğeri o misillü tekellüfata hacet olmıyan şeylerin müteferrikan ihdas ve icrayı suretleri olarak her ne kadar nevi evvelin filiyatında olan fevait ve muhasenat diğeri müreccah ve akdem ve o cihetle aranılan ıslahatın husulüne daha ziyade delâleti müselleme ise de o yolda maksut olan neticeye vüsul için iktiza eden tedabirin filiyatı bittabi külfete muhtaç olup bizce evvel be-evvel ıslah olunacak şeyler ise dükkanlarda müteferrik suretle icrası kabil olan sanatlardır ki bunların bir müddetenberi düçar oldukları hali zaaf ve tenezzül erbabı sanayiin kâr irasvehnü halel etmekle birçok nüfusun taayüşleri müşkülâta uğramış ve bu mekule sanayiin ademi revacı ise bir sınıf halkın düçarı ızdırıp olmalarını mucip olmuş idüğünden evvelemerde bu misillü sanayi müteferrikanın ıslahatına bakılmadıkça amelîyatı cesimeye muhtaç olan sanayiin icrasına başlanılması umum için aranılan hayır ve menfaati vücude getiremeyeceği derkârdır. Binaenaleyh nevi saniden olan sanayiin ıslahatı ile amelîyatı lâzime fen ve kaideye tatbikan talim ettirerek az vakitte pekçok eseri terakki görüleceğinden başka bu vesile ile sokaklarda ve şurada burada giriftarı sefalet olan etfali âcize dahi sui ahlâk ve ahvalden kurtarılıp tariki necat ve terbiyete sevkolunmuş olacağından tesisine müsaadei hayriyetadei hazreti padişahî şayan buyurulan mektebin bu maksada hizmet etmek için küşadına ve Sultanahmette kâin atik kılıçhanenin tanzimile mektep ittihazına ve harikî kebir inanesinden hazinesi celileli maliyede bulunan mebalîğa bedel varidaimen itasile beraber mektep masarifi karşılığının dahi ba iradei seniye karar verilmiş olmağla mahalli mezkûr Şurayı Devlet Riyaseti Celilesinin tahtı nezaretinde idare olunmak üzere bir komisyon marifetile bu defa Sayei Kudretvayei Hazreti Şehriyaride mükemmel ve muntazam suretle ve üç yüz neferi müteceviz şakirdan alacak veçhile tamir ve tevsi ve müteaddit

dershane ve sanathaneler tesis olunarak ittisalîne müceddeden üç bin zira kadar bir fabrika dahi inşa kılmakta bulunmuştur.

Mektebi sanayi memaliki devleti aliyyede en ziyade faydalı ve nafi olan kâffeî madeniyat ameliyatı ile timurculuk ve ahşaba müteallik işlerden marangozluk sanatları ile kunduracılık, terzilik ve müretteplik gibi sanayiî ilmi ile ameliyatını tedris ve talime mahsus olmak üzere şakirdanî, haricî ve dahilî iki şubeye bittaksim bir takımı gece ve gündüz mektepte kalmak ve diğer takımı yalnız gündüzleri gelip gitmek kaidesine tevfikân tertip olduğundan haricî sanatı ile de küşade olunmak üzere şimdiden dahilî sanatın on üç yaşından aşağı olan her sınıf tebeai devleti aliye evlâdının fakir ve bîkes bulunanlardan teşkil olunması ve mekûlât ve elbiselerinin meccanen mektep idaresi tarafından verilmesi kararlaştırılıp icap eden yatak ve elbiseleri ve levazımı sairesi sureti muntazmada tertip olunmuş olduğundan bir mahtan beri elli müteceviz etfal yazılıp talim ve terbiyelerine ihtimam olunmakta ve bir taraftan dahi mektebin ikmalî teferruatına bakılmakta ve mektebin idarei dahiliyesine iktiza eden nizamât mütalaâ ve tanzim olunmakta ve şakirdanî mevcudenin meşhûr olan heves ve istidatları iktizasınca mektebin levazımı itmam olduğuna ve hususile derdesti inşa olan fabrikanın hitamile makina vazettirildiği halde biavnüllahitaalâ kariben terakkiyatı muntazamenin hasıl olacağı ve sayei mehasinvayei cenabı padişahide bir taraftan dahi makina ile vücuda gelen sanayiî nafianın husulüne lâzım olan tedabirin icra kılınacağı ilân ve tebşir olunur.

21 Teşrinievvel 1284

12 Recep 1285

İSTANBUL SULTANAHMET SANAT OKULUNUN MİTAT AÇILIŞINDA PAŞA'NIN SÖYLEDİĞİ NUTUK

“Sadeleştirilmiştir.”

Bir memleketin medeniyet bakımından yüksek bir seviyeye ulaşabilmesi, imar vasıtalarının gelişmesine, memleketin ilerlemesi de servetin artmasına bağlıdır. Bu umumî kaide, medeniyet ve refah seviyesi ile millî servet arasında sıkı bir bağıllık bulunduğunun en kuvvetli bilgesidir. Şüphesiz bir memleketin millî serveti sadece tabiî kaynaklardan ibaret

değildir. İnsan çalışmalarının da millî servetin meydana gelişinde büyük bir payı vardır. Buna sanat (küçük sanatlar, el sanatları) ve sanayi denilir. Geçmiş yüzyıllardan beri medeniyet yolunda ilerlemiş devletlerin ve milletlerin ulaşmış buldukları yüksek seviye, bu yoldaki çalışmalarının en güzel eserini teşkil etmektedir.

Türk milletinin her alanda kabiliyetli olduğu ve Türkiye'nin her çeşit tabii kaynakları bulunduğu bir gerçektir ve halkın, çalışma ile meydana gelen her çeşit sanat ve sanayi eserlerini vücuda getirecek kudret ve istidada sahip olduğunu da söylemeye lüzum yoktur. Şu kadar ki medeniyet için gerekli olan vasıtalar zamanın imkân ve şartlarına göre değişir. Bu bakımdan geçmiş devirlerde güçlükle ve uzun çalışmalarla vücuda gelen işler, bugün çeşitli buluşlar, icatlar sayesinde kolaylıkla yapılmakta, kol kuvvetinin yerini ise makine almış bulunmaktadır. Sanayi alanındaki bu ilerlemeler bizde henüz görülmediğinden gerek küçük sanatlarımız gerek sanayimiz, bu yolda yükselen milletlerinkinden daha geri bir duruma düşmüştür. Memleketin hayat seviyesi yükseldikçe sanayiinin eseri olan medenî vasıtalara ihtiyacı artmaktadır. Bu sebeple memlekette sanat mensuplarının çalışma şekil ve vasıtalarını batı usullerini esas alarak yenileştirmek lâzımdır. Aksi hâlde durumlarını düzeltmeleri ve Avrupa sanayii ile rekabet edebilmeleri mümkün değildir. Bu sebeple İstanbul'da bir Sanat Okulu açılmasına karar verilmiş.

Çalışma usulleri bakımından sanayi başlıca ikiye ayrılır. Biri büyük sanayidir ki, büyük fabrikalarda makine yapımı, ipekli ve pamuklu dokuma bu gruba dahildir. Diğeri de bu derece geniş vasıtalara ihtiyaç duyurmayan işlerin yapılmasını sağlayan küçük sanatlar koludur. Her ne kadar birincisinin faydaları diğerinden üstün olduğundan, ikinciye tercih edilmesi ve düzeltmenin bu alanda yapılması gerekli ise de, istenen neticeyi elde edebilmek için alınması zarurî olan tedbirler çok geniş ve külfetlidir. Bu bakımdan bizde ilkin dükkanlarda tek başına çalışma imkânlarını sağlayan sanat kollarını yenileştirmek lâzımdır. Bu çeşit sanatlarda bir müddetten beri görülen gerileme, sanat erbabının kârını düşürmekte, geçimlerini güçleştirmektedir. Ayrıca bu sanat kollarının rağbet görmemesi de bir sınıf halkı ıstıraba sürüklemektedir. Bu sebeple küçük sanatları kalkındırmak için gerekli tedbirler alınmadıkça, geniş teşebbüslere ihtiyaç

gösteren sanayiın kurulmasına başlanılmasının memleket için beklenen faydaları sağlamıyacağı aşikârdır. Onun için küçük sanat alanını düzeltmek, bugünkü fennî esaslara uygun çalışma usullerini öğretmek suretiyle kısa zamanda büyük bir gelişme olacaktır; ayrıca sokaklarda, şurada burada doğan, bu yüzden de sefalete uğrayan çocuklar bu durumdan kurtarılacak, doğru yola sevkedilecek, eğitim ve öğretim imkânlarına kavuşturulacaktır. Bu gayenin gerçekleşmesi için sanat okulunun, açılmasına ve Sultanahmet'teki eski Kılıçhane'nin düzenlenerek okul hâline getirilmesine karar verilmiştir. Burası Devlet Şurası Başkanlığına bağlı bir komisyon tarafından idare edilmek üzere 300 öğrenciyi barındıracak şekilde yeni baştan tamir olunmuş, birçok sınıf atelye yapılmıştır; yanında ayrıca bir de fabrika kurulacaktır.

Sanat Okulu'nda memlekete en çok faydalı ve lüzumlu olan madencilikle, demircilik, marangozluk, kunduracılık, terzilik ve müretteplik sanatları nazarı ve amelî bir şekilde öğretilecektir. Öğrenciler yatılı ve gündüzlü olmak üzere iki kısma ayrılacaktır. Bir kısmı, yani yatılılar gece ve gündüz okulda kalacak, diğer kısmı, gündüzlüler yalnız gündüzleri okula devam edecektir. Gündüzlü kısmı sonra açmak üzere şimdilik 13 yaşından aşağı olan fakir ve kimsesiz çocuklar yatılı öğrenci olarak alınacak ve bunların yiyecekleri ve elbiseleri okul idaresi tarafından parasız verilecektir. Öğrenci için yatak, elbise ve diğer lüzumlu eşya da sağlanmış bulunduğundan bir aydan beri elliden fazla çocuk eğitim ve öğretim görmektedir. Diğer taraftan okulun eksiklerinin tamamlanmasına çalışılmakta, idare için gerekli yönetmelikler hazırlanmaktadır. Okulun tesisleri, öğrencilerin istek, ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tamamlandığı, hele yapılmak üzere bulunan fabrika bitirilip de makineleri konulduğu zaman beklenen ilerleme sağlanacak, ayrıca makine sanayii için gerekli tedbirler de alınacaktır.

Yine o dönemde fabrikalar kurulmuştu, ama, başarı sağlanamamıştı. Çünkü gerekli şartlar mevcut değildi.

Bir defa fabrikaları çalıştıracak meslek adamı yoktu. İstanbul'da bir fabrika kurulur, başına da bir Fransız getirilir. Ne var ki, Fransız müdür Paris'te dokuttuğu kumaşları, İstanbul'daki fabrikada üretiliyormuş gibi göstermeğe çalışır, işin iç yüzü anlaşılınca da paraları toplar ve kaçar.

Asıl engel kapitülasyonlardan geliyordu.

İmparatorluğun güçlü döneminde Fransızlara lütuf olarak verilen imtiyazlar zamanla Anadolu'daki küçük sanat hayatının yıkılışına ve memlekette sanayi kurulamamasına yol açtı.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, Anadolu'da güçlü bir üretim hayatı vardı. Her tarafta kurulu tezgahlarla, dükkanlarla memleket ihtiyacını karşılandıktan başka dışa da ihracat yapılıyordu. Kırşehir halıcılığı, Kastamonu bakırcılığı, Rize dokumacılığı ve keten bezi sadece birkaç örnektir. Rize'de yılda 300.000 top keten bezi ihraç edilirdi. Bütün bu üretim hayatı Avrupa'da kurulan sanayi karşısında varlığını sürdüremedi, rekabet imkânları yoktu. Kapitülasyonlar yüzünden korumaya yönelik hukukî tedbirler alınmadı, çıkırıklar durdu, küçük sanat hayatı çöktü. Kurulan fabrikalar yaşatılmadı. Bir kâğıt fabrikası yapılır. Fakat İngilizler hemen kâğıt fiyatlarını düşürürler. Yüksek fiyata mal edilen yerli kâğıt resmî kuruluşlar tarafından bile satın alınmadı; daha ucuz olan İngiliz kâğıdı tercih edildi. Bu yüzden fabrika kapatıldı, arkasından İngilizler kâğıt fiyatlarını tekrar yükselttiler. Bütün bu sebepler yüzünden İmparatorluk döneminde küçük sanat hayatının çöküşü önlenemedikten başka sanayileşme hareketi de gerçekleştirilemedi.

Tezgâhların durması, küçük sanat hayatının gerilemesi, maddî bakımdan yokluğa, netice olarak da eski canlı düşünce hayatının yozlaşmasına yol açtı. Ortaya atılan düşünceler yüzünden insanlar perişanlığa sürüklendi. Dünya malı dünyada kalır, bir lokma bir hırka ve benzeri görüşler, bir zamanlar Avrupalı'nın imrendiği refahın ortadan kalkmasına sebebiyet verdi. Daha acısı insan vücudu tuzsuz ekmek ve bir çorbayla beslenmesi gereken değersiz bir madde düzeyine indirildi. Kuvayı millîye, millî mücadele ve cumhuriyet, bu ıstıraplı durumu ortadan kaldırmış, tarihimizde yeni bir medeniyetin, yeni Anadolu medeniyetinin kurulmasının yolunu açmıştır.

Cumhuriyet dönemi aynı zamanda sanayileşmenin başlangıcı olmuştur. Başta kapitülasyon olmak üzere bütün engeller aşılmış, İzmir iktisat konferansında belirlenen esaslar dâhilinde hazırlanan sanayi programları uygulamaya geçirilmiştir.

Memleketemizde sanayileşme yolunda büyük atılımlar gerçekleştiril-

miştir. Fakat yapılanlar yeterli değildir. Türkiye tam olarak sanayileşmeli, sanayileşmiş ülke durumuna gelmelidir; artık geri kalmış, gelişmemiş, az gelişmiş, gelişmekte olan gibi onur kırıcı deyimler Türkiye hakkında kullanılmamalıdır. Geçmiş dönemlerde olduğu gibi halkın ve ordunun bütün ihtiyaçlarını karşılayacak, insanlarımızı ithal mal aramak, Avrupa malını üstün görme sıkıntısından kurtaracak millî sanayii kurulmalıdır. Bu da yabancı sermayeyle değil, Türk Devleti'nin ve Türk yurttaşının sermayesiyle gerçekleştirilmeli ve bütün yatırımlarının ağırlığı sanayie yöneltilmelidir. Bu noktada sanayileşmiş ülkelerin engeller çıkaracağı, yatırımları sanayi alanları dışına kaydırmaya yönelik telkinlerde bulunacakları unutulmamalıdır.

Sanayileşmiş ülkeler, siyasî ve iktisadî bakımdan dünya hâkimiyetini kaybetmemek için başka milletlerin sanayileşmelerini önlemeye çalışırlar. Bu konuda Atatürk, ölümünden bir süre önce yeni bir dünya savaşı eşiğine geldiğini, savaşta galip çıkacak devletlerin sanayileşmemiş memleketlerin sanayileşmesine mücadele etmeyeceklerini, bunun için aradaki mesafenin süratle kapatılması gerektiğini söylemişti.¹ Bu konuda dikkate değer bir örnek vermek isterim. 1933 yılında Londra'da toplanan dünya iktisat konferansında Alman delegesi aynen şöyle demiştir: "Türkiye'nin iktisadî inkişafının seyrine uyarak bazı ziraî mahsullerini işleyecek sanayii yapması ve himaye etmesi dünya buhranını şiddetlendirecek bir felakettir."² Bu sözler sanayileşmiş ülkelerin kendileri dışındakilerin sanayilerini kurmalarına taraftar olmadığını göstermek bakımından dikkate değer bir nitelik taşımaktadır. Bundan başka aynı sebeple başka alanlara yatırım yapılması yönünde aşırı derecede telkin ve teşvikte bulunurlar. Bu nokta üzerinde de dikkatle durmak gerekir. Örnek olarak turizmi ele alalım.

Turizm, hizmet alanında gelir getiren çalışma konularından birisidir: Ancak daha çok muhtelif milletlere mensup insanların birbirlerini tanımalarını sağlayan bir kültür hareketi olarak değerlendirilmelidir. Buna karşılık yalnız gelir bakımından ele alındığı zaman turizm dışa bağımlı, özellikle batıya bağımlı sanayileşme alanında köstekleyici bir durum yaratır. Çünkü turist denildiği zaman daha çok Avrupa'dan gelecek insanlar kastedilir. Büyük

¹ *Tercüman Gazetesi*, 10.11.1981.

² Falih Rıfık Atay, *Londra Konferansı Mektupları*, Ankara 1933, s. 35-36.

ve çok masraflı oteller de genellikle onlar için yapılır. Körfez savaşında görüldüğü gibi güvenlik sebepleri ya da başka siyasî sebepler yüzünden turist akını durduğu zaman turizm tesisleri de boş kalır, büyük ölçüde güçlükler doğar. İktisadî bunalım yaratmak için turizmin bir siyasî baskı aracı olarak ihtimalini de gözden uzak tutmamak gerekir. Onun için turizmi ikinci derecede bir iş alanı olarak almalı, bu alandaki yatırımlar ölçülü ve sınırlı tutulmalı, büyük sermayeler sanayiye yöneltilmelidir.

Sanayinin memleketimiz için hayatî bir nitelik taşıdığını, Anadolu kaynaklarını millî sermayeye dayalı işletmeler yoluyla değerlendirilmesinin güçlü Türkiye'nin temel şartı olduğunu belirttikten sonra başka bir konu üzerinde durmak istiyoruz.

İnsan hayatında bir mesele hâllendildikten sonra yenileri doğar, böylece ömür, meseleler yumağı hâlinde sürüp gider. Sanayi bakımından da böyle olmuştur.

Sanayi, dünya tarihinin akışını değiştirdikten başka hayatî yaşamayı kolaylaştıran sınırsız vasıtalar ortaya koymuş, üstün bir imar ve refah yaratmıştır. Buna karşılık geniş ölçüde maddî ve manevî tahribata yol açmıştır.

Sanayinin kuruluşunda tabiata hâkimiyet, tabiat kaynaklarını insanın emrine ve hizmetine vermek düşüncesinden yola çıkıldı. Ne var ki, zaman geçtikçe hâkimiyet tahribata dönüşmüştür. Çevre kirliliği deyimiyle tanımlanan bu tahribat insan hayatını da geniş ölçüde etkiler duruma gelmiştir. Artık bol canlılarıyla mavi denizler, pırıl pırıl akan dereler zaman içinde hatıra hâlini almaktadır. Hava kirliliği sanayiın getirdiği bir olaydır. Bu ve benzeri sakıncaların giderileceğine inanmak mümkündür. Asıl tahribat manevî alanda kendini göstermektedir.

Sanayiın kaynak ve pazar esasına dayanması insanlığın yüz karası olan sömürgecilik hareketine yol açmış, bu da sanayileşmiş ülkeleri amansız bir mücadeleye sürüklemiştir. Dünyayı dokuz yıl kan ve ateş içinde boğan birinci ve ikinci dünya savaşlarının temelinde sanayileşmiş ülkelerin sömürge paylaşım kavgası yatmaktadır. Sanayi aynı zamanda, yalnız Avrupa'nın maddî perişanlığını ortadan kaldırmak amacına yönelik olduğu için maddeci ve bencil bir dünya görüşü, medeniyet anlayışı olarak yaygınlaştırılmıştır. Üretilen malı satmanın doğurduğu rekabet, manevî

değerleri yıkarak, insanları kazancın, gelirin tutsağı hâline getirmiş, insanlara hizmet açısından çok bilançonun kâr bölümüne bağlı her ne bahasına olursa olsun bu kârı artırmak amacıyla hareket etmek esası olmuştur. Yine malı satabilmek için daima yeni eşya ve vasıtalar üretilmiş, böylece insan model ve markanın kulu, kölesi hâline getirilmiş, çok ve çeşitli eşya kullanmak ve eşyanın en yenisini almak, çeşitli ve yeni eşyayla donatılmış çevrede yaşamak, mutluluk ve üstünlük sayılmıştır. Maddileşmek, bencilleşmek, sevgiden uzaklaşmak, ahlâkî bunalımlara sürüklenmek gibi Yeni Çağ dünyasında sık sık dile getirilen yakınmalar sanayi medeniyetinin yarattığı sakıncaların sonucudur. Bu meselelere çare aramakta olan günümüzün insanı, sevgi-kardeşlik barış ve mutluluk üzerinde kurulacak dünyanın özlemini yaşamaktadır. Ahilik bu noktada beliren çıkış yollarından biridir.

Ahilik de bir üretim düzeniydi. Fakat bu düzen insanları sevmek, saymak herkese iyilik etmek, dolayısıyla insanlar için çalışmak, cömert olmak, doğru olmak, nefsi için istediğinden fazlasını başkaları için istemek, dostlara, yakınlarla sadakat göstermek, haya sahibi olmak, hileye, kötülüğe sapmamak, kötü düşünceleri kafasından atmak gibi insanı insan yapan ahlâkî değerlerin üzerinde kurulmuştu. Bu değerler aynı zamanda millî kültürümüzün temel taşlarıdır.

Atatürk, millî kültürü, çağdaş medeniyet seviyesinin üstüne çıkarmayı amaç olarak göstermiştir. Bunun yolu millî kültür değerlerini yeni yöntemlerle işlemek suretiyle üstün ve ileri eserler meydana getirmektedir. Bu alanda alınacak konulardan biri de Ahiliktir. Ahiliğin dayandığı manevî ve ahlâkî değerleri sanayileşmede hâkim kılmak, üretim alanının insan sevgisi ve insana hizmet gibi manevî değerler üzerinde yükseltmek Türk insanının en büyük özlemlerinden birinin gerçekleşmesini sağlayacaktır.

İnsanların paraya aşırı derecede bağlandığından, sevgi, saygı yükümlülükleri, mesleğin gereklerini yerine getirme, parayı değil, hizmeti amaç edinme gibi manevî değerlerin gerilerde kaldığına ilişkin yakınmaların yoğunlaştığı bir dünyada Ahiliğin önemi günden güne artmaktadır. Atalarımızın yarattığı bu düzenin dayandığı ahlâkî düşünce ve ilkeleri iş dünyasına hâkim kılmak bir görev sayılmalıdır. 10. Ahilik Kültür Haftası'nı ve 33. Esnaf Bayramı'nı kutlarken bu konunun kapsamlı bir şekilde ele alınacağı kuşkusuzdur. Özellikle esnaf kuruluşlarının, mensuplarının

haklarını korumakla birlikte yurttaşlara karşı olan yükümlülüklerin yerine getirilmesinde de etkili bir denetimi gerçekleştireceklerine, böylece loncaların bıraktığı boşluğu dolduracaklarına inanıyoruz.

Bu düşüncelerle Ahileri ve geçmiş dönemlerde Anadolu üretim hayatına hizmet verenleri rahmetle anar, sanayimizde manevî değerleri hâkim kılmak yolunda çalışacaklara başarılar dilerim.

BALKANLAR, GİRİT ve KAFKASLARDAN ANADOLU'YA YÖNELİK GÖÇLER VE GÖÇMEN İSKÂN BİRİMLERİNİN KURULUŞU (1878 - 1912)

BAYRAM KODAMAN* - NEDİM İPEK**

GİRİŞ

1878 - 1912 yılları, Balkanlar'da Berlin antlaşmasıyla kurulan yeni dengelerin oturtulmaya çalışıldığı, yeni sınırların çizildiği, Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından işgal ve ilhak edildiği, Girit'te süre gelen Rum isyanlarının nihayet Balkanlar'da bir Yunan savaşına yol açtığı ve Makedonya meselesinin ortaya çıktığı yoğun bir dönemdir. Bu bölgelerde meskûn olup "93 Harbi" esnasında göç etmemiş olan Türk ve Müslümanların durumu gittikçe kötüleşmektedir.*** Türk ve Müslümanlar göç edip etmeme kararını vermek zorunda kalırlarken, savaş esnasında göç edenler de geri dönerek mal varlıklarına sahip çıkmak mücadelesi içindedirler.

Bu şartlar altında Balkanlar, Kafkaslar ve Girit Adası'nda Müslüman Türk topluluklarına karşı uygulanan siyasî, iktisadî ve sosyal baskılar sonucu Anadolu'ya doğru yönelen göç ve göçmen akını sürüp gitmiştir. Sonuç itibarıyla Babıâli, günümüz büyük devletlerinin bile kolay kolay çözümleyemedikleri bir iskân sorunuyla karşılaşmış, kurulan göçmen komisyonlarıyla ve iskân yönetmeliklerinde tespit edilen ilkelere göre bu sorunu çözümlemeye çalışmıştır.

Bu çalışmamızın ana gayesi 1878 - 1912 yılları arasında Anadolu'ya gelen göçmenlerin, tespit edilen ilkeler çerçevesinde yerleştirilip

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi.

*** "93 Savaşı" ve bozgunu esnasında ve akabinde meydana gelen kitlesel göç felaketi için B. Şimşir'in standart belgesel eseri *Rumeli'den Türk Göçleri* dışında en yeni olarak bk. Nedim İPEK, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1878-1890)*, (Doktora tezi, TTK tarafından basılmaktadır.), İstanbul 1991.

yerleştirilemediği sorusuna cevap aramak ve yeni teşkil edilen iskân birimlerinin özelliklerini arşiv vesikalarına istinaden ortaya koymaktır.

I. ANADOLU'YA YÖNELİK GÖÇLER (1878 - 1912)

A. Bosna-Hersek Göçü

1878 Berlin antlaşması ile Padişahın hükümrânlık hukukunun korunması şartıyla Bosna-Hersek'in geçici fakat belirlenmeyen bir müddet için Avusturya-Macaristan tarafından işgali kararlaştırılmıştı. Nisan 1879 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatasına göre, bölgenin nüfusu 400.000'i Müslüman ve 500.000'i gayrimüslim olmak üzere 900.000 idi.¹

Bosna-Hersek'ten gelen mahzar ve şikâyetlerden anlaşılacağı üzere, Müslümanların ırzlarına tasallut, haklarına tecavüz ve hatta idam edilmekte, emlak ve arazileri gasp ile Hristiyanlara tevzi edilmekteydi. 1878 Avusturya istilâsından beri gördükleri mezalim, tecavüz ve düşmanlık üzerine Bosna'nın Müslüman ahalisi göç izni için Babîâlî'ye müracaat etmekteydiler. Oysa, Babîâlî, aşağıdaki sebeplerden dolayı Müslüman ahalinin Bosna-Hersek'ten göç etmesine izin vermek istemiyordu:

1. Babîâlî, bölgedeki Türk hükümdanlık hakkının devamını, Müslüman halkın varlığı ile korunacağına inanmaktadır.

2. Avusturya-Macaristan'ın Selânik'e tecavüz etmesi hâlinde, Osmanlı kuvvetlerinin savunmaya geçeceği, silâhlanacak olan 400.000 nüfusluk Bosna-Hersek Müslüman ahalisinin Avusturya kuvvetleri için arka cepheden bir tehdit unsuru teşkil edeceğini hesaplamaktadır.

3. Bu vilâyetlerdeki Müslüman ahaliye nispeten Avusturya-Macaristan, bölgede sürekli olarak 60.000 kişilik bir ordu tutmak mecburiyetinde kalacaktı. Avusturya-Macaristan, başka bir güç ile savaşa girmesi halinde, bu bölgedeki kuvvetlerini cepheye sürmesi gerekecek ve bu durumda Osmanlı Devleti ile anlaşmak zorunda kalacaktır.

4. Müslüman ahalinin Anadolu'ya göç etmesi hâlinde, sahip oldukları arazi Avusturya-Macaristan tarafından Hristiyanlara dağıtılacaktır. Babîâlî,

¹ *Başbakanlık Arşivi (BA), Yıldız-Sadaret Resmî Maruzat, (YA-Res), Nu. 3/7, Lef. 2: Meclis-i Vükelâ Mazbatası (27 Nisan 1879)*

Avusturya-Macaristan'a mevkiini takviye edebileceği böyle bir imkanı tanımayarak, bölgedeki İslâm unsurunun varlığını, devamını ön görmekteydi.

5. En nihayet, 400.000 nüfusluk Bosna-Hersek Müslümanlarının deniz ve kara yoluyla Anadolu'ya nakli ve iskân edilmesinin doğuracağı muazzam malî külfeti, Babîâli karşılayacak durumda değildi. Anadolu halkı ise uzun yıllar süren savaşlar sonucu fakr ü zaruret içinde olduğundan yardım edecek takati kalmamıştı. Henüz mevcut göçmenlerin iyice yerleştirilemediği ve sorunlarının çözülmediği bir devirde, Anadolu'ya göç edecek olan Bosna-Hersek Müslümanlarının sefil ve perişan olabileceklerinden haklı olarak endişe edilmekteydi.²

Yukarıdaki sebeplerden dolayı Babîâli, Bosna-Hersek Müslümanlarının durumlarını sürekli olarak takib ile can, mal, ırz, mesken, din ve mezheplerinin her türlü müdahaleden korumak suretiyle, göç fikrinden vaz geçmelerinin sağlanmasına gayret etti. Bununla birlikte, münferit olarak göç etmek arzusunda bulunanların isteğinin reddedilmesi "hilâfetin şanına lâayık bulunmadığı" gerekçesiyle, bu gibilerin kabul edilmesi kararlaştırılmıştır.³

Babîâli'nin Avusturya nezdinde yaptığı teşebbüslere rağmen Müslümanlara yapılan haksız uygulamaların sürmesi, hatta askere alınmak istenmesi sonucu Müslüman ahali Türkiye'ye göç etmek fikrinden vaz geçmemiştir. Bunun üzerine Meclis-i Vükelâ, hiç olmazsa kitle göçünün önlenmesi için Hariciye Nezareti'nin Avusturya nezdinde teşebbüse geçmesini isterken, sınırda bulunan 350 kişinin ve 28 Nisan 1878 tarihinden itibaren müteferrik olarak göç edecek olanların Türk topraklarında yerleştirilmesini benimsemiştir.⁴

Bosna-Hersek göçmenleri, İşkodra, Priştine, Kosova, Taşlıca ve Draç sancağı gibi Bosna-Hersek'e yakın bölgelere göç etmişlerdir.⁵ Balkanlar'daki Türk topraklarında yerleştirilemeyenler ise deniz ve demir

² BA, Meclis-i Mahsus (MM), Nu. 3278

³ BA, YA-Res, Nu. 377, Lef. 2: Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

⁴ BA, Ayniyat Defteri (AD), Nu. 1274/4: 16 Mart 1882 tarihli takrir.

⁵ BA, AD, Nr. 1001/94-1: Ticaret ve Ziraat Nezaretine 26 Ocak 1879 tarihli takrir; BA, MM, Nu. 3278, Lef.2: Kosova vilâyetine mahremâne tahrirat; BA, İrâde-Dahiliye (İD), Nu. 96949

yolu vasıtasıyla Selânik, Manastır ve İstanbul üzerinden Anadolu'ya sevk edilmişlerdir.⁶

Bosna-Hersek'te "Anasır-ı İslâmiyyenin idamesini, hâlen ve istikbalen Osmanlı Devleti'nin menfaatine gören" ve Bosna-Hersek göçmenlerine" maddî ve aynî" yardım yapılmasının göç hareketini hızlandıracığına ve teşvik edeceğine inanan Babîâli, bu gibi göçmenlere hazineden resmî yardım edilmesine karar verdi. Bununla birlikte yardımsever ahali, sefil olmamaları için göçmenlerin nafakalarını temin edeceklerdi.⁷ Bu gibi tedbirlerle malını, mülkünü, vatanlarında terk ederek, mecburen ve mağduren göç edenlerin ihtiyaçları karşılanamayınca devlet, yukarıdaki kararlarına rağmen, fiilen yardımda bulunmak mecburiyetinde kaldı.⁸ Meselâ, Mayıs 1891 tarihinde Belgrad'a gelen 250 göçmenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere 200 liralık bir harcama öngörülmüştür.⁹

Babîâli'nin, Bosna-Hersek'ten Anadolu'ya yönelik kitle göçünü önlemeye çalışmakla birlikte, ferdî göç hareketine müsamaha göstermesi sonucu, 1882 - 1900 tarihleri arasında Bosna-Hersek'ten Türk idaresindeki topraklara, 120.000'i mütecaviz göçmen gelmiştir. Bu göçmenler, özellikle Ankara ve Bursa vilâyetleri dahilinde yerleştirilmeye çaba sarf edilmiştir.¹⁰ Anadolu'ya gelen göçmenlerin yarısı, hazinenin milyonları bulan yardımına rağmen fakr u zaruret içinde geri dönmüşlerdir. Geri dönmeyenlerin içlerinde ise, lisan bilmeme, intibak edememe, işsizlik vesaire sebeplerden dolayı, Ankara ve Üsküb'de örneklerini tespit ettiğimiz gibi, ahlâk yapıları bozulanları ve toplumun kabul etmediği yollara sapmak durumunda kalanları görülmüştür.

1900 - 1908 tarihleri arasında Bosna-Hersek'ten göç hareketi hemen hemen durmuş gibidir. Herkes iş ve gücüyle meşgul olmaya başlamıştır. Ancak, Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında imzalanan antlaşma

⁶ Kalas üzerinden Mesajeri isimli posta vapuruyla İstanbul'a 302 göçmen gelmiştir. Bk.

BA, Şurâ-yı Devlet (SD), Nu. 2514, Lef.1

⁷ *BA, MM, Nu. 3278, Lef.2*

⁸ *BA, ŞD, Nu. 2514, Lef. 1*

⁹ *BA, MM, Nu. 5178: Meclis-i Mahsus Mazbatası, 20 Mayıs 1891.*

¹⁰ Ankara vilâyetinde bulunan ve henüz yerleştirilemeyen Bosna göçmenlerinin soba, ot, minder ve yorgan gibi ihtiyaçlarını temin için 66.500 kuruş tahsis edilirken (*BA, ŞD, Nu. Ş 1318/21*) 20.000 lira masrafla 2.000 hane inşası plânlanmıştı. (*BA, İD, Nu. RA 1319/5*)

(26.02.1909) gereğince, ilhakın tasdiki tarihinden üç sene geçtikten sonra, göç etmek isteyenlere pasaport verilmeyeceği, emlak ve gayrimenkullerin satılmasının yasaklanacağı gibi, maksatlı olarak halk arasında yayılan söylentiler, "cahil köylüler" arasında etkili olmuş ve kitleleri harekete geçirdiğinden göç hareketi tekrar başlamıştır.

B. Karadağ Göçü

Bilindiği üzere Balkanlar'daki gelişmelerden faydalanan Karadağ ve Sırbistan Temmuz 1876'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilân ettiler. Büyük devletlerin müdahalesi üzerine Balkan bunalımını çözümlenmek üzere Tersane konferansı (23 Aralık 1876) tertip edildi. Burada, Nikşik ve Yukarı Kolaşin'in Karadağ'a terk edilmesi istendi. Babıâli bunu kabul etmedi. Aslında Karadağ'a terk edilmek istenen arazinin halkı Müslüman ve Katolik olup, topraklarının Karadağ'a ilhakına razı olmayacakları da beklenirdi.

Hâdise bu safhada iken 93 Harbi'nin başlaması ile Karadağ sınırında savaş yeniden alevlendi. Bu bölgedeki Türk kuvvetlerinin Rus cephesine kaydırılmasından faydalanan Karadağlılar, Nikşik, Podgoriça, Bar (1877) ve Ülgün'ü (1878) ele geçirdiler. Berlin Antlaşması ile müstakil Karadağ'a Piva, Nikşik, Kolaşin, Podgoriça, Jabliak, İşbuz, Gusinye, Plava ve Bar limanı ile havalisi terk ediliyordu. Buna mukabil sahilde Karadağ'ın elinde bulunan arazi Ülgün ile beraber Osmanlı Devleti'ne iade ediliyordu. Karadağ'ın hâkimiyeti altına girmek istemeyen Arnavutların isyanı üzerine, Gusinye ve Plava arazisi Ülgün limanı ile mübadele edilmesini Osmanlı Devleti kabul etmek zorunda kaldı* (1880). Böylece Karadağ'ın yüz ölçümü 9.080 km² ve nüfusu 200.000'e yükseldi.

Karadağ'a terk edilen yerlerde mukim Müslümanların vafitiz edileceği propagandası, herkese kalpak giyme mecburiyetinin konulması¹¹ Müslüman halkın askere alınmak istenmesi,¹² Podgoriça ve Sputz

* Peter Bartl, *Die Albanischen Muslim zur Zeit der nationalen Unabhaengigkeitsbewegung (1878-1912)*, Wiesbaden 1968, s. 123-124.

¹¹ Bilâl Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara 1970, II, 147, Vesika nu: İngiltere'nin Karadağ temsilcisi Green'den Dışişleri bakanı Salisburly'ye siyasî yazı, 16.02.1879.

¹² Bilâl Şimşir, *age.*, II, 190, Vesika nu: 45, Green'den Salisburly'ye Siyasî yazı, 4.4.1879.

göçmenlerine aid mallara el konulması, müslüman halka karşı yapılan haksızlıklar ve şiddet hareketleri,¹³ Müslümanların çocuklarına Slav dili öğretmek istememeleri¹⁴ gibi sebepler sonucu Karadağ'a bırakılan yerlerde yaşayan Müslümanların büyük bir kısmı göç etti. Hattâ, Karadağ'ın koyduğu ağır vergilere tahammül edemeyen "Lâtin milleti"nden 144 hanede 886 nüfus İškodra'ya göç etti.¹⁵

Karadağ'a bırakılan yerlerin Müslüman ahalişi daha ziyade İškodra'ya göç ediyorlardı. İškodra'daki Türk makamları bu yoksul göçmenleri barındırma gücünü çekiyor, vilâyet ambarları boş olduğu için yiyecek ihtiyacı da karşılanamıyordu. Hastalık ve yoksulluk sonucu göçmenler arasında ölüm oranı arttı.¹⁶

Göçmenleri zor durumdan kurtarmak için İškodra, Manastır ve Kosova vilâyetleri dahilindeki mirî araziler göçmen iskânına açıldı.¹⁷ Nitekim, Nikşik göçmenleri Hersek Sancağı'nda ve Podgoriça göçmenleri sınıra yakın bir köyde,¹⁸ Pula nahiyesi göçmenleri Kosova vilâyetinde yerleştirilmeye çalışılmıştır. Karadağ'a hicret edenlerin atıl durumdaki arazileri bu faaliyetin dışında tutulmuştur.¹⁹ Ülgün göçmenlerinin ise İškodra vilâyeti Gorz çiftliğine yerleştirilmesi benimsendi. Buna göre çiftliğe yakın bir tepe üzerinde bir kasaba inşa ederek, kereste ve deniz ticaretiyle meşgul olacaklar veya kurutacakları bataklıklarda ziraat yapacaklardı.²⁰

Elverişli yerlere yerleştirilemeyenler, sefil ve perişan olanlar yurtlarına dönüp tarlalarını işlemek diğerleri ise gayrimenkullerini satmak istiyorlardı. Oysa, Müslümanların mesken ve gayrimenkulleri, Hristiyanlar arasında

¹³ Bilâl Şimşir, *age.*, III, 307, Vesika nu. 259: Hariciye Nazırı Asım Paşa'dan Nikolaki Efendi'ye Tel., 17.01.1880.

¹⁴ Bilâl Şimşir, *age.*, III, 360-361, Vesika nu. 295; İškodra İngiliz Konsolos Vekili Summa'dan İngiliz Hariciye Nazırı Granville'e Rapor. 15.01.1881.

¹⁵ BA, İD, Nu. 94302, Lef. 3: 13 R 1308 tarihli irâde.

¹⁶ Bilâl Şimşir, *age.*, II, 147, Vesika nu. 21; III, 360-361, Vesika nr. 295; I, 700, Vesika nu. 425: İškodra İngiliz Konsolosu Green'den Salisbury'ye Rapor, 25.11.1878.

¹⁷ Bilâl Şimşir, *age.*, III, 176-177, Vesika nu. 149: İškodra valisine Babiâli'nin Talimatı. 19 Nisan 1880; BA, YA-Res, 7/7, Lef. 4: 5 N 1297 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

¹⁸ BA, İD, Nu. 62545: 19 R 1295 tarihli Bosna vilâyeti İdare Meclisi Tezkiresi; BA, ŞD, Nu. 4646: 29 RA 1303 tarihli Sadaret Tezkiresi.

¹⁹ BA, MM, Nu. 3921, Lef: 6.

²⁰ BA, MM, Nu. 4376, Lef. 11: Dâhiliye Nezaretine 23 Ocak 1888 tarihli tezkire.

pay edilmiş, Karadağ Prensi fetih hakkına istinaden göçmen mallarını mükâfat olarak askerlerine dağıtmış olduğundan göçmenlerin geri dönmesini istemiyordu.²¹ Fakat, Babiâli'nin diplomatik baskıları sonucu Karadağ Prensi, göçmenlerin geri dönüşüne rıza gösterdi.²² Geri dönenlerin bir kısmı gayrimenkullerini tamamen tavsiye ederek Karadağ'ı terk etmeye karar verdi. Karadağlıların elinde Türk emlakını satın alacak kadar sermaye olmaması sebebiyle fiyatlar düştü.²³ Aslında Karadağ idaresi, diğer Balkan Devletleri gibi asgarî masrafla Müslüman topraklarına el koymak istiyordu.²⁴

Karadağ göçmenlerinin emlakı konusu, Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında uzun müzakerelere konu olmuş ve bu konuda kurulan Türk-Karadağ Karma Emlâk Komisyonu sürekli çalışmalar yapmıştır.²⁵

C. Bulgaristan Göçü

Rusya, 1877 - 1878 Savaşı esnasında işgal ettiği Türk topraklarında, "*Bulgaristan Mülkî İdare Teşkilâtı*" vasıtasıyla Bulgar Millî Devleti'nin kurulmasını hedef edinmişti. Oysa savaş öncesi Tuna vilâyetindeki Türk ve Bulgar nüfus hemen hemen birbirine eşitti. Bu eşitliği bozabilmek amacıyla Rus askeri, Kazak süvarisi ve Ruslar tarafından silâhlendirilen Bulgarlar, silâhtan arındırılmış, masum Türk halkına karşı genel bir katliam hareketi başlatmışlardır. Katliam, baskı ve yağma hareketlerine maruz kalan bir milyonu aşkın Türk halkı selâmeti göç etmekte bulacaktır.²⁶

Bu göçler sonucunda Tuna vilâyetinin batı ve merkezî bölgelerinde Türk nüfusunun büyük bir kısmı yerini terk ederken, vilâyetin doğusu genel bir göçe maruz kalmadı. Burada Türk nüfusu henüz ezici çoğunluğunu muhafaza ediyordu. Berlin Antlaşması ile kurulan Bulgaristan emareti ve Şarkî Rumeli Vilâyeti idareleri 1878'den itibaren azınlık

²¹ Bilâl Şimşir, *age.*, I, 640, Vesika nu. 389/Ek; 660, Vesika nu. 402.

²² Bilâl Şimşir, *age.*, II, 147, Vesika nu. 18; 231-232, Vesika nu. 55.

²³ Bilâl Şimşir, *age.*, III, 405-406, Vesika nu. 324: Çetine Türk elçisi Rıza Bey'den Hâriciye Nazırı Asım Paşa'ya Rapor, 19.07.1881.

²⁴ Bilâl Şimşir, *age.*, III, 403, Vesika nu. 322; Green'den Granville'e Rapor, 12.07.1881.

²⁵ Bu konuda bk. Bilâl Şimşir, *age.*, III (ilgili vesikalar); *BA, MM*, Nu. 4701.

²⁶ Bu konuda geniş bilgi için bk. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*.

statüsündeki Türk ahaliye siyasî ve medenî haklardan mahrum etmek, askere almak, dinî ve vakıf eserlerini tahrip etmek, ödenemeyecek oranda ağır vergiler tahsil etmek ve Türk emlakını gasp etmek suretiyle yaşama hakkı tanımadılar. Gördükleri zulüm ve baskıya dayanamayan yüz binlerce Türk tekrar kitle hâlinde göç etmeye başlamıştır. Bulgaristan'dan Anadolu'ya yönelik bu göçler fasılalarla günümüze kadar süre gelmiştir. Bu göçler sonucu Bulgaristan'daki Türk nüfusu oldukça azalacaktır.

Babıâli, Bulgaristan'dan gelen göçmenleri özellikle Trakya, Batı ve Orta Anadolu'daki vilâyetlerde yerleştirmeye çalışmıştır.²⁷

D. Kafkas Göçleri

Bilindiği üzere Ruslar, 1774 - 1865 yılları arasında izledikleri siyaset sonucu Kırım, Kafkasya ve Türkistan sahasına hâkim olmuşlardı. Rusların bu sahalarda takip ettiği tehcir ve iskân politikası neticesinde yüz binlerce Kırım ve Kafkas göçmeni Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kaldı.

Rusya, sınırları dahilinde yaşayan milletleri, Panslâvizm, Çarlık ve Ortodoksluk çatısı altında toplamayı hedef edinmişti. Ancak, Müslüman topluluklarının Ruslaştırılmayacağı gerçeğini gören Rus Çarlığı önceden olduğu gibi 1877 - 1878 Savaşı'nda işgal ettiği Anadolu ve Kafkas topraklarında meskûn ahaliyi göç etmeye zorlamıştır.

Rusların bu politikası sonucu 1877 - 1900 yılları arasında Kuban, Kırım, Kafkasya, Batum, Sohum ve Kars civarından Anadolu'ya en az 300.000 göçmen gelmiştir. Bu göçmenler, Babıâli tarafından Doğu ve Orta Anadolu'da iskân edilmeye çalışılmıştır.²⁸

E. İran Göçleri

İran hudud boylarında bulunan aşiret topluluklarının doğu-batı istikametinde göç etmekte olduklarını ve sınırın her iki tarafını da kullandıklarını görüyoruz. meselâ, 1893'te İran'a göç etmiş olup 1894'te

²⁷ Geniş bilgi için bk. Nedim İpek, *age.*, s. 225 vd.

²⁸ Bu konu müstakil bir çalışmada ele alınmış olduğundan burada tafsilâtına girişilmemiştir. Geniş bilgi için bk. Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 6, Samsun 1991.

“izhar-ı nedametle” geri dönen bin hane Celâlî aşireti mensupları vergi borçlarını ödemişler ve bir daha İran’a gitmeyeceklerine dair “Senet” verilmesi sonucu, daha önceden meskûn oldukları yerlere yerleştirilmişlerdir.²⁹ Keza, İran’dan Bargirî ve Mahmudî hudutlarına gelerek iltica ve tâbiyet talebinde bulunan 200 hane halkının Osmanlı topraklarında yerleştirilmesini Van vilâyeti uygun görmüştür.³⁰ Ancak, İran Devleti’nin kendi topraklarından hicret eden aşiretleri, siyasî emel ve maksatlarına alet etmesi, kendileri ile ilişkide bulunarak, devlete zorluklar çıkartması veya İran’a geri dönmelerini teşvik etmesi gibi ihtimaller vardı. Babîli, böyle bir ihtimale yer vermemek için Türk topraklarına iltica etmek ve Türk tâbiyetine geçmek isteyen aşiret mensuplarının, bir daha İran’a geri dönmek ve kesin olarak Osmanlı topraklarında yerleştirilmek şartıyla, sınırdan uzak bölgelerde iskân edilmelerini kararlaştırdı.³¹ Bu karar gereği İran’dan göç eden 50 hane aşiret halkının Kastamonu vilâyeti dahilinde yerleştirilmesi hususunda IV. Ordu-yu Hümayun’a emir verilmiştir.³²

F. Girit Göçü

Bilindiği üzere Girit, Doğu-Akdeniz’in Kıbrıs’tan sonra en büyük adası olup 8.618 km² büyüklüğündedir. Mora isyanını müteakip gelişen Rus tahrikâtı, Fransız ihtilâli ile uyandırılan milliyet hisleri ve yaşatılan Bizans ruhu, Osmanlı idaresinin bozulup zayıflamasından istifade etti ve adanın Rum tebaası arasında Osmanlı idaresinden ayrılma arzusu baş gösterdi. Girit, Rumları, adayı Türk idaresinden ayırmak amacıyla 1821, 1840, 1866 ve 1878 yıllarında isyan çıkardılar. Bu isyanlar esnasında Rumlar, Türklerin meskûn olduğu kasaba ve köylere hücum ettiler. Bu gibi hareketler, adanın Müslüman ve Hristiyan toplumları arasındaki münasebetlerin bozulmasına sebep oldu. Öteden beri süregelen münafet ve husumet nihayet 1896 yılında Hanya’da patlak verdi.

²⁹ BA, İD, Nu. N 1312/24.

³⁰ BA, İD, Nu. N 1324/3.

³¹ BA, İD, Nu. N 1324/3.

³² BA, İD, Nu. R 1312/53.

Bu isyanlar esnasında yerini yurdunu terk eden Müslümanlar, Hanya, Resmo, Kandiye ve Kilyos cihetlerinde biriktiler.³³ Ada'nın belirli noktalarında biriken göçmenler zamanla deniz yolu ile İzmir ve Aydın vilâyeti sahillerine çıkmışlardır. Mart 1899 tarihinde Aydın vilâyeti dâhilindeki göçmenlerin sayısı 12.000'i aşmaktaydı. Bu sayı Haziran 1899'da 9.000'i İzmir'de olmak üzere 23.000'e yükselmiştir.³⁴

Zaruret içinde tamamen tüketici bir kitle olan ve kendi nafakalarını temin edemeyen göçmenler, fırın ve bakkallara hücum etmeye başlamışlardır. Aydın vilâyeti, göçmenlerin ihtiyaçlarının temin edilmemesi hâlinde Avrupa devletlerinin müdahalesine sebep olacak muhtemel bir takım hâdiselerin meydana gelmesinden endişelidir.³⁵ İngiliz ve Fransız donanmalarına ait gemilerinin İzmir limanı açıklarında dolaştığı bir sırada, şehirde devletlerin müdahalesine yol açacak herhangi bir karışıklığa yer vermemek için Girit göçmenlerinin, Konya, Adana, Ankara, Halep, Suriye, Beyrut ve Karahisar-ı Sahip'e sevk edilmesi kararlaştırıldı. Hatta, Ferik Haydar Paşa göçmen sevkine memur edildi. Öte yandan yeni gelecek olan göçmenlerin karaya çıkarılmaksızın İskenderun ve Mersin limanlarına gönderilmesi benimsendi.³⁶ Bununla birlikte, haftada üç gün dört vapur ile gelen göçmenler bir başka vapura aktarma olmayı kabul etmeyip şehirdeki akrabalarıyla birleşmeyi arzu ediyorlardı. Bu sebeple, bu gibi göçmenlerin karaya çıkarılıp, ileri gelenleri ikna edilmek suretiyle demir yolu vasıtasıyla İç Anadolu'ya sevk edilmesi benimsendi.³⁷ Temmuz 1897 tarihine kadar 5.738 göçmen iskân edilmek üzere Konya, Adana ve Halep vilâyetlerine sevk edilmişlerdir.³⁸ Öte yandan İzmir'de mevcut Girit göçmenlerinden 1.795'inin Aydın vilâyeti dâhilinde 17.000'inin

³³ Bu göçmenlerin yiyecek ihtiyacı Hüdavendigâr, Aydın ve İzmir vilâyetlerinin mahallî kaynakları ile hazine tarafından karşılanmıştır. *BA, ŞD.*, Nu. 4672: 24 Ocak 1885 tarihli irade.

³⁴ *BA, Yıldız-Sadrazam Kâmil Paşa Evrakına Ek, (YSKP, Ev. Ek)*, Nu. 86-9/862.

³⁵ *BA, YSKP Ev. Ek.* Nu. 86-9/823: Aydın vilâyetinden sadarete tahrir. 10 Mart 1899.

³⁶ *BA, YSKP Ev. Ek.* Nu. 86-9/823: 2-4 Mayıs 1899 tarihli Sadaret tellerinin hâllî (müstacil); *BA, YSKP, Ev. Ek.* Nu. 86-9/868, Lef. 3.

³⁷ *BA, YSKP, Ev. Ek.* Nu. 86-9/857: Sadarete 4 Mayıs 1899 tarihli tel; *BA, YSKP, Ev. Ek.* Nu. 86-9/869, Lef. 3: Sadarettin müstacil şifre telinin hâllî, 25 Haziran 1899.

³⁸ *BA, YSKP Ev. Ek.* Nu. 86-9/868: 10 Temmuz 1889 tarihli Mabeyn'e hitaben yazılan Tezkire.

önceden tespit edilen vilâyetlerde yerleştirilmesi hususunda Ağustos 1899 tarihinde irade çıktı³⁹ ve göçmenlerin plânlanan şekilde iskânı için merkezden iskân memurları tayin edildi.⁴⁰ Söz konusu göçmenlerin 5.000'i Konya'ya gönderilecekti.⁴¹

Aydın vilâyeti dâhilinde yerleştirmeleri kararlaştırılan ve mesken tedarik edemeyen 1.795 göçmene 300 hane inşasına başlandı.⁴² Diğer vilâyetlere sevk edilen fakir göçmenler için de devletin mesken inşa ettirmeye çalıştığını görmekteyiz.⁴³ Öte yandan, yetim ve dul Girit göçmenlerinin korunabilmesi için Türk ailelerinin yanına evlâtlık ve hizmetçi olarak yerleştirmek, evlendirmek veya sanayi mekteplerine kayıt edilmek gibi çeşitli tedbirlere müracaat edilmiştir.⁴⁴

G. Göçlerin Bilançosu

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere 1878 - 1912 tarihleri arasında başta Bulgaristan olmak üzere Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan, Romanya, Yunanistan, Girit, Batum, Dağistan, Kaşgar ve İran'dan Anadolu'ya göçmen toplulukları gelmiştir.

Anadolu'ya gelen göçmenlerden bazılarının *Muhacir Komisyonu Defterleri*'ne kaydedilememesi ve 1895 - 1912 tarihleri arasında gelen göçmenler hakkında elimizde istatistiki bilgilerin olmaması gibi sebeplerden dolayı göçmen sayısı hakkında kesin bir rakam vermek durumunda değiliz. Buna rağmen, mevcut istatistikler ve bilgiler incelenecek olursa, 1876 - 1894 tarihleri arasında 512.343'ü erkek ve 502.672'si kadın olmak üzere toplam bir milyonu aşkın göçmen "*Muhacir Komisyonu Defterleri*"ne kayıt edilerek iskân edilmek üzere Türk vilâyet ve sancaklarına sevk

³⁹ BA, İD, Nu. C 1319/10: Aydın vilâyetinden Muhacir Komisyonu'na yazı.

⁴⁰ BA, YA-Res, Nu. 101/7.

⁴¹ BA, YA-Res, Nu. 101/12.

⁴² BA, İD, C 1319/10.

⁴³ Halep Vilâyeti'ne sevk edilen Girit göçmenlerinin yerleştirilmesi için 1901 yılı içinde 43 hane inşa ettirilmiş olup 1.247 nüfusun yerleştirilmesi için 297 hanenin daha inşası kararlaştırılmıştır. BA, İD, Nu. C 1319/39: 19.08.1901 tarihli Meclis-i Mahsus mazbatası.

⁴⁴ BA, İD, Nu. Z 1317/2, Lef. 3: Aydın vilâyetinde bulunan Girit Muhacirleri eytam ve eramiline dair talimat müsveddesi.

edilmiştir. Mahallî göçmen iskân komisyonları, bu göçmenleri mevcut kasaba ve köylerde veya boş arazilerde yerleştirmek suretiyle yeni yeni mahalle ve köylerin kurulmasını temin etmişlerdir.

II - GÖÇMEN YERLEŞİM BİRİMLERİ

A- Göçmen Mahalleleri

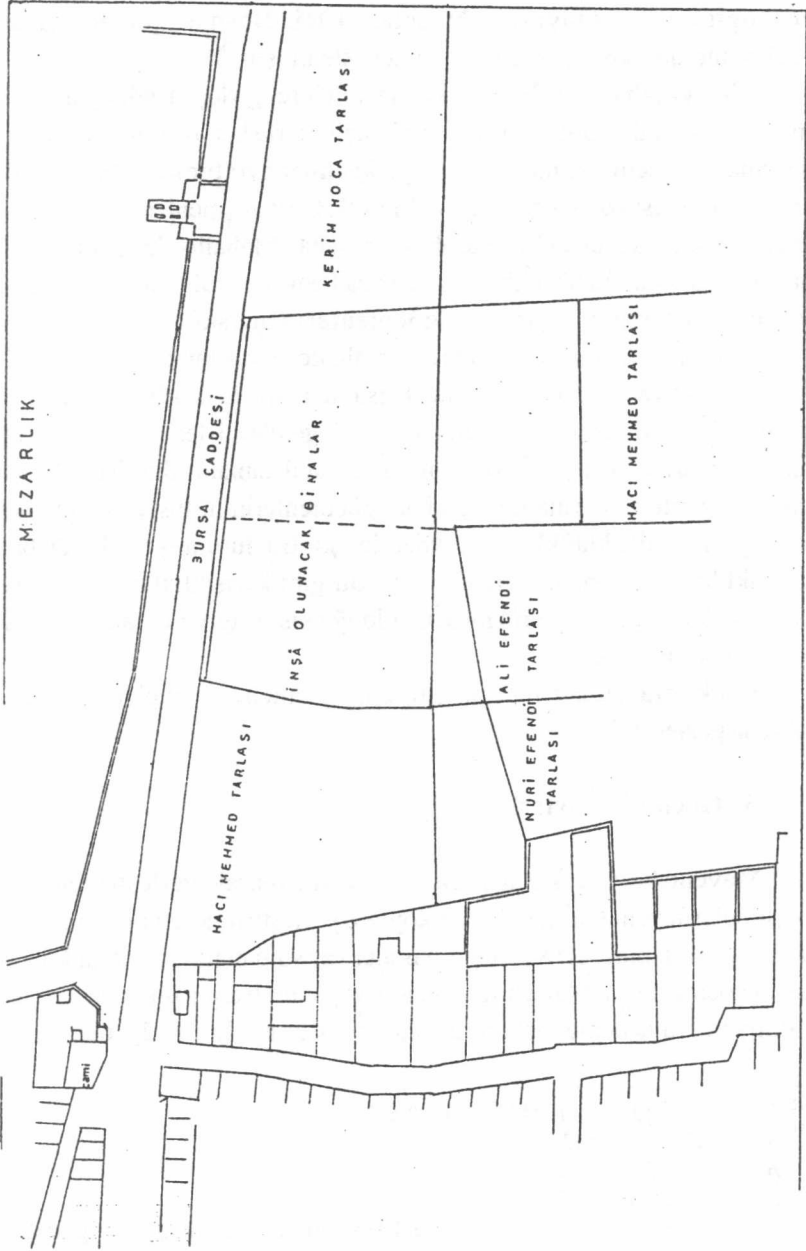
Yerleştirilmeleri ve kısa bir zamanda üretici bir duruma getirilmeleri lâzım gelen göçmenler, daha ziyade çiftçilikle meşgul olan köylülerdi. Bunların, nerede ve nasıl yerleştirileceği başlı başına bir sorun teşkil etmiştir. Hükûmetin türlü gailelerle meşgul olduğu bir sırada büyük çapta bir iskân işiyle karşı karşıya gelmiş olması, bu hususta lâzım gelen hazırlıkların daha evvel yapılmamış bulunması ve malî imkânların sınırlı olması yüzünden, gelen göçmenler müteferrik iskân siyaseti gereği olarak on haneye bir göçmen ailesi düşecek şekilde vilâyetlerin merkez köylerine sevk edilmişlerdir. Göçmenler, meskenleri inşa edilinceye kadar yerli ahaliye misafir oluyorlardı. Bunu müteakip kış mevsimine kadar köy ve kasabaların çevresindeki halî, mirî, metrûk ve mevkuf araziden göçmenlere toprak verilerek hanelerinin inşası gerçekleştiriliyordu. Meselâ, bir nolu krokide görüleceği üzere Hüdavendigâr vilâyeti Karahisar'ı Sahip kasabası civarındaki üç dönüm mirî arazi Bosna göçmenlerine tahsis edilmiştir.⁴⁵

Esnaf ve sanatkâr göçmenlerin, iş yerleri açıp mesleklerini icra edebilmeleri için şehirlerdeki arsalar iskâna açılmıştır. Esasen, 1877 yılına kadar Babîâlî, şehirlerin dâhilinde veya mücavir sahalardaki arsa ve arazilere göçmen yerleştirilmesine izin vermiyordu. Fakat ziraatle meşgul olmayan kunduracı, marangoz, esnaf gibi göçmenlerin köylere yerleştirilmesinin faydalı olmadığı tecrübe edilince, bu gibi yerler iskâna açıldı.⁴⁶ İstanbul'un civarında bulunan halî, mirî araziler göçmenlere tahsis edildi.⁴⁷ Hatta, çiftçi göçmenlerin de şehirlerin mücavir sahalarna iskân

⁴⁵ BA, ŞD, Nu. 6448

⁴⁶ Nedim İpek, *Aynı eser*, s. 327

⁴⁷ BA, İD, Nu. 71407; BA, AD, Nu. 1285/76; BA, AD, Nu. 1366/199-1; BA, Babîâlî Evrak Odası Amedi Kalemi Defterleri (BED, AMD); Nu. 318/195.

Kroki 1: Karahisar-ı Sahip Civarında Göçmenlere Tahsis Edilen Arazi

edildiğine şahit oluyoruz. Meselâ, çiftçi, Boşnak göçmenlerinin Kâğıthane’de iskânı Şehremaneti’nden istenmiştir.⁴⁸

Köy, kasaba ve şehirlerdeki mahallelere yerleşen göçmenler, bu mahallelerin nüfusunu artırınca idarî güçlüklerle karşılaşmıştır. Bunun üzerine, göçmenlerin meskûn olduğu kısımlar ayrı bir mahalle şeklinde tanzim edilmesi yoluna gidilmiştir. Meselâ, Girit göçmenleri ve aşiretlerin iskân edilmesi sonucu Uşak kasabasının Sabah Mahallesi’nin nüfusu 700 haneye çıkmıştır. Bu büyüklükteki bir mahallenin bir muhtarlık çatısı altında idaresi zorlaşınca, aşiret ve göçmenlerin meskûn olduğu kısım “*Mamuretü’l-Hamid*” adıyla ayrı bir mahalle olarak tanzim edilmiştir.⁴⁹ Keza, Kosova vilâyeti Priştine Kasabası’nın Hasanbey Mahallesi kenarında göçmenlerin meskûn olduğu bölge idarî işleri kolaylaştırmak üzere “*Kadriye*” ismiyle ayrı bir mahalle olarak tanzim edilmiştir.⁵⁰ Aynı mahallede oturmalarına rağmen bazı göçmenlerin nüfus ve vergi işleri ayrı ayrı mahalle kütüklerine kaydedilmişti. Bu durum iş takibinde bazı karışıklıklara sebebiyet vermekteydi. Bu gibi karışıklıkları da ortadan kaldırmak için göçmenlerin meskûn olduğu kısım ayrı bir mahalle olarak tanzim edilmekteydi.⁵¹

Vesikalara istinaden tespit ettiğimiz göçmen mahalleleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

B. Göçmen Köyleri

Mevcut köy ve kasabalara müteferrik olarak yerleştirilemeyen göçmenlerin yeni kurulacak olan köylere yerleştirilmeleri plânlanmıştır. bu nedenle Babiâli, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu’ya gelen göçmenlerin iskân edilebilmeleri için sürekli arazi üretmek zorunda kalmıştır. Bu sebeple, askerî kışlalar⁵² (Bk. Kroki nu. 2), merâlar,⁵³

⁴⁸ BA, AD, Nu. 1367/94-1: 24 Nisan 1882 tarihli tezkire.

⁴⁹ BA, İD, Nu. R 1320/13.

⁵⁰ BA, İD, Nu. ZA 1310/36.

⁵¹ BA, İD, Nu. ZA 1310/21.

⁵² İÜ. Merkez Kıt. Nu. 93387: Gümülcüne’deki askerî kışlanın haritası; Bezgaç köyünün üst tarafındaki yamaçlarda yer alan kışlak arazileri göçmenlere tahsis edilmiştir.

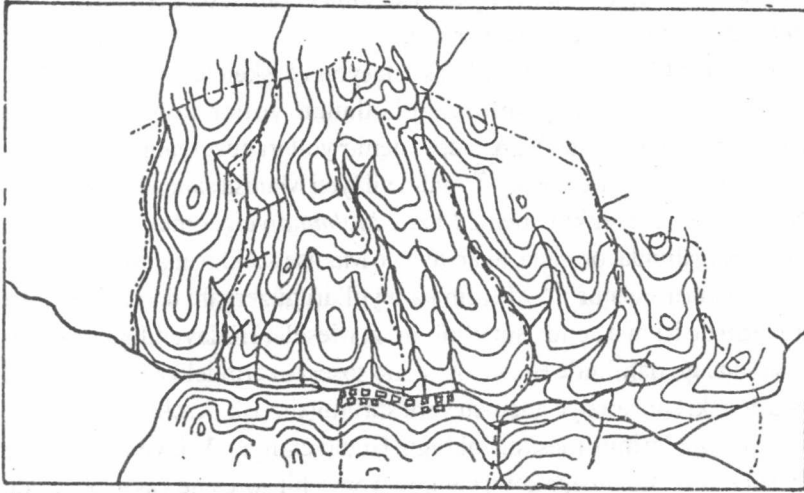
⁵³ BA, ŞD, Nu. 3690.

İskân mahalli	Göçmenlerde Müteşekkil Mahalleler		
	Mahalle	Nüf.	Hâne
ADANA			
İslahiye	Ümraniye		
Ocaklı köyü (Payas)	İcadiye		
Sis	Şarkıye		
ANKARA			
Ankara	Osmaniye		20
Beypazarı	Hamidiye		
Haymana	İnâyet-i Hamidî		
Keskin	Hamidiye		
Sivrihisar	Hamidullasar		
Zir	Sultaniye		
AYDIN			
Aydın	İmraniye		
Bab köyü (Bergama)	İcadiye		
(Bergama)	İhsaniye		
İzmir	Fethiye		
İzmir	Memduhiye	102	
Tire	Hamidiye		
BİGA			
Biga	Hamidiye	925	252
Dimetoka	Teşvikiye		
EDİRNE			
Hayrabolu	Filibe		
Lüleburgaz	Hamidiye		89
	Karaağaç		
	Yenimahalle		105
HÜDAVENDİGAR			
Balıkesir	Hamidiye		
	Vicdaniye	678	154
Bursa	Davuddede		40
	Şükraniye		70

İskân mahalli	Mahalle	Nüf.	Hâne
Eskişehir	Mamure		50
Gemlik	Osmaniye		
Gönen	Yenişehir		
Kirmasti			
(Kavaklıköy)	Burhaniye		
Kirmasti	Orhaniye		
(Sünlük köy)			
Kütahya	Bosna-i Cedid	208	63
Sincanlı	Yukarımahalle		
(Sinanpaşa K)			
Uşak	Mamuretü'l-Hamid		
İSTANBUL			
Feriköy	Feriköy Yeni mahalle		
KONYA			
Antalya	Hamidiye		
	Ümranül Hamid		
Beyşehir	Hamidiye		
Karaman	Mahmudiye		50
Konya	Selimiye (Saray Köyü)		
KOSOVA			
Priştine	Kadriye		
Velçetrin	İkramiye		
SELANİK			
Sekizbey köyü	Hamidiye		53
Ustrumca	Hamidiye		
Vidine	Hamidiye		(50-60)
SİVAS			
Amasya	İhsaniye		7
Sivas	Abadan		
Tokad	Muhâcirin-i Cedîde		
TRABZON			
Samsun	Hamidiye		

yaylalar,⁵⁴ mirî çiftlikler,⁵⁵ mirî çayırar,⁵⁶ yerli ahalinin terk ettiği köyler⁵⁷ (Bk. Kroki nu. 3), ile yerli ahaliye ait olup, atıl durumda olan araziler satın alınıp göçmenlere tevzi edilmiştir.⁵⁸

İskân yerleri tespit edilirken her şeyden önce iklim şartlarının göçmenlere uygun olması, bataklık olmaması, akarsu civarında bulunması,

BEZGAÇ KÖYÜ

Kroki 2: Bezağaç Köyü'nün üst tarafındaki yamaçlarda yer alan kışlak arazileri göçmenlere tahsis edilmiştir.

⁵⁴ BA, İD, Nu. N 1324/16; BA, İD, Nu. 63492; Manastır Sancağı, Pirlepe kazası dâhilindeki yaylağın ziraate elverişli üç bin dönüm arazisi göçmen iskânına açılmıştır. BA, ŞD, Nu. 6842.

⁵⁵ BA, AD, Nu. 1146/150-1.

⁵⁶ BA, İD, Nu. C 1319/41.

⁵⁷ Hüdavendigâr vilâyeti Eskişehir kazasında eski köylerden olup mevcut emlak ve arazi sahiplerinin kasabaya gitmeleriyle boş kalması üzerine bu gibi yerlerin tamamı Filibe göçmenlerine satılmış ve 39 hane 154 nüfusluk "Sultanönü" köyü kurulmuştur. BA, İD, Nu. R 1315/4; Suriye vilâyeti Kunaytra kazasında harap ve muattal oldukları tahakkuk eden köylere Çerkes göçmenler yerleştirilmişlerdir. BA, BD, Nu. 6/114: Beylikçi Divan-ı Hümâyûnu'na Şükka, 22 Aralık 1888.

⁵⁸ BA, İD, R 1320/8; Hüdavendigâr Pazarköy Arabgazi mevkiinde yerleşen Girit göçmenleri için civar köyler ahalisine ait tarlalardan 128 dönüm iki evlek büyüklüğündeki arazi satın alınmıştır. BA, İD, Nu. RA 1319/17.

şiddetli rüzgârlara maruz, rutubetli ve çukur bölgeler olmaması, ana yollara, istasyon, iskele ve ormanlara yakın olması ve mümkün mertebe arızalı tepeler üzerinde kurulmasına dikkat edilmesi ve orman sahaları ile kurak bölgelere göçmen yerleştirilmemesi ilke olarak benimsenmişti.

1878 - 1912 tarihleri arasında Türkiye'deki iskân faaliyetleri gözden geçirilince bu kurallara riayet edilip edilmediği hususunda bir genelleme yapmak durumunda henüz değiliz. Bununla beraber, bu konuda bir fikir verebilmek için birkaç örnek vereceğiz.

Göçmen köylerinin ana yollara, istasyon ve iskelelere yakın yerlerde kurulması veya yeni yapılması plânlanan yollar boyunca teşkili düşünülmüştür. bu nedenle, Anadolu demir yolları güzergâhında bulunan halî araziler iskâna açılmıştır.⁵⁹ Aydın vilâyeti Manisa sancağı Karaağaçlı köyü civarında teşekkül eden 23 hane *Mahmudiye* göçmen köyü demir yolu güzergâhında, ormana, akarsuya ve Manisa - Akhisar şosesine yakın bir yerde kurulmuştur.⁶⁰ Mevcut kara yolları güzergâhı üzerindeki mirî arazilerin de iskâna açıldığını görüyoruz. Meselâ, Hüdavendigar vilâyeti Bursa sancağı dahilinde Bursa - Mihaliç şosesi üzerindeki Sülüklüçeşme mevkiindeki halî araziye göçmen yerleştirilmiştir. (Bk. Kroki Nu. 4) Keza, Girit göçmenlerinin meskûn olduğu Hüdavendigar Vilâyeti Pazarköy kazasına bağlı *Mamuriye* köyü Gemlik-Yenişehir şosesine yakın bir yerde kurulmuştur (Bk. Kroki Nu. 5).

Bazı göçmen köyleri orman sahalarının yakınında boş ve atıl durumda olan yamaçlarda kurulmuştur. Dağ eteklerindeki elverişli araziler göçmenlere tahsis edilmek suretiyle yamaç köyleri meydana getirilmiştir.

Göçmen köylerini gösteren mevcut krokiler incelendiği zaman yerleşim mevkiilerinin su kaynaklarına veya akarsulara yakın yerlerde tespit edilmeye çalışıldığını görüyoruz.⁶¹ Aksi hâlde köyün su ihtiyacını temin için kuyu açılması yoluna gidilmiştir.⁶²

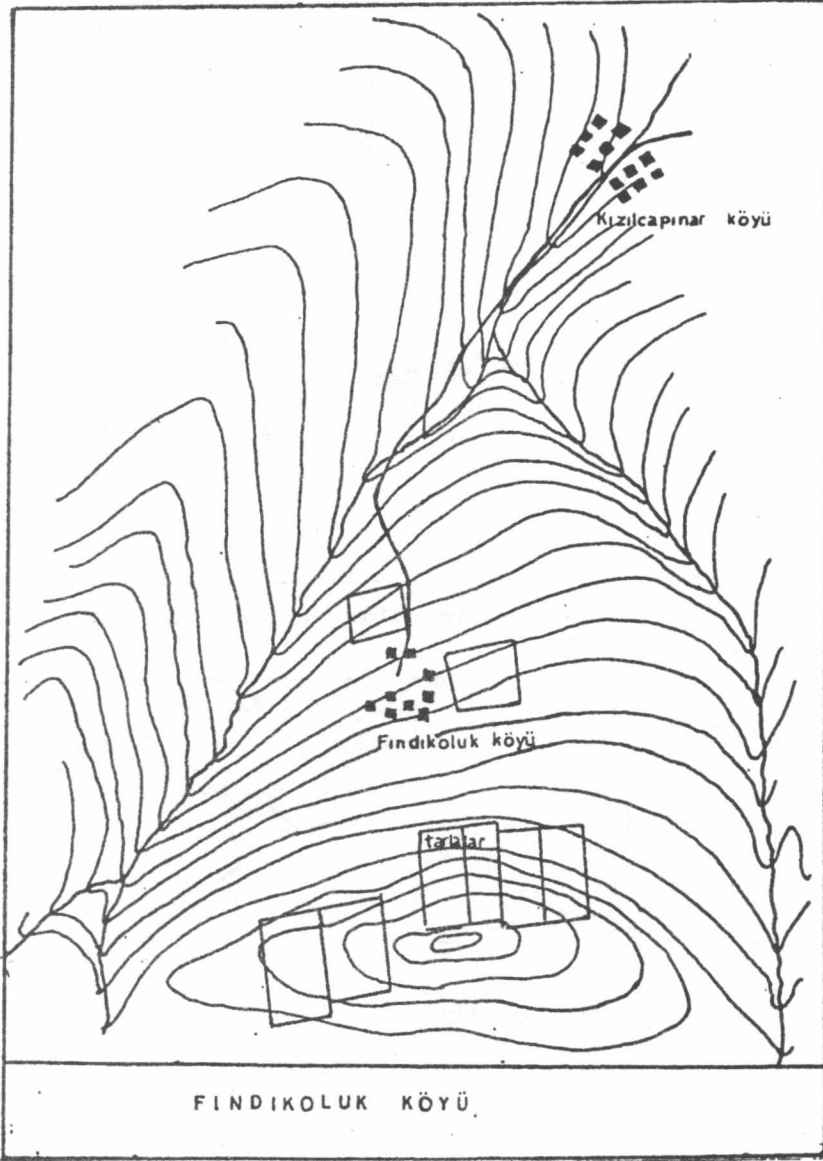
Kitleler hâlinde gelen göçmenlerin bir an önce yerleştirilmesi endişesi

⁵⁹ BA, İD, Nu. 100602: 14 Z 1309 tarihli hususî irâde

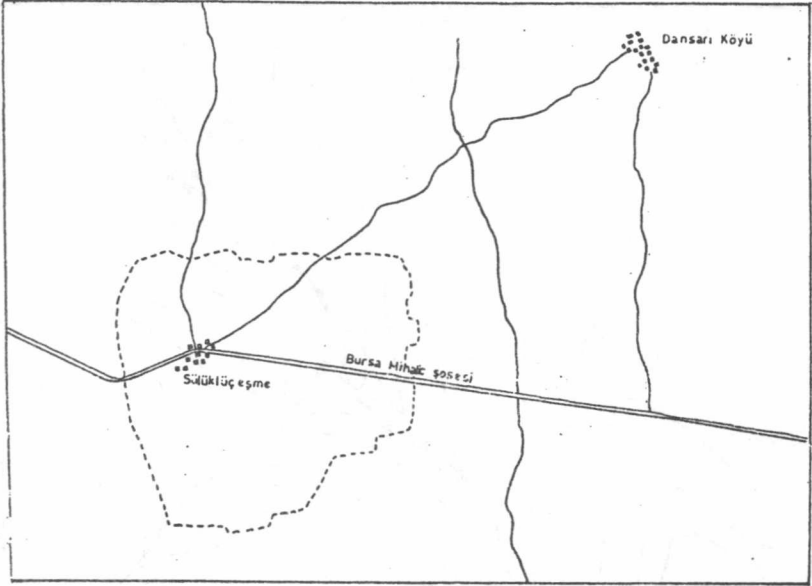
⁶⁰ BA, İD, Nu. RA 1316/27.

⁶¹ BA, İD, Nu. CA 1321/17, Lef. 5.

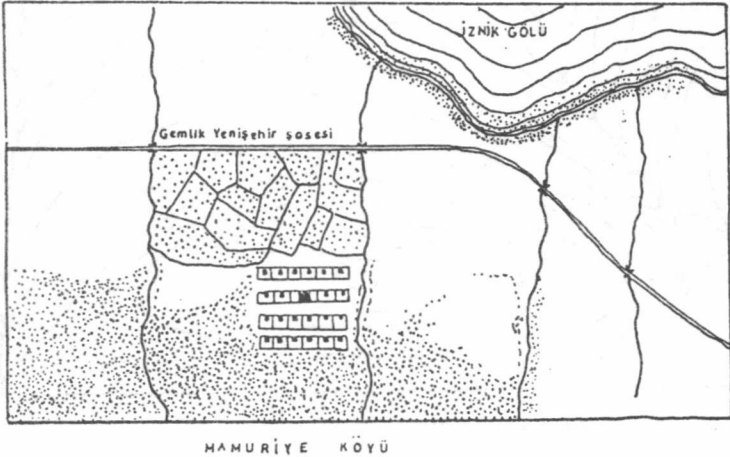
⁶² Zeynep Yadigar, Göçler ve Kurulan Köyler (H. 1319/1901'de) (Lisans Tezi), İstanbul 1980, s. 65.

Krokî 3: Terk edilmiş hâlde bulunan *Fındıkluk köyü*, göçmen yerleştirilmek suretiyle tekrar ihya edilmiştir.

Kroki 4: Göçmen yerleştirilen Bursa - Mihaliç şosesi üzerindeki Sülüklüçeşme mevkii.

Kroki Nu. 5: Girit göçmenlerinin meskûn olduğu Mamuriye köyü.

ve yukarıdaki özelliklere sahip arazi tespit etmekte çekilen sıkıntılar sonucu iskâna ve tarıma elverişli olmayan yerler de yerleşime açılabilmiştir. Verimsiz arazilere göçmen yerleştirilmesi sonucu hazinenin göçmen masrafları artarak devam edecektir. Öte yandan bazı göçmenlere geçimlerini temin edecek büyüklükte arazi verilememiştir.⁶³ Bu gibi durumlarda göçmenler iskân mahallerini terk ederek yerleşime daha elverişli olan yerlere gitmeye çalışacaklardır.

Göçmen köylerinin yerleri tespit edilirken zaman zaman göçmenlerin alışık oldukları iklim şartları dikkate alınmamıştır. Bu durum göçmenlerin “telef” olmalarına,⁶⁴ iskân bölgelerini terk etmelerine veya iskân bölgelerinin değiştirilmesine sebep olmuştur.⁶⁵

Bazı göçmenler, resmî makamlardan izin almaksızın orman sahalarında yerleşebilmişlerdir. Bu gibi durumlarda ormanlar tahrip edilmiştir. Meselâ, Geyve Akhisar'ın Eski Yayla mevkiinde yerleşen Osmanpazarı göçmenleri ormandan onar-yirmişer dönüm arazi açarak altmış hanelik bir köy teşkil etmişlerdir. Bunların ormanı daha fazla tahrip etmemeleri şartıyla köylerinin ismi resmî kayıtlara *Eski Yayla* olarak kaydedilmiştir.⁶⁶ Bununla birlikte bazen söz konusu tahribatı önlemek için orman sahalarında kurulan

⁶³ BA, AD, Nu. 1149/115-2; Geyve kazasına bağlı Saraçlı köyünden yirmi bir hane halkı köy nüfusunun çokluğu ve arazinin darlığı sebebiyle Karaçay mevkiine yerleşip idarî işlerini kolaylaştırmak için ayrı bir muhtarlık olarak teşekkül etmiştir. BA, İD, Nu. M 1318/13; BA, İD, Nu. 82304.

⁶⁴ Adana'ya sevk edilen bin hane göçmendeki 800'ü “telef” olmuş diğerleri ise henüz iskân olmadıkları için sağa sola dağılmıştır. BA, AD, Nu. 1151/179-1: Sadaret Tezkiresi.

⁶⁵ BA, AD, Nu. 811/24-1: Konya Vilâyetine Tezkire (1 Haziran 1878); BA, AD, Nu. 1149/213-1: Muhâcirin Komisyonu'na Tezkire (6 Kasım 1878); Antalya'ya yerleştirilmek istenen göçmenler sıcak iklime alışık olmadıkları sebebiyle yüksek yerlerde yerleşmek istemişlerdir. BA, İD, Nu. 95953; keza, Ankara'ya sevk olunan Bosna göçmenleri, oranın iklimine uyum sağlayamayınca Seferihisar'a yerleştirilmişlerdir. BA, İD, Nu. CA 1321/7; Aydın sancağı, Ineabad nahiyesi, Teke kalesi mevkiinde İlcasuyu'nun hasıl ettiği buhar-ı ciyâdet havayı bozduğundan bölgede meskûn göçmenlerin yarısı telef olmuş, hayatta kalanların iskân yeri değiştirilmiştir. BA, BD, Nu. 6/185: Divan-ı Hümayun Beylikçiliğine Dâhiliye Müsteşarlığının Takriri (23 Ağustos 1893); Antalya'daki yerleşim bölgelerini havanın vehameti sebebiyle terk eden 550 Kafkas göçmeni Konya'ya yerleştirilmiştir. BA, BD, Nu. 6/188: Dahiliye Müsteşarlığından Divan-ı Hümayun Beylikçiliğine Tezkire (18 Aralık 1893).

⁶⁶ BA, İD, Nu. RA 1322/14.

göçmen köylerinin yerleri değiştirilebilmiştir.⁶⁷

Göçmenleri yerleştirmek için arazi sıkıntısı çekilince, bataklıkların kurutularak iskâna açılmasına çalışılmıştır. Nitekim, Adapazarı Gökçeviran mevkiinde kurutulan bataklık araziye göçmenler yerleştirilirken⁶⁸ Manyas ovasındaki bataklıkların da ıslahı plânlanmıştır.⁶⁹ Öte yandan ıslah çalışması yapılmaksızın bataklık ve sazlık sahaya göçmen yerleştirilebilmiştir. Bu durumda salgın hastalıklar ortaya çıkmış ve bu gibi göçmenlerin iskân mahalli değiştirilmiştir.⁷⁰

Akrabası bulunan göçmenlerin mümkün mertebe aynı yerde yerleştirilmeleri, parçalanmış ailelerin birleştirilmesi ilke olarak benimsenmiştir. Buna rağmen bazı göçmenler akrabalarından uzak mahallerinde yerleştirilmişlerdir. Zamanla bu gibi göçmenler ikamet yerlerini terk ile akrabaları nezdinde yerleşmeyi talep etmişlerdir. Hatta, bu durum zaman zaman göçmen grupları ile hükümet yetkilileri arasında sürtüşmelerin çıkmasına neden olmuştur.⁷¹

İskâna elverişli olmayacak derecede yüksek arazilere yerleştirilen göçmenler, özellikle kışın büyük sorunlarla karşılaşabiliyorlardı. Bu gibi köylerin de yerleri değiştirilmiştir. Meselâ, 30 hane Batum göçmenlerinden müteşekkil *Selimiyye* köyü gayet mürtefi olduğundan kışın geçimlerini temin edemiyorlardı. Bu göçmenlere daha elverişli yerlerde arazi verilmiş ve yeni kurulan köye "*Hayriye*" adı verilmiştir.

Vesikalara istinaden tespit ettiğimiz göçmen köyleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

⁶⁷ BA, İD, Nu. CA 1310/11, Lef. 1: Şûrâ-yı Devlet Mazbatası. (17.10.1894); BA, YA-Hus, Nu. 310/105, Lef. 2: Sadaret Tezkiresi; 24.11.1892; BA, AD, Nu. 1149/110-1.

⁶⁸ BA, YA-Res, Nu. 104/41: Meclis-i Mahsus Mazbatası, (7 Aralık 1899).

⁶⁹ BA, İD, Nu. 93746.

⁷⁰ Hüdavendigâr vilâyeti Eskişehir'de Pomak göçmenlerinin meskûn olduğu "*Osmaniye*" köyünde bataklık ve sazlık bulunmasından dolayı sâri hastalıklar zuhur etmiş ve söz konusu köyün yeri değiştirilmiştir. BA, ŞD, Nu. 6381.

⁷¹ BA, AD, Nu. 1270/73, 104: Dâhiliye Nezaretine 9 Eylül, 24 Ekim 1880 tarihli takrirler.

⁷² BA, İD, Nu.: 25 RA 1312/42.

İskân Mahalli	Köy	Göçmen Köyleri	
		Nüfus	Hane
ADANA			
Feke	Burhaniye		
Hamidiye	Ahmediye		
	Haliliye		
	Hilmiye		
	Mahmudiye		
	Saidiye		
	Salihîye		
	Sıddıkiye		
	Şerefiye		
Misis	Şerefiye		
Payas	Bahriye		
	Hamidiye	73	
	Hüseyiniye		
	Kızlarçalı	114	
	Kuyuluk	62	
	Ümran		
Sis	Hamidül-Asar		
	Mahmudiye		
	Mecidiye		
	Orhaniye		
	Osmaniye		
ANKARA			
Ayaş	İhsaniye		
Bâlâ	Akkuşan		
	Hamidiye		
	Mecidiye		
Çorum	Mamuretül-Hamid		
Çubukabâd	Abadan		
	Ağaçpınar		

İskân Mahalli	Köy	Nüfus	Hane
Çubukabâd	Çubukabad		40
	Karatabak		
Haymana	Ahmedpınarı		
	Bünyan-ı Hamidi		
	Çalılıseki		
	İkipınar		
	Karapınar		
	Mahmudiye		
	Tuğla		
	Üçpınar		
Kırşehir	Hamidiye	64	17
	Mesudeli		
Mecidiye	Şehr-i Cedid		
Mihaliccik	Hamidiye		
	İkipınar		
	Lütfiye		
	Mamure		
	Rahmiye		
	Sultaniye	199	
	Beylikuyu		
Sivrihisar	Beyliyaverviran		
	Burhaneddin		
	Eski Bağçecik		
	Eski Polatlı		
	Gerenli		
	Hamidiye		
	Hüdavendigâr		
	İcadiye		
	Kaymas-Yaylası		
	Kıran Harmanı		
	Mahmudiye		
	Mecidiye		

İskân Mahalli	Köy	Nüfus	Hane
Sivrihisar	Orhaniye		
	Osmaniye		
	Reşadiye		
	Ümraniye		
	Yaver-i Viran		
	Zafer-i Hamidî		
Yozgad	Akbucak		
	Arpalıközü		
	Avşaralanı		
	Ayvalı		
	Ayvalıcık		
	Boyalık		
	Büyük-Viran		
	Fuadiye		
	Hamam		
	Hamid		
	İhsan-ı Hamid		
	Kablıca İlisu Hamamı		
	Karabıçak		
	Karaburun		
	Karaelli		
	Kargalık		
	Kayapınar		
	Osmaniye		
	Poyrazlı		
	Tomarca		
Toprakpınar			
Tuzlucak			
Yeni Beyân			
Zaimgeçidi			
Zir	Hamidiye		

İskân Mahalli	Köy	Nüfus	Hane
BİGA			
Biga	Abdiağa Çiftliği	116	25
	Adliye	289	80
	Ahlatlıburun	164	38
	Ahulu	146	33
	Akyaparak	316	79
	Almalı	196	52
	Arabalanı	195	44
	Arabçeşme	245	59
	Batıslıçeşme	745	183
	Bobköy	469	96
	Bosna	478	103
	Bostandere	315	65
	Çetik	310	63
	Çifteçeşmeler	148	52
	Dikmen	395	74
	Doğca	382	91
	Düründü	168	34
	Feyziyye	680	170
	Filibeliler	311	75
	Gemici kırn	551	110
	Gülec	640	210
	Gülhace	492	104
	Hacılar	127	27
	Hamidiye	718	186
	Hasanbey Çiftliği	143	72
	Hıfziyye	593	121
	İbkaiyye	427	80
	İkmaliye	131	36
	İlyasağa	262	46
	İrfaniye	332	63
İskender	245	54	

İskân Mahalli	Köy	Nüfus	Hane
Biga	Kapanyalağı	106	25
	Karacaali	239	57
	Katrancı	177	49
	Kayapınarı	266	59
	Kazmalı	130	32
	Kocayayla	573	121
	Kuzçeşme	433	94
	Lofça		200
	Maksudiye	733	122
	Maltepe	219	55
	Mansuriye	511	102
	Okçular	122	28
	Orhaniye	360	114
	Osmaniye	253	42
	Sarıkaya	155	32
	Sarıtut	146	30
	Sazak	38	11
	Sazoya	90	23
	Servi	411	81
	Sultaniye	90	29
	Şükriye	120	35
	Tazialanı	257	60
	Tazıpınarı	164	36
	Tevfikiye	571	94
	Uzunalan	154	46
	Yakacıklı	100	19
Yenimahalle	189	52	
Yozguç	500	103	
EDİRNE			
Cisr-i Ergene	Asar-ı Hamid		110
	Mamuretül Hamid		130
Dimetoka	Tavşan-koru		

İskân Mahalli	Köy	Nüfus	Hane
Edirne	Tevfik'i Hamidi	29	
Enez	Hamidiye	30	
	Selimiye		
Kırklareli	Furuncuk		
	Hamidiye		
Lüleburgaz	Çavuşköy		
	Hamidiye		89
	Vakıflar		
Vize	Soğancılı		100
	Selimiye	196	31
	Süleymaniye		
	Servi		23
HALEP Andıran	Mecidiye		
HÜDAVENDİGAR			
Aziziye	İnamiye		
	Osmaniye		
	Ümraniye		
	Yeniköy	52	16
Bandırma	Hamidiye		45
	Yenice	215	45
Bursa	Boşnak		40
	Cihangir		
	İrfaniye		17
	Karaislâh		50
	Lütfiye		
	Mesûdiye		26
	Mübarek		38
	Sultaniye		
	Süleymaniye		
	Üçpınar		12

İskân Mahalli	Köy	Nüfus	Hane
Domanıç	Sefa		
Eskişehir	Burhaniye		
	Büyükayla		
	Halime		15
	İlyas		
	Mesudiye		
	Rıfkiye		40
	Sultaniye		30
Eskişehir	Sultanönü	154	39
	Şükraniye	170	40
	Ümran		
Etranos	Hamidiye		
	Osmaniye		
Ezine	Hamidiye		
	Mahmudiye		
Gemlik	Asayış		26
İnegöl	Bahtiyar	27	
	Çeşmesor		41
	Hamidabad	124	26
	Hamidiye		18
	İclâliye	45	
	İnayet		41
	Mamure		
	Müzeyyen		26
	Ruşen		193
	Sultaniye		
Karesi	İhsaniye		60
	Servet	150	28
	Soğucuk	28	118
Karahisar	Alaçamlı	27	10
	Hamidiye	108	30
	İcâdive	140	36

İskân Mahalli	Köy	Nüfus	Hane
Karahisar	Osmaniye		
	Saadet		40
	Tefrihiyye	120	26
Kirmasti	Ümraniye		38
	Garipçe Tekke		
	İmamiye		38
Kütahya	Orhaniye		
	Ana-Sultan	57	15
Kütahya	Çaycı		18
	Haymana	140	25
	Lütfiye		
	Teşvikiye		20
Lefke	Selimiye		
	Ümraniye		20
Mihaliç	İhsaniye		110
	Lütfiye		140
	Orhaniye	297	62
Mudanya	Orhaniye	99	23
Pazarköy	Almaalanı		70
	Değirmendere		29
	Fındıklı		30
	Mamuriye		
	Vefa		8
Söğüd	Behcetiye		25
	Burhaniye		
	Hocayadigarı		
	Kâmran		30
Yarhisar	Abadiye		
	Hasanlar	50	11
	Mahmudiye		17
	Mururiye		
	Necmiye		

İskân Mahalli	Köy	Nüfus	Hane
Yenişehir	Atiyye		43
	İhsaniye		
	Mesudiye		
	Osmaniye	94	19
	Süleymaniye		5
	Şerefiye		20
İSTANBUL			
Kartal	Şadiye		
Küçükçekmece	Kasr-ı Mandıra		
	Odayeri		
Makriköy	Osmaniye		
İŞKODRA			
İşkodra	Hamidiye		
	Mecidiye		
İZMİD			
Gölcük	Nuzhetiye		40
İzmid	Çamlık Fevziyye		15
	Hamidabad		
	Hamidiye		115
	İnamiye		35
	Köyyeri		
	Rahmiye		
	Yenimahalle		
Kandıra	Hamidiye		
	Mecidiye		
Karamürsel	Mecidiye		
KASTAMONU			
Düzce	Harardere		28
	Taşköprü		

İskân Mahalli	Köy	Nüfus	Hane
Kastamonu	Akyeri		40
	Lazşarkıye	73	
KONYA			
Aksaray	Hamidiye		130
Akşehir	Osmaniye		130
	Reşadiye		30
Antalya	Mamuretül-Hamid		
	Mesudiye		32
Bozkır	Semiyy	113	53
Ereğli	İhsan-ı Hamid		
	Orhaniye		
Hamidabâd	Cedid		
	Hezargrad	130	31
	Ümraniye		
	Yaşmakçı		
Hatunsaray	Süleymaniye		
Ilgın	Zaferiye		
Karaman	Eminler		114
	Mahmudiye		52
	Osmaniye		200
Konya	Batum		
	Burhaniye		40
	Marmure		72
	Reşadiye		
Sahra	Fethiye	119	49
Saideli	Hamidiye		70
	Sultaniye	154	
Koçhisar	Hamidiye		27
	Karye-i Cedid		
Teke	İhsaniye		

İskân Mahalli	Köy	Nüfus	Hane
KOSOVA			
Kosova	Refahiye		
Manastır	Sultaniye		
Osmaniye	İhsaniye		24
Üsküb	Hasan Bey		60
	Teşvikiye		55
SİVAS			
Akdağ	Hamidiye		10
Amasya	Osmaniye		
Kangal	Hamidiye		
Köprü	Hilmiye		
Mecidözü	Mesudlu		42
	Saadetlü		42
Tokad	İhsaniye		
	Muhacirin-i Cedid		
Zile	Almalualtunu		
	Beypınarı		
	Çiçekpınar		
	İnceuz		
	Küblüce Yaylası		
	Osmanpınarı		
AYDIN			
Alaşehir	Hamidiye		50
Bayındır	Osmaniye	95	29
Buldan	Salihler		
İnebad	Rahmaniye		
İzmir	Yeni-Boşnak		
Manisa	Ferahiye		
	Kadıköy		
	Mahmudiye	71	23

İskân Mahalli	Köy	Nüfus	Hane
Manisa	Tekeliler		
Nif	Eşşehr		20
	Kızlaryaylası	81	
Seferihisar	Şevketiye		30

1. Köy Plânları

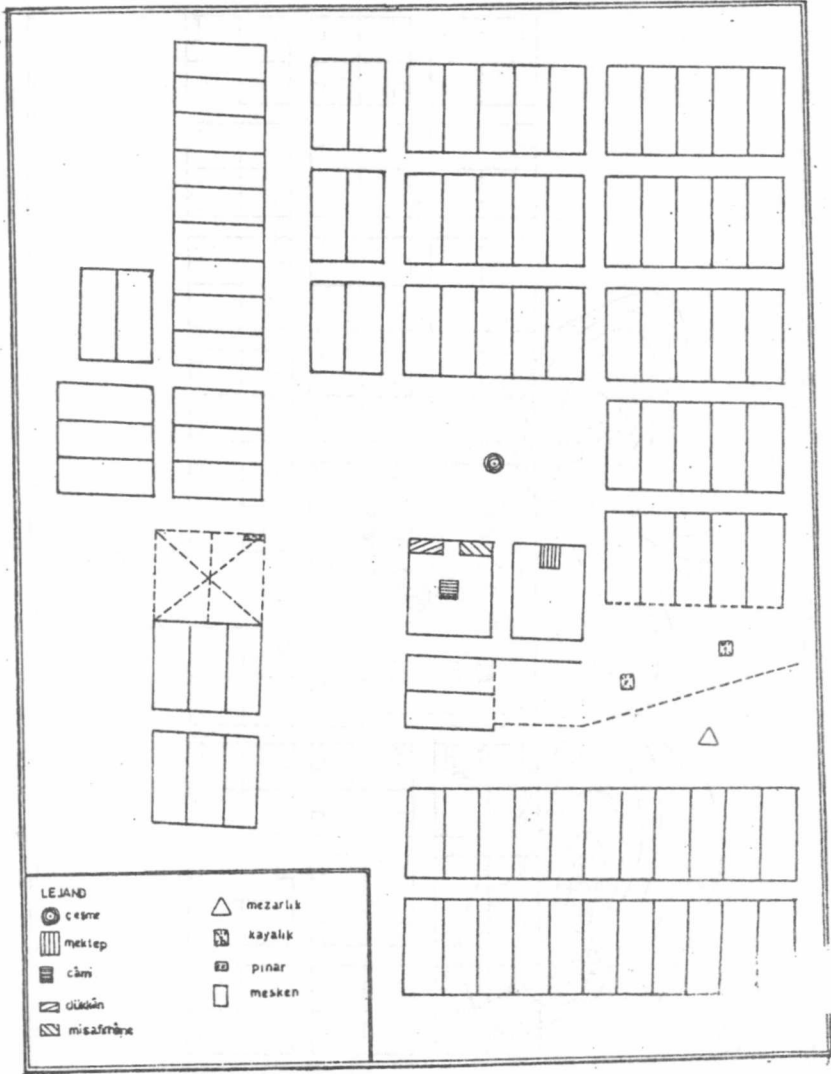
Muhacir iskân nizamnamesi gereği mevcut şehir, kasaba ve köylerde yerleştirilen göçmenler, yeni yeni mahalleler oluştururken iskâna elverişli boş arazilerde yerleştirilenler ise yeni köyler meydana getirmişlerdir. Yeni teşkil edilen köylerin bir kısmı göçmenler tarafından geldikleri yerlerdeki kölerinin plânları esas alınarak inşa edilmiştir. Netice itibarıyla, Kafkas ve Rumeli köy şekilleri Anadolu'ya taşınmıştır. Diğer göçmen köyleri ise devlet tarafından plânlanmıştır.

Bu gibi köylerde göçmenlere tahsis edilen arazi vilâyet nafia mühendisleri tarafından tedkik edilip, köy plânları hazırlanmıştır. Plânlı köylerin ortasında belirli miktardaki arazi köy meydanı olarak bırakılmaktadır. Köy meydanında cami, mektep, pazar yeri, dükkan, misafirhane, çeşme veya kuyu mevcuttur. Meydan geniş bir cadde ile şoşeye bağlanmaktadır. Meskenlere tahsis edilen arazi meydanın etrafında birbirine paralel kuzey-güney, doğu-batı istikametinde uzanan sokaklarla birbirinden ayrılacak şekilde parsellenmiştir. (Bk. Kroki Nu. 6, 7)

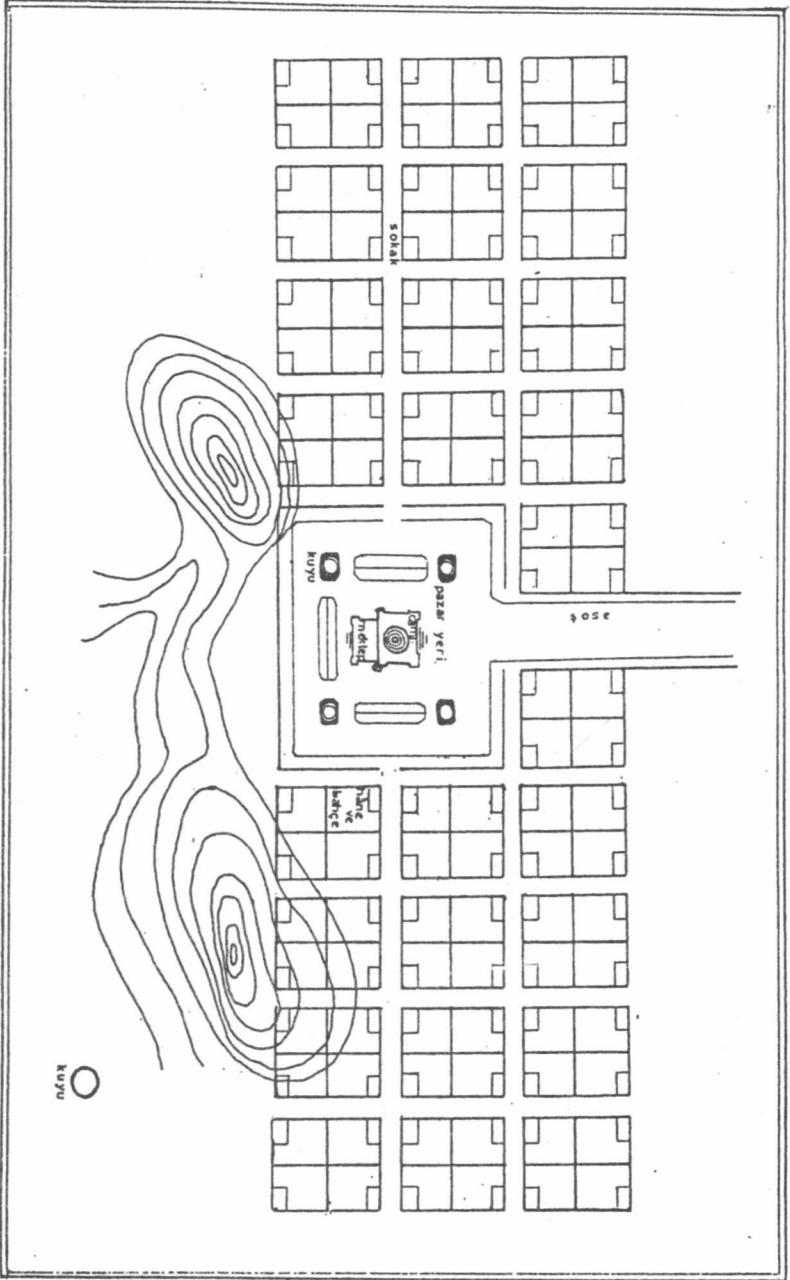
Meskenler, iki cephesi sokaklara nazır olacak şekilde arsaların köşesinde inşa edilmektedir. Göçmen meskenlerinin inşası eksiltme veya zarurî durumlarda emaneten inşa olunmuştur. Meskenler mahallî özelliklere göre kerpiç, ahşap veya kargir olarak inşa edilmektedir. Arsaların sair kısımları bahçe olarak kullanılmaktadır. Meskenlerin arka cihetinde ağıl ve samanlık bulunmaktadır.⁷³

Köyün büyüklüğüne göre münasip mahallerinde harman, mezarlık, mera bırakılmakta ve köylünün yakacak ihtiyacını karşılamak üzere

⁷³ BA, İD, M 1321/19, Lef. 2.

Kroki 6: Ertuğrul sancağı Söğüt kasabası Bozdağı'nda müceddeden inşa olunacak muhacir köyü hanelerinin plânıdır.

Kroki 7: Adana vilâyeti, Hamidiye kazası, Yeşil Höyük mevkiinde 104 hanelik köyün plânıdır.

“baltalık” tahsis edilmektedir. Öte yandan göçmenlere geçimlerini temin edecek büyüklükte tarlalar tahsis edilmiştir.⁷⁴

2. Köylerin İsimleri

Göçmenlerin teşkil ettiği köy ve mahallelere hanedana mensup kişilerin, göçmenlerin geldikleri yerlerin veya yerleşim yerlerinin isimlerine müstenid isimler verilmiştir. Bu isimler, zamanla mahallî idarelerce merkezin onayı alınmak suretiyle değiştirilmiştir.

Özellikle II. Abdülhamid'e izafeten verilen “*Hamidiye, Hamidü'l-Asar, Bünyan-ı Hamid, Zafer-i Hamidî, Hamid, İhsan-ı Hamid*” vb. gibi isimlerden bazılarının II. Meşrutiyet devrinde, o dönemde revaçta olan “*Meşrutiyet*” ve “*Hürriyet*” gibi isimlere dönüştürüldüğünü görüyoruz.⁷⁵ Hatta, köy ve mahallelerde inşa edilen cami ve mekteplere de “*Reşadiye*” ve “*Meşrutiyet*” gibi isimler verilmiştir.⁷⁶ Bu değişikliğe sebep olarak bir vesikada, aynı idarî birimde benzer isimleri birbirinden ayırmanın zorluğu gösterilmiştir. Bu sebebe istinaden İzmir'de “*Hamidabad*” Mahallesi “*Osmaniye*”, *İhsan-ı Hamid* “*Mahmudiye*”, *Karataş Hamidiyye* “*Mecidiye*”, *Mamure-i Hamid Aziziye* ve *Mamuretü'l-Hamidiyye* “*Reşadiyye*” şeklinde değiştirilmiştir.⁷⁷ Bir başka vesikadan ise bu değişikliklerin II. Abdülhamid dönemine bir tepki olarak yapıldığını anlıyoruz.⁷⁸

Köy ve mahalle isimlerinde yapılan bu değişiklikler veya bağlı oldukları nahie, kaza ve vilâyetlerin zamanla değiştirilmesi vesikalara istinaden

⁷⁴ BA, İD, Nu. CA 1321/17, Lef. 4; BA-İD, Nu. S 1310/22, Lef. 1.

⁷⁵ Vodine'de *Yenimahalle, Muhacir* ve *Hamidiye* gibi muhtelif isimler ile yâd edilmekte olan mahalleye *Hürriyet* adı verilmiştir. BA, İD, Nu. R 1328/8.

⁷⁶ Antalya'da Girit göçmenlerinin iskân edildiği *Hamidiye* mahallesinin ismi *Osmaniye*'ye tebdil olunmuş ve inşa olunan camiye *Reşadiye* ve Mekteb-i ibtidaiye *Meşrutiyet* adı verilmiştir. BA, İD, Nu. N 1328/5.

⁷⁷ BA, İD, Nu. N 1327/9.

⁷⁸ Manisa Sancağı merkez kazaya bağlı İzmir demir yolu güzergâhı üzerinde bulunan 600 hane, 2.700 nüfuslu köyün ismi, 1889 yılında Gavurköy'den *Hamidiye*'ye dönüştürülmüştü. Ancak 1911 yılında bu isim, “*inkılâb-ı mesudun*” Osmanlılarda uyandırdığı hiss-i hamiyet sevkıyla, köy ahalisi tarafından değiştirilmesi talep edilince “*Muradiye*” şeklinde değiştirilmiştir. BA, İD, B. 1329/19; Vilâyet makamına Saruhan Sancağı Meclis-i İdare Mazbatası, (18 Mayıs 1911).

tespit ettiğimiz göçmen köy ve mahallelerinin bugün nerede olduğunu göstermemizi zorlaştırmaktadır.

3. Köylerin Nüfusu

Göçmenler, müteferrik olarak mevcut köy ve mahallelerde yerli ahali arasına yerleştirildiği gibi aşiret halkıyla bir arada iskân edildiği de olmuştur. Meselâ, Buldan kazası yaylasında göçmenler, Akdağlı aşireti ile birlikte yerleştirilmiş ve Salihler köyü teşekkül etmiştir.⁷⁹ Keza, Uşak kasabası Sabah mahallesinde aşiret ahâlisi Girit göçmenleriyle birlikte yerleştirilmiştir.⁸⁰

Elimizdeki vesikalara göre göçmen mahallelerinin nüfusu 7 ilâ 154, köylerinki ise 5 ilâ 210 hane arasında değişmektedir. Bir göçmen hanesi ortalama 4-5 kişi arasında değiştiği hatırlanacak olursa bir göçmen mahallesinin nüfusu 28 ilâ 770, köyünki ise 20 ilâ, 1.050 kişi arasında olduğu anlaşılır. Ancak, zamanla yeni gelen göçmenlerin de iskân edilmesi sonucu bu iskân ünitelerinin nüfusu hızla artacaktır.⁸¹ Nüfusu artan muhacir köyleri mahallelere taksim edilmiştir.⁸² Nüfusu artan ve köy merkezine uzak olan mahalleler ise köye dönüştürülmüştür.⁸³ Öte yandan, nüfusları artan köyler nahiyeye, nahiyeler ise kaza hâline getirilmiştir.⁸⁴

⁷⁹ BA, BD, Nu. 6/175.

⁸⁰ BA, İD, Nu. R 1320/13

⁸¹ 1884 yılında Karesi sancağında 17 hanede 68 nüfus göçmen iskânıyla teşkil olunan Soğucak köyüne 1886 yılında 11 hanede 50 nüfus daha yerleştirilmiştir. BA, ŞD, Nu. 5618.

⁸² Alemdağ civarında Hopa göçmenlerinin teşkil ettiği köy, yukarı ve aşağı namlarıyla iki mahalleye taksim edilmiştir. BA, İD, Nu. N 1327/7.

⁸³ Trabzon Sürmene kazası Aralık köyü Kalecik mahallesi 60 haneyi mütecaviz olmasına ve ehemmiyet-i mevkisine mebni nüfus muamelesi hâl-i aslisinde kalmak üzere yalnız vergi ve aşarı tefrik edilerek köye dönüştürülmüştür. Bk. Meftune Güler, *Göçler ve Kurulan Köyden* (H. 1315/1897-98'de), (Lisans Tezi), İstanbul 1980. Bulgurlu köyüne bağlı olmakla birlikte köy merkezine yarım saat mesafedeki Servi nam mahalde kurulan mahalle köye dönüştürülerek *Ümraniye* adı verilmiştir. BA, İD, Nu. RA 1324/20.

⁸⁴ Karesi vilâyeti Gönen nahiyesinin çeşitli kavimlerden birçok göçmenin iskânıyla ehemmiyet kazanması üzerine kaza merkezi hâline getirilmiştir. BA, BD, Nr. 6/50: 31 Ekim 1885 tarihli tahrir; keza, külliyetli göçmen iskânıyla ehemmiyeti artan Düzce ikinci sınıf kaza hâline getirilmiştir. BA, BD, Nu. 6/115: Beylikçi Divan-ı Hümayunu'na Tezkire, 25 Aralık 1888.

C. İskân Bilançosu

İskân çalışmaları sonucu Anadolu ve Rumeli'deki Türk toprakları göçmen iskânına açılmıştır. İškodra, Manastır ve Kosova vilâyetlerine Karadağ ve Sırbistan'a terk edilen yerlerden ve Bosna-Hersek'ten göç eden Müslümanlar yerleştirilmiştir. Bulgaristan, Romanya ve Girit'ten gelenler daha ziyade Batı ve Orta Anadolu'da yerleştirilirken Kafkas göçmenleri Doğu ve Orta Anadolu topraklarında iskân edilmişlerdir. İskân edilen göçmenlerin vilâyetlere göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

İskân Edeilen Göçmenlerin Vilayetlere Göre Dağılımı

Vilâyet/Livâ	Sevk olunan		İskân edilen		İskân edilemeyen	
	Hâne	Nüfus	Hâne	Nüfus	Hâne	Nüfus
Adana	2104	-	2064	6464	40	-
Ankara	-	20735	-	20735	-	-
Aydın	-	56958	-	51938	-	1026
Beyrud	-	2816	-	2542	-	274
Biga	7676	32169	5465	22440	2211	9729
Çatalca	-	1557	-	1557	-	-
Diyarbakir	-	450	-	450	-	-
Edirne	-	-	27882	110997	200	-
Erzurum	4852	34660	2720	19572	2132	15088
Halep	-	1556	-	1556	-	-
Hüdavendigâr	41739	171057	41318	169283	421	1874
İškodra	-	8178	-	2346	-	5832
İzmid	-	46463	-	46463	-	-
Kastamonu	-	29074	-	28815	-	259
Konya	-	12463	385	11908	-	555
Kosova	-	63336	-	58535	-	4801
Mamuretü'l-Aziz	-	809	-	809	-	-
Manastır	-	3310	-	1651	-	1659
Selânik	6975	24136	4920	6462	2055	7674
Sivas	-	58150	-	57259	-	891
Suriye	-	10859	-	10789	-	70
Trabzon	10074	35260	10041	35189	33	71
Toplam	73420	613996	94795	667860	7092	49803

SONUÇ:

Bilindiği üzere 1877 - 1878 Osmanlı-Rus savaşı ve Berlin kongresi kararlarıyla Sırbistan, Karadağ, Romanya, Bulgaristan, Ardahan, Batum ve Kars Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında kaldı. Ayrıca sınırları dâhilinde bulunan Bosna-Hersek, Girit ve Kıbrıs gibi yerlerde hâkimiyeti sözde kaldı. Bu topraklarda yüz binlerce Müslüman - Türk toplulukları yaşıyordu.

Babiâli, bu nüfusa dayanmak suretiyle elinden çıkan yerlerdeki varlığını sürdürmek amacındaydı. Bu sebeple, diplomatik faaliyetlerle *insan hakları*, *azınlık hakları* statüsüne dayanılarak Türkiye'nin dışında kalan Türk ve Müslüman toplulukları, buldukları memleketlerde korunmaya, kuvvetlendirilmeye ve hatta çoğaltılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ve bu topluluklar için büyük zorluklar doğuran kitle göçüne izin vermek ve göçü teşvik etmek devlet siyasetine uygun bulunmamıştı. Oysa, söz konusu devletler üniter millî devletlerini kurmak ve işgal ettikleri topraklara tamamen hâkim olmak için Türk-Müslüman unsurundan kurtulmaya ve sınırları dâhilindeki Türk-İslâm medeniyetinin izlerini silmeye çalışıyorlardı. Bu sebeple, kendi sınırları dışında azınlık ve insan haklarını bahane ederek sık sık Türkiye'nin iç işlerine müdahale edenler, korumasız işi ve gücüyle meşgul Müslüman topluluklarının varlığını kabullenememiş ve siyasî, ekonomik ve sosyal baskılar uygulayarak bu topluluğu göç etmeye zorlamışlardır.

Kuvvet ve nüfusunu kaybeden Osmanlı Devleti, sınırları dışında yaşayan Müslüman Türk topluluklarını bu baskılara karşı koruyamamıştır. Netice itibarıyla can, mal ve ırz güvenliği kalmayan Türk toplulukları çareyi Türk topraklarına göç etmekte bulacaklardır. Bu göç hareketi fasılalarla günümüze kadar süregelmiştir. Bu göçlere rağmen bugün Balkanlar ve Kafkaslar'da Müslüman Türk toplulukları mevcuttur. Hiç şüphesiz kuvvetli ve nüfuzlu bir Türkiye'nin mevcudiyeti sınırlarımız dışında yaşayan Türklerin huzur ve rahat içinde yaşamalarının garantisidir. Dolayısıyla Türkiye kendi sınırları dışında yaşayan Türk topluluklarının insan hakları beyannamesine dayanılarak varlıklarını muhafaza etmek, insanca yaşamalarını temin etmek ve onlarla kültürel ve ekonomik

münasebetler kurmakla mükelleftir. Göç, kısa vadeli krizlerin çözümüne bir çare ve siyasetin günlük hesaplarına alet edilmeli ve göç en son çare olarak düşünülmelidir.

Türkiye'ye yönelik göçlerin, Anadolu'nun nüfusuna katkısı yanı sıra, sârî hastalıklar, iskân politikasındaki yanlışlıklar ve uygulamadaki düzensizlikler sonucu, Türk ekonomisi üzerinde tahrip edici etkileri olmuştur. Kıtık ve hastalığa göçmenlerin en kuvvetlileri dayanırken, özellikle yayla adamlarının bataklık ve sıtmalı alçak ve sıcak ovalarda yerleştirilmesinin, göçmenlerin çoğunun telef olmasına sebep olmuştur. Kısacası, yanlış iskân ve bulaşıcı hastalıklar yüzünden göçmenlerin bir çoğu mahvolmuştur.

Bu acı tecrübelerin ışığı altında, 1912 yılından sonra yapılan göçler esnasında hazırlanan iskân tüzüklerinde, göçmenlerin geldikleri yerlerin iklimlerine ve uğraştıkları ziraat ve sanat dalına göre yerleşim noktalarının tespit edilmesi ilke olarak belirlenmiştir. Ancak, pratikte bu ilkeler uygulanamamıştır. Muhacir komisyonu, göçmenleri çeşitli vilâyetlere dağıtmak ve halkın kendilerine yardım etmesini temin etmekle yetinmiştir. Son Bulgaristan kitle göçünde de (1989) görüldüğü üzere, Türkiye'nin hâlihazır bir iskân projesi mevcut değildir. Oysa, daimî olarak göç sorunuyla karşı karşıya kalan devletlerin ilmî tetkiklere istinaden iskân planının bütün hazırlıklarını yapması ve iskân projeleri geliştirmesi ve zengin bir "göç tecrübesi" ve bilgi birikimi olan tarihimizin gösterdiği öğretilerden istifade edilmesi gerekirdi. Bu münasebetle, Türkiye'nin daha şimdiden muhtemel göç hareketlerine karşı göçmenlerin, ülkenin nerelerinde ve ne şekilde yerleştirilmesi lâzım geleceğinin tespit edilmesi, bu konuda projeler geliştirmesinin gerekliliğini vurgulamak isteriz. İmparatorluğun dağılma aşamasına girmesinden bu yana, Anadolu'ya yönelik geniş ve çok yönlü göç akınlarının, çalışmalarımızda da gösterdiğimiz tecrübe ve bilgi birikimini tam anlamıyla ortaya çıkartacak, arşivlerimizdeki -ve dünya arşivlerindeki- malzemeleri gün ışığına kavuşturarak, değerlendirecek ve ilim alemine sunacak; dolayısıyla, Türk milletinin uğradığı geniş boyutlu katliamları ve maruz kaldığı acı muameleyi, aynı şeyi bizi suçlayarak kendileri için iddia edenlere de bir cevap olmak üzere çalışacak müstakil bir "*Araştırma Merkezi*" kurulmasındaki zarureti bu vesile ile belirtmek istemekteyiz.

CEM SULTAN A ROMA

GIACOMO E. CARRETTO

Vorrei premettere che questo articolo é piú che altro un “fatto personale”, quasi un affare di famiglia per il modo in cui é nato. Il mio campo di studio é la storia della cultura islamica, la storia delle idee specie nell’area dell’Impero ottomano a degli Stati suoi successori. Naturalmente di Cem Sultan conoscevo da tempo la vicenda politica, ma non me ne ero mai veramente interessato perché ritenevo trattarsi di un argomento già ampiamente studiato in tutti i suoi aspetti. Vi erano studi molto interessanti, da Thuasne a Ertaylan, da Semavi Eyice a Halil İnalcık e, piú di recente, a Nicolas Vatin, quindi non ritenevo che mi sarei rivolto a questo argomento quando, qualche anno fa, sono andato per la prima volta a Bardineto, sulle montagne della Liguria, dove avevano vissuto i miei avi paterni. E’ un piccolo paese a 711 metri sul livello del mare, e a una ventina di chilometri dalla Riviera dove il clima é mite anche d’inverno. Pure lassú, nella vallata di Bardineto fra una corona di montagne piú alte, si raggiungono anche i dodici gradi sotto zero. Cosí a volte, chi da una piacevole giornata di mare invernale si avventura in alto, puó trovarsi ad un tratto bloccato da una bufera di neve, in passato anche con qualche pericolo, quando ancora non vi erano spazzaneve efficienti come quelli di oggi.

Ma siamo ancora lontani da Cem Sultan perché per ora questo ritorno alle origini mi aveva fatto venire la voglia di sapere gualeosa di piú sulla mia famiglia, sui miei antenati. A Roma, dove abitavo, in attesa di poter tornare a Bardineto a fare qualche ricerca nell’archivio parrocchiale e a parlare con Giannino Balbis, storico proprio di queste regioni,¹ pensai di

¹ Giannino Balbis, Val Bormida medievale. Momenti di una storia inedita, Cengio 1980 e “Uomini dell’Alta Val Bormida nel medioevo”, Alta Val Bormida, Millesimo 1982, pp.63-112.

andare a Tarquinia, l'antica città etrusca dalla quale venivano i miei avi materni. Intanto avrei potuto divertirmi a ricostruire questo albero genealogico, prima di quello paterno. Cominciava a sembrarmi assurdo che passassi tanto tempo a studiare i fatti di tanti sconosciuti dei secoli passati, quando sapevo poco dei miei antenati. Forse a una certa età si comincia a provare il desiderio di conoscere meglio le proprie radici, in definitiva di conoscere meglio se stessi, come a cercare risposte nel passato per quanto ci appare essenziale.

Comunque per ora la gita a Tarquinia era molto piacevole, perché si tratta della zona delle tombe rupestri etrusche, costruite sulle pareti di profondi canali di tufo scavati nei secoli dai torrenti, lontana dallo stupido turismo di massa. Una terra un po' misteriosa, dove gli eremiti e i Santi medioevali hanno lasciato le loro tracce sostituendo i santuari pagani. Una terra, inoltre, dove nel IX secolo è giunto il cihad degli Arabi e dei Berberi, spesso aiutati da alleati o convertiti locali. E' quindi una zona, questa dell'Alto Lazio, che amo molto per la sua storia e per la sua natura.

A Tarquinia, inoltre, vi è una Società Tarquiniense di Arte e Storia e un Archivio comunale molto ben organizzati, che dimostrano quello interesse per la storia locale, per la conservazione dei ricordi, dei monumenti e dell'ambiente del proprio paese che, fortunatamente, prende sempre più piede. E proprio fra i documenti conservati dalla Società potei trovare alcune carte della famiglia di mia madre, i Cardini, oltre a una lettera che raccontava di uno scontro con gli Ottomani in Morea. Era già una piccola sorpresa che non mi aspettavo, così quando andai all'Archivio comunale mi sentivo già soddisfatto. Pure trovai altre indicazioni sui Cardini poi, aprendo il Registro dei Consigli dall'anno 1489 al 1494, vidi subito la scritta: Turcae Adventus in Italiam, "Arrivo del Turco in Italia", e dal testo vidi che si trattava di Zizim, la deformazione occidentale del nome di Cem, che stranamente si affermava volesse dire "Amore".

E' inutile che cerchi di rappresentare la mia sorpresa e, naturalmente, il piacere per questa scoperta.

Da un fotografo del posto feci subito fare un microfilm di quelle pagine, e quando tornai a casa cominciai a cercare fra i libri lasciati dal

mio nonno materno. Fra questi vi erano le Notizie storiche archeologiche di Tarquinia e Corneto, di Luigi Dasti, stampato a Roma nel 1878, che non avevo mai letto, e a pagina 257 trovai una breve notizia:

Nel mese di marzo giunse nel porto di Civitavecchia, con le galee del corsaro Villamarina, il Sultano Zizim, il quale vinto in battaglia da Bajazette Sultano dei Turchi suo fratello, erasi rifugiato in Rodi, d'onde il Gran Maestro lo inviò al Papa accompagnato da 400 e più di quei cavalieri. I Cornetani mandarono in quell'incontro provvisione di letti e suppellettili, ordinando così Leonardo e Lodovico Cibo, e somministrarono ancora lo strame e la biada pe' cavalli mandati in Corneto, perché in Civitavecchia non vi era comodità."

Luigi Dasti scrisse la sua cronaca basandosi su un'opera precedente di Mutio Polidori (1609-1683), come sui documenti d'archivio locali. Questa più antica cronaca é stata da non molto pubblicata proprio dalla Società Tarquiniese,² e all'anno 1489 a sua volta ripete:

"Zizimo Sultano, vinto in battaglia da Baiazetto suo fratello, et fuggito in Rodi, fu dal Gran Maestro sopra le galere del Villamarina Corsaro mandato in Roma dal Papa, accompagnato da 400 e più Cavalieri. Nel mese di marzo arrivò a Civitavecchia, et da Cornetani fu fatta provvisione di letti et suppellettili, ordinando così Leonardo et Ludovico Cibo, et fu anco provvisto di strame e biade per le caval-cature transmesse a Corneto, perché in Civitavecchia non v'era tanta comodità. Il Papa lo ricevè et trattò onorevolmente, ma lo ritenne sotto una honesta custodia, sovvenuto dal fratello Baiazetto di scudi 40 mila L'anno. Che per rendersi maggiormente benevolo il Papa mandò il pregiato dono della lancia che aprì il costato a Christo N.S., in tempo appunto che il Cardinal Mendoza ritrovò il titolo³ della S.Croce".

Fin'ora su Cem Sultan avevo letto solo qualche scritto di moderni

² Mutio Polidori, Croniche di Corneto, a cura di A.R. Moschetti, Tarquinia, pp. 280-281

³ Si tratta della scritta posta sopra la Croce. Secondo la tradizione nel 1492, durante lavori di restauro nella chiesa di S.Croce in Gerusalemme, venne trovata la scritta "Hyesus Nazareus Rex Judeorum", ripetuta in latino, greco ed ebraico e con l'ultima parola incompleta. La chiesa era stata eretta dall'imperatore Costantino per porvi le reliquie della Croce portate da Gerusalemme da sua madre Elena.

studiosi, e mi era sembrato trattarsi di una vicenda essenzialmente politica, un problema di potere fra potenti di questo mondo.

Cem a volte era divenuto un simbolo nazionale, un esempio di tradimento da parte degli infedeli. Da parte cristiana si era più volte tentato, senza molto successo, di giustificare la lunga prigionia europea di Cem.

Così quella sera, quando tornai da Tarquinia, mi misi a leggere Câm-ı Cem Âyîn di Bayatlı, del quale avevo l'edizione modernizzata di Kırzioğlu Fahrettin,⁴ e subito mi colpirono alcune parole:

“Sana padişahlık nasip olmadıysa da dervişlik de elverir.”

Il giorno dopo andai al vecchio Istituto per L'Oriente, dove allora mi occupavo proprio del fondo turcologico, e mi misi a guardare nel Divan di Cem Sultan pubblicato in facsimile da Ertaylan, visto che a quel tempo non potevo disporre del canzoniere curato da Halil Ersoylu.

Ancora una volta, per caso, lessi per prima la poesia che ripete la parola sefer,⁵ e non mi sembrò che si trattasse di un artificio letterario, e l'impressione mi rimase anche in seguito, quando conobbi il suo modello, una simile ma per me inferiore poesia di Ahmed Paşa.⁶ Se il caso mi aveva portato sulle tracce di Cem, ora mi divertivo a cercare nuove coincidenze. Trovavo così che nella storia leggendaria di Tarquinia, Dardano il fondatore di Troia aveva avuto per padre Corito e non Giove. E proprio Corito era il fondatore dell'antica Targuinia che, così, poteva vantare di essere più antica della stessa Roma. In qualche modo anche questo era un richiamo al mondo turco, perché a lungo in Europa si era affermato che i Turchi discendessero dai Teucri, ossia i Troiani; se i Troiani erano stati sconfitti dai Greci, ora i loro discendenti, i Turchi, venivano a compierne la vendetta.

Mi accorgevo anche che i miei “rapporti” con Cem Sultan non derivavano solo da Tarquinia, ma anche da Bardineto, in antico un feudo della famiglia del Carretto. Nelle mie brevi ricerche mi erano apparsi, fin dal XVI secolo, dei rapporti fra la mia famiglia, Carretto, e quella dei del Carretto. E proprio Fabrizio del Carretto avrebbe desiderato impossessarsi

⁴ Bayatlı Mahmud Oğlu Hasan, “Câm-ı Cem-Âyîn”, Osmanlı Tarihleri, Istanbul: 1941, p. 378.

⁵ İsmail Hikmet Ertaylan, Sultan Cem, Istanbul: 1951, p. 137.

⁶ Ali Nihad Tarlan, Ahmed Paşa Divanı, Istanbul: 1969, p. 171.

di Barak Reis, un coraggioso gazi del mare che riuscì a giungere fino a Cem, in Francia, passando dalla Liguria.⁷ Inoltre a Bardineto, nella cappella di San Nicoló, si possono ancora vedere gli affreschi del tempo di Cem, (I) nei quali appare Santa Scolastica che sconfigge un drago. La Santa fondó un convento vicino a Montecassino, il famoso monastero di San Benedetto che venne conquistato in un cihad dell'883 ad opera della gente del ribat stabilito lungo il Garigliano. Quindi alla fine del XV secolo quel drago, che rappresentava fatti tanto lontani, serviva a simboleggiare il nuovo pericolo ottomano. Tutte queste molteplici coincidenze mi spinsero, dunque, a ricercare e a leggere tutto quello che potevo trovare su Cem Sultan, raccogliendo in appunti le osservazioni sulle mie letture. In un primo tempo pensai anche di farne un "dooto" articolo, per qualche rivista specializzata, ma il mio interessamento per Cem non era nato come un normale interesse scientifico, e quindi non poteva finire così.

Infatti da quegli appunti, invece di un "serio" articolo è nata una lunga biografia romanzata, non ancora pubblicata, e un libretto sull'evoluzione spirituale di Cem Sultan: Un Sultano prigioniero del Papa, apparso a Venezia nel 1989. La biografia ha come titolo Il mercante e il potere, ed è scritta su vari livelli di realtà, se inizia con il falso manoscritto di un mercante immaginario, le cui famiglie sono originarie, come le mie, di Tarquinia e Bardineto, e che ha letto gli stessi documenti da lei conosciuti, e termina con una seria e lunga bibliografia. Comunque, a parte questa divagazione letteraria, dovrei pubblicare (inşallah) un articolo sui documenti dell'Archivio comunale di Tarquinia di cui il professor Gianfranco Fiaccadori ha fatto fare la trascrizione e la traduzione al suo allievo Andrea Cuna. Un articolo che metta in luce questo nostro comune mondo mediterraneo, prendendo come spunto l'improvvisa irruzione di Cem Sultan nei territori della Chiesa.

Riassumiamo un momento: Cem Sultan, dopo aver perso la lotta per il potere con il fratello Bayezid II, si era affidato a d'Aubusson, il Gran Maestro degli Ospedalieri, ossia dell'Ordine dei Cavalieri dell'Ospedale

⁷ V.L. Ménage, "The mission of an ottoman secret agent in France in 1486", Journal of the Royal Asiatic Society, 1965, pp. 112-132 e Şerafettin Turan, "Barak Resi'in Şehzade Cem Mes'elesiyile ilgi olarak Savoie'ya gönderilmesi", Bellekten, XXVI, 1962, pp. 539-555.

di San Giovanni Battista di Gerusalemme, nato al tempo della Crociate e, al tempo di Cem, residente a Rodi.

L'accordo fra il Principe ottomano e il Gran Maestro aveva come scopo fondamentale quello di permettere a Cem di riconquistare il trono paterno con l'aiuto cristiano. Ma in seguito d'Aubusson, mentre Cem era in Savoia e in Francia, cercò con tutti i mezzi di restare l'unico padrone dei destini del Principe. Cercò giustificazioni nel fatto che il suo ospite/prigioniero era in pericolo, che le potenze cristiane non trovavano un accordo per organizzare la guerra nei Balcani, ma erano scuse evidenti.

Interessante per noi non è tanto questo evidente tradimento della parola data, ma il fatto che in quell'autunno del medioevo i sentimenti erano più forti, più violenti e più mutevoli dei nostri, e non possono venir giudicati con il nostro metro. Si passava dagli estremi della santità, della rinuncia al mondo, alle più sanguinose lotte per i beni terreni, e fra questi estremi, sempre, la "sincerità" ha un valore temporaneo. Nelle ultime Crociate, proprio quelle contro gli Ottomani, si poteva sinceramente giurare di "prendere la Croce", per poi dimenticarlo e verire del tutto ripresi dagli affari mondani, senza avvertire contrasti o crisi di coscienza.

D'altronde in questa vicenda di cui ci occupiamo, sono due soli i fatti essenziali. Sul piano politico il mancato assalto ottomano all'Italia, che avrebbe potuto mutare il mondo che conosciamo, dall'altro, su un piano diverso e più elevato, l'evoluzione spirituale del principe dalla ricerca del potere alla rinuncia e all'accettazione del proprio destino.

Nel 1489 Cem Sultan lasciava la Francia con la Grande Nave del Tesoro che già lo aveva condotto da Rodi a Nizza, nelle terre di Carlo di Savoia detto il Guerriero. La nave era scortata da altri due velieri degli Ospedalieri, e come nel primo viaggio marino da Rodi, anche questo viaggio fu difficile per l'inclemenza del tempo. Dopo varie avventure giunsero a Porto Santo Stefano, il cui nome venne trascritto come Santis Tara dall'anonimo compagno di Cem che scrisse le Vakiât,⁸ e qui

⁸ Vakiât-ı Sultân Cem, Ms. Flügel, 1213, Cod. Mixt. 201, della Biblioteca nazionale di Vienna, f. 20v. Per i nomi mi baso su questo manoscritto perché ha i caratteri arabi vocalizzati. Si veda anche l'edizione a stampa delle Vakiât, di Mehmed Arif, Istanbul: 1330, p. 20.

dovettero accordarsi con un harami di nome Filamarin, ossia il Villamarina dei vecchi cronisti di Tarquinia, giunto con sei kadirga.

Alla fine del secolo scorso Licurgo Cappelletti, basandosi sui manoscritti dell'Archivio di Piombino, raccontava che proprio in quell'anno 1489 la gente di Pianosa e dell'Elba (Laraba, nelle Vakiât) erano in grave pericolo a causa dei pirati spagnoli, in particolare di un certo Francesco Turriglia, detto Fra' Carlo Pirata, che aveva perfino minacciato di invadere la stessa Elba. Gli isolani chiesero aiuto a Jacopo Appiani, signore di Piombino e dei loro territori, e questi, privo di una marina adeguata e in difficoltà finanziarie, ottenne l'aiuto di Ferdinando il Cattolico Re d'Aragona e di Castiglia:⁹ "Pochi giorni dopo, comparve nel canale di Piombino la flotta spagnola, sotto il comando di don Bernardo di Villamarina, capitano generale delle armate di Sua Maestá Cattolica. Il Consiglio degli Anziani, tostoché ebbe sentore della sua venuta, deliberó di fargli un sontuoso regalo, sia come attestato dell'alta considerazione in cui lo tenevano i Piombinesi, sia per ringraziarlo di essere venuto a liberarli dalle piraterie di Francesco Turriglia. Il Villamarina, appena giunto dinanzi a Piombino, ordinó al Turriglia, in nome del Re Fredinando, di partire subito dalle marine appartenenti al Signore di Piombino, e di rilasciare i prigionieri che aveva fatto e le robe di cui si era impadronito. Al tempo stesso decretó che i Piombinesi, per essere reintegrati, dessero un paraguanto" (una mancia). Questo ammiraglio spagnolo viene però chiamato, dagli Ottomani e a Tarquinia, "corsano" o "pirita", ma sarebbe strano che vi fossero stati due capitani, con una forte squadra navale, dallo stesso nome. Comunque, come ho già detto, spero di poter spiegare i vari problemi, nel commento ai documenti di Tarquinia.

Ma torniamo a questa città, Tarquinia, o meglio Corneto (III) come era allora chiamata, perché riprese l'antico nome solo in tempi recenti. Era una città potente, nel medioevo, spesso in lotta con i vicini e a volte con la stessa Roma. Nel XIII secolo vi si era stabilita la famiglia Vitelleschi e Giovanni Vitelleschi, poi Cardinale, era stato il capitano di Eugenio IV nelle lotte contro i baroni del Lazio. Per i suoi servizi il 12 settembre 1436 il Senato di Roma aveva accordato agli abitanti di Corneto la cittadinanza

⁹ Licurgo Cappelletti, Storia della città di Piombino, Livorno 1897, pp. 118-120.

romana con tutti i suoi diritti: ricordo ancora che mio nonno era orgoglioso di questa antica parificazione.

Il porto di Corneto¹⁰ era essenziale per Roma, per i suoi rifornimenti di grano, ed era quindi il piú importante della zona. Quanto a Civitavecchia, Ğividavka come dicono le Vakiât, in origine si chiamava Centum Cellae, da un palazzo dalle cento stanze costruitovi dall'Imperatore Traiano, ed era stata distrutta¹¹ proprio in un cihad nell'813. I suoi abitanti avevano costruito una nuova Centum Cellae, chiamata volgarmente Cencelle, di cui si possono ancora trovare le mura e alcuni resti, celati all'interno, fra le colline. Passato il pericolo la città rinascerà sul mare e sarà Civita Vecchia, la Vecchia Città.

Cem Sultan giunse in questo porto, sulle navi del Villamarina, quando dal 1458 era ormai alle dirette dipendenze della Santa Sede, incluso quindi nel Patrimonio di San Pietro, e i Papa avevano già incominciato a svilupparlo. Proprio alla fine del XV secolo, Giovanni Di Castro, che in Oriente aveva esercitato l'arte del tintore,¹² riconobbe nelle colline della Tolfa i giacimenti di allume dai quali prende il nome l'odierna città di Allumiere. Così si potevano evitare le importazioni di allume, proprio dall'Oriente, e i ricavati permisero che Civitavecchia si arricchisse, anche se il suo Comune consentì che gran parte dei ricavati venissero dedicati alla Crociata anti-ottomana: sempre in questo periodo nel suo porto vennero costruite sei galee destinate alla guerra in Oriente. Tuttavia solo nel XVI secolo sorse la fortezza terminata da Michelangelo, su progetto iniziale di Bramante, e nel XVII secolo Bernini vi costruì un arsenale simile a quelli moderni, che venne distrutto dai bombardamenti della seconda guerra mondiale, insieme a parte della città.

Secondo le Vakiât Cem Sultan giunse a Roma il 4 marzo 1489, ma

¹⁰ Giulio Silvestrelli, Città castelli e terre della regione romana. Ricerche di storia medievale e moderna sino all'anno 1800, II ed., riveduta prefazione di P. Fedele, aggiornamenti e aggiunte di M. Zocca, vol. I, Roma 1970, pp. 9-12, 17-18.

¹¹ Michele Amari, Storia dei musulmani di Sicilia, II ed. a cura di C. A. Nallino, vol. I, Catania 1993, pp. 354-355.

¹² Ministero della Marina, Monografia storica dei porti dell'antichità nella penisola italiana, Roma: 1905, pp. 247-248.

questa data si riferisce all'arrivo a Civitavecchia. Anzi leggendo i documenti di Tarquinia/Corneto si potrebbe pensare che Cem il 5 marzo non fosse ancora giunto sul litorale laziale. In quel tempo Civitavecchia non era ancora in grado di ospitare adeguatamente una comitiva tanto numerosa e importante. Era sempre Corneto la città piú ricca della zona, e gli stessi Cibo si rivolsero ai suoi cittadini.

Il Papa Innocenzo VIII Cibo, genovese, aveva molti nipoti e molti figli, nati prima che iniziasse la carriera ecclesiastica, e fra questi scelse Leonardo e Lodovico Cibo come commissari da inviare al Comune di Corneto, che in quel momento viveva un momento difficile. Vi erano Stade, nel suo territorio, molte immigrazioni che avevano creato una esplosiva situazione sociale.

Nel 1484 erano giunte molte famiglie di Albanesi, fuggite proprio di fronte agli Ottomani, e l'anno successivo aveva cominciato a manifestarsi la peste fra gli immigrati dalla Corsica. I Corsi erano guerrieri, e venivano assoldati dai vari potenti della zona per le loro lotte. Gli stessi Corsi costituivano, in proprio, bande armate commettendo molti delitti, e per questo proprio al tempo dell'arrivo di Sultan Cem erano stati banditi dai territori della Chiesa, anche se l'anno successivo il provvedimento venne revocato per chi non fosse reo di omicidio.

Sempre nello stesso anno vi erano state inondazioni dei fiumi Marta e Mignone, e Corneto aveva dovuto fornire soldati al Papa, mentre occorreva compiere lavori di restauro alle fortificazioni del porto. In quel tempo si formava, in Italia, il moderno interesse per l'archeologia, e proprio nel territorio di Corneto avvenivano molte scoperte di tombe etrusche. Ma era un interesse ancora in embrione, così l'oro di una di queste tombe servirà alla riparazione dei ponti distrutti dalle inondazioni.¹³

Anche la presenza di flotte di pirati cristiani nel Mar Tirreno non semplificava certo le cose, perciò la vita di Corneto era piú rivolta alla terra che al mare. Si può quindi capire come ogni flotta potente, come quella di Villamarina, potesse venir guardata con sospetto perché tutti, in fondo, se non erano pirati agivano almeno de corsari. E' interessante, inoltre, notare che Villamarina, venendo dal nord, incontrò prima il porto

¹³ Mutio Polidori, op. cit., pp. 272, 282-283.

di Corneto, ma proseguí per Civitavecchia: forse in precedenza vi erano stati contatti non amichevoli con i Cornetani.

Poco dopo la venuta di Cem Sultan, ancora nel mare dell'Elba vi sarà la stranezza di pirati sudditi di una potenza terrestre come Milano, e anche questi erano forse Corsari perché inalberavano la bandiera sforzesca. Ma Lodovico Sforza, detto il Moro, reggente dello Stato milanese, dichiaró che non avevano le sue lettere patenti, e comunque non avrebbero potuto nuocere ad uno Stato amico: così inviò sue navi per salvare dal blocco l'isola d'Elba.

Nel Concilio Generale di Corneto, de l 5 marzo 1489, quello dal titolo "Venuta del Turco in Italia", si affermava (riporto il brano nella trascrizione e versione di Andrea Cuna):

"Egregius vir ser Vincentius Crispus exhibuit quasdam litteras magnifici doanerii provincie Patrimonii, quibus petit certam frumenti quantitatem moli debere in molendino comunis Corneti, cum Zizimus Turca frater infidelis Turce ducatur ad Civitavetulam super triremibus Villemarine pyrate, de mandato sanctissime d. pape cum pluribus nobilibus Rodianis, ultra numerum 400, dictum Turcam comitantibus; propterea debeat provideri de lectis 50 cum suis munimentis pro recipienda dicta comitiva."

("L'esimio Ser Vincenzo Crispo esibí una lettera del magnifico Sig. Doganiere della Provincia del Patrimonio con la quale (questi) chiedeva come atto dovuto che si macinasse una determinata quantità di frumento nel mulino del Comune di Corneto, essendo il Turco Zizimo, fratello del Turco infedele, condotto a Civitavecchia sulle triremi del pirata Villamarina, d'ordine del S.mo Sig. Papa, insieme a molti nobili militi rodiensi, oltre quattrocento, accompagnatori del Turco predetto. Si dovevano pertanto procurare cinquanta letti con relative coperte al fine di accogliere tale comitiva.")

Ma le difficoltà economiche, la paura di non essere risarciti nelle spese affrontate, fece ritardare le prestazioni richieste.

L'applicazione delle leggi, in quei tempi lontani ma, certo anche oggi, dipende dalla burocrazia, dagli incaricati del Governo centrale che a volte commettono abusi nel proprio interesse. Si pensi, nell'Impero ottomano,

agli abusi che si verificarono nel sistema dei timar, di per sé molto efficiente. Le stesse cose avvenivano nel Patrimonio di San Pietro, così in un Concilio Segreto del 7 marzo, sempre riportato nel Registro dei Consigli, si faceva notare che i due Commissari papali avevano minacciato sanzioni pecuniarie in caso di mancato adempimento delle forniture a Cem Sultan e ai suoi: quindi anche se in ritardo bisognava compiere subito quanto richiesto. Forse anche la presenza di Villamarina a Civitavecchia non invogliava molto i Cornetani ad agire.

Invece la presenza di Turchi nei territori papali non era più una novità, almeno da qualche anno. Sisto IV aveva cercato di organizzare una nuova Crociata, e per questo nel 1472 aveva inviato il grande erudito, originario di Trebisonda, il Bessarione in Francia, Marco Barbo in Germania e Rodrigo Borgia, il futuro Alessandro VI, in Spagna. Ma non vi furono risultati perché gli Stati europei erano troppo impegnati nei loro problemi interni e esterni. E' questo, d'altronde, un problema costante, a Oriente e a Occidente, perché né i cristiani rinunciarono alle loro lotte intestine per una Crociata unitaria, né lo fecero i musulmani per permettere che gli ultimi gazi, gli Ottomani, proseguissero nel loro cihad. Però in questo modo, nel Mediterraneo, pur fra nemici fu sempre possibile la costituzione di una cultura nella sostanza unitaria.

Dice il Gregorovius, nella sua bella e monumentale storia della Roma medioevale:¹⁴

“...soltanto Venezia, Napoli e il Papa misero insieme una flotta federale che, nella primavera del 1472, si pose in movimento. Le navi pontificie avevano anche fatto vela per Brindisi, e quattro sole galee vennero risalendo il Tevere fino a San Paolo. Ai 28 maggio Sisto consacrò in San Pietro la loro bandiera ed elesse ad ammiraglio il Cardinale Carafa, uomo eccellente e versato nella scienza teologica e nelle due leggi, ma non esperto, di sicuro, nelle cose di mare. Il Papa si recò processionalmente al Porto, salì sulla nave ammiraglia e benedì la flotta. Quanto al Carafa, uscì in mare, però né egli né i Veneziani riportarono molti allori nella guerra di Levante. Il Cardinale ne tornò nel gennaio dell'anno successivo

¹⁴ Ferdinando Gregorovius, Storia della città di Roma nel medioevo, vol. III, Roma: 1901, pp. 835-836.

e tenne in Roma un ingresso a mo' di trionfo con venticinque Turchi prigionieri, i quali furono portati per la città sopra dodici cammelli. Da questo tempo in poi per Roma (III) si videro Turchi in moltitudine, e incominciarono a dar fattezze nuove alla fisionomia della città.”

L'arrivo di Cem Sultan era, però, qualcosa di diverso, per tutte le implicazioni politiche che portava con sé. Vi era stata una lunga contesa, fra le potenze cristiane, per poter disporre del Principe, e alla fine fra molti contrasti era stato affidato al Papa. Il Gran Maestro d'Aubusson, con l'arrivo a Roma, si vedeva sfuggire dalle mani il suo ospite/prigioniero, ma come ricompensa, appena il Papa seppe dell'arrivo di Cem, venne nominato Cardinale del Titolo di Sant'Adriano.

Secondo le Vakîât il Papa inviò da Cem il figlio Francesco e un Cardinale.¹⁵ Quest'ultimo era, in realtà, Jean Balue, il Cardinale vescovo d'Albano che a Roma agiva nell'interesse degli Ospedalieri, e con lui era l'arcivescovo di Cosenza Niccolò Bucciardo-Cibo, che parlava il turco. Si incontrarono con Cem a Civitavecchia il 10 marzo, e portarono con sé i denari e i cavalli necessari, anche se certo non poterono portarne più di quattrocento. Furono questi i cavalli condotti a Corneto per trovare la biada sufficiente.

Il 12 marzo partirono per Roma, lungo il tracciato dell'antica via Aurelia. E' un percorso, oggi, di 72 chilometri, che i moderni Romani compiono nelle domeniche d'estate per fare i bagni in quelle zone, ma a quei tempi, a cavallo, le cose erano naturalmente diverse. La Campagna romana era infestata da briganti, spesso con bande numerose che si ponevano anche al servizio dei potenti. Certo la scorta del Principe era molto numerosa, ma la stanchezza e la prudenza consigliarono di fermarsi a riposare in un castello di un figlio del Papa.

Questa notizia viene ritenuta errata da Celani nella sua edizione delle memorie del Burckard,¹⁶ che corregge il testo di quella di Thuasne: ma Celani conosceva solo il testo di Sa'deddin, il Tâc üt-tevârîh, e non poteva

¹⁵ Vakîât, Ms. Cit.f. 20v., e p. 21 dell'edizione a stampa.

¹⁶ Giovanni Burckard, Liber Notarum ab anno MCCCLXXXIII usque ad annum MDVI, a cura di E. Celani, RR. II. SS. n. ed., XXXII, vol. I, Città di Castello 1907-1910, p.254, n.1.

sapere che era in gran parte ripreso dall'anonimo autore delle Vakiat, un testimone oculare, quindi, per questo viaggio, migliore dello stesso Burckard, maestro di cerimonie della Cappella papale, che attendeva a Roma.

La notizia era invece esatta, e non é in contrasto con il Burckard:

a quel tempo la tappa migliore nel breve viaggio era proprio a Cerveteri, l'Antica Caere, ancora una delle maggiori città etrusche dove oggi si può ancora vedere una delle più belle necropoli di questo popolo misterioso. E il castello di Ceveteri era stato da poco acquistato da Franceschetto Cibo, il figlio del Papa che erroneamente le Vakiât dicono giunto a Civitavecchia. Franceschetto aveva sposato Maddelena, figlia di Lorenzo de' Medici e di Clarice Orsini, riavvicinando così al Papato le due potenti famiglie.

L'antico storico degli Ospedalieri, Giacomo Bosio che in parte si basa su Caoursin, che aveva conosciuto Cem a Rodi e lo aveva descritto, compie alcuni errori,¹⁷ parlando dell'arrivo a Civitavecchia:

“Dove smontato essendo (Cem Sultan) a' 6 di marzo dell'anno 1489, da Leonardo Cibo parente del Papa, che colá era stato mandato apposta, fù honorevolmente ricevuto. E d'ordine del Papa fu dal medesimo Leonardo consegnata la Rocca di Civita Vecchia al Prior d'Alvergnia (Alvernia) Fra' Guido de Blanchefort, accioché in essa, sin'a nuovo ordine, Zizimi guardato fosse.....il Papa..... mandó il Cardinal d'Anguoi e Francesco Cibo suo parente, con alcuni altri signori, a incontrar Zizimi. Et incontrato havendolo dodici miglia da Roma lontano, a nome del Papa amorevolmente lo salutarono, e fin alle mura di Roma seco cavalcando vennero, dove trovarono Dominico Doria Capitano della Cavalleria della guardia di Sua Santità, con altri signori e personaggi principali, i quali salutandolo di nuovo alla Porta di San Sebastiano lo condussero, dove arrivó a 13 di marzo, e quindi la sua entrata solenne in Roma fece.”

Fra Cerveteri e Roma il territorio sembrerebbe sotto controllo, ma é probabile che per maggior sicurezza altri gli siano andati incontro, forse con lo stesso signore di Cerveteri, Franceschetto. Ora, dopo l'anonimo

¹⁷ Iacomo Bosio, Dell'Istoria della Sacra Religione et Illustrissima Militia di S. Giorgio Gerosolimitano, edizione rivista da I. Baudoin, Roma: 1643, p. 504.

delle Vakıât, il testimone oculare piú attendibile é Burckard, addetto al cerimoniale, che ci descrive l'ingresso a Roma per la Porta Portuense, piú avanzata rispetto all'odierna Porta Portese di Urbano VIII Barberini (1623-1644), presso la quale oggi si trova il piú famoso mercato di Roma. Un mercato dove si puó trovare di tutto, da libri, mobili ed oggetti antichi ai vestiti usati, e dove puo perfino capitare, come puo testimoniare chi scrive, di trovarvi il Dictionnaire Français Turc, di Sami Bey Fraşeri, stampato a İstanbul nel 1322/1905, che é una cosa abbastanza sorprendente, almeno in Italia.

Asbiamo visto che era difficile portare da Roma cavalli sufficienti per piú di quattrocento persone, che naturalmente avevano anche i loro bagagli. Per questi la via naturale era quella del mare, per poi risalire il Tevere e giungere proprio vicino alla Porta Portuense, al Porto fluviale di Ripa Grande: si potrebbe cosí capire l'errore di un altro cronista, Stefano Infessura,¹⁸ per il quale anche Cem sarebbe giunto con una nave.

Il corteo si fermó, invece, fuori dell'antica Porta Portese, e Cem Sultan cavalcava una bianca chinea inviagli dallo stesso Papa. Aveva alla sua destra Franceschetto Cibo e alla sinistra Guy de Blanchefort, nipote del Gran Maestro, che aveva accompagnato e controllato Cem nella sua avventura occidentale, e che per questa attività era stato nominato Priore d'Alvernia degli Ospedalieri.

Vicino a lui era anche l'inglese John Kendall, il Turcopliero: é questo il nome che veniva attribuito al Balivo conventuale della Lingua d'Inghilterra, perché un tempo guidava i Turcopoli, i fortissimi cavalieri leggeri turchi, in grado perfino di sconfiggere la cavalleria pesante con i loro archi, le loro balestre e la loro velocità. Mentre il corteo era in attesa, per qualche misteriosa ragione di etichetta, avanzó verso di esso l'ambasciatore egiziano di Qayıtbay, a cavallo e seguito da una diecina di uomini ugnuno con l'arco teso, ma senza le frecce. Subito il Priore d'Alvernia e il Turcopliero si lanciarono verso di loro, impedendogli di avanzare, ma Franceschetto Cibo intervenne a sua volta, fece lasciare le armi agli Egiziani e permise loro di onorare il Principe della loro fede.

¹⁸ Stefano Infessura, Diario della città di Roma, a cura di O. Tommassini, Roma: 1870, p. 241.

Allora si assistette a una strana scena,¹⁹ in cui l'ambasciatore egiziano sembró recitare una pantomima fatta di inginocchiamenti e di prosternazioni, finché giunse a baciare il piede e il ginocchio del Principe ottomano. Quando questi gli posó una mano sul collo, l'ambasciatore bació ancora la manica della veste e sembró piangere dalla commozione. Poi gli altri Egiziani furono salutati da uno dei compagni di Cem e ripeterono una versione semplificata della cerimonia del loro capo.

Una lunga e strana cerimonia, per chi legge oggi il latino di Burckard, ma allora tutti ne capirono il significato. Era il riconoscimento, da parte della grande potenza islamica dei Mamelucchi, e nel cuore della Cristianità, dell'importanza dello Stato ottomano, al di lá di ogni inimicizia.

Cem Sultan con il suo corteo venne fatto avanzare all'interno delle mura di Roma e qui, a nome di ogni cardinale, venne pronunciato un discorso di benvenuto. Erano però assenti i piú alti prelati perché, sempre secondo l'antichissima e misteriosa etichetta del Vaticano, di cui Burckard deteneva i segreti, in quel primo incontro non dovevano essere presenti i religiosi, anche se molti per curiosità finirono per mischiarsi alla folla della gente comune.

Vi fu anche un incidente diplomatico, perché Guy de Blanchefort non volle cedere il passo ad alcun ambasciatore, ritenendosi inviato del Re di Francia ed unico responsabile della sicurezza di Cem Sultan, così i rappresentanti di Venezia, di Napoli e di altre potenze se ne andarono sdegnati. Blanchefort alla fine cedette il passo solo al Senatore di Roma e infine venne composto il corteo perché bisognava mostrare alla gente quel fatto meraviglioso: la presenza di un membro della Famiglia di Osman nel cuore della Cristianità, e l'autorità morale del Papa che aveva ottenuto la sua custodia, malgrado i desideri di tanti potenti di questa terra.

Nel corteo (IV) per primi venivano a cavallo i famigli dei Cardinali poi, nell'ordine, i militi di Francia che avevano accompagnato Cem, e quelli di Roma, dieci Ottomani con l'ambasciatore di Qayıtbay, gli scudiferi del Papa, il Senatore di Roma Emilio Parisiano da Ascoli con altri nobili, i serventi d'armi, Rossilon l'araldo del Re di Francia e Burckard, alla cui sinistra era l'interprete con altri addetti al protocollo. Dopo di questi veniva

¹⁹ G. Burckard, po. cit., p. 256.

Cem, sempre tra Franceschetto e Blanchefort, dietro ai quali era il Turcopliero, i quattro Ottomani di maggiore dignità e i cubicolari (camerieri privati) del Papa. Dietro a questo corteo ufficiale venivano, sempre a cavallo ma senza alcun ordine, i cappellani la cui presenza non era prevista dal cerimoniale, e i serventi in armi degli Ospedalieri, e più indietro la folla della gente comune a piedi.

Il corteo, per raggiungere San Pietro traversando Roma, dovette passare due volte il Tevere, una prima volta all'Isola Tiberina, collegata alle sponde da due antichi ponti. (V) Era l'isola rivestita di marmo dagli antichi Romani, per darle la forma di una nave, e dedicata ad Esculapio, protettore della medicina, sul cui tempio venne eretta la chiesa di San Bartolomeo.

Vi era anche un richiamo islamico che sicuramente non venne fatto notare a Cem, perché le ossa del Santo erano giunte in Italia portate in una grande conca di bronza proveniente dall'Egitto dei Fatimidi, ancora oggi conservata nella chiesa: negli ultimi anni è stata rubata e restituita dai ladri, perché il parroco aveva informato tutti i musei e i mercanti d'arte che potevano essere interessati. Al tempo di Cem erano proprio gli oggetti d'arte islamica a costituire i più preziosi arredi delle Chiese, e venivano posti nei luoghi più sacri.

Passato il fiume Cem Sultan venne condotto alla Platea Judeorum, la Piazza Giudea al limite del quartiere degli Ebrei, poi per Campo de' Fiori e per la grande via diritta fino a Ponte Sant'Angelo. Proprio lungo questo percorso si poteva vedere il mutamento da poco iniziato a Roma, dal medioevo al rinascimento. Le case romane, quasi fortezze, che in basso avevano lunghi portici (VI) per ospitare le botteghe, dare riparo e costituire luoghi d'incontro per la gente, lasciavano il posto alla nuova architettura nella quale l'essere umano, come individuo e come "microcosmo", costituiva l'unico centro.

Al termine del lungo rettilineo il corteo passò di nuovo il Tevere per giungere sotto Castel Sant'Angelo, (VII) l'antico Mausoleo dell'Imperatore Adriano. Anche qui vi sarebbe stato un richiamo al mondo di Cem, perché la tradizione racconta che l'Arcangelo Michele, ora rappresentato in pietra sul punto più alto del Castello, vi apparve nel 590

riponendo nel fodero la spada per indicare la fine di una terribile pestilenza. In quel momento il Papa Gregorio Magno portava in processione una copia preziosa della famosa Hodigitria, l'Immagine di Maria Vergine considerata la protettrice di Costantinopoli.

Questa copia divenne il modello delle piú famose Madonne della Roma medievale, ed é stata da poco ritrovata. Ma ora sembra che perfino l'originale Hodigitria, che si riteneva scomparsa nella conquista di Costantinopoli del 1453, sia in Italia, a Montevergine, portata dall'Ultimo Imperatore latino d'Oriente.²⁰

Comunque Cem, senza un Cicerone adeguato, venne condotto nei nuovi Palazzi Apostolici, vicino alla Basilica di San Pietro (VIII- IX- X- XI- XII). Il 14 marzo doveva verificarsi lo straordinario incontro con il Pontefice romano, e i prudenti dignitari romani tentarono a lungo di convincere il Principe a salutare il Pontefice con il massimo ossequio. Volevano che toccasse terra con la mano e poi la baciasse, oppure che addirittura baciasse, come i Cristiani, il piede del Papa. Ma Cem rifiutó ogni concessione, disse di essere tenuto prigioniero ingiustamente e che solo Dio poteva concedergli grazie, non certo un essere umano come il Papa. Quando quest'ultimo seppe le parole di Cem, contrariamente al parere dei suoi cortigiani volle lasciare al Principe ogni libertá. All'incontro solenne Cem Sultan fu accompagnato dal Blanchefort, Franceschetto Cibo e Monsignor de Faucon, rappresentante del Re francese: lo precedevano i serventi in armi e lo seguivano i suoi quattordici compagni ottomani.

Naturalmente non si scoprì il capo, come era avvenuto all'arrivo a Porta Portuense, e come allora il fatto venne notato e criticato. Nessuno pensó che si trattava di usanze diverse, perché il relativismo culturale, e la sua importanza per una pacifica convivenza fra i popoli, doveva ancora venire scoperto.

Cem Sultan piegó leggermente il capo, in un segno quasi impercettibile tanto che da molti non fu avvertito, salí i gradini che portavano al seggio pontificio, abbracció il Papa che si era alzato in piedi per accoglierlo, e

²⁰ Margherita Guarducci, La piú antica icone di Maria. Un prodigioso vincolo fra Oriente e Occidente, Roma: 1989.

sembró dargli un velocissimo bacio sul braccio destro, all'altezza della spalla. Questa di Burckard²¹ é la versione piú attendibile, perché scritta in appunti privati e perché adatta all'onore di Cem che, non piegandosi alle richieste, poteva concedere un ragionevole segno di rispetto a una persona autorevole e piú anziana di lui. La versione, d'altronde, corrisponde a quella di Sigismondo de' Conti, per il quale Zizim piega leggermente la testa, porta la destra al volto e inchinandosi verso il Papa gli bacia la spalla destra.

Poi Cem fece dire dall'interprete di essere felice di poter vedere il Pontefice, e questi rispose che il Principe era stato condotto a Roma per poterlo meglio proteggere, e quindi non doveva avere timori perché tutto "era ordinato a buon fine."

Nei primi tempi del suo soggiorno romano Cem Sultan poté passeggiare nei giardini, o meglio a quel tempo negli orti del Vaticano, e partecipare a banchetti, perché tutti desideravano vederlo. Altri incontri con il Papa e i Cardinali vi furono, ma la loro realtà é per noi celata negli interessi di parte dei relatori. Cosí dev'essere anche quando le tanto precise Vakiât ci parlano di uno scontro verbale, non adatto al carattere mite di Innocenzo VIII.

Ma com'era Cem Sultan a quel tempo? Vi é la famosa descrizione, da tutti citata, di Caoursin che lo conobbe a Rodi, e a questa conoscenza dovette la sua successiva fortuna. A Roma Cem aveva trent'anni, ma appariva certamente piú vecchio. Aveva una corporatura robusta che tendeva alla grassezza, anche perché gli piaceva molto mangiare, anzi "divorava" il cibo. Aveva, però, sempre fatto sport, come diremmo oggi, era un maestro nelle arti guerresche ed era esperto nel nuoto. Ma in Francia era stato a lungo malato, e a lungo era rimasto rinchiuso, per un tentativo di fuga, nella Grande Torre che ancora oggi porta il suo nome.

Cosí l'inazione, l'ansia dovevano averlo invecchiato piú della sua vera età. Molti lo videro simile al padre, Maometto il Conquistatore, come questi "terribile" nel volto. Sigismondo de' Conti ci dice che.²²

²¹ G. Burckard, op., cit., p. 258.

²² Sigismondo dei Conti (da Foligno), Le storie de' suoi tempi dal 1475 al 1510, vol. I. Roma 1883, p. 325.

“ Zizimi aveva 35 anni, era di statura piú che normale, di colore olivastro, di faccia oblonga, naso adunco e sottile in punta, di occhi celesti, guercio però nel sinistro e spesso vacillante, da indicare facilmente crudeltá e incostanza.”

Era naturale che per “il nemico” fosse necessario trovare segni che ne indicassero la crudeltá. Oggi diremmo che ogni “diverso”, per cultura, aspetto o semplice comportamento, viene spesso identificato con “il male”, con una reazione purtroppo diffusa in tutti i tempi e in tutti i luoghi. In un mondo che diviene sempre piú piccolo, alle soglie del terzo millennio, per avere un futuro dovremo imparare, tutti, che la bellezza della nostra vita risiede proprio nella diversitá, nella possibilitá di conoscere culture, popoli, lingue diverse che arricchiscono il nostro spirito.

A quel tempo neppure un grandissimo scrittore come Mantegna, che allora lavorava in Vaticano, poté comprendere Cem Sultan, proprio per la sua diversitá. Scrivendo al Marchese di Mantova Francesco II Gonzaga, “amico” di Bayezid, scherzò su Cem usando un modo di parlare pieno di allusioni che a volte non possiamo capire. Lo stesso Thuasne, che tradusse la lettera di Mantegna in Francese, non la capí interamente. La riporto qui “traducendola” in italiano moderno per renderla piú intelligibile:²³

“Il fratello del Turco é qui nel Palazzo molto ben guardato. Il nostro Signore lo fa divertire in varie maniere, ossia con cacce, suoni, canti e cose simili. Spesso viene a mangiare qui, nel Palazzo Nuovo, dove io sto dipingendo e, per essere un barbaro, ha un buon comportamento. Ha una certa maestá superba e, davanti al Papa, non si leva mai il copricapo perché non l’ha; cosí nessuno davanti a lui si toglie il cappello. Mangia cinque volte al giorno e dorme altrettante, beve prima dei pasti acqua con dentro lo zucchero, come per le scimmie. Poi mentre mangia gli capita la “tromba vitriola” (tromba di vetro?), sembra perché questa gente non porta zupone (veste stretta che copre il busto). Ha la vita snella, non dico come un grano d’orzo, ma come una botte veneziana. Ha un occhio adatto a prendere la mira, spesso lo tiene chiuso e quando lo apre sembra

²³ G. G. Bottari, *Raccolta di lettere sulla pittura, scultura e architettura*, vol. VIII, Milano 1825.

Fra' Raffaele. Si comporta da Gran Maestro senza avere nulla. Ha un'andatura da elefante, i suoi lo lodano molto e dicono che, in particolare, cavalca benissimo. Sarà così ma io non l'ho veduto mai sulle staffe, né dare qualche altra dimostrazione di bravura.

E' un uomo crudelissimo che ha ammazzato più di quattro uomini e, secondo quanto si raccontò dopo la loro morte, non camparono quattro ore dopo che li aveva colpiti. Uno di questi giorni ha dato tanti pugni a un suo interprete, che dovettero portarlo sul bordo del fiume per rinfrescarlo e fargli riprendere le forze perdute. Si ritiene che Bacco lo visiti spesso. Insomma é temuto dai suoi. Fa poco conto di ogni cosa, come una persona che non capisce e non ha giudizio. La vita sua é a modo suo (vive come gli pare): dorme vestito, da udienza seduto come i Parti cum gambis incrosatis (con le gambe incrociate). Porta sul capo trentamila canne (unità di misura, dai 2 ai 3 metri) di tela mussolina e un paio di calze così lunghe che ci si nasconde dentro, et totam facit stupire brigatam (e fa stupire tutta la compagnia). Appena lo rivedrò ne manderò il ritratto all'Eccellenza Vostra. Manderei il ritratto anche adesso, ma ancora non ne ho colto bene la fisionomia, perché rivolge i suoi sguardi ora in un modo, ora in un altro proprio come un innamorato: così non posso afferrare con la memoria il suo aspetto. Insomma ha un viso terribile, specie quando Bacco lo visita.

Non annoierò più Vostra Eccellenza con questo mio scritto comico e in stile familiare, ma a Lei iterum atque iterum (ripetutamente) mi raccomando, e mi perdoni se mi comporto in modo troppo familiare. Dal Palazzo Nuovo Pontificio, 15 giugno 1489."

Questo interesse del Marchese²⁴ per il volto di Cem Sultan aveva motivi più segreti, perché un buon ritratto poteva servire come identi-kit per un probabile sicario, per fare un piacere al potente amico Bayezid.

Comunque l'incomprensione di Mantegna era diffusa, così quando Cem diede la sadaka ai poveri di Roma, la gente del popolo credette che si fosse convertito al Crisitanesimo. Cem, dunque, girava per Roma, faceva l'elemosina e partecipava a feste, ma certo non dovette apprezzare

²⁴ H.J. Kissling, "Francesco Il Gonzaga ed il Sultano Bayezid II" Archivio storico italiano, 125, 1967, pp. 34-68.

i piú grandi festeggiamenti di quegli anni, organizzati per la conquista di Granada, ultima roccaforte del glorioso Islam spagnolo.

Era il 1492, l'Anno Mirabile della scoperta di Cristoforo Colombo e della Riconquista, e il 19 febbraio, dopo molti rinvii dovuti al maltempo, queste feste solenni si svolsero a Piazza Navona, l'Antico Circo Agonale che gli antichi Romani riempivano d'acqua per tenervi battaglie navali.

Sul carro allegorico, che sfilava tra la folla degli spettatori, vi era rappresentato il trionfo dei Re Cattolici e attori in catene rappresentavano i musulmani sconfitti.

Vi é una famosa poesia di Cem, che inizia con i versi famosi:

“Câm-ı Cem nûş eyle iy Cem bu Freng-istândur
Her kulun başına yazılan gelür devrândur...”

Si é sempre pensato che fosse stata scritta poco dopo l'arrivo a Nizza, ma il Principe dove avrebbe potuto vedere quei suoi correligionari in catene, per i quali si rivolge al Profeta?

“Şol yiğitler kim Fireng'te bend ile zindândur”: é questo un verso che sembra applicarsi a quel terribile evento della caduta di Granada, ricordato proprio dai figuranti in catene.²⁵ Un pensiero ancora piú presente perché molti musulmani di Spagna dovevano rifugiarsi in altri paesi, ad esempio in Portogallo dove pero furono costretti a pagare una tassa sulle persone. Questi profughi giungeranno anche a Roma, e per il loro accampamento venne concesso un terreno vicino alla Tomba di Cecilia Metella sulla via Appia Antica:²⁶ poiché non vi sono testimonianze dell'imposizione di tasse, é piú che probabile che Cem Sultan utilizzasse la sua amicizia con i Borgia in loro favore.

D'altra parte proprio nel 1492 moriva Innocenzo VIII e veniva eletto al Papato il Cardinale Rodrigo Borgia che prese il nome di Alessandro VI. Quei tempi non furono felici per Cem, perché venne di nuovo tenuto rinchiuso, ma questa volta veramente per la sua sicurezza. Vi erano pericoli di attentati, durante l'interregno del Conclave, poi vi fu la peste e lo stesso

²⁵Halil Ersoylu, Cem Sultan'ın Türkçe Divanı, vol. I, Istanbul: 1981, pp. 62-65. Il passo é nel testo pubblicato e tradotto da E. J. W. Gibb, A History of Ottoman Poetry, vol. II., Londos 1902, pp. 90-92 e vol. VI, pp. 60-62

²⁶F. Gregorovius, op., cit., vol IV, p. 31.

Alessandro VI si rifugió nella piú pura aria marina di Corneto. Cem Sultan rimase rinchiuso negli appartamenti che allora erano sopra quella Cappella Sistina²⁷, in cui oggi si può vedere il Giudizio Universale di Michelangelo, e soffrì come sempre per l'inattività.

Poi riuscì, però, a vivere i suoi giorni migliori a Roma, grazie all'amicizia con i figli del nuovo Papa, il Duca di Gandia Don Giovanni e Cesare Borgia, il famoso Valentino.

Per tornare alla poesia, vi é un secondo punto che ci indica questo periodo, perché il felice banchetto di cui parla poteva essersi verificato solo alla Corte dei Borgia, e uno dei due fratelli soltanto poteva essere il Principe franco:

“Aş kıl şehrinde bu şeh-zade-i Efrenginün
Kim be-gâyet nâzenîn ü Hüsrev-i hûbândur...”

Una vera amicizia, o meglio improvvisa simpatia vi era stata con il giovanissimo Duca di Savoia, Carlo il Guerriero, ma l'incontro era stato troppo breve per permettere gioiosi ritrovi. Comunque il Duca era stato ringraziato con queste parole:²⁸

“Merhûm yine yokluğu ile âdet-i sakıt olmasın deyi Şam'da elli altına alınmış bir dimişki çomak gönderdi. Doğrusu ana canlar vermek erzanî idi zira henüz on dört yaşında güzellik tacı başında bir serv-i ra'na hüsn bağında bihemta bir şuh cihan aşp idi.”

L'evoluzioni spirituale di Cem era stata lunga e complessa. In origine era un potente destinato ad uno dei piú prestigiosi troni di questa terra, ma era anche un poeta e, nel suo ambiente, appariva guidato verso un eccelso destino da una forza superiore. Ma dopo la prima sconfitta nella lotta per la successione, aveva compiuto il Pellegrinaggio, unico maschio della sua famiglia, e questo si svolse in un'atmosfera di entusiasmo religioso. Le stesse strane indecisioni del principe, fin dal suo ritorno dalla Mecca al Cairo, dimostrano un'incrinatura nelle sue certezze terrene.

²⁷ Kenneth M. Setton, “Innocent VIII and Alexander VI, Charles VIII and Ferrante I (1490-1494)”, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, vol. II, Philadelphia 1978, pp. 430-431.

²⁸ Prendo il passo dall'edizione a stampa delle *Vakîât*, dove é piú lungo (p.12) rispetto al Ms. di Vienna (ff. llv.-12).

Poi, a Rodi, doveva venire la scelta di riconquistare il trono paterno, ma stranamente affidandosi proprio ai cristiani, come a rinunciare, per ora inconsciamente, ad ogni pretesa reale.

Era come se, lentamente, i concetti puramente letterari delle sue poesie mistiche, divenissero reali, fatti concretamente vissuti, a cominciare dal bel Duca di Savoia, come i Cipressi di tante poesie, specchi dell'Unica Bellezza Divina. Perfino quel "bere vino" di cui ci parlano i cronisti cristiani, ci sembra derivato dal verso di una poesia.

Cem, da poeta colto che impiega i concetti sufi della grande tradizione poetica turco-persiana, diviene realmente un sufi e, ad un certo punto della sua realizzazione spirituale, comprende di non poter agire contro la sua gente solo per una ambizione terrena, ormai priva di senso.

A Roma Cem avrebbe, forse, potuto trovare comprensione nei membri dell'Accademia Romana, ma questi erano troppo affascinati dalla antichità classica, dalla romanità, e per questo furono spesso in contrasto con il potere papale. Pure c'è uno strano e affascinante capolavoro della letteratura italiana, la Hypnerotomachia Poliphili, il Combattimento d'Amore in Sogno di Polifilo, di Francesco Colonna, stampato a Venezia da Aldo Manuzio nel 1499, ma composto proprio durante la permanenza di Cem a Roma. Vi troviamo concetti familiari per un mistico islamico, infatti Polifilo al termine del suo sefer sceglie la via dell'Amore, abbandonando sia la vita contemplativa che quella attiva, terrena. La scelta è simboleggiata dalle tre porte (XIII), in una delle incisioni del libro, anche se vi è qualche confusione nelle scritte in caratteri arabi. E ricordiamo i versi di Cem:²⁹

"Kim yârı olmayan degüldür safâ sefer" .

Vi erano certo altri punti di contatto, altre possibilità non sfruttate in questo nostro comune mondo mediterraneo, se perfino Mantegna, che abbiamo visto quasi ostile verso Cem, sopra uno dei suoi ultimi quadri doveva scrivere: "Nihil sine divino stabile est : coetera fumus" (Nulla vi è di stabile eccetto il Divino: il rimanente è fumo).

E' evidente una comunione, anche fra nemici, in questa nostra unitaria civiltà mediterranea. Come in una vetrata (XIV) della Cattedrale di

²⁹ Halil Ersoylu, op., cit., p. 128.

Chartres, dove i due cavalieri in lotta, il musulmano e il cristiano, sono uniti dalla stessa lancia. Anche il Papa Gregorio VII, scrivendo a un principe musulmano del Magreb, parlava dell'Unico Dio ne quale crediamo, anche se in diverso modo".³⁰

Ma torniamo di nuovo ad avvenimenti terreni e a quelle riunioni festose del tempo dei Borgia, delle quali abbiamo perfino una bellissima rappresentazione, piena di un fascino, di una ricchezza "orientale" ispirata al pittore proprio dalla presenza della piccola Corte ottomana in Roma. Si tratta dell'affresco con la Disputa di Santa Caterina (XV), opera di Pinturicchio nell'Appartamento Borgia, che ancora oggi si può vedere poco distante dalla Cappella Sistina, durante la visita ai Musei Vaticani.

Probabilmente pieno di ritratti di personaggi della nostra storia, la loro identificazione è difficile, e comunque rimando per questo al bello articolo di Samavi Eyice.³¹ Come ha dimostrato questo autore, quasi certamente l'affresco include il ritratto di Cem (XVI), ma certamente è quella l'atmosfera in cui il Principe viveva i suoi giorni migliori. Riprendendo l'articolo di uno dei maggiori storici dell'arte italiani, Adolfo Venturi,³² Semavi Eyice vede nel disegno (XVII) attribuito da Venturi a Pinturicchio, oggi a Gentile Bellini o alla sua cerchia, il modello per il ritratto di Cem nell'Appartamento Borgia.

Venturi non aveva identificato Cem, ma riteneva che tutta una serie di disegni, per lui del Pinturicchio, appresentassero la piccola Corte ottomana in Roma. Riteneva anche che, per il volto dell'affresco, il Pinturicchio avesse utilizzato il volto di un altro disegno (XVIII), per una certa aria di furbesca indifferenza.

E' questa, in realtà, una fisionomia sfuggente, con uno strano sguardo che sembrerebbe corrispondere alla descrizione quasi caricaturale che abbiamo letto nella lettera di Mantegna. Devo aggiungere, solo some impressione personale, che se si guarda il ritratto di Cem nell'affresco da

³⁰ M.G.H., *Epistolae Selectae*, T. II. fas. I, 1955, p. 287-288.

³¹ Semavi Eyice, "Sultan Cem'in Portreleri Hakkında", *Bellekten*, XXXVII, 145, ocak 1973, pp. 7-49 + 35 figg.

³² Adolfo Venturi, "I disegni del Pinturicchio per l'Appartamento Borgia in Vaticano", *L'Arte*, I, 1898, pp. 32-43.

lontano, ossia dalla distanza normale per la quale é stato pensato, stando nella stanza dell' Appartamento Borgia, si può cogliere questa espressione furbesca e indifferente che aveva colpito Venturi, mentre da molto vivino, come in una riproduzione fotografica, il volto assume un' espressione triste.

In ogni modo proprio lo spettacolo che ci presenta l' affresco dovette avere la straordinaria cavalcata del 5 maggio 1493, quando il Papa Alessandro VI era preceduto da una Croce portata dal suddiacono apostolico Bernardino Gambarà e, davanti a questo, cavalcava Cem Sultan, secondo Burckard,³³ alla destra di Don Giovanni il Duca di Gandia "in abito da Turco". Invece secondo l' oratore fiorentino Valori: "Dinanzi alla Sua Santità era il fratello del Turco nel mezzo del Conte di Pitigliano et del Duca di Gandia, figliuol suo, il quale con turbante in testa era vestito di una turca d' oro alla turchesca, et dietro ai cardinali era l' altro suo figliolo arcivescovo di Valenza (il Valentino, Cesare Borgia); et così passò per Roma et Ponte Santo Agnolo: di che s' é mormorato qualche cosa, non manco dei figli che per non andare pontificalmente fuori."

Secondo Burckard la cavalcata passò per Trastevere e traversò il fiume al Ponte di Santa Maria in Cosmedin (XIX) (oggi il Ponte Rotto), e sfilando davanti alla chiesa di San Gregorio al celio e a quella di San Giovanni e Paolo (XX-XXI-XXII) (il cui campanile é ancora oggi decorato di maioliche islamico-spagnole) giunsero alla Basilica di San Giovanni in Laterano, la Cattedrale di Roma.

Qui il Papa smontò di cavallo ed ispezionò lo stato del tetto della chiesa, perché erano necessari lavori di restauro. Poi tutti entrarono in chiesa e si fermarono in particolare davanti alla tomba di Martino V (1417-1431), il Papa che chiuse lo scisma.

Con lui inizia la rinascita di Roma e il suo splendore rinascimentale, così sulla sua tomba, una lastra di bronzo con l' effigie ai piedi dell' altare maggiore, é scritto : Temporum suorum felicitas, "Felicità dei suoi tempi". (XXIII-XXIV-XXV)

Per tornare a San Pietro il corteo passò da Santa Maria Maggiore, (XXVI-XXVII) nel cui soffitto, dorato con il primo oro giunto dall' America, si può oggi vedere lo stemma dei Borgia, poi per la chiesa

³³ G. Burckard, op., cit., pp. 418-419.

dei SS. Apostoli, quella di San Marcello e, lungo l'odierno Corso, fino a Piazza del Popolo. E' qui, nella chiesa di Santa Maria del Popolo, che saranno sepolti il Duca di Gandia e la madre, Vannozza Caetani, e d'altronde proprio questa chiesa può meglio delle altre dare un'idea dell'arte a Roma al tempo di Cem Sultan.

Infine la cavalcata papale giunse, voltando a sinistra, al Tevere e lo passò di nuovo al Ponte Sant'Angelo, per riprendere il tragitto già fatto all'arrivo di Cem.

Era naturale che dopo questa passeggiata il popolo romano, con il suo carattere caustico e pungente, dovesse criticare, o meglio si divertisse a fare pettegolezzi, come ci ha detto Valori: così venne criticato che il Duca di Gandia fosse entrato in chiesa con il turbante, e che il Papa avesse cavalcato "non pontificalmente", ossia senza tutte le formalità richieste dall'etichetta. Forse si sarà anche detto di una conversione del figlio del Papa all'Islam, come prima si era parlato di una conversione di Cem Sultan.

Simbolo del carattere del popolo romano, e della stessa Corte papale, è il famoso Pasquino, ossia un'antica statua di marmo alla quale, di notte, la gente attaccava versi e scritti satirici. Era la principale delle "statue parlanti" di Roma, e svolse questa sua funzione fino al secolo scorso, ma sembra sia nato, ossia sia stato scoperto e posto su un piedistallo presso Piazza Navona solo nel 1501. Tuttavia già al tempo di Cem Sultan apparivano queste che poi saranno dette "Pasquinate", anzi perfino per Martino V, un Papa molto amato, saggio e mite, giusto ed attivo³⁴ al quale venne regalato questo verso: "Papa Martino non vale un quattrino".

Naturalmente non poterono salvarsi neppure i "Papi di Cem", così per Sisto IV: Nulla vis saevum potuit extinguere Sixtum/Audito tandem nomine pacis obit". (Nessuna forza poté uccidere il fiero Sisto/Morì finalmente dopo aver udito il nome di "pace").

Per Innocenzo VIII: "Il nome d'Innocenzo che prendesti/non ti si affà (adatta) per niente/é meglio che pei posteri tu resti/col nome di Nocente (Colui che Nuoce)".

³⁴ F. Grerorovius, Le Tombe dei Papa, Roma: 1879, p. 87.

E infine per Alessandro VI Borgia, adattando una famosa profezia di San Malachia: "Praedixi tibi Papa bos quod esses", che può essere interpretata in tre modi: "Ti predissi che saresti un bue papa", "Ti predissi, o Papa, che saresti un bue", e "Ti predissi, o bue, che saresti Papa".

Altri spunti ci presenta la straordinaria cavalcata per Roma di un Sultano e di un Papa, perché si è detto che l'inimicizia fra i due fratelli Borgia iniziasse proprio a quel tempo, e ne fosse un sintomo il fatto che uno cavalcasse vicino a Cem vestito alla turca, e l'altro restasse più indietro. Certo è che il Duca di Gandia verrà assassinato, e probabilmente vi fu implicato Cesare Borgia: stranamente ritroveremo quest'ultimo, più tardi, vestito "alla giannizzera" per combattere con i tori nell'arena.

Ma con queste note tristi siamo arrivati all'apparentemente triste fine di Cem Sultan. In Francia il Re Carlo (VIII) preparava una nuova Crociata, anzi quella che doveva essere l'ultima delle Crociate.

Si trattava di conquistare l'Italia meridionale, giungere ai Luoghi Santi e, naturalmente con l'aiuto di Cem, sconfiggere anche l'Impero ottomano. O forse si pensava che il Principe, una volta convertito, facesse nascere un Impero ottomano cristiano, come realmente sognerà più tardi Sultan Yahya che si diceva figlio di Mehmed III.

Il 2 settembre 1494 Carlo (VIII) passava le Alpi, mentre Cem veniva rinchiuso per sicurezza in Castel Sant'Angelo. Proprio qui, nel Torrione Borgia, vi era un ritratto sicuro di Cem, dipinto dal Pinturicchio, ma è come se questo volto volesse mantenere per noi qualche mistero, perché il Torrione è stato distrutto.

Il 14 luglio 1494 a Vicovaro, feudo di Virginio Orsini, si incontrarono il Re di Napoli, Alfonso II, e il Papa per organizzare la resistenza contro gli invasori.

Ad allietare l'incontro³⁵ vi furono perfino dei Turchi che compivano esercizi meravigliosi e pericolosi con archi e coltelli o camminando su una corda tesa in alto: viene da pensare alle miniature per qualche festa ad Istanbul.

Carlo VIII era accompagnato anche da Italiani che ne favorivano la

³⁵ G.Burckard, op., cit., p. 532.

conquista, ad esempio lo stesso Cardinale Giuliano della Rovere che abbiamo incontrato. Inoltre il Re francese disponeva di una artiglieria superiore alle altre del tempo, almeno in Occidente, e gli architetti militari ancora non avevano preso le misure necessarie per far resistere le muraglie a tali bombardamenti. Ad esempio la Porta Portuense, da cui entrò Cem, venne ricostruita piú indietro, insieme a un lungo tratto di mura, proprio per munire queste di moderni bastioni, e di questo tipo moderno fu il forte di Civitavecchia, al quale lavorarono Bramante e Michelangelo.

Al tempo di Cem Sultan l'Italia guidava lo sviluppo intellettuale dell'Occidente, aveva anche una grande ricchezza materiale, ma non aveva unitá politica, e non aveva alcun desiderio di questa unitá, in un periodo in cui le moderne ideologie del nazionalismo non si erano ancora formate. Vi era solo la coscienza di un'unitaria cultura italiana, ma solo fra intellettuali, fra letterati, senza riflessi sul piano pratico.

Le guerre dei Capitani di ventura in Italia non erano state meno terribili, sanguinose di quelle negli altri paesi,³⁶ anche se in Italia vi era l'usanza di non uccidere i feriti e i prigionieri, ma di tenerli in vita, chiedendo un riscatto a quelli piú ricchi. La crisi militare italiana del XVI secolo é dunque, in realtá, una crisi politica.³⁷

Contro i famosi quadrati degli Sivizzeri, ossia centinaia di uomini riuniti in massa e armati di picche (lance lunghe fino a 6 metri), gli eserciti italiani si erano giá battuti ottenendo successi.

Saranno questi quadrati a dominare in Europa e a segnare il futuro dell'arte della guerra, e saranno proprio i teorici, i capitani italiani a sviluppare le fortificazioni campali in grado di fermarli e costringerli a mutare.

Un'arte delle fortificazioni da usarsi sui campi di battaglia si era sviluppata in Italia dall'inizio del (XV) secolo, e vi era anche una fanteria adatta a quel tipo di battaglie. Era questa fanteria che il condottiero Boccolino Guzzone da Osimo offriva a Bayezid II, descrivendola

³⁶ V. Block, *Die Condottieri. Studien über die sogenannten "unblutigen Schlachten"*, Berlin 1913, p. 180.

³⁷ L'opera fondamentale é quella di Piero Pieri, *Il Rinascimento e la crisi militare italiana*, Torino 1952.

composta da “homini electi et bene armati alla nostra usanza italiana”. Ma il Sultano d’Istanbul non accettò la possibilità di uno sbarco in Italia, nella zona di Ancona, aiutato da forze locali, a causa di Cem Sultan. Pure si trattava di qualcosa che avrebbe potuto mutare il mondo: si pensi a un’Italia musulmana, con le grandi capacità degli uomini del Rinascimento sotto la guida unitaria dell’Impero ottomano.

Ma torniamo alla realtà con le parole di Paolo Giovio,³⁸ che ebbe molto interesse per l’arte della guerra ottomana a lui contemporanea, ricordando che nel 1480 Otranto era stata conquistata da Gedik Paşa: “Questi Turchi di Otranto mostrarono esser maestri di guerra, et sempre batterono gli huomini d’arme nostri, et ammazzarono due eccellenti Capitani, il Conte Giulio padre del Duca d’Atri, et il Signor Matteo di Capua, né altri più gli fecero resistentia che una banda di cavalli ungheri (cavalieri ungheresi), i quali combatterono di pari arte, come usati a queste scaramucce nei confini di Belgrado et di Samandrio. Ho udito dire al Signor Giovan Giacopo Triulcio che i Capitani d’Italia impararono a far buoni ripari et bastioni, considerando quelli che havevano fabricati con singolare artificio i Turchi, dentro di Otranto. Il Duca di Calabria (il futuro Re Alfonso II), ricuperata dopo la città, dette soldo a (assoldó)molti di quei Turchi, et nella battaglia di Campo Morto, ove esso fu rotto da’ capitani di Papa Sisto, si portarono egregiamente e morirono tuti i Giannizzeri, saettati da i balestrieri a cavallo, senza mai voltare le spalle; et i cavalli turchi salvarono la persona del Duca, con gran virtù et arte, sempre conducendolo sicuro, al dispetto della calca de’ cavalli nemici: et spesso rivoltandosi et ributtando i primi, et ripigliando cammino fino alle mura di Nettuno...”

Pure saranno proprio i nuovi metodi di guerra, elaborati dall’uso della picca e delle fortificazioni campali, che non verranno accettati dagli Ottomani, contribuendo alla loro successiva crisi militare. Ma sono questi problemi che spero di poter presto presentare (inşallah)in una mia storia dell’arte della guerra islamica.

³⁸ Paolo Giovio, “Informatione di Paolo Giovio vescovo di Nocera a Carlo Quinto Imperatore Augusto”, Historia universale dell’origine, guerre et imperio de Turchi, raccolta da M. Francesco Sansovino...vol. II. Venezia 1654, pp. 231-232.

In ogni modo, dopo questa divagazione, siamo ormai veramente giunti agli ultimi giorni di Cem Sultan. Certo vi furono molti altri avvenimenti, straordinari e curiosi, come ad esempio quando accolse in Vaticano un inviato del fratello regnante, e lui stesso sembrava un regnante e non un prigioniero. E vi furono per la città terribili segni celesti che terrorizzarono il popolo, come per tutto il soggiorno di Cem nella capitale della Cristianità si parlò di altre terribili profezie. La più famosa è quella della Kızıl Elma, tramandata in Occidente in un turco molto deformato ma comprensibile:³⁹ “Patissahomoz ghelur, Ciaferun memleketi alur, keuzul almai alur, kapzeiler, iedi yladegh Giaur kelecı csikmasse, on iki yla degh onlarun beghligh eder, eufi yapar, baghi diker, bahcsai baghlar, ogli kezi olur; on iki yldenssora Christianon kelecı csikar, ol Turki gheressine tuskure.”

E'una profezia del XVI secolo, e un compagno di Cem,⁴⁰ anonimo come l'autore delle Vakıât, nella parte in cui non copia ques'ultimo, ci dice che nelle mani di Cem era giunta una simile profezia, questa volta del tutto favorevole agli Ottomani, per cui un Sultano avrebbe conquistato la stessa Roma entrando a cavallo in chiesa e facendo abbeverare la sua cavalcatura nelle acquasantiere.

Per ingannare il destino i Romani avrebbero fatto entrare Cem in chiesa, a cavallo. Ma per raccontare tutta la vita romana di Cem occorrerebbe un intero libro, mentre qui si è cercato di mettere in luce qualche piccolo aspetto meno noto, qualche punto di contatto fra due mondi vicini e lontani allo stesso tempo.

Per concludere si può solo ricordare che Carlo VIII, giunto a Roma, si fece consegnare Cem Sultan il 28 gennaio 1495 e lo portò con sé, insieme a Cesare Borgia. Per l'ultima volta Cem Sultan passò, sul ponte Sant'Angelo, quel Tevere che per gli antichi geografi musulmani era un fiume favoloso, coperto da lastre di bronzo: ma ancora oggi, quando il fiume è in piena, prende il colore dell'argilla, simile al bronzo, ed è per

³⁹ Ettore Rossi, “La leggenda turco-bizantina del Pomo Rosso”, Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma 20-26 settembre 1936-Studi bizantini e neoellenici, V, pp. 542-553.

⁴⁰ “Gurbet-nâme-i Sultan Cem”, a cura di Ismail Hami Danişmend, Fâtih ve İstanbul, II, 7-12, 29 mayıs 1954, pp. 227-228.

questo chiamato il “biondo Tevere”. Dopo il viaggio di Cem non saranno più possibili tante fantasie, e Muhammad ibn Ali Sipahî-zâde, nel suo Evzahü l-masâlik ilâ ma’rifeti’l-buldân ve’l-mamâlik,⁴¹ dirá che si raccontano tante storie su Rumiye/Roma, ma l’intelletto non può accettarle.

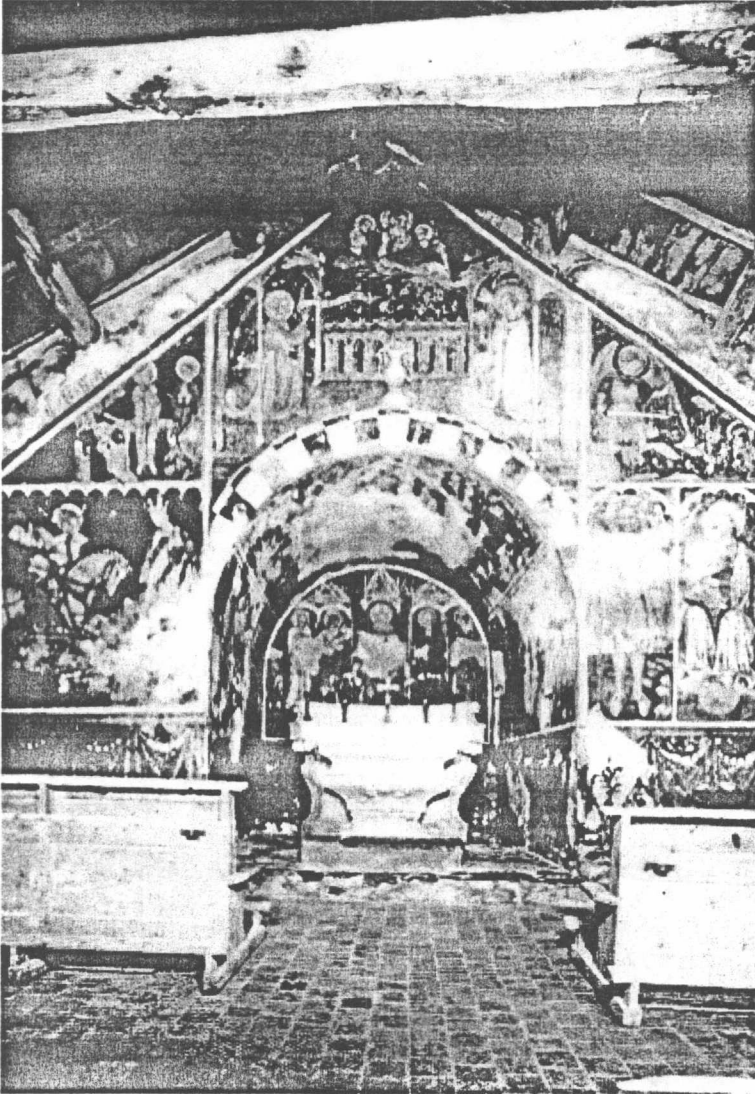
Partito da Roma, Carlo VIII volle fermarsi a Velletri, a circa 40 chilometri da Roma, per andare a caccia, e il Borgia venne alloggiato nel Palazzo del Magistrato. Ma lì vi era un suo uomo, capitano della guarnigione, che lo fece fuggire fornendogli una veloce cavalcatura.

La marcia del Re di Francia continuó fra veloci assedi e alcuni massacri delle popolazioni, e Cem Sultan si ammaló. Si disse molto su questa malattia anche perché i Francesi avevano presentato missive di Bayezid al Papa con la richiesta di uccidere il fratello. Si parló naturalmente del veleno dei Borgia, somministrato dal Valentino prima di liberarsi a Velletri, poi di un rasoio avvelenato. Ma in quei tempi, specie in un esercito in marcia, con la concentrazione di tanti uomini molto meno ordinati e organizzati in Occidente, rispetto al mondo ottomano, era facile prendere qualche malattia. E se vi fu un taglio, casuale, di un barbiere, una infezione era una cosa probabile senza bisogno di veleni. Fino al secolo scorso, negli eserciti, gran parte delle perdite di vite umane avveniva dopo la battaglia, per le conseguenze delle ferite infette. A capua Cem giunse privo di conoscenza, a Napoli si riprese leggermenti e poté ricevere il Re che gli disse di considerarsi ormai libero. “Elhamdülillâh azad ve halâs savtı kulağımıza girdi”, disse Cem,⁴² ma forse nessuno comprese di quale libertà parlasse. Forse nella mente del principe poeta risuonavano le parole di Celaleddin Rumi, quando nel suo Divan ci dice di morire d’amore, di morire dalla nostra carne, perché non é che un legame che tutti ci avvince, perché solo così si può essere veri Sultani. Sultan Cem, della gloriosa Famiglia di Osman, aveva trovata finalmente il riposo e l’unica, vera libertà.

⁴¹ Vat.Turco 108, f. 93v.

⁴² Ms. Flügel, 1213, cit., f.30 v.e p.31 dell’edizione a stampa.

GIACOMO E. CARRETTO

I: Affreschi nella cappella di San Nicolò, la chiesa di Bardinetto al tempo di Cem Sultan, oggi fra i boschi vicino al paese. Nel triangolo in alto, a sinistra, si può vedere Santa Scolastica con ai piedi un piccolo drago. Il drago rappresenta il pericolo saraceno, e poichè gli affreschi sono della fine del XV secolo, anche quello più attuale derivante dagli Ottomani.

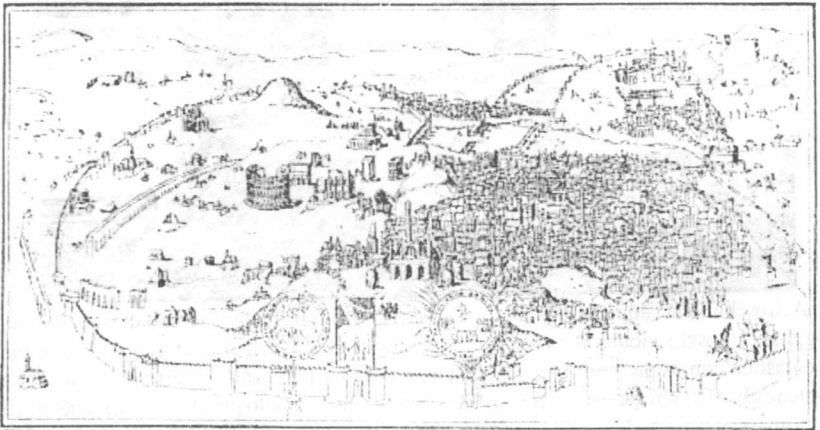
San Nicolo şapelinin freskleri. Bardineto'nun Sultan Cem zamanında yaptığı bu kilise şimdi ülkeye yakın yerdeki orman içindedir. Yukarıda, soldaki üçgen içinde, ayakları altında küçük bir ejder bulunan Santa Scolastica. Ejder burada sarazen tehlikesinin sembolüdür. XV. yüzyıl sonunda yapılan freskler, gelişî ile ilgilidir.

CEMSULTAN A ROMA

II: Tarquinia/ Corneto in un disegno del 1818.

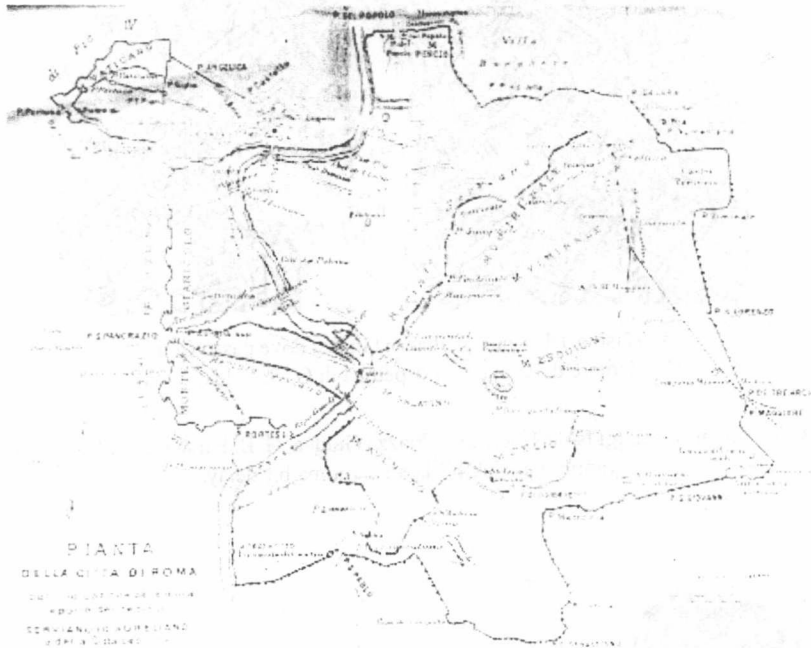
Tarquinia/1818 yılında yapılmış bir resimden.

III: Incisione del 1490 con una veduta di Roma.

1490 yılına ait bir Roma manzarasının hâkî.

GIACOMO E. CARRETTO

IV: Pianta schenatica di Roma dalla quale si può avere un'idea dei percorsi di Cem Sultan. A sinistra in basso si può vedere la vecchia Porta Portuense e il nuovo tratto di mura con l'odierna Porta Portese.

(Disegno di C. Quarenghi nel suo volume: *Le mura di Roma*, Roma 1880)

Roma'nın bu şematik plânında Cem Sultan'ın güzergâhı az çok anlaşılmaktadır.

Sol alt tarafta eski Porta Portuense şimdiki Porta Portese.

(C. Quarenghi'nin eserinden alınma taslak)

CEMSULTAN A ROMA

V: L'Isola Tiberina e la Piazza Giudea dove passò Cem.
(Particolare della pianta prospettica di G. B. Falda, 1676)

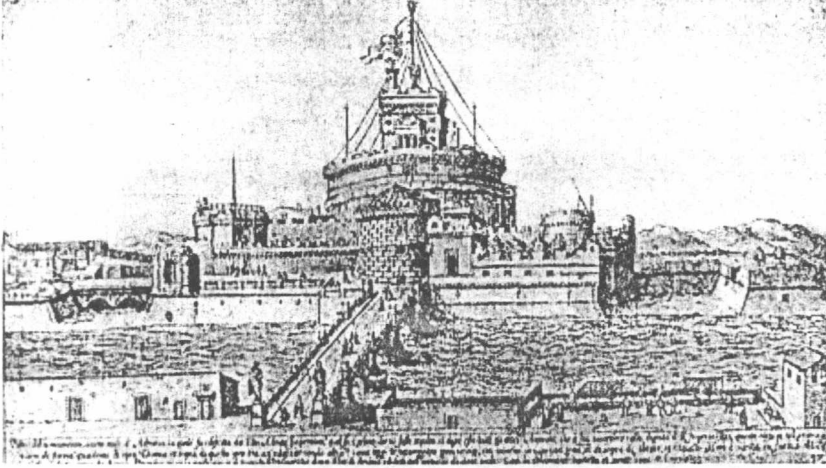
Cem Sultan'ın geçtiği Isola Tiberina ile Piazza Giudea. G. B. Falda'nın 1676 yılında yaptığı perspektif plândan alınma bir detay.

VI: Casa medioevale a San Paolo alla Regola. E' questa la Roma che conobbe Cem, perchè da poco era iniziato il rinnovamento rinascimentale.

San Paolo alla Regola denilen yerdeki bir Orta Çağ dönemi Roma evi. Cem Sultan Roma'yı burada tanıdı. Zira kısa bir süre sonra Rönesans adı verilen diriliş dönemi başladı.

GIACOMO E. CARRETTO

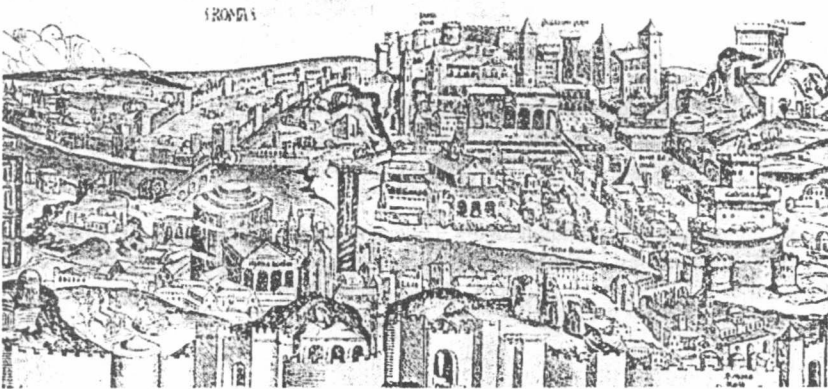

VII: (Incisione di Stefano du Perac, 1575)

Castel Sant'Angelo con il Torrione Borgia, all'uscita del ponte. Nel Torrione, oggi distrutto, vi era il ritratto di Cem Sultan fatto dal Pinturicchio.

Perac'lı Stefan'ın 1575 yılında yaptığı hâkk.

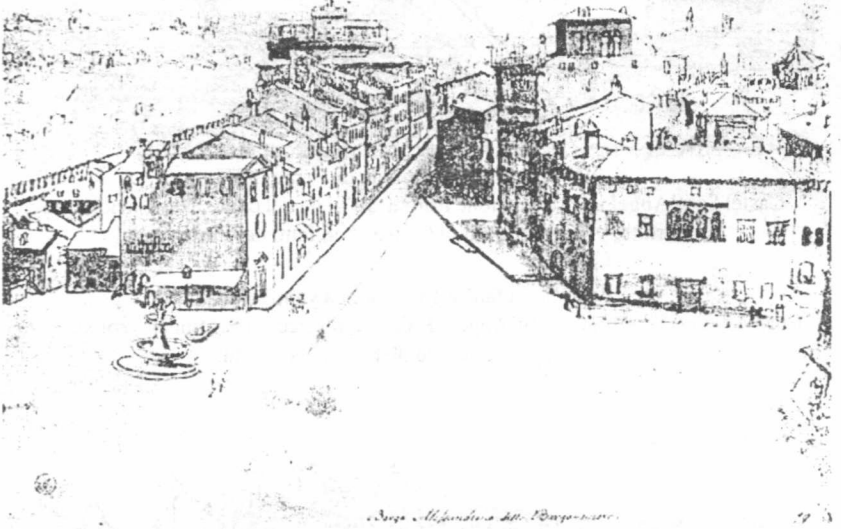
Borjiya kulesi ile görülen Sant'Angelo Kalesi. Pinturicchio tarafından yapılan Sultan Cem portresi, kule ile birlikte yok oldu.

VIII: Roma al tempo di Cem Sultan "il Vaticano, e Castel Sant'Angelo"
(dalla "Cronica" di Hart. Schedel, Nuremberg 1493)

Cem Sultan zamanındaki Roma. Vatikan ve Sant'Angelo Kalesi. Hart Schedel'in kroniğinden. Nuremberk 1493.

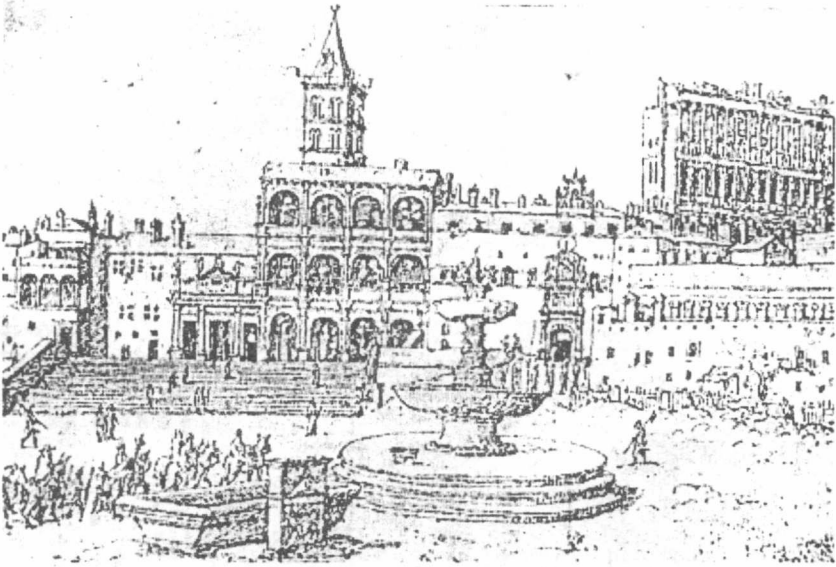
CEM SULTAN A ROMA

IX: Veduta di Piazza San Pietro, dando le spalle alla Basilica, nel XVI secolo. Sullo sfondo Castel Sant'Angelo. Per questa strada Cem giunse in Vaticano.
(Disegno di G. A. Dosio)

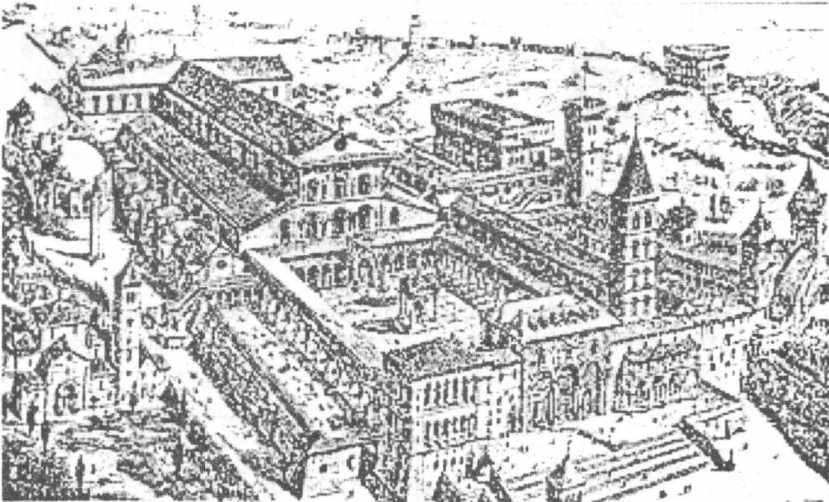
Arkasında Bazilika'nın bulunduğu XVI. yüzyıla ait San Pietro meydanı. Dip tarafta Sant'Angelo kalesi görülmektedir. Cem Sultan, bu yoldan geçerek Vatikan'a ulaştı.
(G. A. Dosio'nun çizimi)

GIACOMO E. CARRETTO

X: Piazza San Pietro e i palazzi vaticani nel XVI secolo.
(Da un disegno di Marten van Heemskerck)

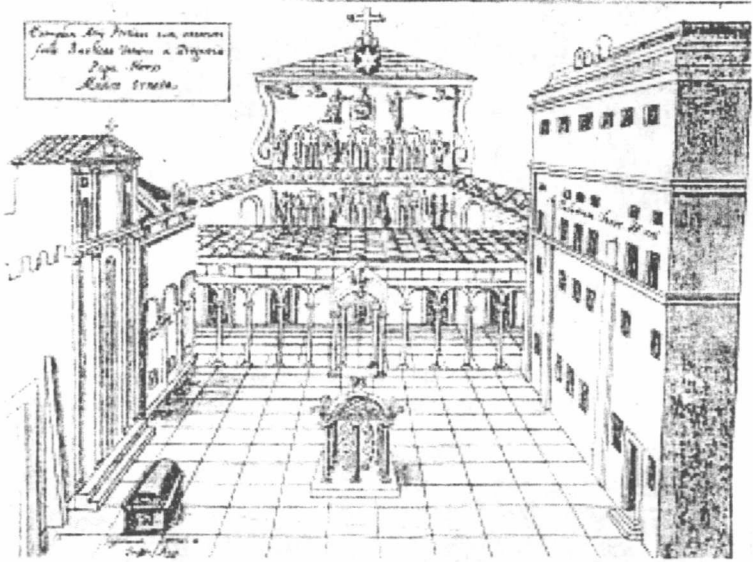
XVI. yüzyılda San Pietro meydanı ile Vatikan sarayları.
(Marten van Heemskerck tarafından yapılan çizimden)

XI: Ricostruzione dell'antica Basilica di San Pietro, distrutta per costruire la nuova,
con la cupola di Michelangelo.

Antik San Pietro bazilikasının yeniden çizimi. Michelangelo tarafından yapılan
kubbesi ile yenisi yapılmıştır.

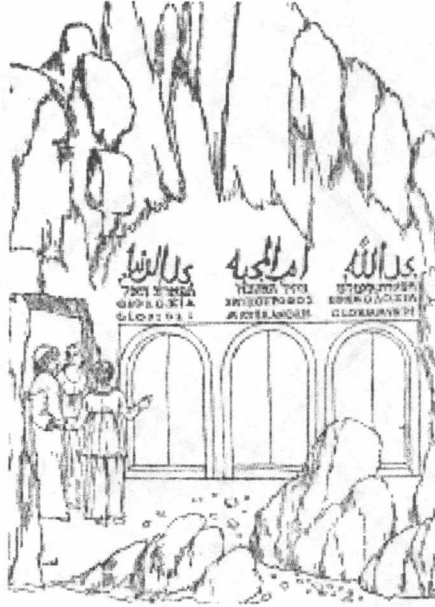
CEM SULTAN A ROMA

XII: Facciata e portico dell'antico San Pietro. Rispetto alla ricostruzione precedente, sulla destra si possono vedere i nuovi Palazzi pontifici del Tempo D. Cem.
(Disegno del Taselli)

Antik San Pietro'nun önden ve kapı tarafının görünümü. Cem Sultan zamanındaki yeni Papalık saraylarının görünümü sağ tarafta, eskiye oranla daha iyi seçilir.

GIACOMO E. CARRETTO

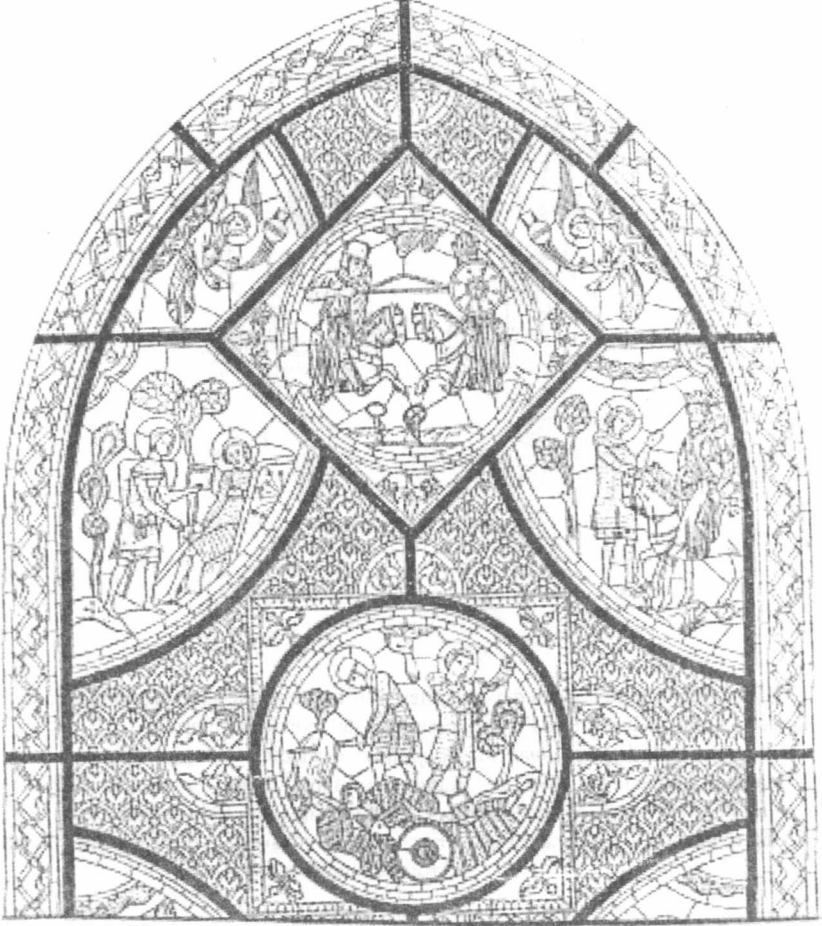
XIII: Le tre porte fra le quali deve scegliere Plifilo. Le scritte sono in arabo, ebraico, greco e latino, a dimostrare l'unitaria sapienza del mondo mediterraneo.

(Xilografia dalla *Hypnerotomachia Poliphili*, di Francesco Colonna, stampata a Venezia da Aldo Manuzio nel 1499. Le xilografie non sono firmate, e sono state attribuite a molti artisti famosi, come Raffaello, Carpaccio, Giovanni Bellini, Mantegna, L. B. Alberti, ma non vi è alcuna certezza. E' comunque considerato il più bel libro illustrato del Rinascimento)

Polifilo'nun seçmesi gerekli kapılardan üçü. Arap, İbrani, Yunan ve Lâtin alfabeti, Akdeniz dünyasının tek düşünce yapısını yansıtır.

(Francesco Colonna'nın *Hypnerotomachia Poliphili* adlı eserinden. 1499 yılında Venedik'de matbaacı Aldo Manuzio tarafından tabedildi. Rönesans devrinin en güzel resimli kitabı sayılan bu eserin resimlerini Rafaello, Capaccio, Giovanni Bellini, Mantegna, L. B. Alberti gibi çok tanınmış sanatkarların yaptığına dair güçlü rivayet var ise de kesin belge yoktur.

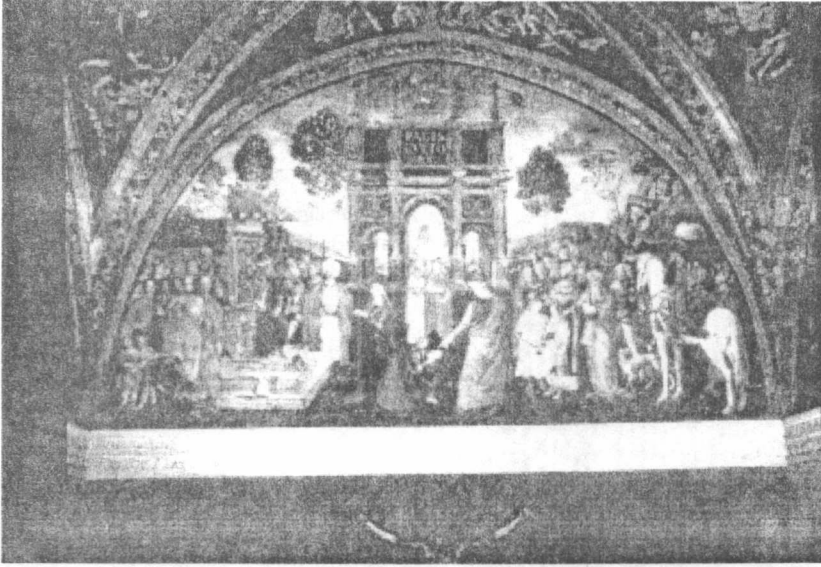
CEMSULTAN A ROMA

XIV: Vetrata dal XIII secolo nella Cattedrale di Chartres. In alto i due cavalieri in lotta, musulmano e cristiano, sono uniti dalla stessa lancia che forma la base di un triangolo. Nel cerchio in basso la morte di Orlando.

Chartres katedralindeki XIII. yüzyıla ait vitray. Yukarıda mücadele eden iki şövalye Müslüman ve Hristiyanlardır fakat tüçgen bir mızrak ile birbirlerine bağılıdırlar. Aşağıdaki yuvarlak vitrayda Orlando'nun ölümü sahnesi vardır.

GIACOMO E. CARRETTO

XV: La Disputa di Santa Caterina nell'Appartamento Borgia in Vaticano, opera del Pinturicchio.

Pinturicchio'nun eseri olan Azize Katerina'nın Münazarası tablosu Vatikan'daki Borjiya binasındadır.

XVI: Pinturicchio: Particolare della Disputa con il più probabile volto di Cem Sultan.
(un particolare ringraziamento a monsignor paolo de Nicolò che ha permesso la riproduzione di questo affresco)

Pinturicchio: Münazaranın bir detayında bulunan bu resim belki Cem Sultan'ın simasıdır.

CEMSULTAN A ROMA

XVII: Disegno attribuito al Pinturicchio o a Gentile Bellini e la sua cerchia.
(Museo del Louvre)

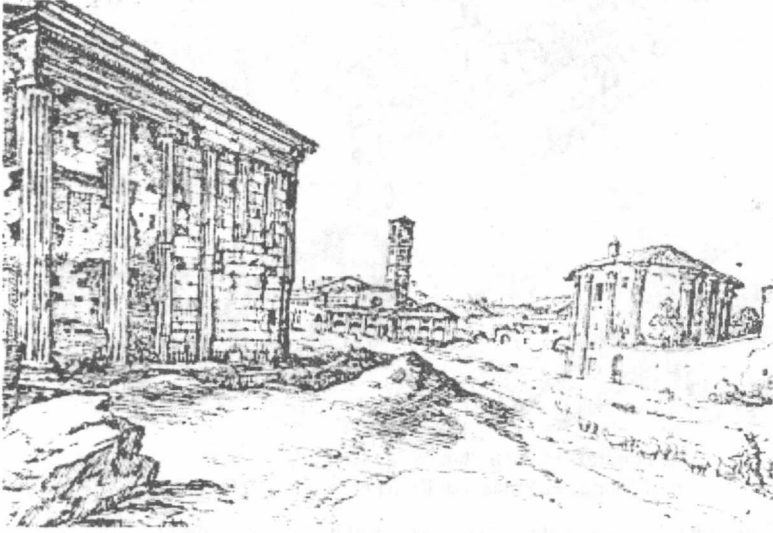
Pinturicchio veya Gentile Bellini tarafından yapıldığı tahmin edilen resim ile çerçevesi.
(Louvre Müzesinden)

XVIII: Disegno del Pinturicchio o di Gentile Bellini e la sua cerchia.
(Museo del Louvre)

Pinturicchio veya Gentile Bellini tarafından yapıldığı tahmin edilen resim ile çerçevesi.
(Louvre Müzesinden)

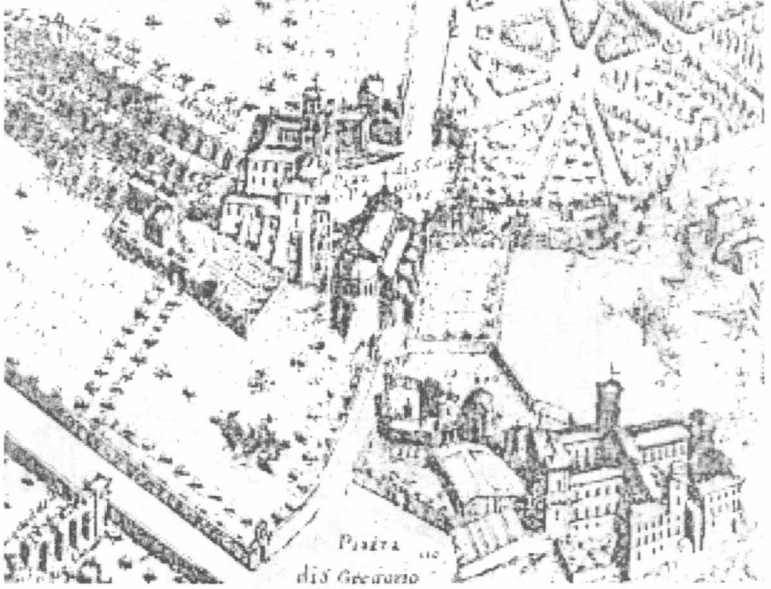
GIACOMO E. CARRETTO

XIX: Cem Sultan, venendo dal Tevere, a destra, che aveva passato su quello che oggi è il Ponte Rotto, vide il Tempio della Fortuna Virile (così chiamato, ma in realtà è probabilmente il Tempio di Portunus dio del porto fluviale) poi il Tempio rotondo di Vesta (anche questo nome popolare è errato, perché venne dedicato a Ercole Vincitore.) In fondo la chiesa di Santa Maria in Cosmedin, chiamata anche la Bocca della Verità da un antico, enorme chiusino con il volto di una divinità del fiume, nella cui bocca si dice non possa porre la mano chi ha mentito, perché la bocca di marmo si chiuderebbe, staccando la stessa mano.

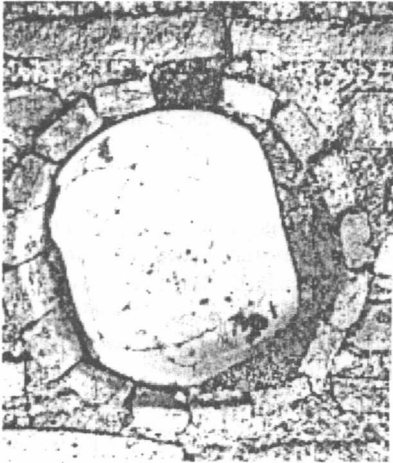
Cem Sultan, Tiber nehrini Pante Rotto (Kırık Köprü)'dan geçip de gelirken sağ tarafta Fortuna Virile adlı mabedi gördü. Sonradan Vesta'nın yuvarlak mabedi ile karşılaştı. Dip tarafta Santa Maria in Cosmedin adlı kilise bulunmaktadır. Burası Bocca della Verità adını da taşır. Nehre bakan tarafta, büyük boy bir lâğım ağzı, kutsal bir görünümde ve buraya yalan söyleyen biri elini uzatamazmış. Çünkü mermer ağız kapanır ve o an eli kapıverirmiş.

CEM SULTAN A ROMA

XX: Tragitto di Cem Sultan da San Gregorio ai SS. Giovanni e Paolo.
(Particolare della pianta di Roma prospettica di G. B. Falda, 1676)

Cem Sultan'ın San Gregorio'dan, San Giovanni e Paolo tarafına giderken izlediği yol.
(G. B. Falda tarafından 1676 yılında Roma'nın prospektik bir plânından detay)

XXI: Due delle ceramiche islamico - spagnole nel campanile della chiesa dei Santi Giovanni e Paolo.

San Giovanni e Paolo kilisesindeki çan kulesinde bulunan iki adet seramikte İspanya'daki İslâm etkisi görülür.

GIACOMO E. CARRETTO

XII: La Piazza dei Ss. Giovanni e Paolo, 1704-1707.
(Incisione di A. Specchi)

San Giovanni e Paolo Meydanı, 1704-1707.
(A. Specchi'nin hâkki)

XXIII: La Basilica di San Giovanni in Laterano nel secolo XVI.
(Incisioneda un disegno di Marten van Heemskerck)

Laterano'daki San Giovanni bazilikasının XVI. yüzyıldaki durumu.
(Marten van Heemskerck tarafından yapılan tablonun hâkdedilmiş şekli)

CEM SULTAN A ROMA

XXIV: La Piazza di San Giovanni in Laterano con la grande statua equestre di Marco Aurelio, l'unica rimastaci dall'antichità. Nel 1538 venne trasportata al centre della piazza del Campidoglio, opera di Michelangelo. Solo oggi ne è stata rimossa a causa dell'inquinamento atmosferico.

(Incisione da un disegno di Marten van Heemskerck, 1536)

Laterano'daki San Giovanni meydanı. Burada bulunan Marco Aurelio'nun at üzerindeki heykeli, antik devirlerden kalma tek örnekti. 1538 yılında Michelangelo tarafından yapılan Campidoglio'ya taşındı. Bugün bir atmosferik etki yüzünden yer değiştirdi.

(Marten van Heemskerck tarafından yapılan tablodan alınma bir hâkk, 1536)

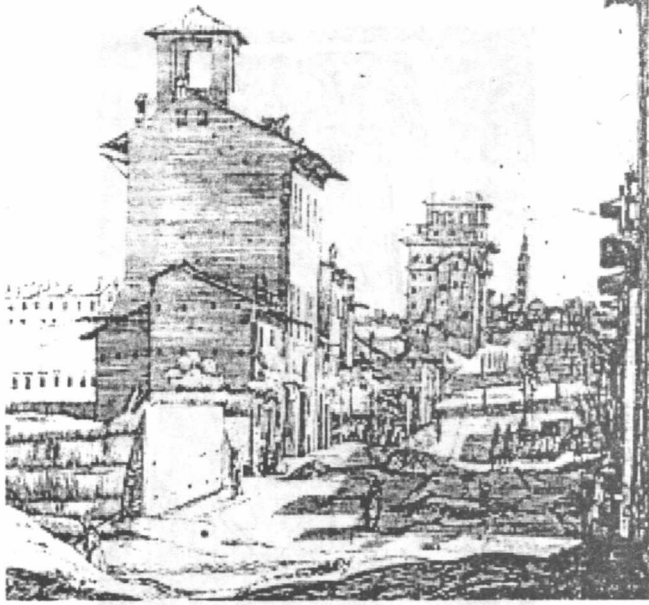
GIACOMO E. CARRETTO

XXV: Monumento al Papa Martino V in San Giovanni in Laterano. E' l'unica opera d'arte rinascimentale che, sicuramente, Cem Sultan si fermò a contemplare.

Laterano'daki San Giovanni kilisesinde Papa V Martino'nun mezarı. Cem Sultan'ın başına gelip de seyrettiği tek Rönesans devri eseri olduğu muhakkaktır.

CEM SULTAN A ROMA

XXVI: La via di Santa Maria Maggiore. Questa parte di Roma, traversata da Cem al ritorno dalla Basilica di San Giovanni, fino al secolo scorso era poco abitata, ricca di ville e di orti.

(Particolare da Gerard Ter Borch il Vecchio, 1609, Rijksmuseum di Amsterdam)

Santa Maria Maggiore yolu. Cem Sultan, San Giovanni bisilikasından dönerken buradan geçti. Geçen asra kadar villa ve ormanlarla kaplı bu yörede iskân yoktu.

(Gerard Ter Borch, Yaşlı, 1609, tablosundan)

GIACOMO E. CARRETTO

XXVII: Santa Maria Maggiore, inizi XVII secolo.
(Particolare da un quadro di Willem van Nieulandt il Giovane nel Museo di Groningen)

XVII. yüzyıl başlarında Santa Maria Maggiore kilisesinin görünümü.
(Willem van Nieulandt, Genç'in tablosundan detay)

CEM SULTAN'IN ROMA ŞEHRİNDEKİ GÜNLERİ

GIACOMO E. CARRETTO*

Çev: MAHMUT H. ŞAKİROĞLU**

Bu makaleye başlamadan evvel, bunun bir kişisel olay olmasından öte, doğduğum yerde bir aile sorunu bulunduğunu bildirmek isterim. Benim çalışma alanım, İslâm kültürü tarihi, başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere onun ardılı devletlerin fikir hareketleri tarihidir. Ben de uzun zamandan beri Cem Sultan olayından haberdardım ve onun siyasal yaşamını biliyordum. Fakat ilgilenme gereği duymadım, zira bu konunun çok daha geniş bir şekilde, araştırmacılar tarafından her türlü cephesinin

* Giacomo E. Carretto, hiçbir akademik kuruluşa bağlı olmadan ilmi çalışmalarını sürdürmektedir. Hakkında yazdığım bir bio-biblio-grafik yazı: "Yaşayan Türkologlar-V-Giacomo Carretto ile Söyleşi"

Tarih ve Toplum, cilt 3, sayı 17 (Mayıs 1985) s. 49-55. Memleketimizde *Kadro* dergisi hareketinin Atatürk zamanında nasıl bir yeni düşünce sistemi oluşturmak istediği üzerindeki çalışması için kaleme aldığı eseri ile tanınmıştır: "Polemiche fra Kemalismo, Fascismo, Comunismo, negli anni '30", *Storia Contemporanea*, anno VIII/3 (1977)5, 489-530, bu çok kıymetli makalenin Durdu kundaçı tarafından yapılan tercümesi: 1930'larda Kemalizm-Faşizm-Komünizm Üzerine Polemikler", *Tarih ve Toplum*, sayı 17 (Mayıs 1985) s. 56-60 ve sayı 18, s. 62-72. Ele aldığı mühim bir konu *Meşale* dergisinin yeni Atatürk devri Türk edebiyatında oynadığı rol üzerinedir. Bunu şu kitabında ele aldı: *Saggi su Meş'ale. Un'avanguardia letteraria turca del 1928*, Venezia 1979, Venedik Üniversitesi neşriyatıdır. Türkçe çıkan makalesi, "Meşalenin İtalya'da Yankıları" *Varlık*, sayı 847 (Nisan 1978) s. 8-10, derginin bu sayısı *Meşale*'nin 50. yılına armağan edilmişti. Ettore Rossi'nin 1955 yılında ölümünden sonra kütüphanesini Istituto per l'Oriente adlı enstitüye kazandıran ve fişlemesini tamamlayan G. E. Carretto, 1985 yılına kadar bu enstitünün yayın organı *Oriente Moderno* dergisinde Türk dünyası ve ayrıca Türkiye kısımlarının siyaset ve kültür hareketleri hakkındaki kısımlarını kaleme aldı. Venedik Üniversitesi neşriyatı arasında çıkan bir başka kitabı:

incelendiğini biliyordum. Thuasne'dan Ertaylan'a, Semavi Eyice'den Halil İnalçık'a ve en son da Nicola Vatin adlı araştırmacıya kadar çok kişi ilgi çekici araştırmalar meydana getirdikleri için, ben hiçbir zaman bu konu üzerinde duracağımı zannetmiyordum tâ ki birkaç yıl önce, ilk defa Ligurya dağları üzerinde bulunan, baba tarafımın yaşadığı Bardineto denilen yeri ilk defa ziyaret ettiğim zamana kadar deniz seviyesinden 711 metre yükseklikte, iklimi kışın bile yumuşak, Riviyera'ya yirmi kilometre kadar uzaklıkta bulunan Bardineto vadisinin biraz ilerisinde mevcut dağ silsilesi içinde öyle yüksek yerler vardır ki oralarda ısı bazen eksi on iki dereceye kadar düşer. Günümüzde de, bazen bir kış günü kıyıdan uzaklaşıp buralara bir gezi yapmayı hedefleyen kişiler bulunmaktadır. Bazen bir kar fırtınasına yakalanırlardı ki, günümüz kar makinalarının bulunmadığı zamanlarda bu fırtına büyük tehlikeler yaratırdı.

Şimdi gene de Cem Sultan konusundan biraz uzaktayız. Çünkü atalarımın yaşadığı bu yere geldiğim zaman kendi ailem hakkında yeni bir takım bilgiler elde etmek istedim. Roma'da ikamet ettiğim evde çalışmalara devam ettiğim sırada, Bardineto'ya gidip oradaki kilise arşivlerinde kısa da olsa bir araştırma yapmak ve oranın bir yerel tarihçisi olan Giannio Balbis¹ ile görüşmeyi plânladığım bir sırada, ana tarafımın geldiği eski bir Etrüsk şehri kalıntısı üzerine kurulu Tarquinia'ya gitmeyi düşündüm. Hatta böylece, baba tarafımdan önce, ana tarafımın bir soy kütüğünü çıkarmış olurum. Atalarım hakkında çok az şey bildiğim için, geçmiş asırlarda artık unutulmuş bulunan olaylar üzerinde durmanın bir

Hars –Kültür. Nascita di una cultura nazionale, Venezia 1979. Son zamanlarda klâsik dönem Türk tarih ve kültürüne ağırlık veren çalışkan ve üretken müellif Cem Sultan'ın Roma civarındaki faaliyetleri ile ilgili belgeler üzerinde uzun zamandan beri çalışmaktadır. *Erdem* dergisi için kaleme aldığı bu çalışmasından başka, *Un Sultano Prigioniero del Papa*, Venezia 1989 adlı kitabı Carla Coco'nun yönetimindeki Ad Orientem serisinde çıkardı. Asıl büyük kitabını da bu sıralarda bitirdi.

** A.Ü. Dil ve Tarih –Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeni Çağ Tarihi Anabilim Dalı Profesörlerinden.

¹ Giannino Balbis, *Val Bormida medievale. Momenti di una storia inedita*, Cengio 1980 ve "Uomini dell'Alta Val Bormida nel medioevo," *Alta Val Bormida*, Millesimo 1982, s. 63-112.

saçmalık olduğunu düşünüyordum. Belki de belirli bir yaşa gelen insan kendi köklerini arama isteği duymaya başlıyor. Bu, kendisini daha iyi tanımak, geçmişteki olaylara en iyi bir yanıt arama da sayılabilir.

Kaldı ki, bugün için Tarquinia denilen yerde bir gezinti yapmak çok hoş bir davranıştır. Bilinçsiz bir toplu turizm hareketinden uzak kalan bu şehirde kayalık yerlerde örülü Etrüsk dönemi mezarları, önceleri sünger taşı biçimindeki yerleri oyulmuş iken, zaman geçtikçe sel tahribatı sonucu şekil değiştirmiştir. Biraz da esrarengiz bir yerdir. Putperestlik döneminin mâbedlerinde yaşamlarını sürdüren Orta Çağ dönemi keşişleri ve azizleri kendilerinden bazı izler de bırakmıştır. Orası öyle bir arazidir ki, M.S. IX. asırda Araplarla Kuzey Afrika Berberi'leri buraya *cihat* yapmaya geldikleri zaman kendilerine müttefik veya yerel dönme bulup onlardan yardım da aldılar. Latium bölgesinin yukarı tarafında kalan bu bölgeyi, tarihi ve tabiatından dolayı çok sevmekteyim.

Diğer taraftan Tarquinia'da bir araştırma merkezi ile bir belediye arşivi bulunmaktadır. Çok iyi bir düzen içinde çalışan bu merkezler, anıların, âbidelerin ve çevrenin korunması bakımından yerel tarih için büyük bir ilgi yaratmaktadırlar ve şans eseri de daima ziyaret edilen bir yer olarak gelişmektedirler. Araştırma merkezinde bulunan bir dizi belge arasında, annemin ailesi olan Cardini'ler ile ilgili bazı evrak gördüm. Bir mektupda da, Osmanlı ordusu karşısında Mora yarımadasında yapılan bir çatışma anlatılmaktaydı. Beklemediğim bu çok hoş sürpriz üzerine, tatmin olmuş bir şekilde Belediye Arşivine koştum. Burada da Cardini ailesi hakkında bazı kayıtlar bulduktan sonra, elime *Registro dei Consigli dell'anno 1489 al 1494* başlığı taşıyan belgeyi aldım ve hemen *Turcae Adventus in Italiam* "Türk'ün İtalya'ya gelişi" kaydını gördüm. Metni okuduğum zaman Zizim adı ile karşılaştım ki, Cem adının batılı imlâ şekli idi.

Karşılaştığım yeni sürpriz ve böyle küçük de olsa bir keşif yapmanın mutluluğunu tarifin zor olduğunu biliyorum.

Acele tarafından yerel bir fotoğrafçıya bu kaydın bir fotokopisini yaptırttım ve eve döndüğüm zaman annemim babası tarafından kalan kitapları taradım. Bunlar arasında *Notizie storiche archeologiche di Tarquinia e Corneto* başlıklı, Roma'da 1878 yılında basılmış Luigi Dasti'nin kitabını buldum. Daha önce okumadığım bu kitabın 257. sayfasında kısa bir haber vardır:

“Mart ayı esnasında, korsan Villamarin’ın gemisi ile Sultan Zizim, Civitavecchia limanına geldi. Kardeşi Sultan Bayezid tarafından savaşta yenilgiye uğratıldı; o da bunun üzerine Rodos adasına sığındı. Buranın yöneticisi olan Üstad-ı Âzam, onu bir süre misafir ettikten sonra, adamları ve ayrıca 400 atlı ile papa nezdine yolladı. Cornetaniler bu karşılama ve hemen yatak ve yorgan götürmeleri için Leonardo ile Lodovico Cibo adlı kişileri görevlendirdikten sonra, Civitavecchia taraflarında yer olmadığı için Corneto’ya yollanan atların ihtiyacı olan ot ve yulafı da tedarik ettiler.

Luigi Dasti bu eserin yazarken, daha önceden bu konuya eğilen Mutio Polidori (1609-1683) adındaki birisinin vekayinamesinden ve ayrıca yerel arşivde gördüğü bazı belgelerden de yararlanmıştı. Bu eski vekayiname kısa bir süre evvel Tarquinia Cemiyeti tarafından neşredildi² ve 1489 yılı için şu bilgiyi tekrar eder: “Sultan Cem, kardeşi Bayezid tarafından savaşta yenilgiye uğratılınca, Rodos adasına kaçmak zorunda kaldı. Buranın yöneticisi olan Üstad-ı Âzam da onu 400 adam ve şövalye ile Roma’daki papaya yolladı. Mart ayında Civitavecchia’ya geldi ve Cornetaniler yatak ve yorgan tedarik ettiler ve bunu da Leonardo ve Ludovico Cibo’ya emrettikten sonra, Corneto taraflarına yollanan atlar için ot ve yulaf buldular. Çünkü Civitavecchia denilen yerde rahat edemezlerdi. Papa onu çok iyi karşıladı ve saygı ile misafir etti. Fakat âdeta namuslu bir hapis hayatı yaşattı, çünkü kardeşi Bayezid’den yılda 40.000 altın tutarında bir para almaktaydı. Bu hayırlı işten daha iyi imkân sağlamak isteyen Papa, İsa’nın göğsünü yaran mızrakı hediye olarak yolladı. Kardinal Mendosa bunu S. Croce kilisesinde bulmuş idi.”³

Şimdiye kadar Cem Sultan hakkında çağdaş araştırmacıların eserlerini okumuştum. Benim için, o devrin güçlü devletleri arasında bir kuvvet gösterisi olarak yorumlanması gerektiği üzerinde durdum. Cem Sultan,

² Mutio Polidori, *Croniche di Corneto* düzenleyen A. R. Moschetti, Tarquinia, s. 280-281.

³ Haç üzerine konmuş olan yazı ile ilgilidir. Rivayete göre 1492 yılında Kudüs’de yapılan tamir sırasında S. Croce kilisesinde şu yazıt bulundu:” Hyesus Nazarenus Rex Iudeorum,” ayrıca bunun bir Lâtince, Yunanca ve İbranice çevirileri ve son satırının anlaşılabilir bir şekli bulunmuştur. Bu kiliseyi inşa ettiren İmparator Konstantin, annesi Eleni’nin buraya götürdüğü haç rekellerinin muhafazasına adanmıştı.

bazı kereler ulusal bir sembol sayılmış ve kâfirler tarafından ihanete uğratılmış biri olarak telâkki edilmiştir. Hristiyan âlemi ise Cem Sultan'ın uzun süren Avrupa tutsaklığı için, fazla sükse yapmasa da, bir mazeret arama içine girmiştir.

İşte böylece, o gece Tarquinia şehrinden döner dönmez Bayatlı'nın *Câm-ı Cem Ayin* adlı eserini, Fahreddin Kırzioğlu tarafından yeni harflerle yapılmış neşrinden okumaya başladım.⁴ Buradaki bazı sözler beni çok etkiledi:”_Sana padişahlık nasip olmadıysa da dervişlik de elveririr.”

Ertesi gün de, o sıralarda Türkoloji bölümünde çalıştığım Istituto per l'Oriente kütüphanesindeki İ. H. Ertaylan tarafından faksimile neşri yapılan Cem Sultan'nın *Divan*'ını okumaya başladım. O sıralarda Halil Ersoylu'nun yaptığı neşri görmemiştim.

Gene bir seferinde bu eser içindeki *sefer*⁵ redifli şiiri okuma fırsatı bulmuştum. Bunun yapay bir edebiyat eseri olmadığını gördüm. Bunu da hissetme için, örnek aldığı, fakat Ahmed Paşa'nın⁶ kendi eserinden düşük seviyede olan şiirini görünce anladım. Eğer şans beni bir kere daha Cem Sultan'ın izlerine götürdüyse, şimdi ise bu hoş rastlantıları bularak, bundan hoşlanmağa başladım. Böylece Tarquinia tarihinde efsanevî Dardano'yu görüyoruz. Truva şehrinin kurucusu sayılan Dardano'nun babası Zeus değil, Corito idi. Corito da eski Tarquinia'nın kurucusu idi ve Roma'dan daha eski bir kuruluş tarihine sahipti. Bu tarz bilgi Türk dünyasını bir çağrışım yapar. Çünkü uzun süre Avrupa'da Türklerin Teucrilerden yani Truvalılardan geldiklerine dair ısrarla duruldu. Truvalılar Yunanlılar tarafından yenilgiye uğratıldıkları için, şimdi onların torunları intikam almayı başarmışlardı.

Böylece benim Cem Sultan ile olan ilişkim bir tek Tarquinia'dan değil, fakat aynı zamanda Carretto ailesinin eski bir toprak beyi olan Bardineto'dan ileri geliyordu. Araştırmalarım esnasında vardığım kanaate göre, XVI. asır sonlarından itibaren benim ailem Carrettolar ile Del Carretto ailesi arasında bağlar vardı. Fabrizio del Carretto adlı kişi, cesur

⁴ Bayatlı Mahmud oğlu Hasan, *Câm-i Cem-Âyîn* şu kitabın içinde, *Osmanlı Tarihleri 5 kitap bir arada*, İstanbul 1941, s. 378.

⁵ İsmail Hikmet Ertaylan, *Sultan Cem*, İstanbul 1951, s. 137.

⁶ Ali Nihad Tarlan, *Ahmed Paşa Divanı*, İstanbul 1951, s. 171.

bir deniz gazisi olan Burak Reisi tutuklamaya kalkışmıştı. Bu zat, Ligurya topraklarından geçip, Fransa'da bulunan Cem Sultan ile görüşmeyi başarmış idi.⁷ Diğer taraftan, Bardinetto'da, San Nicoló adlı Şapel'de Cem Sultan döneminin freskleri bulunmaktadır. Bunlar arasında Santa Scolastica'nın bir canavarı yendiği tasviri vardır. Santa Scolastica, Montecassino denilen yerde San Benedetto adı verilen bir manastır yaptırmıştı. Burası 883 yılında, Garigliano taraflarında bir *Rıbat* yaptırmış olan mücahitler tarafından bir *cihat* sonucu ele geçirilmiş idi. Demek oluyor ki XV. asır sonunda bu canavar, eski dönemleri anımsatmakla birlikte, yaklaşan yeni tehlike, yani Osmanlıları sembolize etmeğe yaramaktaydı. Bütün bu çok sayıdaki uyuşma, beni hemen Cem Sultan hakkında her bulduğumu okuma hevesi içine itti. Okuduklarıma kendi yorumlarımı katıp notlar aldım. İlk önceleri yüksek derecede bilimsel bir araştırma plânladım ve bunu bir ihtisas dergisine vermek istedim. Fakat benim Cem ile ilişkim bir doğal bilimsel çalışma içinde gelişmiş değildi. Onun için böyle bitiremezdim.

Böylece notlardan 'ciddî' bir makale yerine, ilk aşamada bir biyografik roman doğdu. Henüz yayınlamadığım bu roman yerine Cem Sultan'ın ruhsal durumuna değinen bir küçük eseri: *Un Sultano Prigioniero del Papa* adı altında 1989 yılında Venedik'te neşrettim. Biyografinin ana başlığı *Tüccar ve İktidar*'dır. Hayalî bir tüccarın sahte bir el yazmasından başlayarak hayatın belirli düzeydeki gerçeklerine değinir. Bunların da aileleri, benimkiler gibi Tarquinia ve Bardinetto'dandır. Onlar da benim gördüğüm belgeleri incelediler. Kitabın sonunda uzun ve ciddî bir kaynakça bulunmaktadır.

Böylece konunun edebiyat yönünü bir tarafa bırakıp, Tarquinia Belediyesi Arşivi'nde bulunan ve Prof. Gianfranco Fiaccodori tarafından yazımı, tercümesi de öğrencisi Andrea Cuna tarafından yapılan belgelere dayalı bir makaleyi "inşallah" neşretmek istiyorum. Bu makalede, Cem Sultan'ın beklenmedik bir anda papalık topraklarına ani baskın yapma

⁷ V.L. Ménage, "The mission of an ottoman secret agent in France in 486," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1965. s.112-132 ve Şerafettin Turan, "Barak Reis'in Şehzade Cem mes'elesiyle ilgili olarak Savoie'ya gönderilmesi," *Belleten* XXVI (1962), s. 539-555.

işini hareket noktası alıp, bizim müşterek dünyamız olan Akdeniz'deki havayı aydınlığa kavuşturmak isterim.

Biraz özet vermek isterim: Cem Sultan, kardeşi II. Bayezid karşısında girdiği iktidar savaşını kaybettikten sonra Rodos adasında bulunan şövalyelerin başkanı, Üstad-ı Âzam d'Aubusson'un yanına sığındı. Bu teşkilât haçlı seferleri sırasında Kudüs şehrinde Ordine dei Cavalieri dell'Ospedale di San Giovanni Battista di Gerusalemme (Kudüs'deki vaftizci Aziz Yahya Hastahanesinin Şövalyeleri Teşkilâtı) adı ile kurulmuş idi ve Cem Sultan zamanında Rodos adasında hüküm sürüyorlardı.

Osmanlı Şehzadesi ile teşkilâtın Üstad-ı Âzâmı arasında varılan anlaşmaya göre, Cem Sultan Hristiyanların yardımı sayesinde, kaybettiği baba tahtını tekrar ele geçirecekti. Fakat sonraları, Cem Sultan'ın Savoia ve Fransa'da bulunduğu sıralarda, d'Aubusson Şehzadenin bahtlarına tek başına sahip olmak istedi. Mazeret olarak da kendi misafir/mahpusunun tehlikede bulunduğunu ve Hristiyan güçlerin Balkan yarımadasında müşterek bir güç meydana getiremeyeceğini öne sürerken, bunlar hiç de ihmal edilmeyecek bahanelerdi.

Bizim için ilgi çekici taraf, verilen söze ihanet edilmiş bulunmasıdır. Fakat Orta Çağ devrinin sonlarına doğru, hissiyat daha güçlü idi ve bizimkilerden daha katı ve değişken de olabilirdi. Onun için, şimdi değerlere göre hüküm veremeyiz. İlâhî güçlerden ve tarik-i dünya kavramından günlük çıkarılara yönelme eğilimi beliriyor ve bunlar arasında 'samimiyet' daha ağır bir değer kazanıyor. Özellikle Osmanlılara karşı düzenlenen son Haçlı Seferleri sırasında "haçı ele geçirme" yemini yapılıyor, fakat sonra unutulup, dünya işlerine dalınıp, bilinçsiz düşülen ve tenakuz veya bunalımlara aldırış edilmiyordu.

Şimdi üzerinde durduğumuz konuya gelecek olursak, temelde iki ana konu bulunmaktadır. Siyasî alanda Osmanlıların İtalya'ya artık saldırmayacağı belli idi. Böyle bir olayın gerçekleşmesi tanıdığımız dünyanın değişmesine yol açabilirdi. Diğer taraftan da en önemli husus şehzadenin ruhsal sarsıntısı içinde kendi kaderini arayıp da iktidara gelebilmesiydi.

1489 yılında Cem Sultan Fransa'dan ayrıldı. Kendisini Rodos adasından, Savua kralı Şarl'ın ülkesi Nis şehrine getiren gemi tekrar götürüyordu. Gemiye, şövalyelere bağlı iki küçük gemi refakat ediyordu.

Zamanın kötü koşulları tıpkı Rodos adasından gelen kötü hava gibi idi. Birçok maceralardan sonra Santo Stefano denilen limana ulaştılar. Bu limanın adı, Cem'in yanında olup da adını bilmediğimiz *Vakiât* yazarı tarafından Santis Tara diye adlandırıldı.⁸ Burada Filamarin adında bir eşkiya ile anlaşma zemini aradılar. Bu adamın adı Tarquihia kroniklerinde Filamarin tarzında yazılır. Altı *kadırğa* ile gelmişti. Geçen yüzyılın sonlarında, Piombino Arşivi'nde bulunan yazmalara dayanarak olayı inceleyen Licurgo Cappelletti, 1489 yılında Pianosa ve Elba (buranın adı *vakiât* adlı eserde Laraba imlâsı ile dir.) Sakinleri, İspanyol korsanlarının sürekli saldırıları altında idiler. Bunlardan Francesco Turriglia adındaki kişi Elba'ya saldırarak kadar ileri gitmişti. Ada sakinleri de bunun üzerine Piombino beyi Jacobo Appiani adlı kişiden yardım istediler. Bu zat ise malî bir bunalım içinde bulunduğundan dolayı istenen deniz yardımını yapacak durumda olmadığı için, Aragon ve Kastilya kralı Katolik Ferdinand'dan yardım istedi.⁹ "Kısa bir süre sonra İspanyol gemileri Piombina kanalına girdiler. Katolik kralının komutanlarından Don Bernardo di Villamarina adlı kişinin emrindeydiler. Şehrin yaşlı ileri gelenleri, kendilerini Francesco Turriglia denilen korsanın şerrinden kurtaran bu amirale makamına göre bir hediye vermek istediler. Piombino'dan karşıya çıkan Villamarina, hemen kral adına gelen bir emri tebliğ ederek Piombino'nun artık Turriglia tarafından rahatsız edilmeyeceği ve sularını terk edeceğini bildirdi. Aldığı esirleri de serbest bırakacaktı. Böylece Piombino'luların zararları da ödenmiş oluyordu. Buna karşılık bir bahşiş vereceklerdi." Bu amiral ise Osmanlılar tarafından ve Tarquinia'da 'korsan' veya 'haydut' diye adlandırılır. Böyle iki güçlü donanmanın iki aynı isimde amiralinin bulunması tuhaftır. Bununla beraber önceden de söylediğim üzere, bunu Tarquinia belgelerine göre açıklayacağım.

Biz ise şimdilik Tarquinia veya o sıralardaki adı olan Corneto şehrine dönelim. Çünkü antik devirlerdeki ismine yakın bir geçmişte tekrar

⁸ *Vakiât-ı Sultân Cem*, Ms.Flügel 1213. Cod.Mixt. 201 (Viyana Devlet Kütüphanesi) varak 20v. Bu metin hareketli olduğu için özel isimlerin okunmasını buradan yararlanıyorum. *Vakiât* adlı eserin bir de basılı nüshası bulunmaktadır, yayıncısı Mehmed Arif, İstanbul 1330, s. 20.

⁹ Licurgo Cappellett, *Storia dell città di Piombino*, Livorno 1897, s.118-120.

kavuştu. Orta Çağlar boyunca güçlü bir şehir-devlet olduğu için yakın komşuları ile ve bu arada Roma ile devamlı çatışma hâlinde idi. XIII. asırda Vitelleschi ailesi buraya hâkim oldu ve bu aileden, sonradan kardinallik makamına çıkan Giovanni Vitelleschi, Lazio yöresinin baronlarına karşı açılan savaşta Papa IV. Eugenio'nun komutanı oldu. Böyle, yerinde hizmetinden dolayı, Roma şehri Senato'su 12 Eylül 1436 günü Corneto şehri halkına tam olarak Roma şehri vatandaşlığı haklarını verdi. Hatırladığım kadarı ile dedem böyle bir şerefle çok övünürdü.

Corneto limanı Roma şehri için çok mühim idi.¹⁰ Buğday ambarları sayesinde de bölgenin en önemli şehri idi. *Vakiât* müellifi tarafından Gividavka denilen Civitavechia, ilk kurulduğu zaman Centum Cellae adını taşımaktaydı. İmparator Traianus zamanında yüz odalı bir saray yapıldığı için bu adı almıştı. Sonradan 813 yılında meydana gelen bir *cihat* esnasında tahrip oldu.¹¹ Şehrin sakinleri yeni bir Centum Cellae inşa ettiler ve halk buraya Cencelle dedi. Buranın sur vesaire kalıntıları halâ görünür ve tepelerde bulunur. Tehlikenin geçmesinden sonra şehir deniz kenarında gelişti ve adı da Civita Vecchia oldu. Yani bir Eski Şehir.

İşte Cem Sultan, artık 1458 yılından beri tam anlamı ile Papalığın hâkimiyeti altına giren bu şehre Villamarina'nın gemileriyle geldi. Papalar burayı epey canlandırmışlardı. XV. yüzyıl sonlarında, Şark yöresinde boyacılık da yapan Giovanni di Castro¹² adındaki adam, Tolfa dağlarında şap madenlerini buldu ve buradaki Allumieri şehrinin temelini attı. Böylece artık şark taraflarından şap ithalini engellediler ve madeni çıkarıcılar Civitavechia şehrinin zenginleşmesini sağlayıp şehir belediye yönetiminin Osmanlılara karşı yürütülen haçlı seferlerine daha fazla katkı yapmasını sağladılar. Gene bu sıralarda şark harplerine katılması için altı tane savaş

¹⁰ Giulio Silvestrelli, *Città castelli e terre della regione romana. Ricerche di storia medievale e moderna sin all'anno 1800* geliştirilmiş ikinci baskısı, P. Fedele'nin ön sözü ve M. Zocca tarafından yapılan güncelleştirme ve eklerle, Roma 1970, c.1 s. 9-12, 17-18.

¹¹ Michele Amari, *Storia dei musulmani di Sicilia*, II baskısı, hazırlayan C. A. Nallino, c.1 Catania 1933, s. 354-355.

¹² Minigstero della Marina, *Monografia Storica dei porti dell'antichità nella penisola italiana*, Roma 1905, s. 247-248.

gemisi inşasına girişilmişti. XVI. yüzyılda, Bramante tarafından hazırlanan plânlara üzerine Michelangelo buranın kalesini inşa etti. XVII. asırda ise Bernini modern bir tersane kurdu. Bu inşaat İkinci Dünya Savaşı sırasında şehrin bir kısmı ile birlikte tahrip oldu.

Vakiât yazarı, Cem Sultan'ın 4 Mart 1489 günü Roma şehrine ulaştığını yazar. Fakat bu tarih gerçekte Civitavecchia şehrine ulaşma günüdür. Hatta Tarquinia Corneto vesikalarında anlaşıldığı kadarı ile Cem Sultan 5 Mart günü henüz bu şehre varmamıştı. O sıralarda Civitavecchia şehri böyle mühim ve kalabalık bir heyeti karşılayacak düzeyde değildi. Corneto bölgenin en zengin şehri olduğundan dolayı Cibo'lar hemşehrilerine başvurdular.

Cenova şehrinde olan Papa VIII. Innocenzo, Cibo ailesinden birisi idi. Dinsel görevlere başlamadan evvel evlenip çok sayıda çocuk ve torun sahibi olduğu için, bunlardan Leonardo ve Lodovico Cibo adındakileri Corneto belediyesinin isteği üzerine komiser olarak gönderdi. Belde o sıralarda güç durumdaydı. Çok sayıda göçler sonucu, kent içinde toplum durumu âdeta patlama noktasına gelmiş bulunuyordu.

1484 yılında Osmanlı ordusunun önünden kaçan çok sayıda Arnavut buraya geldi yerleşti ve ertesi yıl da Korsika adasından kalkıp gelenler arasında bir veba salgını patlak vermişti. Korsika asıllılar çok iyi birer savaşçı karakterlerine sahip oldukları için, bölgedeki çok sayıda güçler tarafından kendi iç savaşları için tutulurlardı. Bu arada Korsikalılar da kendi aralarında gruplar meydana getirip muhtelif suç eylemlerine katılırlardı. Bu kusurlarından dolayı da tam Sultan Cem'in oraya geldiği bir sırada Papalık topraklarından kovulmuşlardı. Ertesi yıl da göreve çağrılanların cinayet suçlusu olmama şartı konmuştu.

Gene aynı yıl esnasında Marta ve Mignone adındaki nehirler de taşıdı. Corneto halkı ise limandaki surların tamiri için adama gereksinme duyarken Papalığa asker yollamaktan geri durmadı. O sıralarda İtalya'da arkeolojiye karşı bir ilgi uyanmaya başlamıştı. Corneto havalisinde ise yeni Etrüsk devri mezarları ortaya çıkmaya başlamıştı. Fakat bu ilgi henüz başlangıç noktasında olduğu için, mezarlardan çıkarılan altınların, taşkinden zarar gören köprülerin tamirine sarf edilmesi uygun görüldü.¹³

¹³ Mutio Polidori, aynı eser, s. 272, 282-284.

Hristiyan deniz korsanlarının da Tireniyen Denizi'nde görülmeleri konuları kolaylaştırmadı. Corneto beldesinde hayat denizden çok kara tarafında gelişti. Bundan dolayı da Villamarina gibi güçlü denizcilerin yakınlarına geldiği zaman halkın neden büyük bir hasretle bakındığı anlaşılır. Diğer taraftan dikkati çeken husus, Villamarina denilen denizcinin kuzeyden geldiği zaman Corneto limanına uğradıktan sonra Civitavecchia tarafına doğru gidişidir. Belki önceden Corneto sakinleri ile de dostça olmayan bir ilişki içinde idi.

Cem Sultan'ın buraya gelmesinden çok kısa bir süre sonra da Elba denizinde, bir kara devletine ait denizcilerin buralarda görülmesi tuhaf bir hava yarattı. Bunlar Milano şehrinde egemen olan Sforza ailesine bağlı olup bunların bayrağını taşımakta idiler. Moro takma adı ile tanınan Lodovico Sforza, o sıralarda Milano tahtında idi. Hemen yaptığı bir açıklamada bu iş için izin vermediğini belirterek, dost bir ülkeye zarar vermelerine razı olmadığını bildirdi. Hemen kendisine bağlı gemileri yollayıp Elba adasının kurtarılmasını sağladı, kuşatmayı kaldırdı.

5 Mart 1489 günü Corneto Şehri Umum Konseyi, "Türk'ün İtalya'ya Gelişi" başlığı ile şu bilgiyi verdi (burada Andrea Cuna tarafından verilen metni ve çeviriyi koyuyorum):

"Kâfir Türk'ün kardeşi Cem, Villamarina'nın gemisinde, papanın emri üzerine Civitavecchia şehrine giderken buraya uğrayacağı için Corneto Belediyesi değirmeninde bir miktar un çıkarılmasına dair sayın Ser Vincenzo Crispi yörenin Gümrük amirine bir mektup yolladı. Geminin içinde mezkûr Türk'den başka, aralarında Rodos'lu askerlerin de bulunduğu dört yüzden fazla refakatçi bulunuyordu. Böyle bir grubu iyice ağırlayabilmek için, ayrıca elli yatak daha tedarik edilmesini istediler."

Fakat uğranılan malî zorluklar, yapılacak masrafların sonradan ödenip ödenemeyeceğine dair ileri sürülen tereddütler yüzünden, istenen yardımlar yapılamadı.

Yasaların uygulanması günümüzde olduğu gibi o devirlerde de bürokrasi tarafından yürütüldüğü için, merkezî hükûmet tarafından verilen emirler çoğu kere çıkarlar yüzünden suiistimal edilirdi. Osmanlı tarihi içinde de *Timar* sisteminin çöküşü büyük değişime yol açmış idi. Aynı ters uygulama papalığa bağlı bir yerde de görülür ki, 7 Mart tarihli gizli Konsey

Defteri'nde de görüldüğü üzere, papalık komiserleri Cem Sultan ile adamlarına karşı yapılacak ihmalin çok ağır bir cezaya çarptırılacağını bildirdiler. İsteklerinin, gecikmeli de olsa muhakkak yerine getirilmesi tembihinde bulundular. Belki de Villamarina'nın Civitavecchia şehrinde bulunması Corneto'luları böyle bir isteği yerine getirmede isteksizliğe sevk etti.

Halbuki Türklerin papalık topraklarında bulunmaları o zaman için de hiç beklenmedik bir olay değildi. Papa olan VI. Sisto, yeni bir Haçlı Seferi plânlamaya giriştiği an, 1472 yılında büyük düşünür Trabzon'lu Bessarione'yi Fransa'ya Marco Barbo adlı kişiyi Almanya'ya, sonradan VI. Alessandro adı ile makamına geçecek olan Rodrigo Borgia'yı da İspanya'ya gönderdi. Avrupa ülkeleri o sıralarda çok ağır iç ve dış sorunlar ile yoğun buldukları için bu girişime hiç de ilgi göstermediler. Diğer taraftan da hem şark hem de garp âlemlerinde sabit tutumlar eksik değildi. Hristiyanlar bir haçlı girişimi için kendi iç kavgalarını bir kenara koyma fedakârlığında bulunmazlar iken, gazilik kavramının son temsilcisi sayılan Osmanlıların cihat girişimini desteklemek için müslümanlar hiçbir şeyden feragat etmezlerdi. Mamafih böyle bir düşmanca ortama rağmen, Akdeniz'de birliği sağlayan bir kültür yakınlığından söz edebiliriz. Orta Çağ dönemi Roma'sı hakkında çok güzel ve abidevî bir eser kaleme almış olan Gregoroius şu satırları sıralamıştı:¹⁴

“.....1472 yılında harekete geçebilmek için yalnızca Venedik Cumhuriyeti, Napoli krallığı ve papalık müşterek bir donanma meydana getirmişlerdi. Papalık gemileri aynı zamanda Brindisi limanına da yönelmişlerdi. Dört gemi Tiber nehrine girip San Paola taraflarına kadar ulaştılar. 28 Mayıs günü Papa Sisto, San Pietro meydanında onların alemi takdis etti ve amiral olarak da Kardinal Carafa'yı seçti. Fevkalâde bir insan ve teoloji ilmi ile hem dinî hem lâdinî hukuk alanlarında yetenekli bir mütehassis olan bu zat denizcilik konularında elbette ki yetenekli değildi. Büyük bir dinî alay ile limana gelen papa, amirallik gemisine çıktı ve donanmayı takdis etti. Carafa yönetimi altında denize açılan donanma ile ne kendisi ne de Venedikliler şark savaşında çok başarı elde edebildiler.

¹⁴ Ferdinando Gregorovius, *Storia della città di Roma nel medioevo*, cilt 3, Roma 1901, s. 835-836.

Kardinal bu seferden, ertesi yılın ocak ayında döndü ve Roma'ya bir zafer alayı ile girmek için, on iki deve üzerine oturtulmuş yirmi beş Türk tutsağını teşhir ettirdi. Bu tarihten sonra Roma şehrinde Türklerin sayısı çoğalmaya başladı ve şehrin görünüşüne yeni bir çehre vermeğe başladılar.”

Cem Sultan'ın gelişi ise, kendi içindeki çok sayıdaki siyasî entrikalar yüzünden büyük bir değişiklik arz etmekte idi. Şehzadeye sahip çıkmak için Hristiyan güçler arasında çekişmeler meydana geldi ve en sonunda papalığa teslim etmekle bir orta yol buldular. Bunu haber alan Rodos Şövalyelerinin Üstâd-ı Âzâm'ı d' Aubusson, konuk/mahkûmunun iyice elinden kaçtığına tanık oldu. Bununla beraber durumu bilen papa, onu Sant'Andriano ünvanı ile kardinallik makamına yükseltti.

Vakîât tarafından verilen bilgiye göre, papa, oğlu Francesco ile bir Kardinali Cem Sultan'a yolladı.¹⁵ Kardinalin esas adı Jean Balue idi. Albano piskoposu olan bu kişi şövalyelerin Roma'daki işlerini takip ederdi. Beraberinde bulunan Cosenza şehri Arşövek'i Niccoló-Bucciardo-Cibo adlı kişi Türkçe bilirdi. Cem Sultan ile 10 Mart günü Civitavecchia şehrinde görüştüler. Gerekli at ve parayı da getirmişlerdi. Bu atlar Corneto şehrine yiyecek bulunmasını sağlamak için gönderilenler idi ve para da dört yüz altın idi.

12 Mart günü Roma'ya gitmek için yola çıktılar ve eski Aurelia yolunu izlediler. Bugün 72 kilometre mesafesi olan yolu günümüz Romalıları denize gitmek için yaz mevsiminin her pazar günü doldururlar. Fakat o sıralarda bu yolu atla katetmek gerçekten zor bir işti. Roma'ya giden gruplar zaman zaman haydutların baskınlarına maruz kalır ve güçlü beyler çok defa büyük miktarlarda muhafızlarla yola çıkarlardı. Elbette ki bir papa, misyonu güçlü ve kalabalık olacaktı. Fakat çöken yorgunluk ve tedirginlik yüzünden, papanın oğullarından birisinin şatosuna girip dinlenmeye karar verdiler.

Celani bu olaya yanlış deyip Burckard anılarını yayınlarken böyle bir not koyar.¹⁶ Thuasne tarafından verilen metni düzeltilmiş olur. Fakat Celani

¹⁵ *Vakîât* yazma 20v. basılı metin s. 21.

¹⁶ Giovanni Burckard, *Liber Notarum ab anno MCCCCLXXXIII usque ad annum MDVI*, yayıncısı E. Celani, seri adı: *Rerum Italicarum Scriptores*, yeni seri XXXII, cilt 1, Città del Castello, 1907-1910 s. 254, nu.: 1.

bir tek Sadeddin'in *Tacütte-vârih* adlı eserini bildiği için bunun bir görgü tanığı olan *vakiât*'ın haberini bilemezdi. Papalık şapelinin merasiminin düzenleyicisi olan bu Burckard'ın bilgisinden daha iyidir.

Halbuki haber doğrudu. Burckard ile bir tenakuz yoktur:

O dönemin seyahati esnasında ilk önemli etap, Caere denilen Cervetari idi. Hâlâ en güzel Etrüks şehirlerinden biri olan bu merkezde, bu esrarengiz topluluğun en güzel nekropollerinden biri bulunmaktadır. Cevetari şatosu da kısa bir süre evvel papanın oğlu Franceschetto Cibo tarafından satın alınmış idi. *Vakiât* burada Civitavecchia denilen yere geldiğini yazmakla yanılmıştır. Franceschetto o sıralarda Floransa Duca'sı Lorenzo dei Medici ile Clarice Orsini'nin kızı Maddalena ile evlendiğinden dolayı, iki güçlü aile papalık makamına çok yaklaşmışlardı.

Şövalyeler üzerine bir tarih kaleme almış olan Giacomo Bosio, bu dönemin tarihini Cem Sultan ile Rodos adasında tanışmış ve onu tasvir etmiş olan Caoursin adlı kişiden almakla beraber birtakım yanlışlar yapmıştır.¹⁷ Civitavecchia denilen yere gelişi şöyle anlatır: "1489 yılının 6 Mart günü buraya gelen şehzade (Cem Sultan) atından indi ve karşılamaya gelen papanın akrabası Leonardo Cibo ile selâmlaştı. Çok iyi karşılandı. Papa emir vererek Civita Vecchia şatosunu Leonardo'ya tahsis ettirdi, Frá Guido de Blanchefort adlı kişiye de emir verip Cem ile iyi geçinmesini istedi ve papa akrabalarından Kardinal d' Anguoi ve Francesco Cibo'yu göndererek Cem'i karşılamalarını istedi. Roma şehrinin on iki kilometre kadar uzağında karşıladılar. Papa adına selâmladıktan sonra Roma surları civarına kadar refakat ettiler. Papalık süvari kuvvetleri komutanı Domenico Dario gelenleri karşıladı. Şehrin ileri gelenlerinden de çok sayıda kişi bulunuyordu. Selâm faslı tamamlandıktan sonra San Sebastiano kapısı denilen yere beraberce geldiler. Bu sırada 13 Mart günü idi. Parlak bir alayla Roma şehrine girdiler."

Cervetari ile Roma arasındaki yol elbetteki iyi bir kontrol altında bulunuyordu, fakat gene de emniyet açısından Cervetari şehrinin beyi Franceshitto bizzat gidip de emniyet işiyle ilgilenmişti. Bu olay ile ilgili

¹⁷ Iacomo Bosio, *Dell'Istoria della Sacra Religione et Illustrissima Militia di S. Giovanni Gerosolimitano*, I. Baudoin tarafından gözden geçirilen ikinci baskı, Roma 1643, s. 504.

olarak *Vakiât*'ın adı bilinmeyen müellifinden sonra bizzat tanık olan Burckard daha dikkatli bir bilgi verir. Merasimi organize etmekle yükümlü bu kişi, girişin Porto Portuense denilen yerde yapıldığını yazar. Şimdi, Porta Portese denilen yerin biraz ilersinde olan bu kapıya yakın bir yerde Roma'nın en meşhur pazarı bulunmaktadır. Eski kitap, eşya, mal ve kullanılmış elbiselerin satıldığı bu pazarda, bu satırların yazarının da başından geçtiği gibi umulmadık şeylerle karşılaşılır. Şemseddin Sami Fraşerî'nin 1322/1905 tarihinde İstanbul'da basılan *Dictionnaire Français-Turc*, adlı kitabı ki İtalya için çok hayret verici bir şeyi burada ele geçirmiştik.

Roma'ya dört yüz kişiyi eşyaları ile birlikte getirecek kadar yeterli at bulmanın o zamanki Roma için zor olduğunu daha önce söylemiştim. Bunlar için en doğal yol deniz idi. Tiber nehrinden Porta Portuense denilen yere kadar gelinip, Ripa Grande denilen yerdeki nehir limanına gelinebilirdi. Cem Sultan için nehir yolundan geldi diyen Stefano Inpessura adlı kişinin neden yanıldığı anlaşılıyor.¹⁸

Halbuki kortej Porta Portese denilen yerin dışında durdu. Cem Sultan kendisine papa tarafından yollanan beyaz bir küheylâna binmişti. Sağında Francasco Cibo, solunda Üstad-ı Âzam'ın yeğeni Guy de Blanchefort vardı. Bu adam, Cem Sultan'ı bütün batı âlemindeki hareketlerinde kontrol etmişti. Bundan dolayı da şövalyeler tarafından Alvernia priör'ü tayin edilmişti. Bu adamın yanında, Turcopliero ünvanı ile tanınan İngiliz John Kendall adlı birisi de vardı. İngiltere lisanı diye tanınan kulenin yöneticisi olan bu kişi, çok güçlü hafif silâh muharıpleri olan Türklere kurulu Torcopoli denilen teşkilâtı meydana getirmişti. Kendi silâh, ok ve becerilerini kullanarak ağır silâh kullanan muharıpleri bile yenecek güçte bulunuyorlardı. Kortej o sırada duruyordu. Bir esrarlı etiket meselesi yüzünden Mısır Sultanı Kayıtbay'ın elçisi atını ileri sürdü ve beraberindeki adamlarından on kişi de ok bulunmayan yayları ellerinde ilerlediler. Alvernia Priörü ile Turcopliero hemen ileri çıkıp daha fazla ilerlememelerini istediler. Franceschetto Cibo duruma müdahale ederek Mısırlıların silâhlarını bırakmalarını ve bu şekilde dindaşları olan Şehzade'yi onurlandırmalarını istedi.

¹⁸ Stefano Infessura, *Diario della città di Roma*, yayına hazırlayan O. Tommassini, Roma 1870, s. 241.

Bu sırada tuhaf bir gösteri yapıldı.¹⁹ Mısır elçisi bir pandomim oyuncusu gibi diz çöktü, namaz kılar gibi yaptı ve sonra da Osmanlı şehzadesine yanaşıp ayağı ile dizini öptü. Şehzade ise elçinin boynuna elini değdirdi ve elçi bu kere elbisenin eteğini öpüp büyük bir vecd ile ağlar göründü. Cem Sultan'ın adamlarından biri gidip elçinin diğer adamlarını selâmladı. Bu kere daha basit bir ihtiram töreni yapıldı.

Bugünün adamı Burckard tarafından kaleme alınan Lâtince metni okuduğu zaman uzun ve tuhaf bir merasim der. Halbuki çok anlamlı tören idi. Her türlü düşmanca ilişkilere rağmen bir Hristiyan toprağında hatta kalbinde, Mısırlılar Osmanlı Devleti'nin önemini tanıdıklarını ispat etmiş bulunuyorlardı.

Cem Sultan ve bütün kortej topluca Roma şehrine girdiler. Burada her bir kardinal adına hoş geldiniz denildi. Fakat bütün yüksek rütbeli din adamları mevcut değildi. Bu da Vatikan'ın çok eski ve esrarengiz bir etiketinden ileri gelir ki Burckard sırlarını ihsas eder. İlk karşılama sırasında din adamları hazır bulunamazlardı. Belki çoğu merak saikasıyla topluluk arasına karışmış bulunuyordu.

Bu arada ince bir de diplomatik jest mevcut idi. Zira, Guy de Blanchefort kendisini Fransa Kralı'nın elçisi ve Cem Sultan'ın korunmasından tek sorumlu olarak gördüğü için hiçbir elçiye geliş izni verdirtmedi. Böylece başta Venedik Cumhuriyeti ve Napoli Krallığı'nın elçileri olmak üzere bütün diğer devlet temsilcileri aşağılanmış oldu. Blanchefort bir tek Roma Senatörü'ne gelmesi için izin verdi ve sonra tekrar hazırlanan kortej büyük bir hayranlık uyandıran olayı bekleyenlere doğru yürüdü: Osmanlı ailesinden bir kişi, Hristiyanlığın kalbi ve papanın otoritesinin merkezî bir yerinde pek çok başka gücün istememesine karşın papanın koruyuculuğu altında bulunuyordu.

Kortejin (IV) başında ilk sırada kardinal ailelerinin süvarileri bulunurken sonradan da sıra ile Fransa milisleri ki Cem Sultan'a eşlik ediyorlardı, Roma'lı milisler, Kayıtbay'ın elçisi ile birlikte on Osmanlı milisi, papanın silâhtarları, Roma şehri Senatörü Emilio Parisiano da Ascoli ile sair soylu kişiler, silâh yamakçıları, Fransa Kralının münadisi Rosillan ve Burckard ve bunun da yanında tercüman ile protokol mensupları bulunuyordu. Bütün

¹⁹ G. Burckard, aynı eser, s. 256.

bu kişilerden sonra Cem Sultan, bir tarafında Franceschetto öbür yanında Blanchefort olduğu hâlde ilerlerken arkasında Turcopoliero'lar, ileri gelen dört Osmanlı ve en son papanın şahsî odalıkları vardı.

Bütün bu tasviri yapılan resmî kortejin en arkasında, hiçbir düzeni olmadan, hiçbir ayine katılmamış din adamları, şövalyelerin silâhlarını taşıyanlar ve daha en dip tarafında yayan gelen avam kısmı vardı.

Kortej, San Pietro meydanında girmek için Roma içlerinden geçerken iki defa Tiber nehrini geçmek zorunda kaldı. Bir keresinde, kıyıya iki eski köprü ile bağlı olan Isola Tiberina (V) denilen yerden geçti. Romalılar zamanında gemiye benzetilen bu adayı, tıbbın koruyucusu Esculapius'a armağan eden Romalılardan sonra Hristiyanlık devrinde San Bartolomeo adlı bir kilise eski mabedin temelleri üzerine yapılmıştı.

Bu anılan kilisenin İslâm dünyası ile bir ilgisi bulunmakla beraber Cem Sultan'a haber verilmedi. Fatımîler zamanında bir bronz kap içerisinde kaçırılan azize ait kemikler bu kiliseye armağan edilmişti. Halen bu kilisede muhafaza edilen kemikler bir süre önce hırsızlar tarafından çalınmakla beraber kilise papazının zamanında müdahale edip de satın alacak müze ve meraklıları hemen haberdar etmesi üzerine hırsızlar tekrar iade ettiler. Cem Sultan geldiği sırada bu kilisede çok kıymetli İslâmî eserler bulunmaktaydı. En kutsal yerlerde muhafaza edilmekteydiler.

Cem Sultan nehri geçtikten sonra, Musevilerin yoğun bir şekilde ikamet ettikleri Platea Judeorum denilen yere götürüldü ve oradan da Sant'Angelo köprüsünün bulunduğu yere giden yola giren Campo de' Fiori denilen yere ulaştırıldı. Burada Roma'da Orta Çağ'dan Rönesans dönemine geçişi belirleyen hafif değişiklikler göze çarpmakta idi. Âdetâ bir kale görünümünde yapılan Roma evlerinin alt tarafındaki geçitlerde (VI) dükkânlar ile insanların alışveriş yapacakları yer bulunurken, şimdi belirmeye başlayan mimarî akım içinde insanı bir mikroccsmos (küçük dünya) olarak gören şuur sayesinde insan varlığı tek bir merkez hâline gelmeye başlıyordu.

Uzun bir yolu geçen kortej, Tiber nehrini bir daha geçerek Sant'Angelo kalesine ulaştı (VII). İmparator Adrianus tarafından yaptırılan bir Anıtkabir idi. Bu sırada da Cem Sultan'ın âlemi ile ilgili bir gelişme daha kendisini gösterdi. Masalların anlattığına göre, kalenin en üst tarafında bir heykeli

bulunan baş meleklerden Michele, 590 yılında gelip çok ağır hasara yol açan veba salgınının bittiğini haber vermişti. O sırada papa olan Gregorius Magnus, İstanbul'un hamisi sayılan Hazret-i Meryem'in resmi olan meşhur Hodigitriayı'nun kıymetli bir suretini koydurtmuştu. Bu suret, bütün Orta Çağ boyunca en kıymetli Meryem tasvirlerinden biri olarak sayılıyordu. Fakat, şimdi burada son İstanbul lâtin İmparatoru tarafından getirilip, İstanbul'un 1453 yılında Türklerin eline geçmesi üzerine kayıp sayılan tasvirin aslının bulunduğu söylenebilir.²⁰

Bununla beraber fazla bir konuşmaya tutulmayan Cem Sultan, San Pietro kilisesinin yanı başında bulunan Apostolici sarayına götürüldü (VIII-IX-X-XI-XII). 14 Mart günü de papa ile yapılacak olan karşılaşmanın hazırlıklarına geçildi. Çok vesveseli olan Romalı yardımcıları, şehzadenin papayı nasıl bir davranış ile karşılayacağı konusunda hep kaygıya düşüp durdular. Önce elini yere değdirip sonra da öpmesini istediler. Bunu da beğenmez ise Hristiyanların yaptığı gibi papanın ayağını öpmesini istediler. Fakat Cem Sultan yapılan bütün bu önerileri reddederek haksız bir şekilde tutuklu bulunduğu bu ortamda bir tek Allah'ın inayetine sığındığını ve bir insan olan papaya aşırı saygınlık göstermeyeceğini söyledi. Bunları duyan papa, adamlarının hayret dolu bakışları arasında Osmanlı şehzadesini istediği gibi hareket etmek hususunda rahat bırakacağını söyledi.

Çok tantanalı yapılan kabul töreni esnasında Cem Sultan'ın yanında Blanchefort, Franceschetto Cibo ve Fransa kralının temsilcisi Monsenyör-de Faucan bulunuyordu. Arkalarında silâhlı adamları ile on dört Osmanlı adamı yürüyordu.

Porta Portuenso denilen yere varıldığı zaman grup başının kim olduğunun belirsizliği anlaşıldı ve hemen bir tartışma çıktı. Halbuki birçok değişik özelliklerin birden uygulandığını çok az kimse fark etti ve kültürel gerçeğin de halklar arasında belirli bir sulh varlığından geçtiği henüz o zaman keşfedilmediği için ortada kaldı.

Cem Sultan o sırada hafifçe başını eğdi ise de hiçbir şekilde farkedilecek durum değildi. Ağır ağır papalık tahtının bulunduğu yere ulaşmak için merdiven basamaklarını çıkmağa başladı. Papa da ayağa

²⁰ Margherita Guarducci, *La più antica icone di Maria. Un prodigioso vincolo fra Oriente e Occidente*, Roma 1989.

kalktığı için kucaklaştılar. Bir aralık sağ kolunun omuza yakın kısmını öptüğü görüldü. Burckard bu hassas görüşmeyi tasvir eder²¹ ve özel notlara göre hazırladığı bu bölümü, Cem Sultan'ın, yapılan teklifleri reddetmekle belirli bir onur mücadelesi yaparken, yaşlı bir kişiye de hürmet etmekten geri durmadığını da göstermiş bulunmaktadır. Bunun bir de Sigismondo de' Conti'ye göre bir anlatımı bulunmaktadır. Buna göre Zizim başını hafifçe eğip, yüzünü sağa çevirip de Papa karşısında eğilirken o da sağ omuzunu öper.

Cem Sultan sonradan tercümanını çağırır ve buraya gelip de papa ile karşılaşmaktan mutluluk duyduğunu söyler. Papa da karşılık olarak kendisinin daha iyi korunması için Roma'ya gelmesinden memnun olduğunu yanıtlar. Artık her şey çok iyi düzenlendiğinden hiçbir korkusu olmamalıdır.”

Cem Sultan Roma'ya ilk geldiği günlerde Vatikan'ın bahçelerinde veyahut daha doğru olarak o zaman için bostan diyeceğimiz yerlerinde dolaştı ve çok kimse kendisi ile görüşüp tanışmak istediği için adına tertiplenen ziyafetlere katıldı. Papa ve kardinaller ile olan görüşmeler devam etmekle beraber bu görüşmelerde neler konuşulduğu, olayı rapor edenler tarafından gizlendiğini görmekteyiz. *Vakûat* yazarı da bir sözlü görüşmeyi bile anlatırken der ki, bu husus VIII Innocenzo adlı papanın halim selim karakterine hiç de uygun düşmez.

Peki de Cem Sultan o sırada ne durumda idi? Bunu Rodos adasında tanıyan Caoursin'in meşhur tasviri bulunmaktadır. Bu tanışmadan sonra müteakip şansı doğdu. Roma'ya geldiği sırada otuz yaşlarında olan Cem Sultan daha yaşlı gösteriyordu. Artık şişmanlamaya başlayan bir vücudu vardı. Yemeği çok sever ve hatta yemeği yutardı. Bugünkü anlamda da her gün spor yapar ve her zaman harp sanatındaki ustalığı ile birlikte yüzücü olduğunu da ispat edebilirdi. Fakat Fransa'da iken uzun süre hastalanmış ve bir firar olayından sonra da hala adını taşıyan Büyük Kule'ye hapsolünmüştü.

Böylece bir taraftan hareketsizlik ve bir taraftan da inançsızlık, gereğinden fazla göstermesine sebep oluyordu. Çok kimseler kendisini babasına benzetirlerdi. Bunlara göre Fatih Sultan Mehmed'in korkulacak

²¹ G. Burckarda, aynı eser, s. 258.

bir siması vardı. Sigismondo de'Conti şöyle der:²² Zizimi 35 yaşındadır. Normal görünüşlü, uzun yüzlü, teni de zeytin rengidir. Sivri burunlu, ucu nokta gibi, gözleri mavidir. Sol gözü şaşı gibidir ve hep titrer. Gaddar ve sebatsız olduğu da böyle anlaşılır.”

Bir düşmanda gaddarlık alâmetlerini gösteren işaretlerin bulunması yararlıdır. Bugünkü kültür ortamında daha başka bir şey söyleyip, bir davranış veya basit bir görünüm sık sık fena diye tanımlanmasına yol açmaktadır. Her devirde ve yerde bu böyle olmaktadır. Şimdi yirmi birinci yüzyıla girmekte olan dünyanızda, gelecekte güzel olan şeylerin kültürde, halklarda, dillerde meydana gelmiş farklılık ve değişikliklerden kaynaklandığını öğrenmemiz gerekecek.

O sıralarda çok büyük bir muharrir olup da Vatikan'da çalışmakta olan Mantegna gibi çok büyük bir yazar bile Cem Sultan'ı anlamamıştı. Farklılıktan kaynaklanıyordu. Mantova şehrinin başkanı olan Gonzaga ailesinden II. Bayezid'in dostu II Francesco'ya yolladığı bir mektubunda Cem için alaylı bir şekilde bahsederken öyle ima dolu satırlar kullanır ki anlamaya imkân yoktur. Mantegna'nın mektubunu Fransızcaya çeviren Thuasne bile burada ne demek istendiğini anlamamıştı. Şimdi bunu günümüz diline daha iyi uyarlamak istiyorum.²³

“Türk Sultanı'nın kardeşi buradaki sarayda çok iyi bakılmaktadır. Efendimiz onu meşgul etmek için epey meşgale bulmakta ve bazen ava göndermektedir. Şarkı ve benzer şeyler de dinlettirir. Çok defa yeni saraya gelip yemek yer. Ben bu sıralarda burayı resimliyordum. Bir barbar olarak görünecek her şeyi mevcuttur. Papanın karşısında bir mağrur tavır takınıyor. Başından sarığı hiç çıkarmıyor. Karşısındakiler de kendi şapkalarını çıkarmazlar. Günde beş defa yemek yer ve hemen uyur. Yemeklerden evvel şekerli su içer. Yediği zaman âdeta cam zangırtısı çıkar. Hassas hayatı da bir arpa tanesi değil, fakat bir Venedik fıçısı gibidir. Gözü âdeta bir hedef arar durumdadır, daima kapalı tutar ve açtığı zaman Frá Raffaele benzer. Üstad-ı Âzam geçimini sağlar görünür ise de hiçbir

²² Sigismondo dei Conti'da foligno, *Le storie de 'suoi tempi dal 1475 al 1510*, cilt I, Roma 1883, s. 325.

²³ G. G. Bottari, *raccolta di lettere sulla pittura, scultura e architettura*, cilt VIII, Milano 1825.

şeyi yoktur. Bir fil gibi yürüyüşü var. Yakınları iyi ata bindiğini söylerler. Ben ise bindiğini görmediğim için bir hüküm veremem.

Çok vesveseli olan bu adam dört yakınını öldürmüştür. Ölüm üzerine anlattıklarına göre, vurduğundan sonra dört saat kimseyi yanına yanaştırmamış. Bu günlerde bir tercümanımı çok dövdü. Tedavi için nehrin kıyısına götürüp yıkadıktan sonra hayata döndürdüler. Baccus (içki tanrısı) galiba onu sık sık ziyaret ediyordu. Sonuç olarak adamlarının korktuğu birisi idi. Hesap işlerinden çok az anlar. Yaşamı kendine göredir. Elbise ile uyur. Oturduğu zaman ayaklarını çok iyi yanlamasına tutar. Başındaki sarık 2 veya 3 metre kadar bir ipek muslindir ve içinde âdeti bir şey sakladığı izlenimini verir. Onu görünce bir tablosunu ekselânslarına yollamak isterim. Belki şimdi bile bir tablosunu yapabilirim, fakat fizyonomisini tam olarak tespit edemedim. Çünkü yüzünü sık sık değiştirir; âdeti bir âşık adam gibi sallar. Bundan dolayı da simasını tam çizmeye imkân yoktur. Sonuç olarak siması korkunçtur ve Baccus ziyaret ettiği zaman daha iyi görünür.

Ekselânsları bir gülünç ve dostluk dolu tarzda yazdığı mektup ile sizi daha fazla rahatsız etmek istemem. Belki biraz fazla samimi yazdım ki beni bağışlayınız.

Papalık Yeni Saray (Palazzo Nuovo)'dan 15 Haziran 1489.

Markinin Cem Sultan'ın siması ile ilgili birçok gizli sebeplerden ileri gelir.²⁴ Böylece şehzadenin simasını bir kiralık katile göstererek, güçlü dostu Bayezid için bir iyilik düşünebilirdi.

Bununla beraber Mantegna'nın mantıksızlığı gayet yaygın bir şeydi. Cem Sultan, Roma'yı dolaştığı sırada fakirlere sadaka verdiği için Hristiyanlığı kabul ettiğine dair halk arasında bir rivayet yayıldı. Bu sırada Cem Sultan Roma şehrini dolaşıp da sadaka verir ise de, eğlencelere katılması yanında, İspanya'daki son İslâm kalesi Gırnata şehrinin Hristiyanlar tarafından ele geçirilmesi için tertiplenen şenliklere de katılması elbette beklenemezdi.

²⁴ H. J. Kissling, "Francesco II Gonzaga ed il Sultano Bayezid II" *Archivio Storico Italiano*, cilt 125 (1967) s. 34-68. (çevirenin eki: bu kıymetli makale dilimize çevrilmiştir." Sultan Bayezid II ve Francesco Gonzaga II," *Türkiyat Mecmuası XV* (1968) s. 47-73.

1492 yılı idi ve Kristof Kolomb'un Amerika kıtasını keşfetmesi ve İspanya'nın tekrar Hristiyanlar'ın eline geçmesi ile ilgili mucizelerin gerçekleştiği bu olaylarla kutlama şenlikleri Piazza Navona denilen meydanda yapıldı. Romalılar devrinde yapılan Circo Agonale denilen havuzda, deniz savaşları yapılırdı.

Sembolik sahnede katolik kralların zaferleri temsil edilirken zincire vurulmuş kişiler de mağlup Müslümanları temsil ederlerdi.

Cem Sultan'ın bununla ilgili şiiri şöyledir:

Câm-ı Cem nûş eyle îy Cem bu Freng-istândur
Her kulun başına yazılan gelür devrândur...

Şimdiye kadar bu beytin Nice şehrine geldikten sonra yazıldığı üzerinde durulmuştur. Halbuki şehzade burada dindaşlarının zincire vurulduklarını görmüştü, onun için peygambere kimler için niyazda bulunacaktır?

Şol yiğitler kim Fireng'te bend ile zindândur.

Bu mısradaki, Gırnata şehrinin Hristiyanlar'ın eline geçişi, yani tam anlamıyla esirlerin zincire vurulma sahnesinde kendisini belli etmektedir.²⁵

Geçerli olan bir düşünce de, İspanya'daki Müslümanların bir fırsatını bulup başka ülkelere kaçma niyetlerinin olması ve örneğin bir Portekiz'e bile sığınıp bir baş vergisi ödeyerek sığınma imkânı aramalarıdır. Bu kişilerden elbette Roma'ya gelmek isteyenler olacaktır. Bunlara Appia Antica diye tanınan yolun üzerindeki Cecilia Metella Mezarlığı denilen bir yer gösterildi.²⁶ Bu gelenlere herhangi bir vergi konmadığını biliyoruz ki sebebinin Cem Sultan'ın Borjia ailesi ile olan yakınlığını bu konuda kullanmasıdır.

Diğer taraftan 1492 yılında VIII. Innocenzo öldü ve yerine kardinal

²⁵ Halil Ersoylu, *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*, c. I, İstanbul 1981, s. 62-65. Buradaki metin E. J. W. Gibb tarafından *A. History of Ottoman Poetry*, c. 2, London 1902, s. 90-92 ve c. VI, s. 60-62'de yayınlanmış ve tercüme edilmiştir.

²⁶ F. Gregorovius, aynı eser, c. VI, s. 31.

Rodrigo Borgia papalık makamına seçildi ve Alessandro adını aldı. Bu yıllar Cem Sultan için çok karamsar geçti, zira bu kere gerçek bir emniyet sebebiyle kapatıldı. Conclave taraflarında bir suikast girişimi haberi alınmaktan başka, bir de veba salgını patlak verdi ki VI. Alessandro bile Corneto'nun açık deniz havasında selâmeti aradı. Cem Sultan o sıralarda Cappella Sistina diye tanınan yerin üst tarafındaki katlarda kaldı.²⁷ Burada şimdi Michelangelo'nun kıyamet günü şaheseri bulunmaktadır. Sultan hareketsizlikten dert yandı.

Bu bunalımlı devrini atlatan şehzade, yeni seçilen papanın oğullarının delâleti ile Roma'da güzel günler geçirdi. Bunların başında Gandia Duca'sı Don Giovanni ile tanınmış çapkın Cesare Borgia bulunuyorlardı.

Bu ikinci dönemi yansıtan şiirler de vardır. Çünkü konu ettiği mutlu ziyafet sahnesini Borjiyaların ailesi düzenleyebilirdi ki konu edilen Frenk şehzade iki biraderden biridir.

Ayş kıl şehrinde bu şeh-zâde-i Efrengî'nün
Kim be-gâyet nâzenin ü Husrev-i hâbândur...

Savoia Duca'sı Carlo ile Cem Sultan'ın gerçek bir dostluğu veya hiç umulmayan mutlu bir buluşması meydana geldi ise de görüşme çok kısa sürüp yeni eğlenceler yapılamadı. Bununla beraber Duca'ya şu satırlarda teşekkür edildi.²⁸

“Merhum yine yokluğu ile âdet sakıt olmasın deyi Şam'da elli altına alınmış bir dımışkî çomak gönderdi, doğrusu ana canlar vermek erzanî idi, zira henüz on dört yaşında güzellik tacı başında bir serv-i ra'na hüsn bağında bihemta bir şûh-ı cihan-aşup idi.”

Cem'in ruhsal gelişmesi uzun ve kompleks idi. Önceleri güçlü ve dünyanın en prestijli tahtına çıkmaya aday iken, şimdi ise çok yüksek bir gücün itimi ile âli bir kadere gidiyordu. Fakat veraset savaşında aldığı ilk

²⁷ Kenneth M. Setton, “Innocent VIII and Alexander VI. Charles VIII and Ferrante I (1490-1494) “*The Papacy and the Levant (1204-1571)*” cilt 2, Philadelphia 1978, s. 430-431.

²⁸ Bu fasıl *Vakâât*'ın basılı metninde daha uzun anlatıldığı için (s. 12), Viyana'daki yazma nüshaya tercih ettim (v. 11v.-12.).

yenilgi kendisine bir hac yolu açmış idi ve ailesinden bir kendisi bu görevi yerine getirmişti. Şehzadenin Mekke şehrinden Kahire'ye geldikten sonra da birtakım kararsızlıklar içinde bulunduğu anlaşılıyor. Sonra da Rodos adasına gelip de babasının tahtına yeniden geçme teşebbüsünde bulunmakla beraber, tuhaf bir uygulama ile Hristiyan âleme teslim olup suursuz bir şekilde her türlü saltanat iddiasından uzaklaştı.

Bu evrenden sonra tasavvufi şiirlerinde konu edilen yasin konuları artık gerçeğe yaklaşıyor ve gelişmiş olayları anlatıp Savoia Duca'sının ziyareti, selviler, kutsal güzelliğin aynası gibi konular ele alınıyordu. Batılı tarihçilerin şarap da içtiği hakkındaki kanaatleri bir mısraından ileri gelmektedir.

Cem, geleneksel Türk-İran tasavvuf şiirlerine vâkıf bir şairlik hüviyetinden gerçek bir sofi oldu ve bu arada ruhunun gerçekleri görmesi karşısında, şimdi tamamen dünya işlerine düşen kişiler karşısında düşüncelerinin yararlı olmayacağını da anlamış oldu.

Roma'da bulunduğu sırada Cem, Accademia Romana diye tanınan cemiyetin üyeleriyle tanınmış ise de klâsik dünya kültürüne ve bu arada Romalılık kavramına aşırı bağlı olan bu adamların papalık hükümlerine karşı olduklarını gördü. Bu arada İtalyan edebiyatının bir şaheseri bulunmaktadır. 1499 yılında Venedik şehrinde basılan bu kitabın başlığı *Hypnerotomachia Poliphili* tarzında idi. Aşk'ın rüyada Polifilio ile savaşını anlatan bu eseri yazan Francesco Colonna, bu eseri Cem'in bilhassa Roma şehrindeki ikameti sırasında kaleme almıştı. Bu eserde İslâm tasavvufu ile ilgili birtakım izler bulmaktayız. Filvaki Polifio adlı kahraman *seferini* tamamladıktan sonra aşkın yolunu seçer, bütün dünyevî faaliyetlerden uzaklaşır. Bu seçim üç kapı ile sembolleşir (XIII) ki kitabın içindeki bir resimde bir takım Arap harfli benzetmelerle karışık bir sembol vardı. Cem'in şu mısralarına bakalım:²⁹

Kim yâri olmayan degüldür safâ-sefer

Bizim Akdeniz dünyamızda henüz tam ortaya konulmayan müşterek birtakım ortak yanlar bulunmaktadır. Cem Sultan'ın düşmanlarından biri

²⁹ Halil Ersoylu, aynı eser, s.128.

olarak gördüğümüz Mantegna bile son tablolarından birisinde şunları yazmıştı: *Nihil sine divino stabile este: coetera fumus* (ilâhî gücün dışında hiçbir şey kalıcı değildir; gerisi vahi.)

Bizim Akdeniz medeniyetimizde düşünanlar arasında bile birleştirici özellik bulunmaktadır. Chartes katedralinde bir vitrayda iki asker çarpışır. Bir Hristiyan bir Müslümanı aynı mızrak birleştirir. Papa VII Gregorius bile devrinin mağrup sultanına yolladığı mektubunda “değişik ibadetle ansak bile ikimiz de tek Allah’a inanıyoruz.”³⁰

Fakat şimdi dünya üzerindeki olaylara ve Borjia ailesi tarafından tertiplenen muhteşem ziyafet sofralarına dönelim. Bu ziyafetlerle ilgili olarak, doğulu zenginliklerle dolu çok güzel bir tabloyu yaratan sanatkâr, Roma’daki küçük Osmanlı divanını yakından tanıyan birisiydi. Azize Katerina’nın münazarası diye tanınan fresk (XV), Borjiya dairesindeki Pinturicchio’nun bir eseridir ve Vatikan Müzelerine giren birisi Sistina Şapelini ziyareti sırasında bu eseri görebilir.

Buradaki kişiler bizim tarihimizi yakından ilgilendiren bireyler olmakla beraber kimliklerini tespit zordur ve bunu da Prof. Dr. Semavi Eyice’nin makalesine atıfta bulunuyorum.³¹ Bu makale sahibinin ispat ettiğine göre freksde bulunan Cem’in tablolarından birisidir (XVI). Şehzadenin o sıralardaki en iyi devridir. İtalya sanat tarihçileri arasında mümtaz bir yer tutan Adolfo Venturi’den³² yola çıkan Semavi Eyice, taslakda bunun Venturi tarafından Pinturicchio’ya atfedilen olanı (XVII) demekle, şimdi de Borjiyalar dairesindeki Cem tablosunun Gentile Bellini veya onun etrafındaki biri tarafından yapıldığını öne sürer.

Venturi oradaki şahsın Cem olup olmadığı üzerinde durmayıp, Pinturicchio tarafından yapılan tabloların o sırada Roma’da bulunan Osmanlı devlet erkânı olduğunu söylemekle yetinmişti. İddiasına göre freski yapan Pinturicchio o sıralarda başka bir tabloda bu görüntüyü almıştı (XVIII). Kurnazca bir farklılık yapmaktan istemişti.

³⁰M. G. H. *Epistolae Selectae*, c. II. fasikül I (1955) s. 287-288.

³¹Semavi Eyice “Sultan Cem’in Portreleri Hakkında” *Bellelen XXXVII/145* (1973), s. 7-49, 35 resim ile birlikte.

³²Adolfo Venturi, “I disegni del Pinturicchio per l’appartamento Borgia in Vaticano,” *L’Arte* I, 1898, s. 32-43.

Gerçekte ise, bir kaçamaklı görünümü olan bu fresk, Mantegna'nın mektubunda okuduğumuz karikatürize edilmiş tasvirin âdeta benzeridir. Bir de kişisel izlenimimi katacak olursam, Cem'in freskine uzaktan veya normal bir yakınlıkta bakan birisi, Venturi'yi etkileyen bu kaçamak dolu tasviri Borjiya dairesinde hisseder. Halbuki biraz daha yakına giden ve ayrıca bir fotoğrafından bu freski gören birisi, simadaki hüznü görünümü hisseder.

Yani her hâlükârda freskdeki görünüm, 5 Mayıs 1493 günkü muhteşem at üzerindeki törendir. Papa VI. Alessandro önünde giden büyük haçı Bernardino Gambara adında bir papalık görevlisi taşıyordu ve bunun da önünde at üzerinde Cem Sultan yürümekte idi. Burckard tarafından yapılan tasvire göre³³ şehzade Türk kıyafetinde Gandia Duca'sı Don Giovanni'nin sağında yer almıştı. Floransa şehrinin elçisi Valori ise şöyle tasvir eder.: "Papanın önünde Türk'ün kardeşi bulunuyordu. Ortada ise Pitigliano Kontu ile Gandia Duca'sı bulunuyordu. Oğlu da başına sardığı bir sarık ile Türk kıyafeti giymiş hâldeydi. Kardinallerin arkasında Valenza Arşöveki bulunuyordu. Böylece Roma'yı ve Santo Agnolo köprüsünden geçti. Burada bir şeyler mırıldandığı görüldü. Papa, şehir dışına çıkamayacağı için oğullarını yolladı."

Burckard'ın anlattığına göre süvari alayı Trastevere tarafına gitti ve Cosmedin'deki Santa Maria Köprüsü (Şimdi Ponte Rotto denir)'nü geçip, Celio'daki San Gregorio ve San Giovanni e Paolo kilisesinin de önünden (XX-XXI-XXII) geçip (ki bu son adımı verdiğim kilisenin çan kulesinde İspanyol bir mayolikte İslâm izi vardır.) Roma şehrinin baş kilisesi olan Laterano'daki San Giovanni bazilikası önünde durdu.

Papa burada atından inerek kilisenin çatısını teftiş etti, zira tamir için gereksinmeler duyuluyordu. Sonra topluca kiliseye girip V. Martino adlı Papanın mezarı önünde durdular. Bu papa Hristiyanlıktaki nifâka bir son vermiş şahıs idi. Onunla Roma'nın yeniden doğuşu ve Rönesans hareketinin parlaklığı başlar. Mezarının ayak kısmındaki bronz bir kitabe şöyle yazar: *Temporum suorum felicitas* "zamanı saadetlidir" (XXIII-XXIV-XXV).

San Pietro meydanında dönme hazırlığına girişen kortej, Santa Maria Maggiore kilisesinin önünden geçti. Bu kilisenin kubbesi Amerika'dan

³³ G. Burckard, aynı eser, s. 418-419.

getirilen ilk altın ile süslenmişti (XXVI-XXVII). Bugün bile Borjia ailesinin arması görülür. Bir, iki kilise daha geçen kortej, bugünkü Corso yolunu geçip Popolo meydanına ulaştı. Burada bulunan Santa Maria kilisesine sonradan Gandia Duca'sı ile annesi Vannoza Caetani de gömüldüler. Bu kilise ile diğerleri, Cem Sultan Roma'da bulunduğu sıradaki sanatlar için fikir verir.

Sonunda papalık at alayı sol tarafa saparak Tiber nehrini Sant' Angelo köprüsünden geçti ve böylece Cem Sultan'ın gelişi sırasındaki güzergâhı bir kere daha geçmiş oldu.

Bu yolculukları seyrederken Roma halkı, Valori'nin dediğine göre durum değerlendirmesi yaparken kendi karakterine uygun ateşli ve yıkıcı konuşmalarını daha doğrusu dedikodularını yapıp işin eğlenceli tarafına baktı. Gandia Duca'sının başında Türk işi bir tülbent ile kiliseye girmesi tenkit edilirken, papanın 'papalığa yakışmayacak' bir biçimde ata binışı, daha doğrusu makamın gerektirdiği bütün protokole uyulmaması eleştirildi. Hatta o sıralarda Cem Sultan'ın Hristiyanlığı kabul ettiğine dair bir rivayet çıkarıldığı gibi papanın çocuklarından birisinin de Müslüman olduğuna dair de rivayet çıkarıldı.

Roma halkının karakterinin sembolü ve hatta papalık erkânının ki de, meşhur Pasquino, yani geceleri şahısların hicviyeli mısra ve yazılarını döktükleri mermer antik heykeldir. Roma'nın en mühim 'konuşan taş'larından olan bu heykel geçen yüzyıla kadar bu işlevini sürdürdü. Zannıma göre 1501 yılında Navona meydanına yakın bir yerde kaidesi bulundu. Cem Sultan zamanında da yapılan bu davranışa Pasquino'luk denilir. V. Martino gibi çok sevilmiş, "akil, selim, adil ve faal" bir papa³⁴ için bile "Papa Martino dört para bile etmez" diye mısra yazılmıştır. Tabii ki böyle bir hicviyeden "Cem'in Papaları" da nasiplerini alacaklardı. VI. Sisto için söylenen:

Hiç bir güç kibirli Sisto'yu öldüremez
Sonunda sulh lâfını duyunca ölüverdi.

VIII. Innocenzo için söylenen:

Masum adam adını almakla bir şey yapmadın
Sana hiç de yakışmayan bir unvandır

³⁴ F. Gregorovius, *Le Tombe dei Papi, Roma 1879, s.87.*

Senin en iyi yapacağın

Zarar verici birinin unvanını almaktır.

(Çevirenin notu: Innocente, Innocence masum demektir.)

En son olarak Papa Alessandro VI Borjiya hakkında, San Malachia tarafından yapılan bir kehâneti aktarıyorum: “*Praedixi tibi Papa bos quod esses.*” Bunu şu üç şekilde çevirmemiz mümkündür:

1-“Senin bir öküz papa olacağını söylemişim,”

2-“Sana söylemişim, ey Papa, bir öküz olacaksın,”

3-“Sana daha önce söylemişim, ey öküz, sen Papa olacaksın.”

Roma’da Cem Sultan ve papanın katıldığı böyle muhteşem bir geçit töreni hakkında daha başka söylenecek şeyler de bulunmaktadır. Çünkü, Borjiya kardeşler arasındaki düşmanlık o sıralarda başladı. Birisinin Cem’in yanında Türk kıyafeti giyip ata binmesi ve diğerinin de geri plânda kalması delildir. Gandia Duca’sı sonradan bir cinayete kurban gitti ki tertipçisi de muhakkak Cesare Borjia idi. Bu adam daha sonraları yeniçeri kılığına girip arenalarda boğa kovaladı.

İşte bu kederli satırları birbiri ardı dizdikten sonra Cem Sultan’ın mutsuz sonuna ulaştık. Fransa Kralı VIII Charles yeni bir haçlı seferi hazırlıyordu ki artık son Haçlılar olacaktı. Bu adamın projesi İtalya’nın güneyini ele geçirdikten sonra kutsal yerleri de ele geçirmek ve elbette ki Cem’in de yardımlarından istifade ederek Osmanlı imparatorluğunu yenilgiye uğratmak istiyordu. Veyahut da zannına göre, Hristiyanlığı kabul eden şehzade, bir Hristiyan Osmanlı İmparatorluğu kuracaktı. Bunu sonraları III Mehmed’in oğlu olduğunu söyleyen Sultan Yahya da iddia etti.

VIII Charles, 2 Eylül 1494 günü Alp dağlarını aşıp da İtalya’ya girince, Cem Sultan emniyet bakımından Sant’Angelo kalesine kapatıldı. Borjiya kulesi denilen yerde Pinturicchio tarafından yapılan bir Cem tablosu bulunmakla beraber, kulenin tahrip edilmesinden dolayı sima bize bir sır veremez.

14 Temmuz 1494 günü, Virginio Orsiniye ait topraklarda buluşan

Napoli kralı II Alfonso ile papa, istilâcılara karşı bir direnme teşkilâtı kurma hazırlığına giriştiler.

Bu buluşmadaki ağır havayı dağıtmak için,³⁵ birtakım eğlenceli olayları başarabilen Türkler de görüşmeye çağrıldılar. Yay ve bıçakla çok tehlikeli ve dikkat çekici gösteriler yapan bu kişiler yükseğe gerdikleri bir ip üzerinde de yürüyorlardı ve bu görüntü de İstanbul'daki eğlenceleri tasvir eden minyatürlerdeki çizgileri hatırlatmaktadır.

VIII Charles ile birlikte bu istilâ hareketini destekleyen daha önce de adını gördüğümüz Rovereli kardinal Giulliano da birlikte idi. O sıralarda, Fransa, kralı devrinin en azından batıda en ileri topçu birliklerine sahipti. Askerî tesislerin mimarları da bu topçulara karşı surları nasıl koruyacaklarını bilemiyorlardı. Örneğin Cem Sultan'ın giriş yaptığı Porta Portuense daha geride inşa edildi, yeni tabyaların da yapılması ile uzun bir sur çekildi, ayrıca Civitavecchia kalesi de yeni tip mimarî ile güçlendirilirken Bramante ve Michelangelo da çalıştılar.

Cem Sultan zamanında İtalya batı âleminin kültürel gelişmesini yönlendirmesine ve zengin kaynaklarına rağmen, siyasî birlikten yoksun olan, yanında herhangi bir birleşme isteği de mevcut değildi. Günümüzün ulusalcılık fikir yapısı daha o sıralarda gelişmemişti. O sıralarda fikir adamları, edebiyatçılar arasında bir İtalyan kültür birliğine doğru eğilim bulunmakla birlikte uygulama alanında hiçbir etki yaratamadı.

Maceraperest komutanların İtalya'da sebebiyet verdikleri harpler, diğer ülkedekilerden hiç de az hasarlı değildi.³⁶ Her ne kadar o sıralarda İtalya'da yaralıları ve esirleri öldürmemek ve onları bir fidye karşılığı zenginlere satma geleneği bulunmakla beraber gene de kanlı geçti. XVI. asırda, görülen askerî bunalım, siyasal bunalıma da sebebiyet verdi.³⁷

İsviçreliiler tarafından meydana getirilen kalabalık ve ellerinde altı metrelik mızrak bulunan orduları İtalyan birlikleri ardı ardına yenilgilere uğrattınca büyük sükse yaptılar. Bütün bu birlikler sonradan Avrupa'ya

³⁵ G. Burckard, aynı eser, s. 532.

³⁶ V. Block, *Die Cordottieri. Studien über die sogennanten "unblutigen Schlachten."* Berlin 1913, s.180.

³⁷ En esaslı eser, Piero Pieri'nin *Il Rinascimento e la crisi militare italiana*, Torino 1952, adlı kitabıdır.

egemen olarak gelecekteki harp sanatını geliştirdiler ve başta İtalyan komutanlar olmak üzere teorisyenler yeni kaleler yapıp orduların yönünü değiştirttiler.

Harp meydanlarında kale yapma becerisi, XV. asır başlarında İtalya'da geliştirildi. Bu harplerde kullanılacak bir de piyade alayı geliştirildi. Bu alaylardan birisini kuran Boccolino Guzzone adındaki bir paralı asker (kondottiero), devrin Osmanlı Sultanı Bayezid II' e şu satırlarla tasvir etti: "bizim İtalyan usullerine göre seçilmiş ve iyi silâhlendirilmiş insanlardır." Fakat Osmanlı Sultanı, İtalya'ya asker çıkarma önerisini kabul edemezdi: Cem Sultan yüzünden, yerel güçlerin de yardımı ile Ancona bölgesine bir hurucu reddetti. Böyle bir girişim bütün dünyayı değiştirdi: bir Müslüman İtalya düşünelim, Osmanlı İmparatorluğu'nun birliği altında Rönesans döneminin insanların büyük becerileri neler başarmazdı.

Fakat biz, gerçeklere dönerek Paola Giovio tarafından belirtilen şu satırlara eğilelim.³⁸ Bu adam, çağındaki Osmanlı harp sanatına büyük bir yakınlık duymaktaydı. Otranto şehrinin Gedik Ahmed Paşa tarafından ele geçirilmesi üzerine şunları kaleme aldı: "Otronto'ya çıkan Türkler harp sanatında çok becerikli olduklarını ispat ettiler. Atri Duca'sının babası Conte Giulio ile Capua'lı Signor Matteo gibi iki güçlü komutanı öldürdüler. Bir Macar atlı birliği dışında diğer askerler direnme gücünü kendilerinde bulamadılar. Belgrad ve Semendre taraflarında çarpıştıkları gibi mamafih Macarlar bu sanatı çok iyi bildiklerini gösterdiler. Signor Giovan Giacomo Tribulco'ya şöyle bir şey söylendiğini duydum. İtalyan komutanlar iyi siper ve tabya yapmasını biliyorlar, Otranto içinde Türklerin kişisel gayretleri ile yaptıklarından dolayı benzetiyorlar. Calabria Duca'sı (ki sonradan Alfonso II adıyla kral oldu) şehri teslim aldıktan sonra o Türklerden çoğuna para dağıttı. Zira Papa Sisto'nun askerleri ile yaptığı çatışma sırasında hiç çekinmeden çarpışan yeniçerilerin hepsi ölmekle beraber Duca'yı kurtardılar. Türk sipahiler onu kurtardılar ve bunu da büyük bir cesaret ve sanat ile başardılar. Daima düşman atlılarına karşı cesaretle yürüdüler ve öncülerini yendikten sonra Nettuno surlarına kadar ilerlediler."

³⁸ Paolo Giovio, "Informatione di Paolo Giovio vescovo di Nocera a Carlo Quinto Imperatore Augusto *"Historia Universale dell'origine, guerra et imperio de Turchi, raccolta da M. Francesco Sansovino* cilt II, Venezia 1654, s. 231-232.

Savaş metodları daha da olgunlaştırıldı. Kargı ve kale kullanımı geliştirildi. Osmanlılar bu yenilikleri benimsemeyince sonraki askeri bunalımlarını yarattılar. Bütün bu harp tekniklerini inşallah fırsat bulursam, İslâm harp sanatı ile ilgili hazırlamakta olduğum eserimde anlatacağım.

Bu kısa konulardan sonra, Cem Sultan'ın Roma'daki son günlerine ulaşmış bulunuyoruz. Tabî ki bu arada çok sayıda fevkalâde ve merak çekici olaylar meydana geldi. Bunlardan bir tanesi de papanın kardeşinin Vatikan'da verdiği bir ziyafete katıldığı zaman değil bir mahkûm âdetâ hüküm süren bir padişah havasındaydı. O sıralarda şehir üzerindeki göksel birtakım olaylar da halkta korku izleri bırakmıştı. Cem Sultan'ın, papalığın merkezinde bulunduğu sırada yaratılan birtakım korku dolu kehanetlere şimdi yenileri eklenmeye başladı. Bu sıralarda çok bozuk bir Türkçe ile olmakla beraber anlaşılır bir kehânet *Kızıl Elma* adı ile bütün batı âleminde yayıldı.³⁹ *“Patissahomoz ghelur, Ciaferun memleketi alur, keuzul almai alur, kapzeiler, iedi yladegh Giaur kelecı csıkmasse, on iki yla degħ onlarun begħligh eder, euği yapar, bagħi diker, bahcsai bagħlar, ogħi kezi olur: on iki yldenssora Christianon kelecı csıkar,  l Turki gheressine tuskure.”*

Bu XVI. yüzyılda uydurulmuş bir kehanettir. Cem'in dostlarından birisinin⁴⁰ anlatıp da *vakiât* içinde bulamadığımız bilgiye göre, şehzade böyle bir metni okumuştı. Osmanlılar için büyük ümitler getiren bu kehanete göre Osmanlı Sultanı bir gün Roma şehrini fethedecek, atını kiliseye sürdükten sonra, atlarına oradaki çeşmeden su içirtecekti. Romalılar kaderi aldatmak için Cem'i atla kiliseye girmeye teşvik etmiş olabilirler. Fakat Cem Sultan'ın Roma'daki bütün faaliyetini anlatmak için bütün bir kitabı buna tahsis etmek gerekir ki ben burada az bilinen bazı noktalara değinerek, aynı zamanda hem birbirine yakın hem de çok uzak kalan iki âlem arasındaki birleştirici noktalara değinmek istedim.

Konumuzu bitirmeden evvel şu noktayı açıklamak isterim ki, Fransa kralı VIII Charles, Roma şehrine girdikten sonra 28 Ocak 1495 günü

³⁹ Ettore Rossi, *La leggenda turco-bizantina del Romo Rosso, Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini Roma 20-26 settembre 1936- Studi bizantini e neoellenici V*, s. 542-553.

⁴⁰ “Gurbetnâme-i Sultan cem *“Fâtih ve İstanbul, II/7-12 (29 Mayıs 1954) s.227-228.*

Cem Sultan'ı alıp bizzat Cesare Borjiya'ya teslim etti. Cem Sultan son defa Tiber nehrini Sant'Angelo köprüsünden geçmiş oldu. Eski Müslüman coğrafyacılar bu nehir hakkında bronz levhalarla kaplı masalımsı nehir derler. Bugün bile nehir dolup ve kil rengine bürününce bir bronz renk geldiğinden dolayı "Sarışın Tiber"denir. Cem Sultan'ın seyahatinden sonra fazla miktarda hayalî hikâyeler anlatılmadı ve Muhammed İbn Ali-Sipahizade, eseri olan *_Evzahü'l-masâlik ilâ ma'rifeti'l büldan ve'l-memâlik*⁴¹ adlı kitabında Rumiye/Roma ile ilgili o kadar çok hikâyeler anlatıldığını yazar ki biraz bilgiç biri bunların hiçbirisini kabul etmez.

VIII Charles, Roma'dan ayrıldıktan sonra 40 km kadar uzaklıktaki Velletri şehrinde avlanmak için kaldı. Borjia da Magistrato sarayında kaldı. Burada bulunan bir sadık adamı kendisine iyi bir at tedarik edince kaçmayı başardı.

Fransa kralının ilerleyişi sırasında kuşatmalar ve toplu öldürmeler yapıldı ve Cem Sultan bu sırada hastalandı. Bu hastalık hakkında epey şey söylenmiştir. Bayezid'in krala elçi gönderip kardeşini öldürtmesini istediği, ayrıca Borjiyalar tarafından zehirlendiği de söylendi. Zehirleme bir ustura ile gerçekleştirilmiş. Fakat o sıralarda batıda çok düzensiz olan ordularda Osmanlı ordu düzenine aykırı bir kargaşa bulunduğu için, bir hastalık kapmak çok kolay idi. Bir berberin keskin usturasının yaratacağı hastalık için zehire ihtiyaç yoktu. Geçen yüzyıla kadar ordularda, harp sırasında çıkan salgın hastalıklar yüzünden, savaş sonrası ölümler meydana gelirdi.

Capua şehrine kadar kendisini tanıtmadan gelen Cem Sultan, Napoli'de yaralarını tedavi ettirdikten sonra kral tarafından kabul edildi. Kral kendisine serbest olduğunu söyleyince ağzından "Elhamdülillâh azat ve halâs savtı kulağımıza girdi" cümlesi çıktı.⁴² Fakat hangi anlamdaki azat olduğunu kimse anlamadı. Belki de Şehzade o sırada Mevlâna Celâleddin Rumi'nin *Divan*'ını hatırlayıp aşk için öldüğünü, beden ölümünün bizi dünyaya bağlayan şeylerden kurtardığını yazar.

Osmanlı ailesinin şanlı mensuplarından olan Sultan Cem, en nihayet istirahat ve gerçek hürriyetine burada kavuştu.

⁴¹ Vat. Turco 108. varak 93 v.

⁴² Flügel yazması, 1213, mezkur, varak 30 v. Basılı metin s.31.

OSMANLI DÖNEMİ DEMİRYOLLARININ TARİHİ GELİŞİMİ İÇERİSİNDE SİYASİ VE İKTİSADİ SOSYAL ETKİLERİ

SOYALP TAMÇELİK*

GİRİŞ

Ülkemiz, demiryolu açısından fakir olmakla birlikte, trenlerin insanlarımız üzerinde bıraktığı etki, her zamankinden daha güçlü ve daha kalıcı olmuştur.

Demiryolu, maziye çağrıştıran yönüyle, âdeta geçmişe kurulan bir köprü gibidir. Mevcut demiryollarımızın önemli bir kısmı Osmanlı döneminden kalması bir yana, yine o dönemde yapılmış olan birçok hat, bugün sınırlarımız içinde dahi değildir. Buna rağmen demiryolu, o yörelerle, aramızda duygusal bir köprü olmaya devam etmektedir. Demiryolu bu yönüyle sanki Hicaz'dır, Bağdat'tır, Yemen'dir, Üsküb'dür, Bosna'dır, Selanik'tir, Filibe'dir. Velhâsıl demiryolu, kaybolan değerlerimize karşın, varlığını hâlâ sürdürebilen birkaç güzel hasletimizin simgesi, Osmanlı yadigârıdır. Lâkin, kaybolan bir güzellik gibi demiryolu da son yıllarda âdeta kaderine terkedilmiştir.

Demiryolunun sosyal ve kültürel etkilerinden öte, bir de iktisadî yönü vardır ki, hiç de göz ardı edilemez. Nitekim, yakın dönem iktisadî gelişmeleri kapsamında, demiryolunun oldukça önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Demiryolu ve Tekâmül Seyri:

Aslında ulaştırma, genel manada insan ya da eşyanın bir yerden diğer bir yere hareket etmesini ifade etmektedir.

*Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

Ulaştırma faaliyetlerinin gelişmesi, mesafelerin kısalması ve yeryüzünde bölgesel karakterlerin meydana gelmesinde de önemli bir role sahip olmuştur. Ulaştırma imkanları sayesinde insanlar, ihtiyaçları olan maddeleri diğer bölgelerden kolaylıkla temin edebilmişlerdir.

Günümüzde kullanılan modern ulaştırma araçlarından biri de demiryollarıdır. Demiryolu, çekilen taşıtların belli bir yönden, şaşmaması ve sürtünme direncinin azaltılması için yapılan araştırmalardan doğmuştur. Bu araştırmaların ilerlemesi sonucu, demiryolu, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren, bugünkü modern anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır. Demiryolundaki bu ilerlemeler, buharlı makinedeki gelişmelere paralel olarak yürümüştür. Bununla bir beraber buhar makinesinin icadından çok daha önce bazı maden ocaklarında raya yer verildiği görülmektedir. Maden ocağından çıkarılan ham madde, ray üzerinde hareket eden ve insanlar ya da atlar tarafından çekilen dekovillerle yüklenecekleri taşıta ulaştırılmaktaydılar. Bu şekilde ilk kullanılması 1550'lerde Fransa'daki Alsace maden ocaklarında gerçekleşmiştir. Bu dönemde raylar tahtadandı. Madeni rayların ilk kullanılmasına ise ilk defa 1776 yılında İngiltere'de Sheffield'de başlanmıştır.

Sanayi inkılabı geliştikçe, süratli ulaştırma araçlarına ihtiyaç duyulmuş, diğer yandan bu inkılabın ortaya çıkardığı makinede kullanılması hâdisesi, ulaşım için büyük imkân yaratmıştır. Bu cümleden hareketle, buhar makinesinin icadı, demir sanayiinin gelişmesine yol açmış (Deane 1988:103) ve her ikisinde sağlanan gelişmeler, modern demiryolculuğun doğmasına fırsat vermiştir.

1769 yılında Fransız Nicolas Cugnot, 1786 yılında ise İngiliz William Murdock, buhar gücünü, karayolu araçlarında kullanmayı denemişlerdir. 1801 yılında ise Richard Trevichick, buhar gücüyle çalışan lokomotifi demiryolu üzerinde denemiştir (Mossman-Mortan 1957:64). Trevichick'in lokomotifi, arkasında 10 ton demir yüklü bir vagon ve içinde 70 yolcu bulunan bir başka vagon olduğu halde Cardiff ten yola çıkarak, saatte 8 km hızla 16 km yol alabilmiştir. Aynı türden denemeleri 1811'de Blenkinsod ve 1813'de Bronton yapmışlarsa da olumlu sonuç alamamışlardır. Bu yıllarda kullanılan demir rayları, lokomotifin ağırlığı altında kolayca kırılması ve lokomotif yapımında kullanılan malzemelerin kalitesizliği ve donanım

yetersizliği, bu tür buharlı çekicilerin kullanılmasını bir süre geciktirmiştir.

Bu konudaki asıl gelişme, George Stephenson tarafından gerçekleştirilmiştir. Eskisine göre çok daha sağlam ray ve gelişmiş lokomotif yapmayı başaran Stephenson'a, Edward Pease (Fair-Williams 1959:61) adlı sanayici destek olmuştur. Bu sayede, Darlington maden ocağını Stocton limanına bağlayacak bir demiryolu hattı, Stephenson tarafından gerçekleştirilmiştir. 1825 yılında ulaşıma açılan bu hatta, Stephenson'un kendi icadı lokomotifin çektiği tren saatte 20 km hızla hareket ederek, yolculuğunu tamamlamıştır (Çadircı 1991:300).

Bu başarılı sonuç, İngiltere'de büyük ilgiyle karşılanmıştır. Çok geçmeden bu yeni taşıtın büyük önemini farkederek iş adamları, birbiri ardına Stephenson'a yeni lokomotifler ısmarlamışlardır. 1829 yılında "roket" adını verdiği, eskisinden daha süratli bir lokomotif geliştiren Stephenson'a Liverpool ile Manchester arasında demiryolu yapması teklif edilmiştir. Ancak bu konu ortaya atılınca, atlı araba sahipleri, iki şehir arasında su yoluyla ulaşım sağlayanlar ve demiryolunun üzerinden geçeceği arazi sahipleri, projeye karşı çıkmışlardır. Projenin kabul edilmesi üzerine ise çalışmaları baltalamaya başlamışlar, fakat yolun tamamlanmasını engellemeyememişlerdir. Bu şekilde modern anlamda ilk demiryolu, Liverpool-Manchester arasında 15 Eylül 1825 tarihinde faaliyete geçmiştir (Fair-Williams 1959:62).

Daha sonraki yıllarda, buharlı trenlerin işlediği demiryollarının, diğer dünya ülkelerinde de yapılmaya başlandığı görülmektedir. Fransa'da ilk demiryolu hattı 1825 yılında, St. Etienne-Lyon arasında yapılmıştır. 1825 yılında Almanya'da Nürnberg-Furth arasında, yine aynı yıl Belçika'da Brüksel-Malines arasında ilk demiryolu inşa edilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde ilk demiryolu 1825 yılında, Baltimore-Ohio arasında gerçekleştirilmiştir. Milletler arası ilk demiryolu hattı ise Belçika'nın Liege ile Almanya'nın Köln şehirleri arasında, 1835 yılında hizmete açılmıştır.

Bundan sonra demiryolu yapımında bir patlama döneminin yaşandığı görülmektedir. O kadar ki, 1825 yılında, İngiltere'de henüz demiryolunun ulaşamadığı, sadece 3 şehir kalmıştır (Deane 1988: 151-152).

Demiryolunun gelişmesi, dünyada, bölgeden bölgeye farklılıklar göstermiştir. Sanayileşmiş bölgelerdeki gelişmeler, son derece belirgindir.

Fakat maliyetinin çok yüksek olması sebebiyle, imkanları kısıtlı ülkeler, aynı hızla demiryolu inşa edememişlerdir. Bunun yanı sıra sömürge ülkeleri demiryollarının, emperyalizmin bir aracı olarak bizzat sömürgeciler tarafından yapıldığı görülmektedir. Meselâ, Hindistan'da İngiliz hükümetinin desteklediği özel şirketlerin faaliyetleri sonucu kurulan demiryolları, Hindistan pazarının en ücra köşelerine kadar İngiliz sermayesine açmıştır. İngiliz hükümeti bu yatırımların %5 kâr getirmesini de garanti etmiştir. Eğer yıllık ortalama kâr, bu oranın altına düşerse, hükümet, şirketlerin uğradığı zararı telâfi edeceğini açıklamıştır (Kurmuş 1982:8).

Demiryolunu emperyalizmin bir aracı olarak kullanmak isteyen İngiltere, her şeye rağmen, bu hâdisenin, Hindistan'daki yerli sanayinin geliştirdiğini görünce, bu gelişmeyi, karmaşık bir tarife sistemi uygulayarak köreltmıştır. Sonuçta demiryolu ile Hindistan'ın doğal kaynakları, dünya pazarına açılmış ve İngiltere'nin bu ülke için mal üreten bir konumda olması sağlanmıştır. Buna karşın Hindistan'ın kendisi için mal üreten bir memleket olması da önlenmiştir (Kurmuş 1982: 9).

Değişik amaçlarla da yapılmış olsa, demiryolu yapımı süratle yaygınlaşmıştır. Nitekim 1850 yılında 38.600 km olan dünya demiryolları uzunluğu, 1860'da 108.000 km, 1870'de 209.000 km, 1880'de 372.500 km, 1890'da ise 616.200 km'ye ulaşmıştır ("Demiryolu", Türk Ansiklopedisi, C. XIII, s. 9). 1895 yılında Amerika'da ilk defa elektrikli tren uygulamasına geçilmesi, bu gelişmeye ayrı bir katkı sağlamıştır (Johnson-Mette 1918: 79). Nitekim dünya demiryollarının uzunluğu 1905 yılında 860.000 km, 1913 yılında ise 1.110.000 km'ye ulaşmıştır. Bu tarihten sonra demiryolu yapımı, hızını kaybettiği görülmektedir.

Gerek ekonomik, gerekse sosyal ve kültürel alanda sahip olduğu önemli mevkiye karşın, demiryollarının yeteri kadar araştırıldığını iddia etmek oldukça zordur. Bu mevzu son yıllarda yüksek lisans ve doktora seviyesinde ele alınmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların artmasıyla, yakın dönem sosyal ve iktisat tarihinin daha da açıklık kazanacağı bir gerçektir.

I. OSMANLI DEVLETİ'NDE İNŞA EDİLEN İLK DEMİRYOLLARI

Bilindiği gibi dünyada ilk demiryolu, 1825'lerde İngiltere'de döşenmiştir. Bir süre sonra ilk lokomotif raylar üzerinde hareket etmeye başlamıştır. Fransa'da 1832'de, Almanya'da 1835'te ilk trenler yolcu taşımaya başlamışlardır. Avrupa'da bu yeni ulaşım aracı hızla yayılırken, 1830'larda 129 kilometre olan demiryolu uzunluğu, 1850'lerde 23.400 kilometreyi bulmuştur.

Fabrikalardan sonra, sanayi devrinin en büyük simgesi olan demiryolları, Osmanlı Devleti'ne, birçok yeniliğe göre daha erken girmiştir. Daha 1830'larda demiryollarının yapımı projelendirilmiş, yapım çalışmaları ise yüzyıl ortalarında başlatılmıştır. 1914'e varıldığında, imparatorluğun Avrupa, Anadolu ve Mısır dahil Arap topraklarında döşenmiş ve işletmeye sokulmuş olan demiryollarının uzunluğu 12 bin km'yi aşmıştır. Bu demiryolları, Osmanlı Devleti'ni, Avrupa'nın ağır bastığı dünya ekonomisine daha sıkı bağlamanın yanı sıra, bir zamanlar uzak ve huzursuz olan vilâyetler üzerinde Osmanlı Devleti'nin idarî ve askerî denetimini de güçlendirmiştir.

Ama yine de, demiryollarının yapımı ve işletilmesi, Osmanlı'nın Avrupa'ya bağımlılığını daha fazla artırmıştır. Demiryollarının büyük bölümü, yabancı sermaye tarafından yapılmıştır. Osmanlı demiryollarına yapılan yatırımın % 90'ı yabancı olup, yabancı sermaye içindeki en büyük pay ise Fransa'ya aittir. Ayrıca, yapım için gereken teknolojik uzmanlık da -Osmanlı Devleti'nde henüz hiç bulunmadığından- tümüyle Avrupa'dan sağlanmıştır. Dahası, tek dikkate değer istisna olan Hicaz Demiryolu dışında, Osmanlı demiryolları, hemen hemen tamamı yabancılar tarafından işletilmiş, yönetilmiş ve denetlenmiştir. Bir başka deyişle, Osmanlı ülkesindeki demiryollarında aşağı kademelerde Osmanlı tebaası işçiler çalıştırılıyordu ama sermaye, araç, gereç ve yönetim, Avrupalılara aittir.

Osmanlı demiryollarının üçte birinde fazlası, XIX. yüzyılda fiilen Osmanlı Devleti'nden bağımsızlaşmış olan Mısır'da bulunuyordu. Bugünkü Türkiye sınırları içinde, Osmanlı demiryollarından yalnızca 4 bin km'lik bir bölüm kalmıştır. Türkiye sınırları dışında kalan Rumeli

vilâyetlerindeki Osmanlı demiryollarının uzunluğu ise bunun üçte ikisine ulaşmaktadır. Suriye vilâyetindeki demiryolları 1.600 km'yi bulurken, Irak'taki demiryolları 200 km'yi aşmıyordu.

Osmanlı Devleti'nde ilk demiryollarının projelendirme çalışmaları, 1830'lara kadar uzanır. Ancak bunların yapım tarihleri çok sonradır. İlk kez 1851'de Mısır'da başlayan yapım sonunda, Mısır, o dönemde çok yoğun bir demiryolu şebekesine sahip olmuştur. Ardından İngilizlerin Anadolu'da yapımını üslendiği İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba ve Haydarpaşa-İzmit hatları, kısa olmalarına rağmen o dönemde önemli yatırımlar olmuştur.

Aslında Batılılar Türkiye'yi demiryolu inşaaı için teşvik etmeye başlamışlardır. 1830 yılında başlayan bu teşvikten, bir hayli zaman müsbet bir netice çıkmamıştır. Nihayet Kırım Savaşı'nın tarihi (1854), İngilizlerin Osmanlı coğrafyasına çift mantarlı çelik rayı getirmelerine vesile ve bu tarih Türkiye şimendiferleri için bir başlangıç oldu ki, hemen bundan iki yıl sonra bir yandan Rumeli'de, bir yandan da Ege bölgesinde, demiryolu yapımı işine başlanmıştır (Ulaştırma 50 Yıl 1973: 41; Engin 1993: 31).

1. Osmanlı Devleti'nde Demiryolu Yapımının Ekonomik Temelleri:

Osmanlı Devleti'nde, ilk demiryolu yapma düşüncesine 1830'lu yıllarda rastlanılmaktadır. İlerki yıllarda bu düşüncenin gelişmesi ile, 1850'li yıllarda demiryolu inşaa faaliyetlerine girişilmiştir. Demiryolu yapımının hangi ihtiyaçlardan kaynaklandığını çözümleyebilmek için, bu dönemin iktisadi yapısını kısaca değerlendirmekte fayda vardır.

XIX. yüzyıl, bir önceki asrın teknik buluşlarından faydalanarak, sanayi inkılabı alanında büyük atılımların yapıldığı bir dönemdir. Hızla kalkman Avrupa ülkeleri, özellikle İngiltere, fabrikalarına ham madde kaynakları ile orta ve uzak doğu ülkeleri, Avrupalılar için çok cazip bir alan teşkil etmekteydiler. Bu bölgelerin iktisadî ve giderek siyasî yönlerden ele geçirilmesi, buralara açılan tabî bir geçit durumunda olan Anadolu'nun ekonomik yönden elde edilmesine bağlıydı. Bu da sanayileşmiş ülkelerin, Osmanlı Devleti ile ticarî ilişkilerini geliştirmesini zorunlu kılıyordu (Pamuk 1984: 19). Böylece bu ülkeler, sanayi ürünlerine de geniş bir Pazar bulmuş

olacaklardı. Fakat Osmanlı Devleti'nin uyguladığı inhisar sistemi, Avrupa devletlerinin işini zorlaştırmaktaydı.

1834 yılında İngiltere, inhisarları kaldıracak bir anlaşmayı Osmanlı Devleti'ne kabul ettirme peşinde idi (Kütükoğlu 1974: 92). Osmanlı Devleti ise inhisarların kalkmasının getireceği mahzurların, farkında olduğundan, bunu önlemeye çalışıyordu. Fakat yine de bu yıllarda ortaya çıkan siyasi bir gelişme, devleti hayli sıkıntıya sokmuştur. Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa 1831 yılında isyan etmiş ve ayaklanma bastırılmamıştır. Çok zor durumda kalan Osmanlı Devleti, 1832 yılında Mehmet Namık Paşa'yı hususî elçi olarak İngiltere'ye gönderip yardım istemiş, fakat gerekli desteği sağlayamamıştır. Vaziyetin vahameti karşısında Rusların destek teklifi kabul edilmek zorunda kalınmış ve 8 Temmuz 1833 tarihinde Hünkâr İskelesi Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma, İngiltere'nin birdenbire ilgisini çekmiştir. Basra Körfezi ve Hindistan yolunu kısaltma ve buralara hakim olma gayretleri içinde iken, Rusya'nın Boğazlara sarkması, Akdeniz dengesini İngiltere aleyhine değiştirecek nitelikte idi. Bundan dolayı İngiltere, Osmanlı Devleti üzerindeki Rus nüfuzunun artması üzerine, hem bu nüfuzu kurmak, hem de inhisarların kaldırılması arzusunu gerçekleştirebilmek amacıyla faaliyetlerini arttırmıştır.

1838 baharına gelindiğinde, Mehmet Ali Paşa'nın istiklâlini ilân edeceği söylentileri dolaşmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin yalnız kendi askerî gücüyle Mehmet Ali Paşa ile başedebilmesi zordur. Bu sebeple İngiltere'nin askerî desteğini temin etme zarureti, Osmanlı Hükümeti'nin inhisarları kaldırmama konusundaki direncini kırmış ve 16 Ağustos 1838 tarihinde İngiltere ile Balta Limanı Antlaşması imzalanmıştır (Kütükoğlu 1974: 100-104).

Bu sayede Mısır meselesi hâll edilmiş olmakla beraber, verilen ekonomik tavizlerin, Osmanlı Devleti için, kötü sonuçlar doğurduğu görülmektedir (Akşin 1987: 11 . Balta Limanı Antlaşması ve peşinden ilân edilen 3 Kasım 1839 tarihli) Tanzimat Fermanı'nı takip eden gelişmeler, Osmanlı ekonomisi üzerinde derin tesirler meydana getirmiş ve gümrük nizamlarını bütünüyle değiştirmiştir. (Kütükoğlu 1974: 117). Nitekim Avrupalıların ticaret usullerine uyum zorunluluğu karşısında yeni Ticaret Kanunnamesi uygulamaya konulmuştur.

İnhisarların kalkması ile Osmanlı pazarları, İngiliz mallarına açık hâle gelmiştir. Üstelik 1838 yılı içinde, İngiltere'den sonra Fransa'ya da aynı muafiyetler ve imtiyazlar verilmiştir. 1839-1846 yılları arasında ise diğer Avrupa ülkeleri de bu haklardan faydalanmışlardır. Bu anlaşmaların sağladığı imkanlar sonucu, iç ticaret yabancı tüccarlar ve onların ortakları olan gayrimüslim tebaa tacirlerinin eline geçmiştir. Böylece Avrupa'ya ham maddeden başka ürün satamayan Osmanlı Devleti, Avrupa'nın mamul maddelerine açık bir pazar hâline gelmiştir (Mert 1982: 68).

Artık yerli ürünlerin, ucuz Avrupa malları karşısında bir rekabet şansı kalmamıştır. Halbuki aynı yıllarda Avrupa devletleri, yüksek gümrük duvarları ile kendi sanayilerini korumaktaydılar (Önsoy 1988: 12). Kısaca bu dönemde Avrupalılarla yapılan ticaret anlaşmaları ve ticaret hukukundaki değişikliklerle, Sultan Abdülmecit dönemindeki sanayileşme girişimleri, menfi yönde etkilendiği gibi, mevcut el sanatları da çökmüştür. Kısa bir süre sonra ise ekonomik dengeler bozulmuş, dış ticaret açığı gittikçe artmıştır. Nitekim 1838 tarihli ticaret anlaşmasından 16 sene sonra, 1854 yılında Osmanlı Devleti, tarihinde ilk kez dış borçlanmaya gitmiştir.

O sırada Rusya ile Kırım Savaşı yapılmakta olduğundan, ele geçen paranın önemli bir kısmı, savaş masraflarında kullanılmıştır. Dolayısı ile ertesi yıl, yeni " bir istikraz daha yapılma ihtiyacı doğmuştur. Bundan sonra ise her malî sıkıntıda istikraz yapmak, tek çıkar yol olarak görülmüştür. Fakat alınan borçlar olumlu yatırımlarda kullanılmak yerine, çoğu memur maaşlarının ödenmesi, gibi günlük masrafların karşılanmasında kullanılmış, %5'lik bir kısmı ise saray yapımları için harcanmıştır. Bu arada ancak %14'ü yatırımlara ayrılabilmiştir ki, bunun hemen tamamına yakını demiryolları yatırımdır (Karamürsel 1940: 100). Yapılan istikrazlardan gereği gibi faydalanamamanın en önemli sebebi ise borçlanmaların çok ağır şartlarda yapılmasıdır. Zirâ Sultan Abdülmecit ve Abdülaziz dönemlerinde gerçekleştirilen istikrazlardan, devletin kasasına net olarak giren para, borçlanılan miktarın ancak %51'ni teşkil etmektedir (Effimiadis 1936: 44).

Devlet çarkını, istikraz yaparak döndürmenin sakıncaları da bir süre sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim ilk alınan borçtan 21 yıl sonra, 1875 yılında, ülke malî krize girerek, borçlarını ödeyemeyeceğini ilân etmiştir

(Pamuk 1984:58). Bu durum, açık bir ifade ile devletin iflası demektir. Bir süre sonra ise Düyûn-u Umumiye idaresi kurularak, Avrupa'nın mali denetimi altına girilmiştir.

İşte bu iktisadî şartların yaşandığı dönemlerde, Osmanlı Devleti, demiryolu yapımına başlamıştır. Ulaşımaya büyük kolaylıklar getiren demiryolu, devlet adamları tarafından, içinde bulunulan kötü ekonomik şartlardan kurtulma araçlarından birisi olarak görülmüştür.

2. Osmanlı Devleti'nde İlk Demiryolu Yapımı Teşebbüsleri:

İlk demiryolunun 1830 yılında İngiltere'de gerçekleştirilmesi ve süratle Avrupa ve dünyanın diğer ülkelerine yayılması, kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nde de demiryolu yapılması konusunu gündeme getirmiştir. Bu dönemde İngiltere, doğu ticaretinden azamî şekilde faydalanabilmek için, Akdeniz ve Basra Körfezi üzerinden kısa zamanda Hindistan'a ulaşmayı gerçekleştirmek istiyordu. Bu amaçla ilk önce Süveyş'e kanal açılması projesi ortaya atılmış, ama İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, bunun ikinci bir boğazlar meselesi teşkil edebileceğini düşünerek, bu fikri benimsememiştir. Bilâhare Hindistan'a ulaşmak için daha kısa bir yol olan Fırat Vadisi-Basra Körfezi Hattı üzerinde durulmuştur. Bu düşünce ile 1830'ların başında İngiltere, Fırat bölgesinde nakliyat yapabilmek için Osmanlı Devleti'nden izin almak peşinde idi (Kütükoğlu 1974: 76).

Bu arada İngilizler, daha 1830 Haziranında bölgede araştırma faaliyetlerine başlamışlardır. Bu tarihte Albay Chesney, Fırat Nehri yolu ile Basra Körfezi'ni tetkik etmiş ve Fırat üzerinde, buharlı gemi işleyebileceğini iddia etmiştir (Rathman 1982: 183).

İngilizlerin bu amaç ve faaliyetleri hususunda, Londra seferi Mehmet Namık Paşa, 15 Ekim 1834 tarihli bir tahrirat ile Osmanlı hükümetine bilgi vermiştir. Paşa, yazısında İngilizlerin Hindistan'a ulaşabilmek için Ümit Burnu yolu ile hemen hemen dünyanın yarısını dolaşmak zorunda kaldıklarını, bu yolculuğun gemiler için büyük tehlikeler yarattığını ve ayrıca çok uzun bir müddet gerektirdiğini belirtmekteydi. Hindistan'a en yakın ve kestirme yolun, Osmanlı topraklarından geçtiğine işaret edilen yazıda, bu yollardan birinin Kızıldeniz ve diğerinin ise Fırat Nehri köprü ve

geçitlerinden ulaşılarak, Basra yolu olduğu hususu, yer almaktaydı. Aynı yazıda İngiliz Parlamentosu'nda, İskenderun'dan Fırat Nehri yolu ile Basra'ya gidecek biyolun yapımı için vapur ve sair gerekli hususlara şamil bir lâyihanın kabul edilmiş olduğunu bildirmiştir. Sefir, ayrıca bu teşebbüsün gerçekleşmesi hâlinde, Osmanlı ülkesine çok miktarda para gireceğini, aynı zamanda Hindistan ticaretinin ana yolu hâline getirilerek hem gümrük gelirlerinin artacağını, hem de İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne olan ihtiyacının çoğalacağını, bu vesile ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa meselesinin de defolunabileceğini belirtmiştir.

Namık Paşa'nın bu görüşleri dikkate alınarak, İngiltere'ye gerekli müsaade verilmiş ve Albay Chesney de Fırat Nehri üzerinde, aşağı yukarı yönlerde iki gemi işleyebileceğini ispatlamak için deneme seferlerine başlamıştır. Chesney'in projesine göre Basra ile Birecik arasında nehirden geçilecek nakliyat, Birecik ile İskenderun arasında inşa edilecek demiryolu ile Akdeniz'e ulaştırılacaktır (Orhonlu-Işıksal 1963: 101).

Bu projenin gerçekleşmesi ve demiryolunun yapımına başlanması, her şeyden önce Fırat Nehri'nden yapılacak nakliyatın elverişli olmasına bağlı idi. Chesney, bu amaçla iki buharlı gemiyi İskenderun'dan parçalar halinde develere yükleyerek, Birecik'e taşıtmış ve burada monte etmiştir (Orhonlu-Işıksal 1963: 101). Fırat Nehri'nde deneme seferleri yapan bu gemilerden birisi 1836 yılında batmış, diğeri ise Basra'ya kadar gidip oradan Bağdat'a geldiği hâlde, burada tayfaları tarafından konsolosa teslim edilmek suretiyle terk edilmiştir (Kütükoğlu 1974: 78).

Bundan sonraki teşebbüsler de deneme mahiyetinde kalmış ve mesele tatbik sahasına konulamamıştır. 1850'li yıllarda Akdeniz'in Basra Körfezi'ne, kısmen nehir yolu ile bağlanması fikri tekrar gündeme gelmiştir 1856 yılında Fransızların Suveyş Kanalı'nı açma faaliyetine girişerek, Hindistan yolunda İngilizlere büyük bir rakip hâline gelmeleri, Chesney projesinin tekrar gündeme gelmesinde en önemli etken olmuştur (Özyüksel 1988: 27). Bu defaki projeye göre, demiryolu, İskenderun Körfezi'nden başlayıp Fırat üzerindeki Ca'ber Kalesi'nin bulunduğu mevkiye nehir geçerek, Mezopotamya'ya ulaşacak ve oradan Dicle ile Fırat'ın kavuştukları yerde bulunup, büyük gemiler için yeteri derecede derin suyu olan Korna'ya veya İran Körfezi'ne yakın önemli bir ticaret merkezi

olan Basra'ya gelecektir. Bu hususla ilgili olarak 1857 yılında gerekli imtiyaz alınmış olmakla beraber, projenin tahakkuk ettirilmesi mümkün olmamıştır (Özyüksel 1988: 9). Bu dönemde, gerek İskenderiye-Kahire Hattı'nın hizmete girip Hindistan yolunu kısaltması, gerekse Suveys Kanalı'nın yapılacak olması gibi sebepler, Chesney'in projesine engel olmuştur. Hattâ Chesney'in başarılı olamaması için 'Süveys Kanalı'nın yapımına teşebbüs eden Fransız diplomat Ferdinand de Lesseps'in, bizzat engel olma faaliyetlerinde bulunduğu da ileri sürülmektedir (Akçadurak 1954: 4).

İskenderun Körfezi'ni Basra'ya bağlayacak demiryolu düşüncesi daha sonra şekil değiştirerek, XIX. yüzyıl sonlarında Haydarpaşa-Bağdat Hattı olarak Almanlar tarafından gerçekleştirilmiştir (Earle 1972: 18).

3. İskenderiye-Kahire Hattı:

İngilizlerin Hindistan yolunu kısaltma teşebbüsleri; Fırat vadisinden Basra'ya ulaşma şeklinde olduğu gibi, Akdeniz'den Kızıldeniz'e geçerek, oradan Hindistan'a varma şeklinde de uygulanmıştır. Bunun ilk planda Suveys Kanalı'nın açılması düşünülmüşse de, daha önce belirtildiği üzere, ikinci bir boğazlar meselesi ortaya çıkarmamak için İngiltere, Kanal yapımını benimsememiştir. Daha sonra ise aynı amaca yönelik olarak, Akdeniz sahilinden Kızıldeniz'e uzanan bir demiryolu yapılması gündeme gelmiştir. Nitekim 1851 yılında, Mısır Valisi Abbas Paşa İskenderiye ile Kahire arasında bir demiryolu yapma imtiyazını İngilizlere vermiştir. Abbas Paşa'nın Osmanlı hükümetine haber vermeden giriştiği bu teşebbüs, Babıâli'nin tepkisini çekmiş ve kendisine, bu mesele için Padişah'ın iznini almak gerektiği, aksi hâlde demiryolunu yaptırmayacağı hatırlatılmıştır. Osmanlı Devleti'nin gösterdiği bu tepki, İngiltere'nin hoşuna gitmemiştir. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston, Londra sefiri Kostaki Efendi'ye İngiltere'nin Mısır demiryoluna çok önem verdiğini ve bu yolun mutlaka yapılması gerektiğini, aksi hâlde bu durumdan İngiltere'nin çıkarları aleyhinde bulunan Fransa, Rusya ve Avusturya'nın yararlanacağını söyleyerek, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne olan yardımlarını, özellikle Suriye'nin kendileri sayesinde Mehmet Ali Paşa'dan kurtarıldığını hatırlatmıştır (Vahdettin 1993: 37).

Babiâli ise, demiryolu inşaatının her bakımdan tetkike muhtaç önemli işlerden olması itibarıyla, böyle bir işe teşebbüs edilmeden önce devletten, izin alınması gerektiği hususunda ısrar etmiştir. Hükûmetin bu kararlı tutumu karşısında, İstanbul'daki İngiliz sefiri Canning, Abbas Paşa'nın Babiâli'den izin almasını istemiştir. Başka çaresi kalmadığını gören Abbas Paşa, izin için İstanbul'a başvurmuş ve inşaat sırasında halkın bedava çalıştırılmaması, demiryolu için yeni vergi konulmaması ve istikraz yapılmaması gibi kayıtlarla, kendisine gerekli müsaade verilmiştir (Vahdetin 1993: 37).

Osmanlı Devleti'nin, İskenderiye-Kahire Hattı'na izin vermesi üzerine, İngiltere Londra sefiri aracılığı ile memnuniyetini bildirmiştir. Bundan sonra inşaat faaliyetlerine girişilmiş ve 211 km'lik bu hat, 5 yıllık bir çalışma sonunda, 1856 yılında tamamlanarak işletmeye açılmıştır (Splawn 1928: 218; Karal 1983: 264 C. VI). İskenderiye-Kahire Hattı, Osmanlı Devleti sınırları içinde yapılan bir demiryolu olmuştur. Ancak, inşa edildiği tarihlerde büyük bir stratejik ve ekonomik önem taşıdığı hâlde, 1869 yılında Suveys Kanalı'nın açılarak, iki deniz arasında aktarmasız gemi nakliyatının mümkün olması ile eski önemini kaybetmiştir ("Demiryolu", Turk Ansiklopedisi, C.V, s. 16).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bütün dünyada önemli ve güçlü bir ulaşım aracı olmaya başlayan demiryolu, "1854 Ticaret Sözleşmeleri" ile birlikte, Batı'nın açık pazarı durumuna düşen, Osmanlı Devleti'nin de ilgisini çekmemiştir. Osmanlı aydınının, demiryolunu ekonomik ve sosyal gelişmenin bir aracı olarak görmesi bir yana bırakılırsa, bu ilginin esas nedeni başka yerlerde aramak gerekmektedir. Bilinen nedenlerle, Batı ülkelerinin ekonomik ve sosyal gelişimine ayak uyduramayan Osmanlı Devleti, son dönemlerinde yalnızca ham madde ihraç eden bir ülke durumuna gelmiştir. Diğer yandan, dünya pazarlarına ulaşması gereken ham maddelerin taşınmasında, var olan ulaşım yolları, yetersiz kalmaya başlamıştır. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nde işletmeye açılan ilk demiryolları, ihracat limanlarını ham madde bölgelerine bağlayan hatlar olmuşlardır.

Kısaca demiryolları yapımı ve işletmeciliği konusunda, Osmanlı Devleti'nin kendi gereksinmelerinden daha çok, yabancıların ekonomik

yararlarına ve siyasal amaçlarına bağlı olmak zorunda kaldığını söyleyebiliriz (Müderrişoğlu 1981: 80; Demiryolu ve Havayolu Taşımacılığında Verimlilik 1986: 17).

4. Anadolu ve Rumeli’de İlk Demiryollarının Yapılanması:

Osmanlı Devleti’nde, demiryollarının inşası için ilk teşebbüsleri görüldüğü gibi İngilizler tarafından yapılmıştır. Bununla beraber Osmanlı Devlet adamları da, XIX. yüzyılın bu en modern ulaşım aracına karşı, kayıtsız değillerdi. Demiryollarının dünya üzerinde yaygınlaşmaya başladığı sıralarda, Osmanlı Devleti, Tanzimat dönemini idrak ediyordu. Başta padişah olmak üzere Tanzimat yöneticileri, ulaştırmanın özellikle de demiryolu yapımının gereğine inanmışlardır. Sultan Abdülmecit, odasında Liverpool-Manchester treninin muhtelif resimlerini bulunduruyor ve kendi memleketinde de böyle trenler yapılmasını arzu ettiğini etrafındakilere söylüyordu (Sertoğlu 1964: 6). Nitekim, birtakım yeniliklerle devlet güçlendirilmeye çalışırken, ülkenin çeşitli bölgelerinde demiryolu yapılması fikri de uygulanmaya çalışılmıştır.

Kırım Savaşı’ndan sonra yapılan Paris Antlaşması’nda, sözü edilen Islahat Fermanı, ülkede gerçekleştirilecek yenilikler arasında *ulaştırmaya* da yer vermiştir. Buna göre, devletin kalkındırılması hususunda Avrupa bilgi ve sermayesine müracaat edileceği, bayındırlık işleri için devletçe para ayrılacağı, memleketin servet kaynaklarını değerlendirmek ve arttırmak için ulaştırmayı daha kolay hâle getirecek yolların yapılacağı ve kanalların açılacağı belirtilmiştir.

Ferman’da sözü edilen ulaştırmayı kolaylaştıracak araçlardan en önemlisi, demiryolu idi. Fakat demiryolu yapımı büyük miktarda sermaye, emek ve teknoloji gerektiren bir iş olduğugibi, bu işi yürütecek teknik elemanlara da ihtiyaç vardır. Osmanlı Devleti ise o anda, içinde bulunduğu durum itibarı ile bunlardan hiç birine sahip değildir (Shaw 1983: 157-158). Bu sebeple, yabancı şirketlerin demiryolu yapma teklifleri değerlendirmeye alınmıştır.

Genellikle İngiliz şirketleri tarafından gerçekleştirilen ilk demiryolları, Balkanlar ve Ege’nin zengin bölgelerinde ve ticarî amaçlarla

yapılmıştır. Osmanlı Devleti ise demiryolu yapımında ticarî amaç yanında, askerî ve siyasî amaçları da göz önünde tutmuştur. Nitekim İngilizlerin yaptığı ticarî amaçlı birkaç küçük çaplı hat yanında, devletin, İstanbul ile Balkanlar ve Avrupa arasında irtibat sağlayacak büyük bir girişim olan Rumeli demiryollarının yapımına teşebbüs etmiş olması, bunun bir delilidir.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu toprakları üzerinde yapılan ilk demiryolu, imtiyazı 1856 yılında verilen İzmir-Aydın, Rumeli toprakları üzerinde yapılan ilk demiryolu ise, imtiyazı 1857 yılında verilen Köstence-Çernavoda (Boğazköy) hattıdır. Bu arada 28 Temmuz 1858 tarihinde Osmanlı Devleti'nde demiryolu inşa etmek isteyen kumpanyalar ile yapılacak mukavelelere esas olmak üzere bir şartname örneği hazırlanmıştır. Şartnamenin birinci bölümünde, demiryollarının istikametnameleri ile inşa yöntemleri, ikinci bölümde bakım ve işletilmeleri, üçüncü bölümde imtiyazın müddeti ile feshedilmesi, teminat akçesi ve garanti ile ilgili hususlar yer almakta, dördüncü bölümde tarifeler, yolcu ve eşya taşımacılığı ile ilgili şartlar, beşinci bölümde çeşitli hizmetlerle ilgili özel şartlar, altıncı bölümde ise diğer hususlar bulunmakta idi (Vahdettin, 1993: 39).

1867 yılına gelindiğinde, Avrupalı büyük devletler, yapılan yenilikleri yetersiz gördüklerini hükûmete bildirdiklerini görüyoruz. Osmanlı yönetimi bu uyarı üzerine, bayındırlık alanında daha etkili önlemler alacağını açıklamıştır. Bu sıralarda, demiryolu yapımı için önerilerde artıyordu. Özellikle İstanbul'u, Balkanlar üzerinden Viyana'ya ve Paris'e bağlama tasarısı ve önerisi, hükümetin ilgisini çekiyordu. Bu iş için 17 Nisan 1869 tarihinde Avusturyalı Banker Baron Hirsch ile bir mukavele imzalandıysa da bütünüyle uygulamaya konulamadı. 1874 yılına gelindiğinde, ancak İstanbul-Edirne Hattı (319 km) ile Edirne-Dedeağaç Hattı (148 km) inşa edilerek işletmeye açıldı.

Hirsch'e verilen imtiyazın kötüye kullanılması, yabancı devletler arasında çekişme ve rekabete yol açması, beklenilenden çok pahalıya çıkması gibi etkenlerle, Osmanlı yönetimi, 1871 yılından başlayarak, demiryolu yapımında yabancılara imtiyaz vermekten vazgeçti. Bundan böyle olanaklar el verdiğince, devlet sermayesi ile demiryolu yapımı sürdürülecektir. Bursa-Mudanya ve Haydarpaşa İzmit hatları, Osmanlı olanaklarıyla gerçekleştirilmiştir.

Haydarpaşa'dan İzmit, Eskişehir, Ankara, Kayseri, Sivas, Diyarbakır üzerinden geçerek, Bağdat'ta son bulacak hattın ilk kısmı olan Haydarpaşa-İzmit arası 99 km'lik hat, Ağustos 1873'te tamamlanmıştır. Aynı yıl Bursa-Mudanya hattının inşasına geçildiyse de uzun süre tamamlanamamıştır. Öte yandan 1874 yılında İmparatorlukta yapılan, yapılmakta olan ve yapılması tasarlanan demiryolu hatlarını gösteren bir plân hazırlanmıştır. Bu çalışma, Abdülaziz devri yönetiminin, demiryoluna verdikleri önemi, onların sorunu kavrayışlarını göstermektedir (Çadircı 1991: 301-302).

Aslında demiryolu yapımında, Osmanlı Devleti'nin ulaşım gereksinimleri yerine, yapımçı devletlerin bölgedeki ekonomik ve askerî çıkarları, doğal olarak ön plânda yer almıştır. Örneğin, 23 Eylül 1856 tarihinde ilk demiryolu yapımı için İzmir yöresinin seçimi, doğrudan İngiltere'nin çıkarlarıyla ilgilidir. Çünkü, bu yöre:

a) Nüfusu artmıştır;

b) Hem Avrupa, hem de Hindistan kolonisiyle ivedi bağlantı kurabileceği bir merkez durumundadır;

c) Osmanlı Devleti'nin ikinci büyük kenti olan İzmir, aynı zamanda küçük Asya'nın en büyük ticaret potansiyeline sahip bir merkezdir (Yavuz 1989: 1649). Yörenin bütün özelliklerinin yanısıra İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile gittikçe gelişen ticarî ilişkileri vardır.

Diğer taraftan Mezopotamya, Arabistan ve Basra Körfezi kıyıları da İngiliz ticaretinin toplandığı bölgeleri oluşturmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar, Osmanlı Devleti'nin ticarî ilişkilerinde özel bir yer tutan İngiltere, 1887 yılında Osmanlı ihracatının %61'ni karşılayan en güçlü müşterisidir (Yavuz 1989: 1642).

1875'te Süveyş ve 1878'de Kıbrıs'ı ele geçiren, Orta Doğu'ya yerleşerek Hint yollarını emniyete alan İngiltere için artık, Anadolu'da demiryolu yapımının bir anlamı kalmamıştır. Ondan boşalan yeri ise Almanya doldurmuştur.

Prince de Bülow şöyle yazmaktadır: “..Demiryollarının gelişmesi, doğal nehir ulaşımının, kanalların ve denizaşırı trafiğin dış pazarlara daha çok yaklaştırdığı Almanya, endüstrisinin gereksinimleri nedeniyle dış pazarlara açılma zorunluluğunu duymaktadır. Bağdat Demiryolu projesi

ise Akdeniz ile Basra Körfezi arasında kalan bölgeyi Alman etkinliğine açacaktır...” (Yavuz 1989: 1642). Böyle bir demiryolu politikası, Almanya'nın dış ticaretini de genişletmiştir. 1888 yılında Osmanlı Devleti'ne olan 2.5 milyon kuruşluk ihracatını, 1895 yılında 37 milyon kuruşa yükseltirken, aynı yıllarda ülkede bulunan Alman ticaret firmalarının sayısı 23'ten 216'ya ulaşmıştır. Halbuki aynı yıllarda ülkede 38 Fransız, 86 İngiliz ve 1 Rus firması bulunmaktadır. Sağladığı ekonomik çıkarların yanı sıra, Osmanlı Devleti'nde dönecek demiryollarının stratejik açıdan sahip olduğu askerî önem, Alman Genelkurmay Başkanı ve Demiryolları Kumandanı Major Kübel'in kaleme aldığı raporunda, uzun uzadıya anlatılmaktadır.

Fransızlar da aynı gerekçelerle, Osmanlı topraklarında demiryolu yapımına talip olmuşlardır.

Küçük Asya ve Mezopotamya bölgesinin, sahip olduğu zengin maden kaynakları ve özellikle XIX. Yüzyıl ortalarından itibaren varlığı bilinen petrolün, büyük devletler arasında yarattığı rekabet de bölgede yapımı düşünülen hatların yazgısında, başlıca etken olmuştur.

1871 yılında döşenmeye başlanan Rumeli Hattı, 1883'te İstanbul'u Avrupa demiryollarına bağlamıştır. Anadolu-Bağdat Demiryolu'nun, İstanbul ve İzmit arasındaki ilk bölümü, 1873'te tamamlanmıştır. 1883'te çıkarılan bir fermanla, bu hattın işletilmesi ve İzmit-Ankara Hattı'nın yapımı, Almanlara bırakılmıştır. 1893'te kurulan Anadolu Demiryolu Şirketi Osmanisi, Ankara, Kayseri, Sivas, Eskişehir, Afyon ve Konya hatlarının yapımını üstlenmiştir. Bununla birlikte 1911'de Samsun-Sivas demiryolu yapılmıştır (Temel Britannica C.V, 137).

1888'de Viyana'yı İstanbul'a bağlayan demiryolu, Osmanlı demiryolu yapımına yeni bir hız getirmiştir. Böylece büyük Anadolu-Bağdat demiryolu ve Hicaz demiryolunun yapımı başlatılmıştır. 1890-1914 yılları arasında Mısır dışındaki Osmanlı demiryollarına 5 bin km'ye yakın yeni hat eklenmiştir. 1888'de Osmanlı yönetimi, Deutsche Bank önderliğinde kurulan gruba, Anadolu Demiryolları Şirketi'ni kurma ve Haydarpaşa-Ankara Hattı'nı inşa etme imtiyazını vermiştir. 1895'te Anadolu Şirketi, Eskişehir'le Konya'yı bağlayan bir yan yol daha açmıştır.

Sultan Abdülhamit II. 6 Nisan 21890 tarihinde yayınladığı bir irade ile ülke topraklarında bulunan petrol madeninin işletilmesi ayrıcalığının, yalnız kendi emrine göre verileceğini duyurur. Bu ayrıcalık, 1903'te demiryolu yapımı işi ile birlikte, Alman firmasına verilir. Çünkü firma, dönecek demiryolu hattının iki tarafında kalan 25'er kilometrelik saha içinde bulunan madenlerin ve petrolün işletilmesi ayrıcalığını da elde eder (Yavuz 1989: 1642).

1903'te, Bağdat demiryolunun yapımı için yeni bir imtiyaz anlaşması daha yapılmıştır. Bu hat, o günler Avrupası'ndaki diplomatik rekabet üzerinde, önemli bir rol oynamıştır.

Alman sermayesinin demiryolu yapımı sırasında yetersiz kalması karşısında, İngiliz sermayesi yardıma koşmuş, ancak, Almanların demiryolu projelerini Bağdat'tan Basra'ya uzatmak istemeleri karşısında desteklerini çekmişlerdir. Çünkü:

a) Angle-Persian Oil Company'nin tüm finansmanını kontrolü altına almıştır;

b) 1909 yılında Trablus-Bağdat-Basra demiryolu ayrıcalığını elde etmek için Fransa ile anlaşmıştır;

c) İngiliz sermayesi, Dicle üzerindeki nehir ulaşımı ve Mezopotamya petrollerinin işlenmesinde %50 sermaye katılımıyla üstünlük sağlamıştır (Yavuz 1989: 1643).

1908-1911 yıllarında Amerikan ve İtalyan sermayeler de yatırımlara girişmişlerdir. "Chester imtiyazı" diye tanınan bir grup özel yatırımcı, Amerikan hükûmetince desteklenir. Amerikalı yatırımcılar, ülkenin doğusuna doğru demiryolu döşemek isterler. Ancak, hem Alman şirketlerinin karşı çıkması, hem de Osmanlı Parlâmentosu'nun karar verememesi karşısında, projelerini terketmek zorunda kalmışlardır (Yavuz 1989: 1643).

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, Osmanlı topraklarında demiryolu yapım çalışmaları durmuştur.

Osmanlı Devleti, zamanında döşenen demiryolu hatlarının tümü, yabancı sermayenin güdümünde, yabancı şirketlere ihale edilerek gerçekleştirilmiştir.

Demiryolu yapımında kullanılan “kilometre güvencesi sistemi” dış borçlanmayı ve giderek ülke maliyesi üzerinde, yabancı denetiminin artması sonucunu beraberinde getirmiştir.

Kilometre güvencesi sistemi bürüt gelirler üzerine kurulmuştur. Örneğin: Devlet, bir şirkete 15.000 franklık bir kilometre güvencesi vermiş ve şirket 15.000 frankın altında bir bürüt gelir etmişse, buradaki fark devlet tarafından ödenirdi. Bu sistem nedeniyle devletin, 1900-1911 yılları arasında farklı şirketlere ödediği kilometre güvencelerinin toplamı, 7.387.706 Osmanlı akçesine ulaşmıştır. Devlet, bu yükü vergiler aracılığıyla yükümlülere dağıtırken, ödeme güçlükleri karşısında, yabancı ülkelerden yüksek faizle borç almaya yol açmıştır. Bu, ülke ekonomisinde, yabancı etkinliğin artması ve bağımlı hale gelmesine uzanmıştır.

1918’e varıldığında bu hat, Konya’dan Basra’ya kadar uzanmıştır. Anadolu demiryollarının finansman, yapım ve yönetimi üzerindeki Alman egemenliğine karşılık, Osmanlı Devleti’nin Suriye vilâyetindeki demiryollarının büyük çoğunluğu 1889 sonrasında, Osmanlı Devleti’nde Fransız yatırımlarının XIX.yüzyılın sonlarına doğru, hızlı arttığı dönemde yapılmıştır. 1914’e varıldığında, yoğunca sayılabilecek bir demiryolu şebekesi Yafa ve Kudüs’ü, Beyrut ve Şam’ı, Humus ve Trablusşam’ı, Halep ve Rayak’ı birbirine bağlamıştır. Bütün bunların en önemlisi, hiç kuşkusuz 1900’da II. Abdülhamid’in tahta çıkış yıldönümünde yapımına başlanan, Hicaz Demiryolu’ydu. Arap vilâyetleriyle İslâm’ın kutsal kentlerini başkentine daha sıkı bağlamayı ve böylece, İslâm dünyasındaki saygınlığını yükseltmeyi amaçlayan Sultan’ın başlattığı Hicaz Demiryolu’nun yapımı, Osmanlı Devleti’nin özel ve kamu kaynaklarınca finanse edilmiştir (Quataert 1985: 1630).

5. İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba Demiryolları:

Anadolu’da ilk demiryolu İzmir-Aydın arasında yapılmıştır. Bu hattın imtiyazı 23 Eylül 1856 tarihinde bir İngiliz grubuna verilmiştir. İnşaat çalışmaları 1857 yılında başlayan 130 km’lik demiryolu, daha sonra Sarayköy ve Dinar istikametinde uzatılmış ve bu arada çeşitli kollara

ayrılmıştır. Bütün hatların yapımı 1890 yılında tamamlanmıştır (Akyıldız 1987: 78 Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

İzmir-Aydın Demiryolu imtiyazından bir süre sonra, yine İngilizler bu defa İzmir-Kasaba (Turgutlu) Hattı'nın imtiyazını almışlardır. İmtiyaz Edward Price adındaki İngilizle 4 Temmuz 1863 tarihinde verilmiştir. "Smyrna-Cassaba Railway Company" adlı bir şirket kurularak, 1864 yılında yapım çalışmalarına başlanmıştır. 10 Ekim 1865 tarihinde Manisa'ya kadar olan 66 km'lik bölüm, 10 Ocak 1866 tarihinde ise Kasaba'ya kadar olan 27 km'lik diğer bölüm işletmeye açılmıştır (Özyüksel 1988: 12).

Bilindiği gibi Türkiye'de ilk demiryolu 1856 yılında İngilizlere verilen imtiyazla İzmir-Aydın arasında yapılmış ve sonradan 608 km'ye çıkarılan bu hattın, 130 km'lik ilk bölümü, 1866'da işletmeye açılmıştır. Toplam 700 km'yi bulan İzmir-Kasaba (Turgutlu) ve Temadisi Hattı'nın 93 km'lik bölümü de, bir başka İngiliz şirketince 1863-1866'da yapılarak işletmeye açılmıştır. 1871 yılında bir Avusturya şirketine yapımına başlanan "Şark Demiryolu" nun 336 km'lik Sirkeci-Edirne kesimi 1888'de tamamlanarak, İstanbul, Avrupa'ya demiryoluyla bağlanmıştır İstanbul'u Bağdat'a birleştirecek demiryoluna ise 4 Ağustos 1871 tarihinde başlanmış, iki yıl sonra İzmit'e ulaşılmıştır. İzmit-Ankara bağlantısı 1889'da ele alınmış, üç buçuk yılda tamamlanarak 31 Aralık 1892 tarihinde işletmeye açılmıştır. "Anadolu Demiryolu" adındaki bu şirket, 440 km'lik Eskişehir-Konya kesimini de 1893 ile 1896 arasında yapmıştır. 1903 yılında başladığı Konya-Bağdat 291 km'sini 1914'e kadar bitirebilmiş ve Birinci Dünya Savaşı sırasında sürdürülen çalışmalarla Nusaybin'e varılmıştır ("Türkiye Demiryollarının Tarihçesi ve Bugünkü Durumu" 1970: 1).

Aslında Osmanlı yöneticileri, başta Padişah olmak üzere bu yeni gelişmeyi hayranlıkla yakından izliyorlardı. Ancak gerekli teknik ve sermayeden yoksun olduklarından, kendi ülkelerinde demiryolu inşaatını başlatamıyorlardı. Devlet gelirlerinden bu iş için para ayırmak mümkün görülmediğinden, şirketler kurularak, gerekli girişimin başlatılması öngörülüyordu. Nitekim, Kırım Savaşı'ndan sonra, Avrupalı sermayedar gruplar, Osmanlı topraklarında demiryolu yapımı için imtiyaz istemeye başlamıştır. Hükûmet, Islahat Fermanı'nda Avrupa sermayesinde

yararlanacağını açıklamıştır. Bu doğrultuda istekler başlayınca, ilk borçlanmadan sonra imtiyazlar da verilmeye başlanmıştır. Şamsun-Sivas, İzmir-Uşak, Akşehir-Sivas, Erzurum-İran, İskenderun-Birecik, İstanbul-Belgrad, İstanbul-Selanik, İstanbul-Edirne hatlarının yapımı için imtiyaz verilmesi tasarlanmıştır. Ancak, bunlardan hiçbiri uygulamaya konulamamıştır.

İngiliz kumpanyalarına verilen Köstence-Çernavoda, İzmir-Aydın hattının yapımı ise başlatılmıştır. İlk hat 1860 Ekiminde tamamlanmıştır. İkincisinin yapımı 1856'da başlatılmış ve ancak Abdülaziz döneminde 1866'da tamamlanmıştır. İzmir-Aydın hattı 73 kilometre, İzmir-Kasaba hattının uzunluğu ise 93 kilometre idi. İngiliz şirketlerince döşenerek hizmete açılmışlardır. Yapımına devlet tarafından 1872 yılında başlanan Kasaba (Turgutlu)-Alaşehir demiryolu ise Mart 1875 tarihinde ulaşımaya açılmıştır (Çadircı 1991: 301).

Fakat ilginç olan bir şey var ki 1835 yılında Almanya'da ilk demiryolu hattının açılışından 21 yıl sonra, yani 23 Eylül 1856 tarihinde İzmir-Aydın demiryolu hattının açıldığını görmekteyiz (Atasoy 1987: 11; Turan 1991: 18).

Osmanlı Devleti'nde ilk demiryolu ayrıcalığını 1856 yılında İngiltere almıştır. "İzmir-Aydın Osmanlı Demiryolu Şirketi"nin çalışmaları sonucunda İzmir-Hindistan arasında plânlanan bu hat, 56 yılda ancak 600 kilometre ilerleyebilmiş, Aydın ve Denizli üzerinden 1912 yılında Eğridir'e varmıştır (Müderrişoğlu 1981-91). Diğer taraftan, 1860-1870 yılları arasında ayrıca İzmir-Soma, Manisa-Afyon hatları, 1871-1873 yılları arasında İstanbul-Edirne, İstanbul-Derince hatları 1869 yılında Bağdat hattının Afyon-Konya kesimi, 1886 yılında ise Mersin-Adana kesimi, 1892-1895 yılları arasında Derince-Eskişehir-Ankara ve Eskişehir-Afyon hatları, 1912 yılında Konya-Adana-Halep-Karkamış, 1917 yılında Karkamış-Nusaybin hatları tamamlanarak işletmeye açılmışlardır.

Çoğunluğu "Dar Hat" olan ve toplam 4.000 km'ye ulaşan demiryolları, I. Dünya Savaşı sırasında "Askeri Demiryolları Umum Müdürlüğü"nin denetimine verilmiş, ancak savaştan sonra demiryolları yine yabancı şirketlere bırakılmıştır.

Kurtuluş Savaşı sırasında Büyük Millet Meclisi kararı ile yönetimi “İşletme Umum Müdürlüğü” kanalıyla sağlanmıştı. Kurtuluş Savaşı’ndan sonra demiryollarının millileştirilmesi 1924 yılında çıkarılan 506 sayılı yasayla başlanmış ve “Anadolu Demiryolları”nın satın alınmasına karar verilmiştir. Bununla beraber, o yıllarda üç ayrı demiryolu kuruluşu çalışmalarını sürdürmektedir. Bu nedenle, demiryolu yapımını ve işletmesini tek elden yürütmek amacıyla, 23.05.1927 tarihinde 1042 sayılı yasayla “Devlet Demiryolları Limanları İdaresi Umumiyesi” kurulmuştur. Daha sonra, bu kuruluşun adı 8.4.1931 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile “Devlet Demiryolları İşletme Umum Müdürlüğü” olmuştur.

Söz konusu kurulu, 29.7.1953 yılında çıkarılan 6186 sayılı yasayla “Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları İşletmesi “ (TCDD) adını alarak bir “Kamu İktisadî Devlet Teşekkülü” hâline getirilmiştir. Daha sonra çıkarılan 440 sayılı yasanın kapsamına alınan TCDD, 22.10.1983 yılında yürürlüğe giren 2929 sayılı yasayla, “Kamu İktisadî Kuruluşu” şeklini almıştır.

6. Köstence-Çernavoda (Boğazköy) hattı:

Köstence-Çernavoda arasındaki 66 km’lik bu hat, Osmanlı Devleti’nin yapılan ilk demiryoludur. Tuna üzerinde bulunan Çenavoda’dan Karadeniz sahilindeki Köstence limanına kadar uzanacak bu hat için 7 Haziran 1857 tarihinde bir mukavele müsveddesi hazırlanmıştır (Vahdettin 1993: 40). Daha sonra, 2 Eylül 1857 tarihinde asıl mukavele imzalanarak, hattın yapımı kesinleşmiştir (Vahdettin 1993: 40). İmtiyaz müddeti demiryollunun tamamen işlemeye başlayacağı tarihten itibaren 99 senedir. Kurulan şirket “Devlet-i Âliyye Karadeniz ve Tuna Demiryol Kumpanyası” adını almıştır. 99 sene sonunda hat, hiç bir bedel ödenmeden Osmanlı Hükûmeti’ne devredilecektir. Devletten ayrıca herhangi bir teminat talep edilmeyecektir.

Yapımı 1860 Eylül’ünde tamamlanan hat, 4 Ekim 1860 tarihinde işletmeye açılmıştır. Rumeli’de en evvel yapılıp işlemeye başlayan demiryolu olmasından dolayı, gerek bu, gerekse diğer yapılmakta olan ve

yapılması düşünülen yolların taliplerine şevk vermek amacıyla, şirket yöneticileri *Mecidiye Nişanları*'yla taltif edilmişlerdir (Vahdettin 1993: 40).

Köstence Demiryolu 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Romanya sınırları dahilinde kalmıştır. 1 Aralık 1882 tarihinde Romanya Hükûmeti tarafından 1.560.000 frank mukabilinde satın alınmıştır. Sonraki yıllarda bu hat, Tuna üzerinde kurulan bir köprü vasıtasıyla Avrupa demiryolları şebekesine bağlanmıştır (Vahdettin 1993: 40).

7. Varna-Ruşçuk Hattı

Köstence-Çernavoda hattından sonra, Karadeniz kıyısındaki Varna limanı ile Tuna üzerindeki Ruşçuk şehri arasında bir demiryolunun imtiyazı, yine İngilizlere verilmiştir. İngiltere'nin gerek Ege, gerekse Balkanların bu bölgedeki demiryolu yatırımlarına ağırlık vermesi, buralardaki tarımsal potansiyeli değerlendirmek amacını taşımaktadır. Bu yollar sayesinde, İngiltere'ye yapılacak hububat sevkiyatı daha ucuza gelecektir. Osmanlı Devleti ise Varna-Ruşçuk demiryolu sayesinde, İstanbul ile Avrupa arasındaki ticaretin büyüyeceğini ummaktadır (Vahdettin 1993: 40).

İnşaatı yapacak İngiliz grubu ile 1858 yılında önce bir mukavele müsveddesi hazırlanmış, esas mukavele ise 12 Şubat 1859 tarihinde imzalanmıştır. Bilâhare inşaat şirketinin arzusu üzerine Şubat 1863'te mukavele ahkâmında bir değişiklik yapılmıştır. Bundan sonra "*Ruşçuk and Varna Railway Company*" adlı şirket kurulmuştur. Şirketin sermayesi, ihraç fiyatı 19.16 olan 20'şer sterlinlik 45.000 hisseden teşekkül etmiştir. İmtiyaz müddeti 99 yıldır (Vahdettin 1993: 41).

224 km uzunluğundaki Varna-Ruşçuk hattı, inşaatının bitiminden sonra ise, Berlin Antlaşması uyarınca, Bulgaristan arazisinde kalmış ve Osmanlı Devleti'nin bu hattan dolayı olan borçlarını Bulgaristan kendi üzerine almıştır. Ruşçuk-Varna Demiryolu, genellikle Avrupa'dan İstanbul'a gelip de Akdeniz yolunu tercih etmeyen yolcular tarafından kullanılmıştır. Varna'ya kadar trenle gelenler, buradan vapurla İstanbul'a geçerlerdi. 1888 yılında Avrupa hatları ile Osmanlı hatları arasında İstanbul-Edirne-

Belgrad istikametinde irtibat sağladıktan sonra, *Varna-Rusçuk hattının* önemi azalmıştır (Vahdettin 1993: 41).

Almanların Demiryolu Yatırımları ve Bağdat Hattı:

1871’de yapımına başlanan Doğu Rumeli hattının açılması ile başkent İstanbul’a ilk tren 12 Ağustos 1883 tarihinde gelmiştir. Haydarpaşa’dan Anadolu içlerine doğru yapımına başlanan demiryolu da 1873’te İzmit’e varmıştır. Almanlar, ilk olarak İzmit-Ankara demiryolunun yapımını üstlenmiştir. Böylece Ankara’ya ilk tren 1893 ocağında gelmiştir.

1898’e gelindiğinde, yabancı şirketlerce yapılan ve işletilen demiryollarının toplam uzunluğu, “440” kilometresi İngiliz, “1.020” kilometresi Alman ve “1.266” kilometresi de Fransız firmalarına ait olmak üzere “2.726” kilometreyi bulmuştur. O tarihte Eskişehir’den uzanan bir kol 1896’da Konya’ya varmıştır. onu izleyen yıllarda ise demiryolunun Bağdat’a ve Basra’ya uzatılması sorunu, yatırımcı Avrupa devletleri arasında ekonomik içerikli siyasal bir savaşıma dönüşmüştür. Uzun tartışmalar ve duraksamalardan sonra Alman *Deutsche Bank* yapım hakkını elde etmiş, ancak kesin sözleşme 1902’de yapılabilmektedir (Turan 1991: 18-19).

Bağdat Demiryolu Kumpanyası’na “99” yıllık işletme hakkı tanınırken kilometre başına “4.500” frank gelir garantisi de verilmiştir. Ayrıca demiryolunun geçeceği toprakların mülkiyeti şirkete ait olacaktır. Hattın her iki yanında “10”ar kilometrelik şerit içerisindeki yeraltı servetleri, madenler de şirketçe işletilebilecek, daha şa arkeolojik kazılar bile yapılabilecektir. Kısacası, demiryolu sözleşmeleri yabancılara uzun süreli çok geniş ekonomik kazançlar sağlayan birer kapitülasyon anlaşması niteliği taşımışlardır.

Bu gelişmelere istinaden Almanya, Osmanlı Devleti ile ticaret hacmini giderek artırırken, alacaklı devletler arasında da önemli bir paya sahip olmuştur. Şöyle ki 1890’dan 1910’a kadar geçen “20” yıl içinde Almanya’ya ihracatı “766.000” sterlinden, “3.203.000”e, ithalatı ise “1.970.000”den “5.778.000” sterline yükselerek, üç katı bir artış

göstermiştir. Böylece sanayici Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti ile olan ticaret hacmi tablosunda, önemli değişiklikler görülmüştür. İngiltere'nin 1887'de yüzde 61 payı 1910'da yüzde 35'e, Fransa'nın ki yüzde 18'den yüzde 11'e gerilerken, Almanya'nın payı yüzde 6'dan yüzde 21'e çıkmıştır. Öte yandan alacaklı devletlerin Osmanlı borçlarındaki paylarında da büyük değişiklikler olmuştur. 1881-1914 arasında Fransa'nın payı yüzde 34.3'ten, yüzde 53'e yükselirken, İngiltere'ninki yüzde 32.3'den yüzde 14'e düşmüş; Almanya'nın payı ise yüzde 7.5'ten yüzde 21'e çıkmıştır (Turan 1991: 19).

Osmanlı Devleti'nde yabancı sermaye yatırımlarından en önemlisi olan Anadolu-Bağdat Demiryolu'nun yapımına önce 1888'de Deutsche Bank'ın önderliğinde kurulan bir gruba imtiyaz verilmesiyle başlanmıştır 1895'te aynı şirket, Konya'ya kadar uzattığı hattı, Eskişehir'e de bağlamıştır. Ardından 1903'te yeni bir imtiyaz alarak, üzerinde bir hayli tartışma ve siyasal çekişme olan bu demiryolunu, Bağdat'a kadar inşa kararı almıştır. Bunun yapımı ise 1914'te tamamlanmıştır.

9. Hicaz Hattı:

Öteden beri Hicaz'ın İslamiyet'in kutsal yerlerinden biri olması hasebiyle, devlet tarafından muhafazası zarurî görülmüştür. Bu maksatla II. Abdülhamid, bir taraftan hac farizesini kolaylaştırarak, İslâm âleminin sevgisini kazanmak, diğer taraftan Arabistan'ı elde tutmak için Şam'dan başlamak üzere Mekke-i Mükerrreme'ye kadar bir demiryolu inşaatını şiddetle arzu ediyordu. Bu demiryolu tamamlandıktan sonra devletin çeşitli yerlerindeki, demiryolu şebekesine bağlanacaktır (Artuk 1973: 785). Bunun için 1316 malî senesinin başında bir İrade-i Seniyye çıkarılmıştır. Hattın inşaatında en büyük zorluk, hattın hiçbir mahreci olmaması idi. Suriye dolaylarında bu maksada yarayabilecek nokta Hayfa idi.

Hayfa Demiryolu, bir İngiliz şirketi tarafından yapılmıştır. Hat, şirkette kaldıkça ve Beyrut hattı da Fransız şirketinde bulundukça, Hicaz büyük hattı, asıl hattan mahrum kalmakta idi. Bu sebepten Hayfa yolunu hükûmetin satın alınması lâzımdı. Nihayet akdolunan mukavele mucibince

bir senede teyide olunmak şartıyla Hayfa yolu 175 bin Osmanlı lirasına satın alınmıştır. 2 Zilkade 1319 ve 28 Kânun-i Sâni (Ocak) 1317 tarihinde, evvelce imtiyazı bir Fransız şirketine verilmiş olan Hama-Riyak Hattı, Hicaz Demiryolu'nun inşaatından dolayı zarar ve ziyana uğradı diye, Fransız şirketi, Osmanlı Devleti'nden zarar ve ziyanın tazminini istemiştir. Bununla ilgili olarak Fransız Sefiri M. Constan, işin içine girdiği dahi bilinmektedir.

Sadrazam Said Paşa, sefire verdiği cevapta, “*Hicaz hattı, Riyak hattına pek yakın olan bir mesafeden geçse idi, Fransız şirketinin zarar davası belki bir dereceye kadar nazar-ı mülahazaya alınabilirdi. Halbuki Riyak hattı ile Hicaz hattının güzergâhı arasında farklı bir mesafe vardı. Diğer taraftan şirketle akdolunan mukavelede, o havalide yakın veya uzak bir mesafe diğer bir hat inşasını menedecek her bir kayıt da yoktu*”. Bu cevap üzerine Fransız sefiri, müdahaleden vazgeçmiştir (Artuk 1973-785). O sıralarda Hicaz Demiryolu inşaatına ait muamelâtın incelenmesi hususunda İrade-i Seniyye sadır olduğundan, sadaret tarafından Hicaz Demiryolu ile meşgul olan komisyona bir tezkere yazılmıştır. Gelen cevapta şu bilgi veriliyordu: “*Kadem-i Şeriften Mizeyrib'e 70 km ve Mizeyrib'den Mekke'ye 1.727 ki Cem'an 1797 km. Kadem-i Şerif'ten Mizeyrib'e kadar yapılan 70 km. uzunluğundaki hattın toprak ameliyesi bitmiş ve bu hat üzerinde 5 km'lik mahallin rayları döşenmiştir*” (Artuk 1973: 786).

Şam-Mekke hattının uzunluğu takriben 1.800 km idi ve inşaatına üç sene evvel Şam'dan başlanmıştır. 19 Ağustos 1320 tarihinde Hicaz Demiryolu'nun Maan'a kadar olan kısmının açılış töreni yapılmıştır (Artuk 1973: 786).

Asıl Hicaz hattı, Maan mevkiinden başlamakta idi. Maan ile Hayfa arası 400 km kadardı. Maan, Akabe Körfezi'nden 124 km. içeridedir.

Demiryolu, Akabe Körfezi'ne yaklaşırken, hattın selâmeti için Taba mevkiinin işgali zarurî görülmüştür. Halbuki burası Mısır'a tâbi idi. Bu maksatla 1323 (1906) senesinde Sultan Abdülhamid, Miralay Rüştü Bey'i, kumandasındaki iki tabur asker ve bir top alay ile Akabe ve havalisinin işgaline memur etmiştir. Rüştü Bey, Akabe'ye yerleştikten sonra İngilizlerin

gönderdikleri bir bedevî kuvvetini darmadağın ederek, 15 Şubat 20 Zilhicce perşembe günü işgal etmiştir. Bu durumdan memnun olmayan İngilizler, Taba'nın 10 gün içinde tahliyesini istemişler, Akdeniz'deki donanmalarını Çanakkale'ye gönderir göndermez, Taba derhal tahliye edilmiştir (Danişmend 1953: 354).

Hicaz Demiryolu'nun inşası büyük fedakarlıklarla yapılmıştır. Padişah 50 bin lira ödeyerek listenin başında bulunmakta idi. Dindar Müslümanlardan, memur maaşlarından kesinti ve pul çıkarmak suretiyle hayli para toplanmıştır. Herkes severek bu yardıma koşmakta idi. Mısır Hidivî, Şii olduğu hâlde İran Şahı, Hind Müslümanları ve Hindistanlı prenslerin yardımları büyük olmuştur Pasifik adalarında yaşayan Müslümanlar bile Halifenin davetine icabet ederek, mühim miktarda yardımda bulunmuşlardır (Haslib 1964: 256). Hicaz Demiryolu yapılırken, hattı bedevîlerden korumak için ufak istihkâmlar şeklinde istasyonlar da inşa edilmiştir.

Demiryolunun bütün muamelesine bakmak üzere âli bir komisyon, inşaat masarifi ve toplanacak paranın sarfi için Maliye Nezareti'nde bir iâne komisyonu kurulmuştur. Hattın inşaatında bilfiil kullanılacak olan esker ve inşaa işlerine bakmak üzere 3 Teşrini evvel (Ekim) 1317 tarihinde "İnşaaat Nezareti" adı ile nezaret kurulmuştur. Bu nezarete nâzır, muhasebeci, başmühendis ve lüzumu kadar mühendis, mülkî ve askerî memur ve kâtipler bulunmaktadır. Bu nezaretin başına Müşir Kâzım Paşa getirilmiştir.

Meşrutiyetin ilânından sonra *Hicaz Demiryolu*, İdare-i Maliye Nezareti 30 Temmuz sene 324 tarihinden Ağustos 1324 tarihine kadar Techizat-ı Askeriye Nâzırı Akif Paşa uhdesine kaldıktan sonra 1 Eylül 324 tarihinde, adı geçen Nezaret, Zihni Paşa uhdesine geçmiştir. 5 Kânunusani (Ocak) 1324 senesinde "*Hicaz Demiryolu İdare-i Maliyesi*" unvanı kaldırılarak, "*Hicaz Timuryolu Nezareti*" adı verilmiş ve Sadarete bağlanmıştır. Nâzır, Zihni Paşa idi. Zihni Paşa'nın istifası üzerine, komisyon azasından Cevad Paşa getirilmiştir 1325 senesinde Muzavene-i Maliye Kanunu gereğince Nezaret unvanı "*Müdüriyet-i Umumiyye*" tahvil olunmuştur (Artuk 1973: 787).

1325 senesinde hat, Medayin Salih'e kadar gelmiştir.

1326 senesinde ise Hicaz Demiryolu Medine-i Münevvere'ye kadar uzatılmıştır. Bir taraftan Medine-i Münevvere'yi sulayan Aynilzerka (Mavigöz) suyunun, şehrin genel ihtiyaçlarını karşılamadığı görülmüş ve aynı zamanda üzeri açık olduğundan her türlü mikrobu ihtiva edebileceği göz önünde tutularak, II. Abdülhamid tarafından, adı geçen suyun makine ile zemin sathına çıkarılarak, demir borularla şehre sevki temin edilmiştir (Artuk 1973: 787).

Büyük fedakarlıklarla yapıldığını söylediğimiz bu hatta, paraca yardımı dokunan erkek ve kadınlara verilmek üzere nikel, gümüş ve altından bir madalya ihdası düşünülmüştür.

Bir başka deyişle, 1900'de II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yıl dönümünde yapımına başlanan *Hicaz Demiryolu*'nun değişik bir işlevi vardır. Bu bir anlamda İslâmiyet'in kutsal yerleriyle, Devlet'in başkentini birbirine bağlamak, hac ziyaretlerini kolaylaştırmak ve belli bir saygı sürdürmek amacını taşıyordu. *Hicaz Demiryolu*'nun yapımı için gerekli finansman, Osmanlı Devleti'nin özel ve kamu kaynaklarınca sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti döneminde, bazı bölümleri dar hat olarak yapılan tümü yabancı şirketlerce işletilen yaklaşık 4.000 km'lik demiryolu, I. Dünya Savaşı sırasında *Hicaz hattı* ile birlikte "*Askerî Demiryolları Umum Müdürlüğü'nün*" (Türkiye'de Demiryollarının Tarihçesi ve Bugünkü Durumu" 1979: 1) yönetimine verilmiş, fakat savaşın yenilgiyle sona ermesi üzerine, yine yabancı şirketlere bırakılmıştır.

10. Rumeli Demiryolları:

Kırım Savaşı'ndan sonra ülkenin bazı bölgelerinde yapılmalar için imtiyaz verilen demiryolları arasında, İstanbul'dan Edirne yolu ile Balkanları aşip Avrupa hatlarıyla birleştirilmesi düşünülen Rumeli demiryollarının özel bir önemi vardır.

Her şeyden önce ülkede ilk defa bu derece büyük çaplı bir demiryolu yatırımına girişilmektedir. Bu teşebbüse dayanak teşkil edecek birçok sebebin mevcut olduğu da görülmektedir. Bunlardan en önemlileri, siyasi

ve askerî olanlarıdır. Tanzimat yöneticileri, başta Sultan Abdülmecit olmak üzere, Mustafa Reşit, Âli ve Fuat Paşalar, Avrupa ile siyasî bütünleşmenin gereğine kesin olarak inanıyorlardı. Devlet merkezi İstanbul'u, Avrupa'ya bağlayacak bir demiryolu hattı ise bu bütünleşmede önemli rol oynayacağına inanılıyordu. Nitekim, Âli Paşa'nın belirttiği gibi, Osmanlı Devleti, modern Avrupa devletleri arasına dahil edilmiştir. Bunun için de onlarla irtibatını daha iyi sağlaması gerekmektedir. Bu da ancak demiryolları ile olabilirdi. Bu sayede Rumeli vilâyetlerindeki sanayi ve ticaretin gelişmesine de katkıda bulunulabilirdi (Akarlı 1978: 25).

Yine bu yıllarda Balkan milletleri arasında ayaklanmalar artmış ve devlet, bu isyanları bastırmada güçlük çeker duruma düşmüştür. Çünkü Osmanlı ordusu, eski gücünde olmadığı gibi, Balkan milletleri Rusya ve Batı ülkeleri tarafından sık sık kışkırtılmakta ve ordu, zamanında bunlara müdahale edememekteydi (Karal 1983:43). Demiryolunun, bu isyanların bastırılmasında çok işe yarayacağı şüphesizdir. Bu sebeptendir ki Rusya, Osmanlı Devleti'nin Doğu'da yapacağı her türlü ulaşım yoluna (demir ve karayolu) şiddetle karşı çıkmış ve Osmanlı Devleti'ni tehdit etmiştir. Buna en çarpıcı misal Sultan II. Abdülhamid'in sözleri gösterilebilir: "*Ben, meselâ Doğu Anadolu'da küçük bir yol yaptırısam, Rusya kıyamet koparır*" (II. Dünya Savaşı Ansiklopedisi C. II, 1980: 306)

İşte, gelişmiş batı ülkeleri ile irtibata geçme ve ülkenin Avrupa topraklarında meydana gelebilecek muhtemel savaş ve isyanlar karşısında sınırlara, en kısa sürede asker gönderme ihtiyacı, Rumeli'de demiryolu yapma fikrini doğurmuştur. Bu demiryolu sayesinde Avrupa topraklarında zengin kaynaklardan istifade ederek, devlet gelirlerinin artırılması da düşünülmüştür. Fakat devlet, bu büyük teşebbüsü gerçekleştirecek malî ve teknik imkânlarla sahip olmadığından, demiryolu yabancı şirketlere ihalesi gerekmiştir. Nitekim, 1855 Ekiminde Osmanlı Hükûmeti, basın aracılığı ile Avrupa sermaye çevrelerine bir çağrıda bulunmuştur. Buna göre hükûmet, İstanbul-Belgrad arasında bir demiryolu yaptırmak istediğini, bu amaçla da Avrupa'nın tecrübe ve sermayesine ihtiyaç duyulduğunu, ilgilenenlere gerekli kolaylığın gösterileceğini duyurmuştur (Vahdettin 1993: 44).

Hükûmetin bu çağrısına cevap, Kırım Savaşı bittikten sonra, İngiliz Parlâmenteri Labro'dan gelmiştir. Labro, 22 Aralık 1856 tarihinde Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'ya gönderdiği bir mektupta, Tuna, Karadeniz ve Akdeniz ile Rumeli'nin belli başlı şehirlerini İstanbul'a ve birbirine bağlayacak bir demiryolunun sağlayacağı avantajlardan bahsetmiştir (Vahdettin 1993: 44). Sözü geçen hat, Tuna üzerindeki Bükreş veya Silistre'den başlayarak, Ege sahilinde İnos (bugünkü Enez) veya başka elverişli bir noktaya ulaşacak, çeşitli kollarla İstanbul, Varna, Selânik, Belgrad ve Rumeli'nin belli başlı büyük şehirlerini birbirine bağlayacaktır.

Labro, bu hattın sağlayacağı avantajları izah ederken, oldukça dikkate değer gerekçeler öne sürmüştür. Buna göre Rumeli'de yapılacak demiryolu ile Osmanlı Devleti, birçok avantaja, aynı anda sahip olabilecektir. Bu avantajlar şunlardır:

10.1.a. Ticarî Avantajlar: Avusturya hükûmeti, Macaristan ve Transilvanya'ya demiryolu yapmaya karar vermiş bulunmaktadır. Bu yol Viyana ile Eflâk sınırlarını birbirine bağlayacaktır. Şimdiden Segedin'e kadar uzanan bir hat yapılmıştır. Eflak ise bu hattı Tuna kıyısındaki Bükreş'e kadar uzatma kararındadır. Moldavya da benzer bir teşebbüsü, başkenti ile bu nehir arasında gerçekleştirmektedir. Varna ile Rusçuk arasında bir demiryolu yapılması da düşünüldüğüne göre, geriye bu hat üzerindeki herhangi bir noktadan Ege Denizine kadar bir demiryolu inşası kalmaktadır.

İnos veya daha uygunu olabileceği düşünülen herhangi bir nokta, meselâ Saros Körfezi, iskele ve antrepo olarak ticarî açıdan olağanüstü avantajlar sağlayacaktır. Burasının, Rumeli'nin bütün bölgeleri ile irtibat sağlayabilecek merkezî bir durumu vardır. Yük gemileri, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarından geçmek veya Karadeniz ve Tuna'nın tehlikelerine katlanmak yerine, Ege kıyısında bir iskeleye yanaşacaklar ve mallar, buradan İstanbul'a veya Rumeli'nin içlerine demiryolu ile taşınacaktır. Böylece yükleme ve sigorta masraflarından da tasarruf edilecektir.

Rumeli'nin, Bulgaristan'ın, Eflâk ve Boğdan'ın, aynı zamanda Transilvanya ve Macaristan'ın ürünleri, bugüne kadar Karadeniz'deki

Varna ve Burgaz limanları üzerinden taşındıkları hâlde, bundan böyle yeni limandan nakledileceklerdir.

Tuna ve Ege arasındaki demiryolu hattı, Avrupa ile Türkiye, Yunanistan, Suriye, Mısır ve Hindistan arasındaki en işlek ve en kolay yol olacaktır. Vapurlar, İnos'tan İzmir'e 15 saat, Atina'ya 24 saat, Beyrut'a 72 saat ve İskenderiye'ye 94 saatte gidebileceklerdir. Böylece Londra ve Paris'in Mısır'a uzaklığı, 7 veya 8 güne inmiş olacaktır. Rahatlıkla söylenebilir ki, doğuya ve Hindistan'a giden yolcular ile posta servisleri de bu yolu takip edeceklerdir. Bahsi geçen ticarî faaliyet basit bir olay olmayıp, önemi açıkça bilinmektedir. Hattı çizilen demiryolunun, kaynakları geliştireceği şüphe götürmez bir gerçektir.

10.1.b. Mâli Avantajlar: Osmanlı Devleti'nin gelirleri artacağı gibi tarım ve ticaret de gelişecektir. Üstelik Avusturya tarafına giden veya oradan gelen mallardan, hatırı sayılır miktarda transit geçiş ücreti alınabilecektir.

10.1.c. Siyasî Avantajlar: Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile demiryolu bağlantısını kurmasının, çok büyük siyasî önemi vardır. Eflâk ve Boğdan'ın bütün ürünleri ve ticareti Osmanlı toprakları üzerinden geçeceği için, bu beylikler menfaatleri gereği, saltanata daha çok bağlanacaklardır.

Aslında Ege üzerindeki bir limanın bulunması, Karadeniz'deki ticareti azaltacak, dolaysı ile ticarî bir filo kurduğunu bahane edip, aslında Osmanlı Devleti için tehdit unsuru bir askerî filo hazırlayabilecek, Rusya'nın amaçlarını da engelleyecektir.

Tuna ağzı, ikinci derece bir öneme sahip olacaktır. Ege Denizi kıyısında yapılacak yeni liman, yük gemileri ve bunlarla gelen kalabalığı kendine çekecektir. Bu sayede İstanbul büyük bir yükten kurtulacak, güvenliği ve sakinliği tehdit altında bulunmayacaktır.

10.1.d. Askerî Avantajlar: İstikameti belirlenen hak ve şubeler, Rumeli'nin en müstahkem ve önemli bölgelerini, Rusçuk, Silistre, Varna ve Çanakkale Boğazı'nı İstanbul'a bağlayacaktır. Böylece Asya'dan gelen

birlikler, yeni limana vararak, buradan belirlenen noktalara hızlı ve kolaylıkla sevkedilebileceklerdir. Bu sayede herhangi bir savaş ve isyan durumunda, önemli miktarda birlik ve savaş araçları, kısa zamanda Rumeli'nin savunmasını sağlayan sınırdaki bölgelere ulaşabileceklerdir.

Rumeli'de yapılacak bir demiryolunun sağlayacağı bu faydaları ve Osmanlı Devleti'nin kaynaklarının gelişmesine yapacağı olumlu etkiyi, başka hiçbir ulaşım aracının gerçekleştirmesi mümkün değildir.

Bu büyük eseri tamamlamak için, İnos'ta veya Ege Denizi kıyısında seçilecek herhangi bir noktada, yeni bir şehir kurmak gerekecektir. Burası demiryolu sayesinde kısa zaman sonra Osmanlı ülkesinin Liverpool'u ve Marsilya'sı olacaktır. Birkaç yıl içinde ticaret ve doğu - batı arasındaki doğrudan bağlantı sebebi ile burada kalabalık bir nüfus oluşacaktır.

Labro, bu gerekçeleri sıraladıktan sonra Sadrazam'dan hattın yapımı için kendisine imtiyaz verilmesini talep etmiştir.

Labro'nun saydığı avantajlar bir hayli dikkate değer olup, teşebbüsün cazibesini de artırmıştır. Zaten Babıâli de bir an evvel yolun inşasına taraftır. Böyle olunca *Labro*'nun teklifleri, genel bir tasvip görmüş ve 23 Ocak 1857 tarihinde kendisi ile bir mukavele imzalanmıştır.

Mukavele gereğince Osmanlı Devleti, İstanbul'dan Edirne ve Şumnu yoluyla Rusçuk'a ve yine Edirne'den Ege Denizi kıyısında bulunan İnos'a veyahut o civarda bulunan diğer bir yere kadar demiryolu inşasını, 99 senelik bir imtiyaz dönemi için *Labro*'nun kumpanyasına vermiştir (Vahdettin 1993: 46).

Başarıyla sonuçlanmayan iki teşebbüse rağmen, Rumeli kıtasında, demiryolu yapımından vazgeçilmemiştir. Sadrazam Âli Paşa, bu meseleyi devletin istikbali olarak görmekte ve Avrupa ile demiryolu bağlantısının kurulması gerektiğine, kesinlikle inanmaktadır. Dolayısı ile bu defa Belçikalı *Van der Elst* kardeşler ve ortaklarına, Rumeli demiryolları imtiyazı verilmiştir.

Taraflar arasında 31 Mart 1868 tarihinde bir mukavele imzalanmıştır (Vahdettin 1993: 47). Birtakım demiryollarının inşa edilmesi ve işletilmesi için *Van der Elst* kardeşler ve ortaklarına, 99 sene müddetle imtiyaz verilmiştir. Yine aynı tarihte taraflar arasında yapılan bir başka mukavele

ile demiryolunun geçeceği bölgelerdeki orman, maden ve taş ocaklarının işletilmesi de, adı geçen kimselere bırakılmıştır (Vahdettin 1993: 48).

Van der Elst ve kumpanyası, mukavelede ağır şartları yerine getiremeyince, Nafia Nazırı Davut Paşa tarafından imtiyazı sona erdirilmiştir.

Rumeli demiryolları imtiyazının *Van der Elst* kardeşlerden alınarak *Baron Hirsch*'e verilmesi, son derece ilginç safhaları olan ve devletin göz göre göre büyük zararlara uğratıldığı, birtakım olaylar dizisi hâline gelmiştir.

Van der Elst kumpanyasının, demiryolu yapma taahhüdü yerine getiremeyeceğinin anlaşıldığı 1868 yılının son aylarında, Osmanlı Devleti yeni arayışlar içine girmiştir. Bu sırada, Kırım Savaşı'ndan sonra toparlanma çalışmalarına devam eden Rusya, Osmanlı Devleti ile yeni bir mücadeleye hazırlanmakta, bu amaçla da güneyindeki stratejik ana yollarını tamamlamaya çalışmaktadır. Bu durum, Osmanlı Devleti'ni tedirgin etmekte ve Rumeli demiryollarının bir an önce yapılmasındaki zarureti arttırmıştır (Vahdettin 1993: 49).

Osmanlı Devleti'nin muhtemel bir Rus saldırısından korunabilmek için Rumeli demiryollarını yapma teşebbüslerine, Rusya karşı çıkmaktadır. Rusya'ya göre, Osmanlı Devleti, modern ulaşım araçlarından yoksun kaldığı sürece, ordusu da geniş imparatorluk arazisinde hareketsiz kalacak ve bu sayede, Babiâli sürekli etki altında bulundurulabilecektir. Buna karşılık Rumeli Demiryolu hattı gerçekleşirse, Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki nüfuzu artacağı gibi, muhtemel Rus saldırısını da güçleştirecektir (Vahdettin 1993: 49).

Avrupa devletleri ise projeyi desteklemekte idi. Onlara göre, Rumeli demiryolları, devletin savunma gücünü arttıracak ve istilâci devletle, tehdit altında bulunan devletin karşılıklı şanslarını eşitleyecektir. Aynı zamanda coğrafi şartları gereği, Hindistan-Avrupa yolu üzerinde bir aracı durumunda bulunan Osmanlı ülkesinin, ekonomik çıkarlarını da çoğaltacaktır.

Rumeli demiryollarına, en fazla taraftar olan ülke ise Avusturya'dır. Avusturya, 1866 yılında Sadova'da Prusya karşısında uğradığı yenilgi üzerine, Batı'dan ümitlerini keserek, geleceğini Balkanlarda aramaya

başlamış ve aynı emelleri besleyen Rusya ile çatışmaları şiddetlenmiştir. Avusturya artık Batı'daki eski rakibiyle bağdaşıp, arkasını Cermen âlemine dayayarak, Sırbistan'ı vesaye altına almayı ve oradan Selânik'e inmeyi tasarlamaktadır. Bu hedefine ulaşmada, Rumeli demiryolları önemli bir araç olabilecektir. Kendi hatları ile irtibata geçecek bu demiryolu sayesinde Avusturya, Balkanlara, Selânik'e ve giderek Yakın Doğu'ya büyük kolaylıkla inebileceğini düşünmektedir (Vahdettin 1993: 50).

Ülkeler, bu hesaplar içinde iken Rumeli demiryolları için girişilen üç teşebbüs de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu arada inşaatın Devlet tarafından yapılması da düşünülmüştür. Fakat bazı engellerden dolayı, Devletin böyle bir teşebbüse girebilmesi mümkün görülmemiştir. Bu engellerden biri, muhtaç olunan teknik elemanların yokluğu, diğeri ve daha önemlisi ise maliyenin içinde bulunduğu durumun vahametidir. 1869 yılı bütçesinde 3.000.000 lira açık ve 5.000.000 lira dalgalı borç görünmekte ve bununla birlikte tek çare olarak yine istikraza başvurulmaktadır (Yeniay 1964: 42).

Bu durumda, yine büyük bir kumpanya bularak, imtiyazı ona vermekten başka çare de yok gibidir. Eğer bu kumpanya, Avusturya ve Fransa tarafından desteklenecek olursa, Rusya'nın muhalefeti de engellenebilecektir.

Fakat, bu çapta büyük bir teşebbüse girişecek kumpanyanın ehliyetli ve kudretli olması gerekmektedir. Böyle bir şirketin bulunması için İstanbul'dan yapılan temaslar yetersiz kalınca, 19 Aralık 1868 tarihinde, Nafia Nazırı Davut Paşa'nın Avrupa'ya gönderilmesine karar verilmiştir. Aslında Davut Paşa, Avrupa'ya uygun bir müteşebbis aramak için gitmiştir.

İlk olarak Viyana'ya giden Davut Paşa, orada büyük bir hüsnü kabul görmesine rağmen, işi üstlenecek birine rastlayamamıştır. Viyana'dan Paris'e geçen Davut Paşa, Belçikalı eşi dolayısı ile Brüksel bankerleri arasında yer alan Baron Maurice de Hirsch ile temas kurmuştur. Aslen bir Macar Yahudi olan Baron Hirsch, bu derece zor bir işi yüklenmek için fazla gözü pek sayılırdı. Çünkü bu sırada kasası boş ve malî itibari ise düşüktür (Vahdettin 1993: 50).

Aslen Yahudi *Baron Hirsch* ile aslen Ermeni Davut Paşa arasında 1869 yılının şubat ve mart aylarında yapılan görüşmelerde, *Baron Hirsch* büyük iddialarla göreve talip olmuş, inşaat için gerekli sermayeyi dahi kendisinin temin edeceğini taahhüt etmiştir. Doğrusu öne sürdüğü teklifler, ilk bakışta cazip gibi görünmektedir. Nitekim görüşmeler sonunda, Nafia Nazırı Davut Paşa, Rumeli'de demiryolu inşaa etmek üzere 17 Nisan 1869 tarihinde *Baron Hirsch*'le bir mukavele imzalamıştır. Paşa aynı gün, inşaat bitince hattı işletmek üzere, meşhur banker *Rothschild*'in sahibi olduğu Avusturya Güney Demiryolları Şirketi (Lombar) adına hareket eden *Paulin Talabot* ile ayrı bir mukavele düzenlemiştir. Yine aynı tarihte *Baron Hirsch* ile *Paulin Talabot* arasında bir mukavele imzalanmıştır. Bilâre Davut Paşa, Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmeleri şart olan mukaveleleri beraberinde İstanbul'a götürmüştür.

Adı geçen demiryollarının yapımı için sermaye gerektiğinden Osmanlı Devleti, hemen hemen tamamını dış borçlanma yolu ile tedarik etmeye çalışmıştır (Armaoğlu 1989: 287; Refii 1940: 283). Ayrıca bir örnekle vurgulamak gerekirse, 1854 - 1875 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu dış borçlanmanın %14'ü, yatırımlar için harcanmıştır ki, bunun hemen hemen tamamına yakını, demiryolu inşasında kullanılmıştır.

Rumeli Demiryolları inşa edilirken Osmanlı Devleti, ekonomik amaç yanında, askerî ve siyasî kaygılarla da hareket etmiştir. Hatta bu son ikisi, çoğu zaman ekonomik kaygıların önüne çıkmıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra Avrupa ile bütünleşmenin gereğine ve bu sayede Rus tehlikesinin de dizginlenebileceğine inanan devlet adamları, Rumeli demiryollarının yapılmasına fazlasıyla ehemmiyet vermişlerdir.

Rumeli Demiryolları adı; 1869-1875 yılları arasında Baron Hirsch tarafından inşa edilmiş olan hatlar için kullanılmıştır. Dolayısı ile çalışmamızın odak noktasını bu hatlar oluşturmaktadır. Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin Avrupa toprakları üzerinde, değişik zamanlarda değişik şirketler tarafından gerçekleştirilmiş Köstence-Çernavoda, Varna-Ruşçuk, Selânik-İstanbul iltisak ve Selânik-Manastır hatları mevcuttur. Bu hatlar, isimlerinden de anlaşılacağı üzere, Rumeli demiryollarından ayrıdır ve hepsi başlı başına bir çalışma mevzu olabilirler.

10.2. Savaş Döneminde Rumeli Demiryolları

Rumeli demiryollarının inşası ile ilgili olarak *Baron Hirsch*'le yapılan 17 Nisan 1869 tarihli mukaveleyi incelemekle görevli komisyon, 1869 Mayıs'ında bir değişiklik teklifini, Meclis-i Vükelâ'ya sunmuştur. Buna göre, Edirne-Dedeağaç hattının gerekliliğinin tartışılabileceği, ama giden Selânik'ten Bosna'ya giden hattın mümkün olduğu kadar kısa sürede bitirilmesi ve hattâ, bunun için ikramiye bile vaat edilmesi vugulanmıştır. Komisyon'da raporundan da anlaşıldığı gibi Rumeli demiryollarının yapılması düşünülürken, askerî ve siyasî kaygılar ön plâna gelmiştir. Selânik'ten Bosna'ya gidecek hattın, bir an evvel yapılması için özel gayret gösterilmesi tavsiye edilirken, bu bölgede sık sık rastlanan isyanların, süratle bastırılmasında demiryolunun sağlayacağı faydalar düşünülmüştür. Anadolu'dan vapurlarla Selânik'e gelecek askerî birlikler, buradan tren ile süratli bir şekilde isyan mıntıkasına veya savaş bölgesine gönderilebileceklerdi.

1875 yılında Bosna-Hersek ve Bulgar isyanlarıyla başlayıp daha sonra Sırp ve Rus savaşlarına dönüşen bir dizi askerî harekât sırasında, henüz yeni yapılmış olan Rumeli demiryolları, askerî harekâta uygun bir şekilde hazır olmamakla beraber, yine de belirli bir fayda sağlamıştır. Bununla beraber demiryolu hattının savaş bölgesine kadar ulaşamadığı durumlarda, son istasyondan itibaren yine eski usûle dönülerek, kağnılar ile asker ve malzeme taşınmıştır (Vahdettin 1993:179).

Özellikle Bulgar isyanı, geniş çaplı ve ciddi bir ayaklanma olup, Bulgaristan Sırp ordusuyla ortak bir harekâta girişmeleri hâlinde, büyük tehlike arzedebilecektir. Fakat İstanbul-Filibe hattı sayesinde, bu isyan çabuk önlenmiştir. Ferik Adil Paşa komutasında, demiryolu ile Filibe'ye gönderilen 5-6 tabur asker, bir batarya top duruma hâkim olarak, bölgedeki Müslümanların emniyetini de sağlamıştır.

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sırasında ise Rusların ilk plânda Varna-Ruşçuk hattını ele geçirmek üzere hareket etmeleri de bölgedeki demiryollarının askerî önemini göstermekte idi. Fakat, *Rumeli Demiryolları hattının* Tuna'ya kadar uzanmaması, Osmanlı Devleti için

bir handikap oluşturmuştur. Eğer Tuna ile demiryolu bağlantısı kurabilmiş olsaydı, belki de Ruslar karşısında mağlubiyete uğranılmayacaktı. Ama çok önemli bir askerî üs olan Şumnu ile Rumeli demiryollarının son istasyonu, Yanbolu arasında bağlantının olmaması, Osmanlı ordusunu önemli bir avantajdan mahrum bırakmıştır. Eğer İstanbul'dan Tuna önlerine, sürekli asker yığılabilsen, savaşın gidişatı değişebilirdi (Vahdettin 1993: 179).

Bununla beraber mevcut demiryollarının, savaşın gidişatını olumlu yönde etkilediği anlar olmuştur. Rusların başarısının sürdüğü bir sırada, ordusu ile Hersek'te bulunan Süleyman Paşa, savaş mahalline hareket emrini almıştır.

Rumeli demiryollarında yapılan askerî nakliyat yanında, gerek savaş gerekse bitiminde önemli bir başka nakliyat hâdisesi daha yaşanmıştır. Bu hâdise, Rus ve Bulgar zulmünden kaçmak isteyen 100.000'lerce Türkün, doğup büyüdüğü toprakları ve mal varlıklarını bırakarak, kendilerini can havliyle ana vatanlarına atmak için akın akın trenlere hücum etmeleri ile ortaya çıkmıştır. Büyük bir bozgun hâlinde gerçekleşen bu göçler sırasında, takriben 1.000.000 insan yerinden oynamak zorunda kalmıştır (Şimşir 1968: 628).

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde, 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre Rusçuk-Varna hattı, Osmanlı Devleti'nin bütün mükellefiyet ve vecibeleri yüklenmek şartıyla, Bulgar hükûmetine bırakılmıştır. Osmanlı Devleti, Doğu Rumeli vilâyetindeki demiryollarının, Avrupa hatları ile birleştirilmesi için Osmanlı Devleti, Avusturya, Sırbistan ve Bulgaristan kendi aralarında görüşmeler yaparak, bu meseleyi bir karara bağlayacaklardır.

10.3. Doğu Rumeli Hatlarının Bulgarlar Tarafından İşgali:

Bulgarlar, isyan hâdisesi sonunda Doğu Rumeli vilâyeti ile birleştikten sonra, *Belova-Vakarel hattının* işgali dışında, Rumeli demiryolları aksamından olup, Doğu Rumeli dahilinde kalan demiryollarını, kendi hakimiyetlerine alabilmek için sistemli bir faaliyet yürütmüşlerdir. Bilindii

üzere Doğu Rumeli’de kalan demiryollarının mülkiyeti, Osmanlı Devleti’ne aitti ve bu durum, Berlin Antlaşması ile garanti altına alınmıştır.

Bulgarların bu sistemli faaliyetleri, hem demiryolu hatlarına tecavüz ve işgal teşebbüsleri, hem de Osmanlı Devleti’nin demiryolu üzerindeki hak ve hukukunu ihlal etme şeklinde olmuştur.

23 Temmuz 1908 tarihinde Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet’in ilân edilmesiyle, öteden beri bağımsızlığını ve Rumeli demiryollarını elde etme peşinde olan Bulgaristan için yeni bir fırsat doğmuştur. Meşrutiyet’in getirmiş olduğu ortam içinde, Anadolu’daki birçok demiryolu işçisi ve bu alanda 18 Eylül 1908 tarihinde Şark Demiryolu işçileri greve gitmişlerdir.

Şark demiryolları grevini fırsat olarak değerlendiren Bulgaristan, grevin çıkarlarını tehdit ettiğini öne sürerek, 20 Eylülde Doğu Rumeli’deki demiryolu hatlarını işgal etmiştir.

10.4. Şark Demiryollarının Osmanlı Anonim Şirketi Hâline Gelmesi ve Sonraki Gelişmeler:

Şark Demiryolları İşletme Kumpanyası’nın 10 ay içinde bir Osmanlı anonim şirketi hâline dönüştürülmesi, 29 Mayıs 1910 tarihi itibarıyla, *Şark Demiryolları Kumpanyası*, bir Osmanlı anonim şirketi olmuştur (Vahdettin 1993: 214).

1912’den 1919 yılına kadar cerayan eden hâdiseler dolayısı ile Osmanlı Devleti’nin Avrupa topraklarındaki demiryolları, 337 km’ye inmiştir.

I. Dünya Savaşı (1914-1918) esnasında İttihat ve Terakî İktidarı Fransız ve İngiliz şirketlerine ait demiryollarına el koyarak “*Askerî Demiryolları Umum Müdürlüğü*” adı altında işletmeye başlamış, Alman ve Avusturya uyruklu şirketlere ait bulunan *Anadolu-Bağdat* ve *Şark Demiryolları hatları*, müttefiklerimiz olan devletlere bağlılıkları sebebiyle, kendi şirketlerince işletilmeye devam edilmişlerdir (Ergun 1966: 49). Bu arada hükûmet, demiryolu işletmelerinde çalışan Fransız ve İngiliz memurların işlerine de son vermeye başlamış ve doğan boşluğu doldurmak için Türk memur yetiştirmek ihtiyacı doğmuştur. İşte bu amaçla ilk defa olarak 1915 yılında, Şimendifer Memurları Mektebi açılmıştır. 1915’ten

1916'ya kadar dört devre hâlinde İzmir'de ve bir devre hâlinde İstanbul'da açılan şimendifer mekteplerinden, 1,000 kadar demiryolu memuru yetişmiştir (Vahdettin 1993: 215).

I. Dünya Savaşı neticesi imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra *Şark Demiryolları hattına* Fransızlar el koymuşlardır. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra tesbit edilen sınırlar çerçevesinde, *İstanbul-Edirne hattının* 33 km'lik kısmı, Yunan arazisinde kalmıştır. Dolayısı ile İstanbul'dan Edirne'ye gidecek trenler ilk önce Yunan toprağına girmek bilâre Türk sınırından geçip Edirne'ye ulaşmak durumundaydılar. Bu husus, Lozan Antlaşmasınının 107. maddesinde ele alınmış ve şu hükümlere varılmıştır (Vahdettin 1993: 215).

"Geldiği ya da gittiği yer Türkiye ya da Yunanistan olup, Yunan-Bulgar sınırı ile, Kuleliburgaz yakınına düşen Türk-Yunan sınırı arasındaki Şark demiryollarının üç kesiminden transit olarak yararlanan yolcular ve ticaret eşyasından, iş bu transit nedeniyle hiç bir resim ya da harç alınmayacak ve hiçbir pasaport ya da gümrük kontrolü işlemi yapılmayacaktır."

"Türkiye daha sonra Edirne'yi Kuleliburgaz ile İstanbul arasındaki demiryoluna bağlayan bir hat yaparsa, iş bu maddenin, iki yönlü transit geçişe ilişkin hükümleri geçersiz olacaktır." Nitekim daha sonraları, Türkiye, adı geçen bölgede ek demiryolu yapımına başladığı için, bu madde geçersiz olmuştur.

10.5. Şark Demiryollarının Millileştirilmesi:

Şark Demiryolları'nın Türkiye sınırları içinde kalan kısmı, Lozan Antlaşması'nda belirlenen esaslar dairesinde işletilmeye devam edilmişlerdir. *Şark Demiryolları*, Ali Çetinkaya'nın Nafia Nezareti esnasında 15.12.1936 tarihli bir mukavele ile satın alınmış ve millî demiryolları arasına katılmıştır. Satın alma işlemi 6.000.000 lira karşılığı gerçekleştirilmiş ve bu miktarın %5 faizle, 20 senede ödenmesi hükmüne bağlanmıştır (Demiryolları 1937: s. 85-90).

4 Ekim 1971 tarihinde işletmeye açılan 67 km'lik *Pehlivan köy-Edirne hattı* ile İstanbul-Edirne arasındaki bağlantı, doğrudan Türk topraklarından

gececek şekilde düzenlenmiştir. Yeni hattın açılmasıyla, Yunan topraklarındaki 33 km'lik kısım kaldırılmıştır. Halen İstanbul-Edirne demiryolu 229 km'dir. Edirne'den 20 km mesafede bulunan Kapıkule'den Bulgaristan yolu ile Avrupa hatlarına bağlanılmaktadır (Vahdettin 1993: 217).

II. DEMİRYOLLARININ MİLLİLEŞTİRİLMESİ

I. Dünya Savaşı yıllarında demiryolu yapımı duraklamıştır. Savaş sonrasında yıkılan Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki topraklarında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, 1923'te demiryollarını millileştirmeye başlamıştır.

Kurtuluş Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, büyük bir bölümü millî hükûmetin eline geçen bu demiryollarından *Anadolu hattının* 926, *Bağdat hattının* 325 ve *İzmir-Kasaba hattının* 223 km'lik kesimleri, 19 Temmuz 1920 tarihli Büyük Millet Meclisi kararıyla Eskişehir'de oluşturulan bir "İşletme Umum Müdürlüğü" eliyle yönetilmeye başlanmış, 1923 yılında çıkarılan bir yasayla da "*Türkiye'de bundan böyle yapılacak tüm demiryollarının Devlet tarafından kurulması ve işletilmesi*" öngörülmüş, 22 Nisan 1924 gün ve 506 sayılı yasa ile Anadolu'daki hatların satın alınması kararlaştırılarak, yabancı şirketlerin yarım bıraktıkları demiryollarının da tamamlanmasına geçilmiştir.

Böylece, İmparatorluk döneminden Cumhuriyet hükûmetine geçen toplam 4.138 km uzunluğunda demiryolunun, 3.416 km'si satın alınmış, 450 km dolayındaki Erzurum-Sarıkamış, Toprakkale-İskenderun ve Fevzipaşa-Meydanekbez hatları da anlaşmalar yoluyla devralınmıştır.

Cumhuriyetin ilânından II. Dünya Savaşı'na kadar süren dönemde, yılda ortalama 200 km'ye varan bir tempoyla, toplam 3.360 km yeni demiryolu yapılmış, savaştan bu yana geçen 33 yılda ise buna yalnızca 1.056 km, yani yılda ortalama 30 km yeni demiryolu eklenebilmiştir (I. Millî Demiryolu Kongresi 1979: 1-2).

Lâkin, hemen belirtilmesi gerekir ki Millî Bağımsızlık Savaşı'nda (1919-1922), demiryolları, bütünüyle millî olanaklarla ve ordu tarafından işletilmişlerdir. Bu ise onlara, teknik işleri öğrenmeleri için yeterli fırsatı oluşturmuştur.

Ankara'daki Millî Meclis'in kurulmasından bir ay önce 23 Mart 1920 tarihinde, Mustafa Kemal, Anadolu demiryollarının kullanım hakkını almak için orduya emir verir ve ilk iş olarak savaş sırasında zarar gören bu hattın, onarım işlerine girilir. Kurulan “*Demiryolları Bölükleri*” hatlarının onarım işlerini üstlenirler. 18 Temmuz 1920 tarihinde kurulan *Anadolu-Bağdad Demiryolları*, savaş boyunca Türk ordusunun kuvvet kaydırmalarında oldukça büyük fayda sağlamıştır (Yavuz 1989: 1644).

1923 yılında demiryollarının genel görünümü şöyledir: Türkiye haritasına bakıldığında Kuzey ve Doğu Anadolu'nun demiryolu ulaşım açısından, Orta Anadolu ile bir bağlantısı olmadığı gözlenir. Demiryolları, özellikle Batı ve Güney Anadolu'da dösenmiştir.

Cumhuriyet hükümeti, ülkenin her köşesine demiryollarını götürmek ve bütün yörelerin merkezle bağlantısını sağlamak gereğini anlayarak, bunu millî çıkarlara en uygun biçimde gerçekleştirmeyi plânlamıştır. Ancak, teknik bilgi ve malzeme isteyen, gerçekleştirilmesi oldukça pahalıya çıkacak böyle bir proje için, sermayeye gereksinim vardır. Savaştan yorgun çıkmış ve bazı kalkınma hamlelerini yapmak zorunda olan ülke için “*millî çıkarlara ters düşmemek kaydı ile*” yabancı sermayenin ülkeye davet edilmesi, yöneticiler tarafından benimsenmemiştir.

1908 ile 1922 arasında, birbirine nefes aldirmeden takip eden savaşlar kadar mazinin ihmallerinin de sosyal ve iktisadî bünyemizde açtığı yaraları, sebep olduğu gerileme ve zararları süratle gidermek için milletçe ve memleketçe, Cumhuriyet devrinin açılmasıyla birlikte, girilen kalkınma davasının başında, ulaştırma hamlesi yer almış bu hamlenin, başarıya ulaştırılabilmesi için de demiryolları millî cihaz sayılmıştır.

Bu görüş en veciz ifadesini, büyük Atatürk'ün şu sözlerinde bulur:

“*Demiryolları, memleketin toptan, tüfekten daha mühim bir emniyet unsurudur*” (500'üncü Fetih Yılında İstanbul 1953: 155).

Yabancı sermayeyi ayrıcalıklarla donatarak, ülkeye davet etmenin tehlikeleri görülmüş olmalı ki, 22 Nisan 1924 tarihinde liberal demiryolu politikası anlamına gelebilecek bir karar almıştır. Bu da demiryollarının dönme satın alınarak devletçe işletilmesidir. Buna istinaden ilk kez, Anadolu demiryolları şebekesi, Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya ve Arifiye-Adapazarı yolları satın alınır. Yine aynı konuda 1 Kasım 1924 tarihinde

Mustafa Kemal, Meclisi açış nutkunda, demiryollarının ülkenin bütün gereksinimlerinin başında geldiğini vurguladıktan sonra “... *memleketin öz kaynakları ve çocuklarıyla işe devam etmek gereklidir...*” demektedir (Yavuz 1989: 1645).

Yeni saptanan politikanın gereği olarak tamamen yerli sermaye ve emek gücüyle 1924 yılında, Samsun-Çarşamba demiryolunun yapımına başlanmıştır. Diğer taraftan da yabancı şirketler, elindeki demiryollarının devletçe satın alınması işine girilir.

Osmanlı Devleti'nin ülkede demiryolu yapımı ile ilgili olarak saptadığı politika sonucu, içine düştüğü çıkmazdan tarihi ders alan Cumhuriyet hükûmeti, demiryollarını kendi malzemesi, sermayesi ve öz emeğiyle yapmaya hedef alan ve ülkenin millî ekonomik çıkarlarına dayanan bir politika saptamıştır. Buna bağlı olarak da demiryolu yapım programı geliştirilmiştir.

Doğal olarak ülkenin her tarafına, devlet otoritesinin ivedi olarak götürülmesi, ülke savunması gibi noktalar göz önünde tutulmuştur. Ancak, bunlardan daha da önemli olan, ülkenin sosyo-ekonomik ve kültürel kalkınmasına yapacağı katkının düşünülmüş olmasıdır. Mustafa Kemal'in 1 Kasım 1925 tarihinde T.B.M.M.'nin ikinci dönem üçüncü toplantısında söylediği “...*Ulaştırma olanaklarından yoksun bölgelerdeki sosyal ve ekonomik aksaklıkları giderebilmenin ilk yolu, demiryolunun oraya ulaştırılması olmalıdır...*” ve İsmet İnönü'nün “...*Millî hükûmet için demiryolu gereksinimi, millî birlik, millî savunma ve millî siyasal sorunudur. Bu birçok asırların malı olan millî bağımsızlığın savunması sorunudur...*” sözleri, bu politikaların temel prensipleri sayılmaktadır (Yavuz 1989: 1647).

Bu alanda elde edilen başarılar, âdeta toplumsal coşku hâline gelmiştir. Nitekim, demiryollarından elde edilen başarının, en anlamlı ifadesini, 10'uncu Yıl Marşı'nda bulmaktayız.

Bu dönemin başlarında, en önemli olay olarak demiryollarının millileştirilmesi ve devletleştirilmesi başta gelmektedir.

Nitekim, I. Dünya Savaşı sonucunda ve Millî Mücadele'de devletin elinde demiryolu hattı bulunmadığından, ulaştırma problemi en önemli askerî mesele olarak kendini göstermiştir. Millî Mücadele boyunca ele geçirilen

hatlar, 19 Temmuz 1920 tarihli Meclis kararıyla, geçici “*İşletme Umum Müdürlüğü*” eliyle idare edilmeğe başlanmış, 24 Mayıs 1924 gün ve 506 sayılı kanunla da devletleştirilmiştir.

23 Mayıs 1927 tarih ve 1042 sayılı kanunla “*Devlet Demiryolları İdare-i Umumiyesi*” kurularak demiryollarının işletilmesi ve inşası tek elde toplanmıştır. Daha sonra limanlar da birleştirilerek 1 Ocak 1929 tarih ve 1483 sayılı kanun ile “*Devlet Demiryolları ve Limanları Umum Müdürlüğü*” adını almıştır.

2 Haziran 1931 tarih ve 1818 sayılı kanunla inşaat ve işletme faaliyetleri ayrılmış, 26 Mayıs 1934 tarih ve 2443 sayılı kanunla da *Devlet Demiryolları ve Limanlar İşletmesi Genel Müdürlüğü*, Nafia Vekâletine bağlı, katma bütçeli bir kuruluş hâline getirilmiştir (Atasay 1987: 12)

1948 yılına gelindiğinde, yabancı şirketlerin işlettiği demiryollarının tümü, millileştirilmiştir (Koçak 1991: 61)

Ne var ki, demiryolu politikasına verilen ağırlık, 1940’lı yıllarda eski hızını kaybederek duraklama devrine girmiş, 1950’lerde ise yerini karayolu ulaşımı ağırlıklı politikaya bırakmıştır. 1940 yılında 7.381 km’ye ulaşan demiryolu şebekesinde bakımsızlık, onarımsızlık nedeniyle, elden çıkmış ve bazı gerilemeler görülmüştür.

III. DEMİRYOLLARI VE OSMANLI EKONOMİSİ

Bütün bu hatlar, Osmanlı Devleti’ne birçok malî fedakarlıklara, manevî üzüntülere mal olmuştur. Bilhassa şirketler tarafından yapılan veyahut hükümetçe yapıp da herhangi bir anlaşma neticesinde şirketlere bırakılan demiryolları için devletin, her yıl yabancıların aldıkları ve istedikleri kazancı getiremeyen, her bir kilometre için muayyen bir teminat akçesi vermek mecburiyetinde kalması, demiryolculuğumuzun tarihinin kaydettiği karakteristik hâdiselerinden birisidir.

Bütün bu demiryolları, Osmanlı Devleti üzerinde derin askerî, içtimâî ve iktisadî etkiler yaratmıştır. Osmanlı askerî, imkan ve kabileyetini önemli ölçüde yükseltmiştir. Tamamlanan ve hizmete giren demiryolları, askerî birliklerin devlet sınırları içinde nakledilmesini, iyice hızlandırıp

kolaylaştırmıştır. Böylece, 1897 Yunan Savaşı sırasında, Anadolu'daki birlikler çok daha büyük bir hızla cepheye ulaştırılarak zafer kazanılmıştır. 1912 ve 1913'te Balkan Savaşları ile, I. Dünya Savaşı sırasında, yine demiryolları sayesinde, Osmanlı askerî direnişi büyük güç kazanmıştır.

Ekonomik açıdan bakıldığında demiryolları, Osmanlı'nın endüstriyel gücünü çökertirken, tarımsal ekonomisini birçok yönden geliştirmiştir. Demiryollarının sağladığı ucuz ve kolay taşımacılık, Osmanlı Devleti'nde yeni ve geniş alanların tarıma açılmasını sağlamıştır. Bu durumdan özellikle tahıl üretimi etkilenmiştir. Çünkü, büyük yer tutmasına karşın fiyatı düşük olan tahılın, hayvan sırtında taşınması, çok daha pahalıya mal olması, bu da tahıl taşımacılığının kısıtlı bir mesafeyle sınırlandırılmasına yol açmıştır. Ama 1890'ların başında, Anadolu Demiryolu'nun yapımına başlanmasıyla, bir zamanların ücre İç Anadolu hem İstanbul'un, hem Avrupa ülkelerinin tahıl ihtiyacını karşılamaya başlamıştır. Anadolu Demiryolu, işletmeye açılışının ilk yıllarında tahıl taşımada yılda 50 bin tona ulaşamamıştır. Oysa 1902'ye varıldığında, yıllık tahıl taşıması 400 bin tonu aşmıştır. Bu tahılın büyük bölümü, tarıma yeni açılan topraklardan elde edilmiştir. Pek tabii ki bu süreci de, demiryollarının varlığı başlatmıştır.

Demiryollarının, tarıma etkisi bu kadarla da kalmamış, demiryolunun geçtiği bölgelerdeki mevcut çiftçi ailelere, hızla yenileri eklenmiştir. Hükümet de bu fırsatı değerlendirerek, Balkanlardan gelen Müslüman göçmenleri, demiryolu boylarında açılan yeni tarım alanlarında iskan ettirmiştir. Demiryolu boylarına yerleştirilen göçmen sayısı, daha demiryollarının ilk on yılı dolmadan 30 bini geçmiştir. Hatların geçtiği tarım bölgelerinde gözlenen çarpıcı ekonomik gelişmenin iki temel nedeni vardır: Biri *ucuz taşımacılık* öbürü *ek insan gücü*. Örneğin, Anadolu Demiryolu'nun geçtiği sancaklarda İzmit, Kütahya, Ertuğrul ve Ankara tarımdan alınan vergiler, on yıldan az uzun bir zaman içinde % 174 oranında artmıştır. Bu artışın başlıca nedeni de tarımsal üretimdeki hızlı artıştır (Quataert 1985: 1631).

Demiryollarının sağladığı başka önemli yararlar da olmuştur. Örneğin, Rumeli ve Anadolu'da yapılan demiryolları sayesinde İstanbul'un Rusya, Romanya ve Bulgaristan buğdayına olan bağımlılığı iyice azalmıştır. Başkentini eklemek gereksiniminin karşılanmasında, yabancı kaynakların

ağırlığı sürdüğü hâlde, İstanbul tahıl tüketimi Anadolu ve Rumeli’de üretilip demiryollarıyla taşınan yerli tahılla karşılama orana % 66- %90 arasına kadar yükselmiştir.

Demiryollarının sağladığı taşıma kolaylıkları, ihracatın da artmasına yaramış, böylece Osmanlı ödemeler dengesindeki açığın kapanmasına, katkıda bulunulmuştur. Ayrıca binlerce Osmanlı tebaası gişe memurluğu, makasçılık, istasyon şefliği ve koruculuk gibi yeni açılan işlerde istihdam olanağı bulmuştur. Demiryollarının istihdama katkısı bu kadarla da kalmamış, doğrudan sağladığı iş olanaklarının yanı sıra tarlalardan istasyonlara kadar ürünü taşımak için gerekli yeni iş alanlarının doğmasına yol açmıştır.

Bununla birlikte demiryollarının Osmanlı ekonomisine sağladığı bu yararlar yanında, büyük zararları da olmuştur. Demiryollarının geçtiği yollarda daha önce ulaşımı sağlayan kervancılar işsiz kalmışlar, bunlardan bir bölümü çevre bölgelerle demiryolları arasındaki taşımacılıkta iş bulmakla birlikte, birçoğu açıkta kalmışlardır. İç bölgelerdeki Osmanlı esnaf ve zanaatkârı, daha da büyük bir yıkımla karşılaşmıştır. El işçiliğine dayanan Osmanlı üretimi, zaten yüzyıllardır daha ileri olan Avrupa’nın tehdidi altındadır. XVII.yüzyıl sonlarında başlayan Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan makine yapısı mamüller, hızla küçük atölye yapısı mamüllerin yerini almaya başlamışlardır. Avrupa’daki Sanayi Devrimi’nden ilk etkilenenler, kıyı kentlerinde oturan Osmanlı zanaatkârları olmuştur. İstanbul, Selânik ve İzmir gibi büyük liman kentlerinde esnaf ve zanaatkâr loncaları çökmüştür. Yine de kıydan uzak iç kesimlerde çalışan zanaatkârlar, mesleklerini daha onlarca yıl sürdürebilmişlerdir. Böylece Avrupa’dan gelebilecek fabrika mamüllerinin taşıma maliyetlerindeki yüksekliği, el işçiliğinin rekabet gücünü, buralarda koruyabilmesini sağlamıştır.

Ne var ki, Ankara veya Konya’ya demiryollarının ulaşmasıyla, Avrupa sanayinin kitle üretim mamülleri, olanca çeşitliliğiyle ve eskisinden çok daha ucuza, iç bölgelerdeki pazarları doldurup taşımıştır. İç bölgelerdeki birçok kent ve kasabada el işçisi zanaatkârlar, Avrupa endüstri ürünlerinin rekabetiyle ilk kez karşılaşmışlardır. Sonuçta, demiryolları yüzünden, esnaf ve zanaatkâr önce müşterilerin çoğunu, sonra da işlerini kaybetmişlerdir.

En genel düzeyde demiryolları, Osmanlı ekonomisini Avrupa ekonomisine daha da sıkı bir biçimde bağımlılaştırmıştır. Osmanlı tebaasının yaşamı, Osmanlı Devleti'nin siyasi liderlerinin, denetimi dışındaki ekonomik eğilim ve gelişmeler tarafından bizzat belirlenir olmuşlardır. Giderek daha fazla Osmanlı çiftçisi, uzak pazarlarda satılmak üzere üretim yapar oldu; bunlar giderek daha fazla uluslar arası piyasanın tahmin edilemeyen belirsizliklerine ve insafına tâbi oldular. Aynı zamanda sattıkları tarım ürünleri karşılığında, elde ettikleri geliri, giderek daha fazla Avrupa yapısı giyim, kuşam ve hatta yiyeceğe harcar oldular. Örneğin; Fransa'dan ve ABD'nin Mineapolis'inden yüklenen un, gemilerle Osmanlı limanlarına, oralandan da demiryollarıyla Anadolu'nun iç bölgelerine taşıyor ve yerli undan daha düşük fiyatla satılıyordu. Kısacası, XIX. yüzyılda yapılmaya başlanan demiryolları, Osmanlı Devleti'nde taşra sayılan vilâyet ve bölgelerin ekonomisinde, birçok değişimler yaratmıştır. Ucuz ve kolay taşımacılığın sağladığı imkanlar sayesinde, tarımsal üretimde ihracatta artışlar görülmüştür. Ayrıca istihdam imkânlarını da arttıran demiryollarının yapımı, bazı olumsuz sonuçlar da yaratmıştır. Söz gelimi kervancıların işsiz kalması, Avrupa mallarının iç pazara ulaşması nedeniyle, yerli üretimin yok olması, örnek gösterilebilir.

IV. DEMİRYOLLARININ TOPLUMSAL ETKİLERİ

Demiryollarının çeşitli toplumsal etkileri de olmuştur. Bunların bir bölümünde uzak dış ekonomik güçlerin, gündelik yaşamda giderek artan önemleri sonucu, Osmanlı toplumunda artan huzursuzluk duygusu rol oynamıştır. Öbür toplumsal etkiler, sabah evden işe gitme, akşam işten eve dönme biçiminde, yeni bir alt-kültürün oluşmasında, Osmanlı toplumundaki etnik gruplar arasında gerilimlerin artmasına kadar, geniş bir alana yayılmıştır. Örneğin İstanbul'un zenginleri, Marmara Denizi ve İzmit Körfezi kıyılarında villalar almışlar, yeni yaşam üslupları ve tüketim kalıpları edinmişlerdir. Demiryolları aynı zamanda çeşitli bölgeler arasında işçi akımını da hızlandırmış, genel olarak Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde oturan ahali arasındaki ilişkileri, önceki dönemden daha yakın ve sık hâle getirmiştir. Bir zamanlar dış dünyadan tecrit olmuş, kendi

içine kapanmış olan, artık yanından demiryolu geçen köyler, büyük taşra yerleşim merkezleriyle yakın ilişki içine girmişlerdir.

Demiryolu şirketlerinin yöneticilerine uygulanan istihdam politikaları, zaten XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda mevcut olan gerilimleri daha da artırmıştır. Yabancıların, yönetimindeki yabancı sermayeli demiryolu şirketlerinin istihdam politikaları, genel olarak şöyle özetlenebilir: Karmaşık ve çoğu kez ekonomik yönden akla yakın nedenlerle, üst yönetim makamlarıyla, idarî kademelerde Avrupalılar çalıştırılırken, Osmanlı tebaası Rum ve Ermeniler, orta kademe konumları, yabancılarla birlikte eşit olarak paylaşmışlardır. En aşağı düzeyde ise büyük çoğunlukla Müslüman Türkler yer almış, yol yapımı, bakımı, onarımı, atölye hizmetleri ve trenlerdeki işleri onlar yapıyor duruma gelmişlerdir. Osmanlı tebaası, Hristiyanların Müslümanlardan daha yüksek mevkilerde bulunduğu yabancı şirketlerdeki istihdam politikası, aynı ülke vatandaşlarını birbirine rakip, hattâ düşman, iki ayrı gruba bölmüştür. Bu durum, Osmanlı Hristiyan tebaasını, Osmanlı Müslüman tebaasının çıkarlarına karşı, yabancıların sosyal ve ekonomik müttefikleri olarak gösterilmiştir. Bu duygular, yersiz bile olsa Osmanlı toplum yapısında süre giden etnik düşmanlıkları, daha da kızıştırmıştır.

Bununla birlikte *Yedikule-Küçükçekmece hattının* açılmasından sonra sosyal hayatta, yeni bir kültür ögesinin oluştuğu görülmektedir. Marmara Denizi kıyısında ev alan insanlar, sabah evden trenle işe gitme ve aynı şekilde akşam işten eve dönme yöntemini tercih etmeye başlamışlardır. Böylece yeni yaşama üslupları ve tüketim kalıpları ortaya çıkmıştır.

Böylece toplumsal açıdan da, demiryollarının yapımı Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını hızlandırmıştır.

SONUÇ

Demiryolunun Avrupa ve Amerika'da ortaya çıktığı ve yaygınlaşmaya başladığı dönem ile Osmanlı Devleti'nin Tanzimat devrini idrak etmesi, hemen hemen aynı yıllara rastlamaktadır. Dolayısı ile Avrupa'daki gelişmelerin yakından takip edildiği bu dönemde, demiryolunun önemi de kısa zamanda farkedilmiştir. Demiryolunun önemini hissettiren diğer bir husus da bu yıllarda, Osmanlı karayolu ulaşımındaki bozuklukların artması olmuştur. Aslında Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın ortalarına kadar gerek askerî gerekse ticarî nedenlerle, karayollarına ehemmiyet vermiş, buna bağlı olarak Anadolu ve Rumeli'de birçok ana ve talî yollar yapılmıştır. Bu yollar üzerinde ulaşımın kolaylaştırılması ve güvenliğin sağlanması amacıyla gerekli tedbirler de alınmıştır. Dolayısı ile Osmanlı karayollarının çoğunlukla bakımlı ve güvenli oldukları görülmektedir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra ve XIX. yüzyılın başlarında, sosyal, askerî ve ekonomik alanlarda görülen bozulma ve gerileme, karayolu ulaşımını etkilemiştir. Aynı zamanda, deniz ticaret yollarının önem kazanmaya başlaması ile kervan ticareti değerini kaybetmeye başlamış, bu durumdan kervan yolları da olumsuz yönde etkilenmiştir. Bu sebeple XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı karayollarının durumu pek iç açıcı değildir.

Osmanlı Devleti'nde demiryolundan beklentiler çok fazla olduğundan yöneticiler, bu konuda hiçbir fedakârlıktan kaçınmamışlardır. Ülke, demiryolu ile donatılınca, yapılan fedakârlıktan ve masrafların misliyle çıkarılacağı düşünülmüştür. Aslında Osmanlı devlet adamları, bu şekilde düşünmekte haksız da değildirler. Çünkü, demiryolunun Avrupa devletlerine sağladığı katkı çok belirgin bir şekilde görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nde ilk demiryolları, İngilizler tarafından, Balkanlar ve Ege'nin tarım potansiyeli yüksek bölgelerinde, küçük çaplı hatlar olarak gerçekleştirilmiştir. Daha çok ticarî amaçlı bu demiryolları dışında, devlet, askerî ve siyasî ihtiyaçları da göz önünde bulundurarak, İstanbul ve Balkanlar ile Avrupa arasında irtibat sağlayacak büyük bir teşebbüs olan Rumeli demiryollarının yapımına girişmiştir. Gerek Rumeli demiryolları, gerekse diğer hatların inşası safhasında Osmanlı Devleti, iki açmazla

karşılaşmıştır. Bunlardan ilki sermayesinin bulunmaması, ikincisi ise gerekli bilgi ve beceriye sahip, teknik elemanlardan mahrum olmasıdır. Bu sebepten dolayı, yabancı şirketlere imtiyazlar vermek zorunda kalmıştır. Fakat her şeyden önce kendi çıkarlarını düşünen yabancı şirketler, demiryolu yapma karşılığında büyük garantiler istemişler ve başka çare bulamayan Osmanlı Devleti bunları kabullenmiştir. *Kilometre garantisi* altında çok yüksek meblağlar yabancı şirketlere garanti edilmiş, fakat demiryolları hasılatı hiçbir zaman teminat verilen miktara ulaşamadığı için fark, devlet hazinesinden ödenmiştir. Bu durum ise şirketlerin büyük kârlar elde etmesine sebep olurken, devlet hazinesi için ağır bir yük teşkil etmiştir.

Rumeli demiryolları tecrübesinden sonra Osmanlı Devleti, uzun bir süre hiçbir şirkete demiryolu imtiyazı vermemiştir. Bu dönemde meydana gelen isyan ve savaşlar neticesinde, içine düşülen malî sıkıntı da demiryolu ile ilgilenilmesine mani olmuştur.

Bu isyan ve savaşların bir başka neticesi de Rumeli'deki demiryollarının önemli bir kısmının elden çıkması olmuştur. Halbuki Osmanlı Devleti bu bölgede çok büyük fedakarlıklar karşısında demiryolu yatırımlarına giderken, son derece iyi niyetle hareket etmiştir. Daha Anadolu'da önemli bir yatırım yokken, Rumeli'de büyük çaplı demiryolu yapımlarına girilmiştir. Yani, Rumeli'ye bir gün elden çıkacak bir toprak parçası değil, devletin bütününe oluşturan bölgelerden biri olarak bakılmıştır. Dolayısı ile bu yörelere devletin bütün imkânları sunulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bu olumlu yaklaşımına rağmen, Şark Meselesi'ni kendi çıkarları doğrultusunda çözmek için büyük çaba harcayan emperyalist devletler, bir türlü ellerini buradan çekmemişlerdir. Özellikle 93 Harbi öncesi ve sonrası yoğunlaşan kışkırtma, tahrik ve saldırılar karşısında, Osmanlı Devleti, Rumeli'den çekilme sürecine girmiştir. Bu geri çekiliş, önemli sorunları da beraberinde getirmiştir. Bir yandan yurtlarından sökülüp atılan yüz binlerce göçmene kucak açılması lazım gelirken, diğer yandan onların bırakmış oldukları topraklardaki yatırımların elden çıkmasına katlanmak gerekmiştir. İşte bu yatırımların önemli bir kısmını, demiryolları oluşturmuştur. Üstelik Osmanlı Devleti, demiryolları için yapmış olduğu maddî fedakarlıkların karşılığını da alamamıştır.

Meşrutiyet döneminde İttihat Terakkî iktidarı, şartlarında gereği olarak,

ancak askerî amaçlı demiryollarına eğilebilmiştir. İttihat ve Terakkî, demiryolları ile ilgili getirdiği esas değişiklik, istihdam etmeyi tercih etmiştir. Ülke I. Dünya Savaşı'na girince, bu personelden bir çoğunun görevine son verilmiştir. Meydana gelen boşluğu dolduracak yerli personel yetiştirmek amacıyla, ilk defa 1915 yılında Şimendifer Memurları Mektebi açılmıştır. Buradan yetişenler, demiryollarında istihdam edilmişlerdir.

Demiryolları, özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki demiryolu yapmaya yönelik seferberlikte gerçekleştirilmiştir. Çünkü, başlangıçta emperyalizmin bir aracı gibi görünse de, yerli kaynaklara dayandığından demiryolunun dışa bağımlılığını azalta önüyle ön plana çıktığı gözlenmiştir. Bu çerçeve içinde 17 Şubat 1923 tarihinde toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde, bir program dahilinde demiryolu inşa faaliyetlerine geçilmesi kararlaştırılmıştır. Dolayısıyla 1923 – 1940 yılları arasında, gerek mevcut demiryollarının millileştirilmesi, gerekse yeni hatlar yapılması gibi yoğun bir faaliyete girişilmiştir.

Mevcut ulaşım sistemleri içinde, ekonomik olması itibarıyla, demiryolunun önemli bir yeri vardır. Demiryolu, özellikle karayoluna nazaran on kez daha ekonomiktir. Bu durumda, petrol kaynakları kıt bir ülke olan Türkiye'nin, demiryoluna önem vermesi kaçınılmaz görünmektedir.

Demiryollarının dünya üzerinde yaygınlaşması, iktisat tarihi açısından yeni bir dönemin açılmasına vesile olmuştur. Demiryolunun getirdiği imkânlar sayesinde ulaştırma fiyatları düşmüş, milletler arası ticarî ilişkiler yoğunlaşmıştır. Ziraat ve sanayi ürünlerinin karşılıklı olarak ülkelere girip çıkışı bazı ülkelerde el işçiliğine dayanan ürünler ve yeni baskı oluşturmuştur. Bu sebeple, yerli sanayiciler için koruyucu tedbirler alınmış, serbestliğin en ateşli savunucusu ülkeler İngiltere, dahil bundan geri kalmamışlardır. Yine demiryolunun getirdiği imkânlar neticesi, yeni sanayi dalları ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlilerini modern kömür, demir ve makine sanayileri oluşturmaktadır. Bu sanayi dallarındaki gelişmeler, demiryolu ile paralel yönelmiştir.

Demiryolunun mesafeleri kısaltarak, ülke içi veya ülke dışı seyahatleri kolaylaştırması, yabancı uygarlıkların daha kolay incelenebilmesine imkân vermiş, bu sayede, milletlerin arasında karşılıklı kültür alışverişi oluşmuş,

sosyal ve ticarî hayatta, insanlar birbirlerinden etkilenerек yeni ve değişik şeyler öğrenmişlerdir.

Demiryollarının önemli etkilerinden biri de yerleşim merkezleri üzerinde olmuştur. Mesela, demiryolunun ilk zamanlarında, buhar makinelerinin su ve kömür ihtiyacını karşılamak için ara istasyonlar gerekmiştir. Buralarda çeşitli demiryolu malzemesi depolanmış ve demiryollarında çalışanlar da aileleriyle bu yerlerde ikamet etmişlerdir. Zamanla bunlara hizmet eden çeşitli fonksiyonlarda çalışanlar artınca, bu tip istasyonlardan durumu uygun olanlar şehirleşmeye başlamıştır.

Demiryollarının yeni şehirler meydana getirme fonksiyonu yanında, eski şehirlerin gelişmesini etkilediği de muhakkaktır. Demiryoluna sahip bir yerleşme merkezi, bundan mahrum civar köy ve kasabalar için bir ikmâl ve ihraç kapısı ve her zaman bir cazibe merkezi olmuştur. Dolayısı ile istasyon bölgesindeki iskân merkezlerine yerleşmelerin çoğalması sebebiyle, buraların nüfusu arttığı gibi, aynı zamanda yeni gelenlere mevcutların yetmemesi karşısında, gar etrafında birçok mesken, ticaret hayatının icap ettirdiği silo veya antrepo gibi tesisler inşa edilmekte, böylece iskân sahaları da genişlemektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Deane, Phyllis, *İlk Sanayi İnkılabı*, çev. Tefik Güran, Ankara 1988.
Mosmann, Frank H. -Newton Morton, *Principles of Transportation*, New York 1957.

Fair, Marvin L: W. Williams Jr., *Economics of Transportation*, New York 1959.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara 1982.
“Demiryolu”, *Türk Ansiklopedisi*, C.XIII.

Johnson, Emory R.-Thrumman W. Van Mettre, *Principles of Railroad Transportation*, New York 1918.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Basım Evi, Ankara 1991.

Şimşir, Bilal, *Rumeli'den Türk Güçleri*, C.I., Ankara 1968.
500'üncü Fetih Yılında İstanbul 1953, İstanbul 1953.

“Şark Demiryolları Nasıl Satın Alındı?”, *Demiryolları Dergisi*, 147 (1937), s.85-90.

Ergun, Murat, *Bir Demiryolunun Kurtuluş Savaşı Hatıraları Millî Demiryollarımızın Kısa Bir Tarihçesi*, İstanbul 1966.

Akyıldız, Ali, *İzmir-Aydın Demiryolu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987.

Shaw, Stanford J.-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı Devleti ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1983.

Ulaştırma 50. Yıl, T.C. Ulaştırma Bakanlığı, Millî Eğitim Basım Evi, İstanbul 1973.

Engin, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara 1984.

Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri*, Ankara 1974.

Akşin, Sina, “1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslar Arası Durumu”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara 1987.

Mert, Özcan, "II. Mahmud Döneminde Anadolu ve Rumeli'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1808-1819)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 18 (1982).

Önsoy, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988.

Karamürsal, Ziya, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1940.

Effiminiadis, Yorgaki, *Cihan İktisad Buhranı Önünde Türkiye*, İstanbul 1936.

Sertoğlu, Mithat, "Türkiye'de İlk Tren", *Demiryol*, 456-457 (1964).

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, I. Kitap, İstanbul 1991.

"Demiryolu" *Temel Britannica*, C.V.

Earle, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul 1972.

Splawn, Walter M. W., *Government Ownership and Operation of Railroads*, New York 1928.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VI., TTK Yayınları, Ankara 1983.

Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı Malî Kaynakları*, Ankara 1981.

Yavuz, Ünsal, "Cumhuriyet Devri Demiryolu Politikasına Yaklaşım Biçimi", *IX. TTK Sunulan Bildiriler*, Ankara 1989.

Ouataert, Donald, "19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. VI., İstanbul 1985.

Atasoy, Veysel, *Türkiye'de Ulaştırma ve Haberleşme Politikasında Gelişmeler*, T.C. Ulaştırma Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

"Türkiye'de Demiryollarının Tarihçesi ve Bugünkü Durumu", *I. Ulusal Demiryolu Kongresi (Bildiriler)*, Ankara 1979.

Demiryolu ve Havayolu Taşımacılığında Verimlilik, Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları, Ankara 1986.

Özyüksel, Murat, *Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988.

Akçadurak, Zübeyir, *Türkiye Demiryolları Tarihçesi*, Ankara 1954.

Rathman, Lothar, *Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Hzl.: Ragıp Zarakolu, İstanbul 1982.

Orhonlu, Cengiz-Turgut Işıksal, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, 17-19 (1663).

Refii, Şükre Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat I*, 100. Yıl Dönemi Münasebetiyle, İstanbul 1940.

Arnaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, C. I, Ankara 1989.

Artuk, Cevriye, "Hicaz Demiryolu Madalyaları", *VII. TTK Sunulan Bildiriler*, C. II, Ankara 1973.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul 1953.

Haslip, Joan, *Bilinmeyen Tarafları ile Abdülhamid*, Çev. Nusret Kuruoğlu, İstanbul 1964.

2. *Dünya Savaşı Ansiklpedisi*, C. II, İstanbul 1980.

Akarlı, Engin Deniz, *Belgelerle Tanzimat*, İstanbul 1978.

Yeniay, İ. Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul 1964.

OSMANLI DEVLETİ ADLİ YAPISINDAN BİR KESİT: “ŞER’İYE SİCİLLERİ”

ÖMER FARUK TEBER*

GİRİŞ

Tarihin tanıklık ettiği en önemli vak’aların birisi de hiç şüphesiz, tarih alanında yerini almış büyük devletlerin varlığı ve etkinliğinin sağlıklı, ilkeli bir idarî ve adlî yapıyı haiz olmalarıyla doğru orantılı olduğudur. Bir devlet ne kadar sıhhatli adil ve güçlü bir idareye sahip ise o kadar etkili ve uzun ömürlü olmuştur. Tarihin bu tanıklığını en çarpıcı bir biçimde gözler önüne seren devletlerden birisi de Osmanlı Devleti’dir.

600 seneyi geçen ömrü ve bunun yaklaşık 300 yılını döneminin süper gücü olarak varlığını sürdüren Osmanlı Devleti, pek çok yönden bütün tarihçiler için enteresan bir araştırma konusudur. İslâm kültür ve medeniyeti Osmanlı Devleti’nin siyasî nüfuzu ve koruması altında zirveye ulaşmış, bunun yanı sıra pek çok sosyo-kültürel unsuru tek çatı altında ve engin hoşgörü ortamında uzun yıllar barındırabilmiştir. Bu açıdan tetkik edilince peygamber efendimiz (s.a.v)’in hicretinden itibaren gelişme ve genişlemeye başlayan müesseseler Osmanlı Devleti’nde en parlak doruklarını bulmuştur.

Siyasî, iktisadî ve kültürel alanda zirveye ulaşan Osmanlı Devleti, Kanuni Sultan Süleyman’ın vefatıyla duraklama dönemine girmiştir. Kemale eren zevale yenilir kaidesi Osmanlı Devleti için de işlemeye başlamıştır. Ticaret yollarının yeni keşifleri bağı olarak gelişmesi, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye-’yi haricen ekonomik ve siyasî olarak zayıf bırakmış; heterojen bir yapıda olması nedeniyle de pek çok ırkî unsuru, milliyetçi saiklerle faaliyette bulunmasıyla dâhilen, sosyal ve ahlâkî olarak bunalımın içine itmiştir. Fakat orta hâllice bir devleti çok kısa bir sürede tarih

*A.Ü Sosyal Bilimler Ens. İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

sahnesinden silecek bu bunalımlar Osmanlı İmparatorluğu gibi dev bir cesameti -yeni tabirle süper gücü- ancak 300 seneye yaklaşık bir zaman zarfında ortadan kaldıramamıştır. Tabii bu süreç beraberinde müesseseler ve sistemde bir yozlaşmayı da birlikte getirmiş, rüşvet iltimaslar artmış, ilk dönemlerde görmeye alıştığımız ciddiyet ve hassasiyet azalmıştır.

Bu noktada Osmanlı Devleti'nin idarî sistemi ve buna bağlı olarak da adli yapısının incelenmesi giderek daha da fazla önem kazanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bu kadar uzun yaşamasının altında yatan sebeplerin başında hiç kuşkusuz onun adli yapısının çok sağlam temeller üzerine bina edilmiş olması gelir. Öyle ki bugünün bilim çevrelerini hayrette bırakacak bir titizlik ve dikkatle kayda alınan şer'îye sicilleri Osmanlı adli yapısının en önemli sacayaklarından birisini temsil etmektedir.

Bu çalışmamızda, bugünlerde kuruluşunun 700. yılını kutlamakta olduğumuz Osmanlı Devleti'nin adli yapısında çok önemli bir yer işgal eden "şer'îye sicilleri" üzerinde durmaya çalışacağız.

Esasen merkezî bir devlet teşkilâtına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, merkez-çevre münasebetlerini son derece sıkı prensiplere dayamıştı. Her türlü haberleşmede, yazışmalarda suretlerinin kaydedilmesine büyük özen gösteriliyordu.

Kaza yetki ve görevi İslâm devletinde siyasî hâkimiyeti temsil ve icra eden devlet başkanının yetki ve görevlerindedir. Bu görevi bizzat kendisi icra edebileceği gibi, yetkili kıldığı kimseler de yürütebilir.¹ Yetkili kılınan kimseler, yani kadılar, hükme bağladıkları meseleleri kayıt altına alarak "kadılar defterleri" geleneğini de başlatmış oldular. Mahkeme defterleri ya da daha ziyade kullanılan tabirle "şer'îye sicilleri" nin tutulması kanunî bir zorunluluk hâline gelmiştir. Zıra ulamanın fetvaları hep bu yönde olmuştur.

Ömer en-Nesefî (Ö:537/1142) bu noktayı şu şekilde açıklamıştır. 'Davalar ve defterlerde işaret ve şahadet lâfzı kendisine çok ihtiyaç olunan şeydir. Sicillerde de bu böyledir ve elbette işaret lâzımdır. Hatta âlimler şöyle buyurmuşlardır. Dava defterine yazıldığı zaman, o filân mahkeme günü, mahkeme meclisinde hazır bulanacaktır. Uygun olan davacıyı da, davalıyı da kayıt defterine şu iddia edendir, şu iddia olunandır, diye

¹ İbn-i Haldun, Mukaddime, (Çev. Z. Kadiri Uğan), İstanbul 1986, c. I, s. 563.

yazmaktır. Çünkü bazı âlimler böyle olmayınca davanın sıhhatine fetva vermediler. Sicil defterleri de böyledir. Ona da davacı Mehmed için davalı Ahmed'e hükmedilmiştir, şeklinde yazılmalıdır."²

Yukarıdaki fetvada görüldüğü üzere şer'îye sicillerinin tutulması evvelâ şer'î örfî delillere dayanmaktadır. Osmanlı Devleti de bu emirlerin pratik uygulama sahasıdır.

I. ŞER'İYE SİCİLLERİNİN ÖNEMİ VE AMACI

Şer'îye sicillerinin ihtiva ettiği kayıtlar genel olarak iki kasımda özetlenir.

1-Her çeşit dava zabıtlarıyla mukavele, senet, satış, vakfiye, vekâlet, kefalet, vesayet, itk, borçlanma, tereke, taksim v.s. Fıkıh ilminin başlıca konularını teşkil eden şer'î muamelelere dair resmî kayıtlar, narhlar ile esnaf teftişine ait notlar.

2-Başta hükümdarlar olmak üzere her derecedeki büyük ve küçük makamlardan beylerbeyine, sancak beylerine, kadılara, müftülere mütesellimlere, dizdarlara, defterdarlara, müderrislere, mütevellilere, voyvodalara, emirlere hitaben yazılan ferman, berat, divan tezkeresi, mektup, rü'us, tezkere v.s. gibi resmî mahiyetteki emir ve yazı kopyalarıdır.

Eski Şer'î mahkemelerimizin çalışmalarını açıkça belirten bu kayıtların her biri bilhassa kadılar ve naipleri tarafından mazbut şekilde ve gününde işlenmiş olduklarından dolayı sıhhatli birer vesika mahiyetindedir. Bu itibarla şer'îye sicillerinin kültür tarihimiz ve folklorumuz için üzerinde durulmaya değer birinci dereceden önemli birer kaynak olduğuna şüphe yoktur.

Özellikle son zamanlarda ortaya çıkan şehir tarihleri ve yurdun muhtelif bölgelerindeki mahallî hayata ait ilmi araştırmaların yapılması konusunda şer'îye sicilleri başvurulacak birinci dereceden ilk ve tek kaynaktır. Bir bölgenin sosyal tarihini, iktisadî şahsiyetini ve bütünlüğünü meydana çıkarmak amacıyla kaleme alınan bir çeşit tarihler, geçmişi bütün canlılığıyla yeniden yaşatan şer'îye sicilleri incelenerek, bu değerli tarih malzemesi tahlil edilerek senteze gidilmedikçe daima eksik ve kısır kalmaya mahkûmdur.

² Fetâvâyı Hindiyeye, (Çev. Mustafa EFE), Ankara 1986, C.XIII, s. 361.

Bütün bunların yanı sıra her şer'îye sicili bulunduğu yerin ekonomik hayatına dair birinci elden orijinal tarihî vesikalardır. Türk halkının hayat ve geçim tarzı, memlekete dışarıdan gelen ve yine memleketten dışarı çıkan eşya, ülke halkını yetiştirdiği tarım ürünleri, imal ettiği sanayi mamulleri, mevcut olan sanat ve meslek çeşitleri, halktan toplanan vergileri ve devletin memurlarına ödediği tahsisatlar, hukuk ve ceza davalarındaki tazminatın miktarı ve cinsi doğru olarak ve yerli yerinde şer'îye sicillerinden öğrenilebilir. Örneğin Osmanlı Devleti'ne bağlı bir vilâyetin falan mahallesinde bir vatandaşın terekesini (bıraktığı mirası) şer'îye sicillerinde tetkik edersek, o vilâyet sakinlerinin o dönemde sahip olduğu refah düzeyini ve maruz kaldığı sıkıntıları az da olsa hissedebilirsiniz.

II-ŞER'İYE SİCİLLERİ MAHİYETİ

A-Genel

Selçuklu devletinin kültür mirasını devralan Osmanlı Devleti, şer'îye sicilleri geleneğini de sürdürdü. Ancak elimizi de XV. asrın ortalarından XX. asrın ilk çeyreğine kadar olan kısmı bulunmaktadır.

Şer'î mahkemelerin bu sicilleri Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki idarî teşkilâtın esasını teşkil eden her kazadaki kadılar tarafından tutulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi hükûmete ait bilcümle vazifeleri gören ve halkın her sahada yegâne mercii bulunan idarî ve kazanın salâhiyeti haiz birer devlet memuru idiler. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat hareketleri esnasında vilâyetlerin teşkili, mahkemelerin salâhiyetlerinin tayin ve tespiti, mecellenin tanzimi gibi idarî ve hukukî ıslahat ile kadıların idarî salâhiyetleri hemen tümüyle üzerlerinden alınmış ve yalnız kendilerine hukukî mesai ile uğraşmak vazifeleri tahmil edilmiştir. Bu sebeple şer'î mahkemelere ait sicillerde idarî, siyasî ve iktisadî meseleleri tenvir edebilecek olanlar ancak XIX. asrın üçüncü çeyreğine kadar olan kısımlardır. Hukukî meseleler üzerindeki salâhiyetle, mecellenin tanziminden sonra mahdud sahaya münhasır kalmış olmakla beraber cumhuriyetin ilanına kadar devam etmiştir.³

³ T. Mümtaz YAMAN, Şer'î Mahkeme Sicilleri, Ülkü, İlk Teşrin, 1938, s. 153.

Bulunduğu mahalde devletin temsilcisi mesabesinde bulunan kadılar hem idare mamuru vazifesi görüyor, hem de kaza işlerine bakıyordu. Böylece hem mahkeme hükümlerini zabturate altına aldırıyorlar hem de sadaret, vesairenden gelen emirleri saklıyor ve suretlerini defterlere kaydediyorlardı.⁴

İslâm hukuku esaslarına göre kazanın zaman ve mekânla mukayyed olması icab ettiğinden, kadılar geldikleri sancak ve kazada muayyen bir zaman için kalıyorlar ve geldikleri tarihten ayrılış tarihine kadar geçen zaman içinde ceyna eden muamelâtı kendilerine mahsus olan defterlere tespit ediyorlardı.⁵

Bu zorunluluk mecellenin 1814. maddesinde de şu şekilde belirtilmiştir: “Hâkim, mahkeme kütüklerine vereceği ilâmları ve senetleri, hile ve fesattan uzak olması için muntazam bir şekilde yazar ve muhafazasına dikkat eder. Kendisi görevden alındıktan sonra ya bizzat kendisi veya güvendiği bir kimse vasıtasıyla bu kütükleri gelen hâkime devir ve teslim eder.”⁶

B-Materyal ve Şekli

Bu defterler muayyen bir usul ve kaide üzerine mustatil (uzunca) şekilde, boylu ve dar, enli olurlardı; meselâ 40 cm boyunda olan defterlerin takriben 16-17 cm eni olurdu. Yazılar çok zaman “*talik kırması*” dediğimiz yazı şeklidir. Kâğıt çok sağlam, parlak ve mürekkepleri bugün dahi parlaklığı muhafaza edebilecek kadar sabittir. Ekseriyetle defterlerin üzerinde kadınların isimleri vardır.⁷

C-Kayıt Usulü

Şer'îye sicillerindeki her türlü yazılı kayıtlar belli bir usule göre düzenlenmekte ve sicile kaydedilmektedir ki; bu usule “Sakk-ı Şer'î” usulü denir. Başta ilâm ve hüccetler olmak üzere bütün kayıtların tanzim ve

⁴ Bk., İlber ORTAYLI, Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı, 1994, s.7 vd.

⁵ T. Mümtaz YAMAN, Şer'î Mahkeme Sicilleri, s. 154.

⁶ Mcelle'i Ahkam-ı Adliyye, İstanbul 1995, s. 405.

⁷ İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, Şer'î Mahkeme Sicilleri, Ülkü, Temmuz 1995, s. 367.

tahrir şekillerini açıklayan numuneler yazılarak saklı kitapları telif edilmiş ve şer'îye sicillerindeki kayıtların tanzimi meselesi düzenli ve sağlam bir kaideye oturtulmuştur. Kadıların işlerini kolaylaştırmak için bazı değerli alim kadılar tarafından değişik şer'î muamelelerin ne suretle yazılması icap edeceğine dair aynı mevzuun muhtelif şekillerine ait numunelik "sakk"lar kaleme alınmıştır.⁸

D-Şer'îye Sicillerinin Önemi

Osmanlı tarihinin kaynakları arasında, şer'îye sicillerinin birinci derecede önemli bir kaynak olduğunda şüphe yoktur. Kadıların devlet merkeziyle yaptıkları yazışmaları, halkın şikâyet ve dileklerini, mahallî idarelere ait hukukî düzenlemeler olarak kabul edilen ferman ve hükümleri, en önemlisi de ait olduğu mahallin sosyal ve iktisadî hayatını yansıtan mahkeme kararlarını ihtiva eden bu siciller, incelenmeden herhangi bir bölgenin veya mahallin siyasî, idarî, iktisadî ve sosyal tarihini hakkıyla ortaya koymak mümkün değildir. Şer'îye sicillerinin her konuda tarihe temel kaynak olacağına şüphe yoktur.

Özellikle son zamanlarda ortaya çıkan şehir tarihleri ve yurdun muhtelif bölgelerindeki mahallî hayata ait ilmi araştırmaların yapılması konusunda şer'îye sicilleri başvurulacak birinci dereceden ilk ve tek kaynaqlardır. Bir bölgenin sosyal tarih ve iktisadî şahsiyetini ve bütünlüğünü meydana çıkarmak gayesiyle kaleme alınan bu çeşit tarihler, geçmişi bütün canlılıklarıyla yeniden yaşatan şer'îye sicilleri incelenerek ve bu değerli tarih malzemesi tahliledilerek senteze gidilmedikçe, daima eksik ve kısır kalmaya mahkûm olacaktır.

Şurası kesindir ki; tarih dediğimiz fenomenin doğasını kavrayamadıkça, onu aydınlatacak, açıklığa kavuşturacak malzemeye materyaller de idraklere yabancı kalacaktır. Zira ne yapılacağı bilinmeden kullanılan malzemeler hem yapıyı oluşturmaz hem de kendileri ziyan olur. İşte bu endişe bizi, şer'îye sicillerinin kullanım imkânlarının, doğru bir tarih şuuru ile gerçekleştirilebileceği fikrine götürüyor.

1-Tarih Usulü Açısından:

Tarihçinin ilk ihtiyacı, uyulması fevkalâde zor olan tarafsızlık ilkesidir.

⁸ Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer'îye Sicilleri, İstanbul 1988, C. I, s. 18.

Tarihte mantıkî tutarlılık ve objektiflik, ölçü olarak alınmadığı zaman hislerin ön plâna çıktığı görülmüştür.⁹

Tarihçinin karşılaştığı en çetrefil sorun, belki de seçeceği olguları tespit ederken takınacağı idrak biçimidir. İnsan söz konusu kendisi olunca (kendi ailesi, milleti, ordusu, vs.) hissiyatından arı kalamamaktadır. Bu hakikatten hareketle geçmişî tenvir için, nispeten hissiyattan uzak bir usul geliştirmek elzemdir. İşte şer'îye sicillerinin ehemmiyeti bu noktadan itibaren artmaktadır. Bir kere tarihin olguları bize hiçbir zaman "arı" olarak gelmezler, çünkü her zaman kayıt tutanın zihninden kırılarak yansır. Resmî tarih yazıcısı, vak'anüvis birkaç kanaldan "yanlı tarih yazma" baskısı altındadır. Örneğin devletin bir eyaletinde çıkan isyanı kaydeden tarihçi, devletin ricalinin, kendi şahsi kanaatlarının, mensubu olduğu kültürün baskısı altındadır.

Fakat şer'îye sicilleri türünde arşiv belgeleri bizi "yanlı tarih yazma", ya da subjektiflikten nispeten kurtaracak tarafsızlığı sağlayacaktır. Böylece bu belgeler ışığında hazırlanacak araştırmalara yapılacak itirazların önü büyük ölçüde alınarak, hemen hiçbir medeniyetin sahip olmadığı bu arşiv hazinesi en sahih usullerle kendimizi tanıma imkânını da bize sunacaktır.

Tarihten anladığımız son tahlilde, tarihçi ile olgu arasında karşılıklı etkileşim süreci, bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalogdan ibarettir. Kendi hususî coğrafyamızda bu etkileşimi ve diyalogu kuvvetlendirecek ve kesinleştirecek daha net ve somut kanaatlara varacağımız belgelere sahibiz.

Osmanlı devleti sınırları içinde hemen her kazada mevcut (zaten "kaza" terimi de, o mahalde bulunan kadıların kaza vazifesini deruhte etmesi üzerine konulmuştur.) şer'îye mahkemeleri, kıyısından köşesinden önemli, önemsiz tüm bölge halkının mutlaka işi düşüp uğradığı bir müessesedir.¹⁰ Kayıt altına alınan, bölge halkının mahkemeye intikal etmiş

⁹ İrfan AYCAN, Muaviye bin Ebu Sufyan, Ankara 1990, s. 15.

¹⁰ Bölge halkı mutlaka şer'îye mahkemelerine uğramak zorundadır. Çünkü devlet mekanizması henüz bugünkü kadar bölünmediğinden, miras meseleleri, nikah ceza davaları, toprak, köle vs. akla gelebilecek her türlü devlet-teba, teba-teba, ilişkilerinde çıkabilecek sorunlar hemen hemen tek yetkili müessese olan şer'îye mahkemeleri vasıtasıyla çözümlenebilmektedir. Böylece toplumsal ilişkiler her düzeyde, yorumsuz bir şekilde kayıtlara yansımaktadır.

olan işleriyle ilgili tüm siciller, aynı zamanda yine o toplumu oluşturan müslim, gayrimüslim, askerî zümre, çiftçi zümre ve de yönetici kesimin, o zaman ve zemine ait geçmiş tarihlerini kendilerinden sonraki gelenler için en ince detaylarıyla birlikte müşahadelere sunmaktadır.

Şer'îye sicillerinin, usul açısından en önemli yanı ise tarih yazıcısının subjektifliğinden tamamen uzakta kalarak, tarihi kaydettiğinin farkında olmadan bir devlet memurunun vazifesinashlığıyla yazılmış en “objektif” belgeler olmasıdır.

2-Sosyal-Psikoloji Açısından:

Aynı kültürel coğrafyayı paylaşan insanlar bir medeniyetin harcında birleştikleri vakit “kolektif şuur” dan bahsedebilirsiniz. Kolektif şuur dediğimiz şey, cemiyetin tıpkı birey gibi hayat karşısındaki tercih ve tavırlar geliştirmesi neticesi tek tek bireylerin bir araya gelerek oluşturduğu bir oluşumdur. Sanki cemiyet devasa ölçülerde bir fert gibidir. Ancak “kolektif şuur” da bireysel şuur gibi tarihsel süreç akarken yakalanamaz, zira “şu an” kendisini ancak “gelecekte” açığa vurmaktadır. Çünkü “şu an” olasılıklar veya alternatifler açısından bir tercih alanı olarak ortaya çıkarken, geçmiş, bu tercihlerin yapılmış olması nedeniyle sanki bir zorunlulukmuş izlenimi vermektedir. Böylece milletlerin karakterlerini tanımak, hangi şartlarda, hangi davranış biçimlerini sergilediklerini bilmek, zaman zaman tavırlarına, baskı yapan şuuraltı korku ve heyecanlarını öğrenmek, kolektif şuurun tarihsel süreçlerden çıkarılarak yorumlanmasına bağlıdır. Bugünün sorunlarını anahtar olarak elde tutmak suretiyle cemiyetin içinde bulunduğu çıkmazlar için politikalar üretilebilir.

Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki nev'i şahsına münhasır her mıntıkâ şer'îye sicilleri tetkik edilmek suretiyle, bir inceleme-araştırma alanı olarak alınıp ciddi ve derin yorumlara tâbi tutulmalıdır. Örnek olarak; bir bölgedeki mahkemeye konu olan muarazaların çoğunluğunun birbirine yakın davalar olduğu ve bu davaların sebeplerinin de iklim, ırk, din, aile vs. lokal etkilere bağlı olduğu söylenebilir. Bütün bunlar mahkeme zabıtlarının mukayeseli olarak tetkik edilmesiyle ortaya çıkarılabilir. Böylece aynı mıntıkâda yaşayan bugünün insanların tekerrür eden hâdiseler karşısındaki hareket ve tavırlarını anlayarak çözüm üretmek kolaylaşacaktır.

Son olarak toplumların şuuraltı arazlarını tespit etmek, eğer varsa sosyal onamileri belirlemek ve uygun yöntemler bulabilmek yine bu belgelerin ciddi bir analize tâbi tutulmasıyla mümkün olabilir. Sahip olduğumuz bu belgeler iyi değerlendirilirse, hâlen içinde bulunduğumuz sosyal, siyasî, ekonomik ve birçok sahadaki, toplum olarak yaşadığımız çıkmazları da büyük oranda çözümlenmek üzere veriler elde etmemiz mümkün olabilir.

3-Sosyo-ekonomik Açıdan:

Şer'îye mahkemeleri sicilleri üzerinde tetkik çok mühim olan bir mevzu da; o mahallin iktisadî hayatına dair olan vesikalârdır. Biz XV. ila XIX. asırlarda Anadolu halkının hayat ve maişet tarzı, memlekete hariçten giren ve memleketten dışarı çıkan emtia, yetiştirdiği mahsul ve sanayi eşyasının ve bunların yanı sıra sanat erbabının nevelerini de elimiz altında bir tarih hazinesi olarak araştırılmayı ve gün yüzüne çıkmayı bekleyen bu siciller sayesinde doğru bilgiye ulaşarak; iktisadî hayatımıza dair bir mukayese yaparak çok sahit malumat elde etmiş oluruz.¹¹

Şer'îye sicillerinin tetkiki, üretim, bölüşüm, tüketim ağını, bunun sosyal yapı üzerindeki etkisini doğru anlamak için zorunludur. Hele bugün için, kaynaklarının optimum kullanmak zorunda olan çağdaş şehir ekonomileri, ölçek ve kalite olarak katettikleri mesafeleri, şer'îye sicillerinin doğru bir tetkikinden sonra yapabilirler. Zira iktisadî faaliyetin gayesi, refah düzeyinin artırılmasıdır. Şer'îye mahkemeleri kayıtlarının incelenmesi, ilgili mıntıkada yaşayan ahalinin ortalama yaşam düzeyi, bir ailenin gelirinin nüfusuna oranı, ekonomik istikrar, devletin sübvansiyonları, narhlar, küçük sanayinin ölçeği gibi iktisat tarihine ışık tutabilecek anahtar bilgileri bize verir.

Bütün bunların yanı sıra, değişen ticaret yolları ile ticaret ağının dışında kalarak önemsizleşen beldeleri, bunun neticesi olarak ortaya çıkan sosyal sorunların mahkemelere intikali, göçler, isyanlar, Rafizî mezheplere kucak açmalar ya da çatışmalar, bunu karşılığında devletin tehcir gibi uygulamalarla yaptırımları da sicillerin tetkikiyle sahit bir surette ortaya konulabilir.

Ayrıca tarihimiz açısından fevkalâde önemli bir yer tutan yerli ve yabancı kaynaklı araştırmalar için Osmanlı şer'îye mahkeme kayıtları,

¹¹ İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, Şer'î Mahkeme Sicilleri, s. 367.

bu gibi araştırmalara olumlu yönde çok değerli fırsatları sunmaktadır.

Son olarak: Osmanlı Devleti içerisindeki gayrimüslim tebaanın ekonomik ve sosyal hayatta işgal ettiği mevki, Müslüman tebaa ile olan ilişkileri, ticarî sahadaki faaliyetlerinde göze çarpan tavır ve tutumları, devlete ve kurumlarına olan güvenleri gibi neticeleri günümüze kadar getirebilecek araştırmaları sicilleri vasıtası ile yapabiliriz.

• E-Şer'îye Sicillerinin Muhtevası

Şer'îye sicillerinde hükümet emirlerinden başka, kadının şer'î hukukî vazifelerine ait davalarda verdiği hükümler, mahalli esnaf teşkilâtına, belediye hizmetlerinin vaziyetine, ticaret hayatına, eşya fiyatlarına, beylerbeyi veya valinin verdiği emirlere dair tamimler, mütesellim buyrultularının, bugünkü manada ticaret, ceza ve hukuk davalarının; harp zamanlarında sancak ve kaza itibarıyla, o kaza ve sancağın hissesine düşen imdad-ı seferiyye, hazer zamanındaki imdad-ı hazeri hisselerinin, her türlü vakfiyelerin, bugünkü teşkilâtta belediyelerin vazifelere ait şehir işlerinin iktisadi meselelerin; maden taharrisi ve işletmelerinin; devlete ait kale, sur ve diğer resmî mebninin inşa, tamir ve diğer masraflarının, zabıta vak'aları; isyanlar için alınan tedbirlerin; muallim, müderris, imam-hatip ve müezzin nasb ve tayinleri gibi birçok hususuyla mümasil işlerin burada yer aldığı görülmekte ve tarihin her şubesi için kıymetli vesikaları ihtiva etmektedir.¹²

Şer'îye sicil defterinde mevcut olan yazılı kayıtları önce iki ana gruba ayırabiliriz. Birincisi, kadılar tarafından inşa edilerek yazılan kayıtlardır. Bunlar da kendi aralarında; 'Hüccetler, i'lâmlar, ma'ruzlar, müraseleler ve diğer kayıtlar diye beşe ayrılırlar. İkincisi, kadıların kendilerinin inşa etmedikleri, belki kendilerine hitaben gönderildiği için sicile kaydedilen 'fermanlar, tayin beratları, buyrultular ve diğer hüküm çeşitleridir.¹³ Biz şer'îye sicillerinde kayıtlı bulunan ve bu iki ana gruba giren belge çeşitlerini ayrı ayrı tanıtmaya çalışacağız.

1- Kadı Tarafından Kaleme Alınan Belgeler

Sakk-ı şer-i kitaplarında genellikle bu gruba giren belgeler tanıtılır ve

¹² T. Mümtaz YAMAN, Şer'îye Mahkeme Sicilleri, s. 154.

¹³ Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer'îye Sicilleri, c. I. s. 20.

tasnif edilir. Şer'îye sicillerindeki kayıtların da yüzde doksanını bu gruba giren belgeler teşkil etmektedir.

a)Hüccetler

i-Genel Olarak Tarifi ve Özellikleri:

Arapça bir kelime olan hüccetin lügat manası delil, burhan, kavil veya fiilin sübutuna sebep olan nesne demektir.¹⁴ Osmanlı hukuk terminolojisinde ise hüccetin iki manası vardır. Birincisi; şahitlik, ikrar, yemin veya yeminden nukul gibi bir davayı ispat eden hukukî delillere denir. İkincisi; şer'îye sicillerindeki manasıdır: kadının hükmünü ihtiva etmeyen, taraflardan birinin ikrarını ve diğerinin bu ikrarı tasdikini havi bulunan veya üst tarafında bunu düzenleyen kadının mühür ve imzasını taşıyan yazılı belgeye hüccet denir.¹⁵ Bir başka deyişle; şer'î mahkemelerde bir davanın şahitler huzuruyla onları dinledikten sonra kadının verdiği hükmü havi i'lâmdır.¹⁶

Bir mahkemenin hüccet tanzim edip, ilgilinin eline vermesi ve bir suretini de sicil defterine kaydetmesi demek: O konuda bazı istisnaî durumların dışında hukukî çekişmenin vaki olmayacağı ve olsa da mahkemenin, hücceti elinde bulunduranın lehinde karar vereceği manasını taşır.

ii-Hüccet Metinlerinin Ortak Özellikleri:

Hüccetin konusunu teşkil eden mal ve hak, bütün tafsilâtıyla tanıtılır. Hukukî muamelâtın şekli, şartları beyan edilir.

Her muamelede olduğu gibi hüccetlerin sonunda da tarih, yıl, ay, gün ve bazen de günün belli bir dilimi hâlinde mutlaka zikredilir.

Hüccetin altına mutlaka 'şuhudü'l-hâl' veya 'şuhud-ı muhızır' başlığı ve hukukî muameleye şahit olanların isimleri ve unvanları kaydedilir.¹⁷

Hüccetin başlığında genellikle şu ifadeler yer alır: Ya hüccetin düzenlendiği mahkemenin bulunduğu şehir ismi zikredilerek başlanır.

¹⁴ İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1988, s. 108.

15 Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer'îye Sicilleri, c. I, s. 21.

16 İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, age., s. 108.

17 M. Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (OTDTS), İstanbul 1993, c. I, s. 865.

Mahkemenin bulunduğu şehir; “mahrûse”, “mahmiye” veya “medine” kelimelerinden biriyle tavsif edilen veya daha ziyade keşif ve muayene hüccetlerinde olduğu gibi, “zıkr-i ati hususu mahallinde muayene ve tahrir için...” yahut da “Budur ki...”, “Oldur ki...”, “Sebeb-i tahrir-i kitab oldur ki...” gibi benzeri giriş cümleleri ile başlar.

Konularına göre hüccetlerin çok çeşitleri mevcuttur. Evlenme akdine ilişkin hüccetler (nikah hüccetleri), boşanma ile ilgili hüccetler (talak hüccetleri), mehir hüccetleri, nafaka hüccetleri, köle azadı ile ilgili (hak, tedbir, mükatebe), satış akdi hüccetleri, şuf’a hüccetleri, bağışlama, vedia, rehin, zapt hüccetleri, ikrar, havale, şahadet, kefalet, şirket, vekâlet, kısas, kethuda, şubaşı ve benzeri görevlilerin tayiniyle ilgili hüccetler de mevcuttur.

iii- Vakfiyeler:

Vakfa dair vâkıfın takrir ve kadının tescilini havi tanzim olunan hüccet hakkında kullanılan bir tabirdir.¹⁸ Şer’iye sicillerinde ifadesini bulan vakfiyeler ise hüccetler içinde nev’i şahsına münhasır bir hüccet çeşididir. Vakfiyeler hem üslûpları ve hem de muhtevaları itibarıyla diğer hüccetlerden ayrılırlar.

Vakfiye, vakıf hükmi şahsiyetinin tüzüğü mesabesinden olan ve farazî bir dava sonucu şer’i mahkeme tarafından tasdik edilen yazılı belgelere denir.¹⁹ Vakfiyeler şer’i mahkeme siciline geçmekle kat’ileşir, kurulan müessesenin nasıl idare edileceği, ne türlü masraflar yapılacağı, müessesede kaç adamın ne suretle çalışacağı, bunlara ne kadar aylık verileceği, bu aylıkların nerelerden alınacak gelirlerle temin olunacağı ve nihayet bu müesseseden kimlerin ne şekilde istifade edeceği, birtakım kayıtlar ve şartlar ileri sürülerek uzun uzadıya vakfiyelerde ifade edilir. Bütün bunların yanı sıra; suiistimale, çalınmaya meydan vermemek için de vakfi idare edeceklerin yiyecekleri, giyecekleri ve oturacakları yerler temin olunmaktadır.²⁰

Hüccetlere ait genel özellikler dışında, başında mutlaka bir dibace (başlangıç) bölümü vardır. Bu bölümdeki ifadeler vâkfedene ve vakfa göre değişir. Ayrıca her vakfiye bütün unsurlarıyla tam olan bir dava

¹⁸ M. Z. PAKALIN, (OTDTS), c. III, s. 577.

¹⁹ Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer’iye Sicilleri, c. I, s. 27.

²⁰ PAKALIN, age., c. III, s. 577.

dosyası niteliğindedir. Menkul vakfiyeleri, gayrimenkul vakfiyeleri, nakit para vakfiyeleri ve vakıf malların değiştirilmesine (istibdal) ait hüccetler arasında az da olsa farklılıklar bulunabilmektedir.

b) İ'lâmlar

Şer'îye sicillerinde bulunan önemli bir belge çeşidi de, günümüzdeki mahkeme kararlarına benzeyen i'lâmat-ı şer'îye yani şer'îye i'lâmlardır. İ'lâm sözlükte bildirmek demektir. Bir mahkemede sâdir olan hüküm ve kararı havi verilen resmî kayıt hakkında kullanılan bir tabirdir.²¹ Tarım olarak ise, şer'î bir hükmü ve altında kararı veren kadının imza ve mührünü taşıyan yazılı belgeye i'lâm denilmektedir. Her i'lâm belgesi, davacının iddiasını dayandığı delilleri, davalının cevabını ve def'î söz konusu ise, def'inin sebeplerini, son kısımda verilen kararın gerekçelerinin ve nasıl karar verildiğine dair kayıtları ihtiva eder.²² İ'lâm belgelerini diğer şer'îye sicil kayıtlarından ayıran en önemli özellik, hakimin verdiği kararı ihtiva etmesidir.

İ'lâm ile hüccet arasındaki fark, hüccette şahitlerin huzuruyla görülen davada kadının i'lâmı altında şahitlerin imzalarının bulunması ve verilen kararın şer'an sabit olmasıdır. İ'lâmda ise böyle bir hâl olmayıp, vaki hâlin yalnız arz ve ifadesidir.²³

Şer'îye mahkemelerinde yargı görevini ifa eden hâkim, yargılamayı tamamladıktan sonra mevcut dava dosyasını esas alarak şer'î hükümlere göre kararını verir. Verdiği kararı önce taraflara şifahî olarak tefhim eyler. Daha sonra verilen kararın gerekçelerini de ihtiva eden bir i'lâm tanzim eder, hem davacıya hem de icâp ederse davalıya birer suretini takdim eder. Bir suretini de sicile kaydeder. Hakim i'lâmı tanzim edeceği zaman, dava ile ilgili bütün tutanakları tetkik etmeli ve verilecek i'lâmın dava dosyasındaki kayıtlara aykırı olmaması için gereken titizliği göstermelidir.²⁴

c) Ma'ruzlar

Şer'îye sicillerinde hüccet ve i'lâmlardan farklı ve genellikle ifade ve şekil itibarıyla i'lâmlarla karıştırılan gelen bir belge çeşidi de ma'ruzlardır.

²¹ M. Z. PAKALIN, (OTDTS), c. II, s. 51.

²² Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer'îye Sicilleri, c. I, s. 29.

²³ İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, s. 108.

²⁴ Ahmet AKGÜNDÜZ, age., c. I, s. 29.

Ma'ruz kelime anlamı itibarıyla arz edilen şey demektir. Terim olarak ise, biri asıl, diğeri tali olmak üzere iki manası mevcuttur.

Tali manası şudur: İ'lâmların bir çoğu icra makamına hitaben yazılarak onlara arz edildiğinden i'lâmlara da ma'ruz adı verilebilmektedir. Ma'ruzun farklı bir belge olarak asıl manası şudur: Kadı tarafından kaleme alındığı hâlde kadının kararını ihtiva etmeyen ve hüccet gibi hukukî bir durumun tespiti açısından yazılı delil olarak kabul edilmeyen ve sadece kadının icra makamlarına idarî bir durumu arz ettiği yazılı kayıtlara veya halkın icra makamına yahut kadıya hitaben yazdığı şikayet dilekçelerine denir. Kısaca; astın üste yazdığı bir isteği veya bir durumun arzını havi yazılı belge ve kayıtlardır. Buna ma'ruz dendiği gibi arıza veya arz da denir ve genellikle çoğulu olan ma'zurât kelimesi kullanılır.²⁵

Kadı tarafından kaleme alınan ma'ruzların bazen ma'ruz diye kaydedilen i'lâmlardan farkı, bunların kadının kararını ihtiva etmemesidir. Kadı bu tip ma'ruzlarda şu konuları ilgili icra makamlarına arz eder: Vezirler; çevredeki kadılar veya müftülerin hüsn-i hâlini arz ederek bunların taltifini talep edebilir (hüsn-i hâl ma'ruzları); boşalan görevleri icra makamına bildirir (cihat-ı mahlule ma'ruzları); ferağ edilen veya kaldırılan görevleri (cihetleri) arz eder (cihat-ı mefruğa ve merfû'a ma'ruzları); merkezi idareden kendisine gönderilen emirlerin ulaştığını bildirir; mülazemete dâhil olan kadı ve alimlerin durumunu arz eder; tutukluların salıverilmesi, vali ve kadıların vefatı veya berat talebi gibi muhtelif mevzuların arzını ihtiva edebilir.

d) Müraseleler

Mürasele Arapça haberleşmek, mektuplaşmak demektir. Anadolu ve Rumeli kazaskerleri tarafından kadı ve naiplere ve onlar canibinden nahiye naiplerine tayinleri ile salâhiyetlerini mübeyyin olarak yazılan resmî emirler hakkında kullanılan bir tabirdir.²⁶

Kadılar yukarıda zikredilen yazılı belgeler dışında da bazı resmî yazışmalarda bulunabilirler. Meselâ merkezden gelen bir ferman veya buyruktu üzerine, her hangi bir sanığın yakalanması için mahallin

²⁵ Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer'îye Sicilleri, c. I, s. 37.

²⁶ M. Z. PAKALIN, (OTDTS), c. II, s. 621.

voyvodasına veya kethüdasına resmî bir yazı yazabilirler. Yahut tayin edildikleri kadılık görevini yine resmî bir yazı ile herhangi bir naibe devredebilirler. İşte şer'îye sicillerinde yer alan ve kadının kendisine denk veya daha aşağı rütbedeki şahıs yahut makamlara hitaben kaleme aldığı yazılı belgelere mürasele veya çoğulu olan müraselat adı verilmektedir.²⁷

2- Başka Makamlardan Sâdır Olan Belgeler

Şer'îye sicillerindeki kayıtlar sadece kadılar tarafından kaleme alınan ve daha önce zikredilen belgeler değildir. Zira merkezde ve hem de özellikle taşrada herhangi bir beylerbeyine, yahut eyalete veyahut sancak ve kazaya merkezî idare tarafından gönderilen ve hüküm denilen yazılı emirlerin çoğunluğu hep kadılara hitaben yazılırdı. Kadılar Şer'î işleri memur oldukları gibi buldukları yerde yürütme gücünü de üzerlerine almışlardı. Kadı da kendisini padişah tarafından gönderilen fermanları, beratları ve benzeri emirleri, sadrazam, beylerbeyi ve kazaskerlerden gelen buyrultular ve ilgili devlet teşkilâtlarından kendisine gönderilen diğer yazılı belgeleri şer'îye sicillerine kaydederlerdir.

a) Padişahтан Gelen Emir ve Fermanlar

Padişahтан gelen emir ve fermanları iki ana grupta toplayabiliriz.

Birincisi: Padişah kendisine islâm hukuku tarafından tanınan yasama yetkisine dayanarak veya icra kuvvetinin başı olarak kaleme aldığı ve şer'îye sicillerinde "evamir ve feramin" diye zikredilen hükümlerdir. Padişah ya ihtilâflı olan ve şer'î meselede mevcut görüşlerden birini tercih ettiğini kadıya bildirir; ya şer'î hükümlerin icrasını te'yid için yazılı emir gönderir veya düzenleme yetkisi bulunan sahalarda bazı düzenleyici kaideleri Divan-ı Hümayun'un telhisi üzerine tanzim eder ve durumu kadılara bildirir. Şer'îye sicillerinde bulan ve bazan kedileri için hususî defterler tutulan bu kayıtlar, Osmanlı hukukunun da başta gelen kaynaklarındandır.

İkincisi: Yine padişahтан sâdır olan, ancak birinci gruptaki gibi umumî değil hususî, şahısları ilgilendiren ve vize tevcihi, tımar tefvizi, ticaret beratı ve benzeri konuları ilişkin olarak kaleme alınan ferman, berat ve nişanlardır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde kadılık, imamlık, hatiplik, mirî arazi mutasarrıflığı veya benzeri görevleri, kazaskerlik ve sadrazamlık gibi

²⁷ Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer'îye Sicilleri, c. I, s. 38.

makamların inhası ve padişahın ferman ve beratları ile şahısları tevdi edilmektedir. İşte bu ferman ve beratların bir sureti, ilgili yerdeki şer'îye sicillerine mutlaka kaydedilmektedir. Ayrıca belli şahıslara verilen muafiyet ve ticaret beratları da bu grubun içinde yüklü bir yer tutmaktadır.

b) Beratlar

Arapça bir kelime olarak lugat manası “yazılı kâğıt ve mektup” demek olan bu tabir Osmanlı devleti teşkilâtında bazı vazife, hizmet ve memuriyetlere tayin edilenlere vazifelerini icra salâhiyetlerini tevdi etmek üzere, padişahın tuğrası ile verilen mezuniyet veya tayin emirleri hakkında kullanılan bir ıstılahtır.²⁸ Berata berat-ı şerif, nişan-ı şerif ve hüküm de denir.

Kamus-ı Osmani'de: Yazılmış kâğıt manasıdır. İstilahımızda nişan, rütbe, memuriyet maaş ve imtiyazat-ı muhtelif için devlet tarafından yazılıp verilen resmî kâğıt, ferman-name demektir.²⁹

Berat, adî bir emir gibi veya tezkire gibi değildir. Divanî yazı ile yazılır, tuğra basılır. Fermanlar gibi beratlar da ; “nişan-ı alıšan sami mekan-ı sultani ve tuğra-yı asitane-i hakanî oldur ki...” diye başlar. Beratlarda verilen hizmetin adı, yeri, gelir ve maaşı, verilenin ismi, niçin verildiği ve kendisinden ne istendiği, kumandanlık, seraskerlik veya diğer önemli bir vazife ise, berat alanın salâhiyet derecesine tasrih edilir.

c) Sadrazam, Beylerbeyi ve Kazaskerlerden Gelen Buyrultular

Osmanlı Devleti'nde padişahın sonra şer'î kanunî hükümleri icra ve takip ile görevli olan kişi, padişahın bir nevi mutlak vekili bulunan sadrazamlardır. Sadrazamlar padişahın emrine dayanarak bazı hususları kadınlara hatırlatabilirler. İşte şer'îye sicillerinde bulunan kayıtlardan biri de sadrazamların yazılı emirleri demek olan buyrultulardır. İncelemiş olduğumuz Adana şer'îye sicillerinde bu konuya dair pek çok belge mevcuttur.

d) Tezkireler, Temessükler ve Diğer Kayıtlar

Tezkireler: Şer'îye sicillerinde yer alan ve kadınlardan dışındaki makamlar tarafından kaleme alınan bir diğer belge çeşidi de tezkireler ve temessüklerdir. Osmanlı diplomatikasında, daha ziyade üstten alta veya

²⁸ PAKALIN, (OTDTS), c. I, s. 265.

²⁹ Şemseddin SAMİ, Kâmus-ı Türkî, İstanbul 1978, s. 386.

aynı seviyedeki makamlar arası yazılan ve resmî bir konuyu ihtiva eden belgelere tezkire denmektedir. Aslında aynı şehir ve kasabada bulunan resmî dairelerden birinden diğerine yazdıkları yazılara tezkire, şehirler arasındaki yazışmalara ise, tahrirat denmesi âdet hâline gelmişti.

Şer'îye sicillerinde yer alan birinci manadaki tezkireler, başta sadrazam olmak üzere yüksek devlet memurlarının özel kalem müdürü demek olan tezkireciler tarafından kaleme alınır.³⁰

Temessükler: Sözlükte bir işe sıkı tutunmak demek olan temessük kelimesinin terim olarak birçok manaları mevcuttur. Borç için alınan senede temessük dendiği gibi, muahede ve sulh gibi şeylerde, devlet veya muahedeyi yapan gerçek ya da hükûmî şahıslar tarafından verilen mühürlü kâğıtlara da denir.

Araştırma yaptığımız şer'îye sicillerinde “temessük”ün manası şudur. Mirî arazide ve gayrisahih vakıflarda tasarruf hakkı sahiherine yetkili makam veya şahıslar tarafından verilen belge demektir. Yani temessük, tasarruf vesikası demek olur ki, sonraları tapu tabiri bunun yerine geçmiştir.

Diğer Kayıtlar. Şer'îye sicillerinde yer alan yukarıda saydığımız belge çeşitleri, genel oran içerisinde yüzde doksanının teşkil etmektedir. Bu kayıtların dışında sırasıyla önce “tereke” kayıtları yer almakta olup, bu kayıtlar ölen kişinin kimliğinin yanı sıra hem kişi, hem de bölge hakkında folklorik, ekonomik ve sosyal mahiyette birçok bilgiyi içermektedir. Ayrıca ölen kişinin varisleri ve ailefertleri (eş ve sayısı, anne-baba, kardeşler ve mirasa dahil edilen diğer akrabalar) hakkında son derece sıhhatli ve detaylı bilgileri de ihtiva eder.

Tereke defterleri, şer'îye sicilleri içerisinde dağınık hâlde bulunan ve bazen müstakil olarak tertip edilen ve Osmanlı Devleti'nin muhtelif zaman ve zeminlerini ihtiva edebilecek bir nitelik taşımaktadır.³¹

Şer'îye sicillerinde mühim bir yer işgal eden bir diğer belge çeşidi ise “Tahrir ve Tevzi Defterleri” dir. Bu belgelerden “tahrir defterleri”; arazi yazılırken tutulan defterler hakkında kullanılan bir tabirdir. Tahrir defterleri

³⁰ Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer'îye Sicilleri, c. I, s. 46.

³¹ Ömer DEMİREL, Adnan GÜRBÜZ, Muhiittin TUŞ, Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı, Sosyo Kültür Değişme Sürecinde Türk Ailesi, (SKDSTA), Ankara, 1993, c. I, s. 101.

biri, “mufassal” diğeri “mücmel” olmak üzere iki tanedir. Mufassal, arazinin sahiplerinin isimlerini, hudutların, mücmel ise, hulâsalarını ihtiva etmektedir³² “Tevzi Defteri” ise, halkın ödemekle mükellef oldukları örfî vergiyi gösteren, müfredatlı hesap hakkında kullanılır bir tabirdir. Buna “salyane defteri” de denir.

³² M. Z. PAKALIN, (OTDTS), c. III, s. 376.

DR. JAMES ISRAEL'İN YENİ BULUNAN HATIRATINDA SULTAN MEHMED REŞAD'IN AMELİYATI İLE İLGİLİ BÖLÜMÜN DEĞERLENDİRİLMESİ

ARSLAN TERZİOĞLU*

I. GİRİŞ

Tıp tarihçileri için ünlü şahsiyetlerin hastalıkları ve ölümleriyle ilgili hususlar oldukça enteresan olup, bu konularda hayli araştırmalar yapılmıştır. Şahsen bizde Fatih Sultan Mehmed, Kanunî Sultan Süleyman, Sultan Mahmud II ve Atatürk'ün son hastalık ve ölümleriyle birçok bilimsel araştırma yayınladık. Son olarak Osmanlı padişahı Sultan V. Mehmed Reşad'ın (1844 - 1918) 1915'te prostat ameliyatını yapmak üzere İstanbul'a gelen Berlinli ünlü cerrah Dr. James Israel'in elimize geçen "Meine Reise zum Sultan" başlıklı bu seyahatiyle ilgili hatıratı, tıp ve kültür tarihimiz için çok önemli hususları ihtiva ettiğinden bizim bu konu ile ilgilenmemize neden oldu.

Sultan Mehmed Reşad'ın prostat ameliyatı için 17 Haziran 1915'de Berlin'den İstanbul'a gelen o devrin ünlü cerrahı Dr. James Israel (1848 - 1926) için birçok yayın yapılmış¹ ve hatta 1977'de Hür Berlin Üniversitesi'nde Hartmund Lehmann tarafından bir doktora tezi yapılmış ise de,² onun daktilo makinası ile yazılmış iki nüsha hâlinde biri New York'taki torunu Peter Bloch'da, diğeri çocuksuz oğlu Arthur Israel'in (1883 - 1969) Basel'de Prof. Dr. Rudolf Nissen'e (1896, 1981) verdiği

* Prof.Dr., İ.Ü. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji ve Tıp Tarihi Ana Bilim Dalı Başkanı.

¹ **Rosenstein, Paul:** James Israel, **Med. Klin.** Bd. 22, 1926, s. 635 - 637; **Kraus, Friedrich;** in Trauerfeier für James Israel, **Zschr. f. Urologie**, Bd. 20, 1926, s. 717 - 720.

² **Lehmann, Hartmut:** James Israel (1848 - 1926), Biobibliographie eines Berliner Chirurgen und Urologen, Diss. Med. Dent. Freie Univ. Berlin, Berlin 1977.

ve onun eşinde olan hatıratı tıp tarihimiz açısından bugüne kadar değerlendirilmemiştir.

Dr. James Israel'in İstanbul'a Sultan Reşad'ın prostat ameliyatı için çağrılışı ile ilgili seyahatına dair "Meine Reise zum Sultan" adı altında kaleme aldığı hatıratının oğlu Arthur Israel'in Basel'de Prof. Dr. Rudolf Nissen'e verdiği ve hâlâ onun eşinde olan hatıratını, 1977 - 1978 yıllarında Basel'de Prof. Dr. Rudolf Nissen'e, 1976'da Münih Tıp Fakültesi'nde doçentliğe giriş dersimi "The Development of Surgery and of Surgical Clinics at the Turn of the 20th Century" başlığı altında, ona ithaf ederek, yayınlamak istediğimi ve onun bu husustaki müsaadesini almak üzere ziyaretim sırasında Prof. Nissen'in bana bu nüshayı gösterdiğinde bazı notlar almak fırsatını bulmuştum. Gerçi Dr. James Israel'in New York'taki torunu Peter Bloch'un elindeki bu hatıratın bir nüshasına dayanılarak bir biyografisi yayınlanmış ise de,³ bu hatıratın tıp tarihimiz açısından büyük bir değer taşıması nedeniyle tekrar ele alınarak tam bir değerlendirme yapıldıktan sonra yayınlanması gerekmektedir. Bunun bir ön çalışması olarak bu tebliği hazırlayıp sunmayı uygun gördük.

Bu bildirimizde James Israel'in bu hatıratının bilhassa Sultan Mehmed Reşad'ın İstanbul'da 24 Haziran 1915'de saat 9.00'da yapılmaya başlayan prostat ameliyatı ile ilgili bölümünü inceleyeceğiz. Bu ameliyatta bulunan Prof. Dr. Akil Muhtar'ın bununla ilgili olan ve Prof. Dr. Süheyl Ünver tarafından kısmen yayınlanan notları ile karşılaştırarak bu konuya tıp tarihi açısından bilimsel olarak bir açıklık getirmeye çalışacağız. Ayrıca James Israel'in bu hatıratının o zamanki tarihimize ışık tutacak önemli bölümlerine değineceğiz. Böylece 100. doğum yılını kutladığımız Prof. Dr. Rudolf Nissen'le, 100. doğum yılını yakında kutlayacağımız Prof. Dr. Süheyl Ünver'in aziz ruhlarını da şad etmiş olacağız.

³ Bloch, Peter, James Israel und Fritz Schultze - Seemann: James Israel 1848 1926, Hrsg. Rud. Winau. Wiesbaden 1983.

II. DR. JAMES ISRAEL'İN SULTAN REŞAD'IN AMELİYATI İÇİN İSTANBUL'A GELİŞİ

Bu hatıratının başında James İsrail, kendisini Osmanlı İmparatorluğu'nun Berlin'deki büyük elçisi ünlü Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu Mahmud Muhtar Paşa, 10 Haziran 1915'te telefonla arayarak kendisiyle görüşmek istediğini belirtiyor. Aynı gün yapılan görüşmede Osmanlı büyük elçisi Sultan Reşad'ın mesanesindeki taşlar nedeni ile Sultan'ın tedavisi için Dr. James Israel'in İstanbul'a davet edildiğini ve mümkünse hemen İstanbul'a seyahat etmesini rica ediyor. Romanya o zaman daha, nötral olmasına rağmen, oldukça kısa zamanda Alman Hariciye Bakanlığı'ndan devlet pasaportu veriliyor, Avusturya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'dan Osmanlı elçiliği kanalıyla transit geçiş vizesi muameleleri acele tamamlan Dr. James Israel, bir gün sonra 11 Haziran 1915'de Berlin'in Zoologischer Garten Garı'ndan saat 16.20'de İstanbul'a trenle hareket ediyor ve 17 Haziran 1915'de saat 2.30'da İstanbul'a geliyor. İstanbul'daki Sirkeci Garı'nda kendisini Sultan Reşad'ın saray hekimi Hayri Paşa ile Osmanlı ordusu başhekimisi Süleyman Numan Paşa karşıyorlar. Dr. James Israel hemen kendisine tahsis edilen Sultanın yazlık Yıldız Sarayı'ndaki Çit Kasrı'nda misafir ediliyor. Gelişini takip eden günün sabahı Hayri Paşa, Süleyman Numan Paşa, Darülfünun-u Osmani Tıp Fakültesinde profesör olan Akil Muhtar, İstanbul Alman Hastanesi başhekimisi cerrah Orhan Bey, ürolog Pappa ve kulak - burun - boğaz uzmanı Nicolas Taptas (1871 - 1955)' tan oluşan hekimler heyeti ile Sultan Reşad'ın durumu görüşüldükten sonra Dr. James Israel Sultan Reşad'ın hasta yatağı başına götürülüyor.

Hatıratında Türk hekimler arasında bilhassa Süleyman Numan Paşa'dan büyük övgü ile bahseden James Israel, Süleyman Numan Paşa'nın ince yapıda fevkalâde kibar bir insan olduğunu ve oldukça güzel bir şekilde Almanca konuştuğunu, Almanya'da bilhassa ünlü hoca Ernst von Leyden'in (1832 - 1910) yanında yetiştiğini, Arnavutluk'tan gelmiş Müslüman bir Türk olduğunu belirtiyor.

Aynı gün, sarayın odasındaki yatakta yatan Sultan'ı ziyaretini hatıratında şöyle anlatıyor:

Sultan (Reşad) evvelce oldukça şişman olan kısa boylu, soluk benizli bir zat. Kendi hekimlerine o zamana kadar müsaade etmemesine rağmen, benim onun prostatını *per anum* olarak muayene etmeme müsaade etti. Prostatı *maligner degeneration* emaresi göstermeyen bir şekilde büyümüş. Anamneze göre mesane hastalığının belirtileri 15 yıl önce başlamış. Şimdi ise bir günde acılar içinde 40 defa idrarını yapmak mecburiyetinde... 24 saat içinde çıkardığı urin ca. 3000 ccm ki bunun özgül ağırlığı 1004 - 1005. Urin'i oldukça bulanık olup oldukça fazla cerahat içermekte. Eskiden şeker ve aceton içermesine rağmen, şimdilerde bunları içermemekte, günde üç defa katherize edilmesi gerekiyor. Bazı kereler mesane kanamaları olmuş ama aspirasyonla kanama durdurulmuş vaziyette. Sultan şu sırada *Subfebril* olup gece ateşi 38° ve daha fazla olabiliyor. Normal durumda nabızı 90, ateşi hafifçe arttığında nabızı 120'ye çıkıyor.

Çekilen röntgeninde, ortalama olarak çapı uzunlamasına 5 cm, enine 4 cm kadar olan iki büyük mesane taşı görülüyor. Hasta devamlı uyku isteği içinde olup, kurumuş dili ve dudakları ile maviye çalan balgamı, devamlı iştahsızlık hâli, ayaklarında Paraesthesien görülmekte. Bu durumda hastalığın seyri tehlikeli görülerek Sultan'ın özel hekimi Hayri Paşa'nın sorusu üzerine Sultan'ın diğer üç hekimi cerrah Orhan Bey, dahiliyeci Süleyman Numan Paşa ve ürolog Pappa, bu durumda, Sultan'ın tedavisi için benim Berlin'den çağrılmam gerektiği şeklinde fikir beyan ettiklerinden İstanbul'a getirilmem vuku bulmuş. Bu durumda taşların parçalanmasının, taşların büyüklüğü göz önünde tutulduğunda imkânsız olacağı için tek çarenin ameliyatla taşların çıkarılması gerektiğine işaret ettiğimde, diğer hekimler de bunu uygun gördüler. Yalnız böyle bir ameliyata girişmeden önce birkaç gün hastayı gözlemleyerek onun dayanma gücünün derecesi hakkında bir fikre sahip olmam gerektiğini belirttim.

Sultan Reşad'ın hasta yatağı başındaki bu ilk konsultasyondan sonra Dr. James Israel'i Osmanlı hükümetini teşkil eden Bakanlar Kurulu toplantısına götürdüler. O zamanki Sadrazam Said Halim Paşa (1863 - 1921), Adalet Nazırı İbrahim Bey, Dahiliye Nazırı Talat Bey, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Şeyhülislâm'dan oluşan bu heyet huzurunda Dr. James Israel, Sultan'ın durumu hakkında bilgi verdi.

Onu takip eden gün yani 19 Haziran'da öğleden sonra saat 15.00'de Enver Paşa Dr. James Israel'i ziyaret etmeye geldiğinde, Sultan'ın ameliyatıyla ilgili karar konusu konuşuldu. Dr. James Israel, Enver Paşa'ya Sadrazam Said Halim Paşa'nın, Sultan Reşad'a yapılacak ameliyatın başarısız bir şekilde sonuçlanmasının Osmanlı devletini bir politik kargaşaya sürüklenme ihtimalinden bahsetmesinin ameliyat hakkında karar vermeyi zorlaştırdığını belirttiğinde, Enver Paşa'nın ona bir askerinin soğuk ve kesin kararlılığı içinde "Yalnızca siz hekim olarak bu konuda karar verebilecek durumdasınız. Zira bizler hekim olmadığımız için bu konuda bir şey söyleyecek durumda değiliz. Onun için siz nasıl uygun görüyorsanız lütfen öyle yapın" diye cevap veriyor.

20 Haziran'da evvelce adı geçen Osmanlı hekimleri ile tekrar yapılan toplantıda, hepsi Dr. James Israel'in görüşüne katılarak Sultan Reşad'ın ameliyat edilmesinden yana fikir beyan edince, ameliyata karar veriliyor. Bu hekimler Konsilium'unun protokolu Osmanlı hükümetine iletiliyor. 22 Haziranında Dr. James Israel hasta Sultan Reşad'ı ziyaretinde, böyle bir ameliyat için Zat-ı şahanelerinin rızasının gerekli olduğunu belirtmesi üzerine, Sultan fazla düşünmeden bu ameliyat için müsaade ettiğini belirtiyor.

Ameliyat için hazırlıklarına başlayan Dr. James Israel aynı gün yani 22 Haziran 1915'te Dr. Orhan Bey'le birlikte Saltanat arabası ile Üsküdar yakasına geçerek oradaki Zeynep-Kamil Hastanesi'nde, bu ameliyat için gerekli bir modern ameliyat masası arıyor. Orada çalışan iki Alman hekimi Dr. Ascheim ve Dr. Schwalbe ile karşılaştığından bahsediyor ki bunlardan Dr. Ascheim'in, sonradan Bernhard Zondek'le birlikte idrardan gebelik teşhisini keşfeden ünlü Dr. Ascheim olduğu ortaya çıkıyor. Talihin garip bir cilvesi olarak sonraları 1933'te büyük Atatürk'ün gerçekleştirdiği Üniversite Reformu ile İstanbul Tıp Fakültesi'ne gelecek olan Alman hocalar arasında, bu bilâhare Profesör olan Dr. Ascheim de vardı. Ama çeşitli entrikalarla onun gelmesi engellenmiş ve onun yerine Berlin'den Prof. Lipmann İstanbul'a getirilmiştir.

Dr. James Israel, Zeynep Kamil Hastanesi'nde bu ameliyat için elverişli modern ameliyat masasını bularak bunu geldiği arabaya yükleterek Yıldız Sarayı'na getiriyor. Orada büyük bir salona bu ameliyat masası

yerleştiriliyor. Öyle ki ameliyattan sonra Sultan Reşad'a hasta odası olarak kullanılacak bu salonda akarsu tesisatı olmadığından ameliyat esnasında lüzumlu soğuk ve sıcak suyu sağlamak üzere her biri 30 litre su alacak kapasitede 6 çay semaveri bulunarak bir masa üzerinde salona yerleştiriliyor. Her birinin önüne büyük leğenler konuluyor. Yandaki bir oda da sterilizasyon odası olarak düzenlenerek oraya aletlerin sterilize edileceği sterilizatörler konuluyor. Lüzumlu ameliyat aletlerini İstanbul'daki Alman Hastanesi'nden ürolog Dr. Pappa'nın aletleri arasından Dr. James Israel geçiyor. Ayrıca ameliyat çamaşırları ve ameliyat için gerekli diğer şeylerde yine Alman Hastanesi'nden temin ediliyor. Ameliyatta ameliyat hemşiresi olarak kullanılacak 3 hemşireden 1 tanesi Alman Hastanesi'nden diğer ikisi Darülfünun-u Osmanî Tıp Fakültesi'nden temin ediliyor. Bu üç Alman hemşirenin ikisinin aynı zamanda Türkçe bildiğini belirtiyor.

III. SULTAN REŞAD'IN AMELİYATI

Sultan'ın ameliyatıyla ilgili olarak Dr. James Israel hatıratında şunları yazıyor:

Ameliyat 24 Haziran 1915'te sabah saat 9'da yapıldı. Bana Orhan Bey ve Pappa asiste ettiler. Etenarkozu Refik Bey tarafından yapıldı. Ameliyatta Hayri Paşa, Süleyman Numan (Paşa), Akil Muhtar, Taptas hazır bulundular. Narkoz, önceden yapılan Pantopon-iğnesi vurulmasından sonra gayet rahat oldu.

Mesanenin havayla dolmasından sonra *Sectio alta* yapıldı ve iki büyük taş çıkarıldı. Çıkarılan her iki taşta aynı büyüklükte olup büyük çapı 5 cm, küçük çapı ise 4 cm kadardı. Mesaneye temas edildiğinde prostatın *intravesikal* olarak çok büyümüş olduğu ve elverişli direnç gösterme şartlarında ekstirpasyona yol açacak bir indikasyon gösterebileceği anlaşıldı. Böbrek affeksiyonları tehlikesi göz önünde tutularak bundan uzak durmam gerekliydi. Hasta böbreğin yükünü hafifletmek amacı ile permanent bir akış için mesaneyi bir kalın boru ile drenaj yaptım. Mesane yarası, drenaj borusunun ağzına kadar dikildi; keza karın da aynı şekilde dikildi. Drenaj borusunun çevresi küçük bir iodoform gazlı bezi ile tampon yapıldı.

Hasta narkoza fevkâlade iyi dayandı, fenalaşma olmadı, nabız atışlarında bir bozukluk olmadı. Hasta oldukça çabuk narkozdan uyandı. Narkozda çok az eter kullanıldı, zira ehemmiyet verdiğim husus, operasyona derin bir narkozun tesirinin hemen kendisini göstermesi ile başlayarak, ameliyatı oldukça çabuk bir şekilde bitirmektir.

Ameliyatı yaptığım günün akşamı akşam yemeği için Taksim bahçesine gittiğimde bütün kentin Sultan Reşad'ın başarılı geçen ameliyatı nedeniyle bayraklarla donatıldığını gördüm. Ameliyat sonrası ortaya çıkabilecek komplikasyonlar gayet doğal olarak hesaba katılmak zorunda olduğu ve bunların daha atlatılmadığı düşüncesi beni bir erken kutlamalar karşısında bir dereceye kadar rahatsız etti. *Bronşiyal-Katarakt* ve *Bronşopnoymoni*, *akciğer-hipostosi*, kalp ve böbrek fonksiyonlarının bozulması gibi tehlikelerin gündeme gelebileceği olasılığı beni halkın bu erken kutlamalarına katılmaktan alıkoydu. Üç gün kent bayraklarla bayram yaptı. Bu kutlama dalgası geçtikten sonra, hastanın bu üç gün zarfında durumu çok iyi olduğundan, ben de artık Sultan'ın ölüm tehlikesini atlattığına kanaat getirerek, memnuniyet duymaya başladım. Ama hâlâ iyileşmemiş bir Blasenfistel olasılığı olabilirdi.⁴

Sultan'ın durumu 14 gün iyi gitti, ama 7 Temmuz'da Sultan bir üşüme ve yüksek ateşle tekrar hastalandı. Bunun nedeninin *Epididymitis* olduğunu tespit ettim.⁵ Bir süre sonra iyileşen hastayı ziyaretimde bana mesane taşlarının nasıl oluştuğunu sordu. Kendisine kolay anlaşılabilir şekilde bu taşların oluşumunun *Stoffwechsel-Anamolisi* sonucu olabileceğini bunun nedenlerinin de kantitatif ve kalitatif düzensiz bir beslenme veya vücudun yeteri kadar hareket etmemesi neticesi olabileceğini belirttim. Beslenme maddelerinin yeteri derecede istifade edilmemesi nedeniyle de arta kalanlarının vücutta taş oluşumuna sebep olabileceğini izah ettim. Bunun üzerine Sultan, vücudun gereği kadar hareket etmemesi neticesi bu taşların oluşması izahımın kendisinin durumu için gayet aydınlatıcı bir açıklama olduğunu, zira kendisinin şehzadeligi döneminde 30 yıl Dolmabahçe Sarayı'nda hapis edildiğini belirtti. Bunun üzerine huzurdaki Başmabeyinci Sabit Bey "Anlaşıyor, bu taşların

⁴ Israel, James: Meine Reise zum Sultan (1915), s. 67.

⁵ Israel, James: age., s. 111.

teşekkürünün müsebbibi sizi bu sarayda hapseden Sultan Abdülhamit'tir"⁶ dedi.

Burada Sultan Reşat'ın bu ameliyatı ile ilgili olarak, bu ameliyatta bulunan hekimlerden biri olan Prof. Dr. Akil Muhtar'ın I. Dünya Harbi dönemine ait notları ihtiva eden defterine yazdıklarını, bir karşılaştırma yapabilmek için zikretmek gerek, Prof. Dr. Süheyl Ünver'in de 1966'da yaptığı bir yayında aynen zikredilen, bu ameliyatla ilgili olarak Prof. Dr. Akil Muhtar'ın tuttuğu not aynen şöyle:

"24 Haziran 1915. Sultan Reşad'a ameliyat yapıldı. Prof. Israel yaptı. Orhan Bey, Pappa, Süleyman Numan Paşa, Hayri Paşa ve ben hazırдық. Dr. Refik Münir damla damla eter vererek uyuttu. Mesaneden iki büyük taş çıkarıldı. Kestane büyüklüğünde idiler. Ameliyat Yıldız Sarayı'nda yapıldı."⁷

Prof. Dr. Akil Muhtar'ın bu notunu ameliyatı yapan Dr. James Israel'in yukarda zikredilen hatıratında bununla ilgili kısım ile karşılaştığımızda, bu ameliyata katılan hekimlerden Nicolas Taptas'ın Akil Muhtar'ın notunda yer almadığını yani eksik olduğunu görüyoruz. Buna karşılık eterle narkozu yapan Refik Münir Beyin bunu damla damla eterle yaptığına dair Akil Muhtar'ın daha detaylı bilgi verdiğini görüyoruz. Ama ameliyatla çıkarılan taşların büyüklüğünü Akil Muhtar kestane büyüklüğünde idiler deyimi ile bildirmesine karşın, Dr. James Israel'in bu çıkarılan taşların aynı büyüklükte, ve uzunluğuna 5 cm, enine 4 cm çapında olduklarını tam olarak şüpheye mahal vermeyecek bir şekilde verdiği görülmektedir. Böylece tıp tarihimiz ile ilgili olayları, biri yerli diğeri yabancı iki ayrı görgü tanığının notlarının karşılaştırılması ile bilimsel olarak daha sağlıklı bir fikir edinmemizin mümkün olabileceği bir defa daha ortaya çıkmış oluyor.

Dr. James Israel, bu hatıratında, Sultan Reşad'ın bu ameliyattan 1 ay sonra 23 Temmuz 1915'te Meşrutiyet'in 8. yıl dönümü kutlamalarına ilk defa ayakta durarak katılmasına hekimi olarak müsaade ettiğini ve kendisinin bu vesile ile bizzat Sultan Reşad'ı kutladığını belirtiyor.⁸

Dr. James Israel, Sultan Reşad'ın kendisine bir haftadan beri,

⁶ Israel, James: Meine Reise Zum Sultan (1915), s. 101.

⁷ Bk. Ünver, Süheyl: Tıp Tarihimiz Yıllığı I. İstanbul 1966, s. 75.

⁸ Israel, James: age., s. 146.

Ramazanın 15'in de Topkapı Sarayı'nda yapılagelen Hırka-yı Saadet kutlamalarına halife olarak katılabilmemesinin mümkün olup olmadığını sorduğunu, kendisinin de Topkapı Sarayı'na kadar saltanat arabası ile en az 45 dakika seyahat etmesi ve bu Hırka-yı Saadet kutlamaları nedeni ile iki saat ayakta kalmasının sağlığı açısından zararlı olabileceğini belirtiyor. Ayrıca Sultana Topkapı Sarayı'na kadar deniz yolu ile gitmesinin ve Topkapı Sarayı'ndaki bu merasim esnasında oturması gerektiğini tavsiye ettiğini, bu öneriyi Enver Paşa'nın şimdiye kadar ki alışlagelmiş geleneklere aykırı olacağı için itiraz ettiğine işaret ediyor.

Buna karşılık Mabeyincibaşı Sabit Bey, Sultana, bu törenin Ramazanın 15'i yerine, Ramazanın sonlarına ertelenirse Sultanın o zamana kadar daha da güç kazanacağını ve ameliyatı yapan Dr. James Israel'in bu başarılı ameliyatını ve buna bağlı şöhretini gölgeleyecek bir gelişmenin önlenmiş olabileceğini teklif ediyor. Sultan Reşad da bu törenin Ramazanın 15'i olan 27 Temmuz yerine, Ramazanın 27. günü yani 8 Ağustosta yapılmasını halife olarak emrediyor. Ama Dr. James Israel bu töreni göremeden daha önce 30 Temmuz 1915 te ülkesine dönüyor.⁹

Dr. James Israel, ülkesine dönmeden iki gün önce 28 Temmuz 1915'te Sultan Reşad'a yaptığı ziyaretinde kendisine bir sürpriz olarak Sultan tarafından I. derece Osmanlı nişanının tevcih edildiğini ve bu yüksek dereceli nişanın kendisinden önce yalnız Liman von Sanders Paşa'ya tevcih edildiğini hatıratında belirtiyor.¹⁰

29 Temmuz 1915'te Sultan Reşad'a yaptığı veda ziyaretinde Sultan Reşad'ın kendisine çok övücü sözlerle iltifat ettiğini belirttikten sonra kendisinin de eğer bu yaptığı ameliyat başarılı olmasa idi, yerine başka bir Sultanın geçmesi ile Türk - Alman ittifakının bozulabileceği ihtimalini düşünerek, bu başarılı ameliyatı ile tarihi seyrini değiştirdiğini ve böylece dost ülke Türkiye'ye ve vatanı Almanya'ya bir büyük hizmet yaptığı kanısında olduğunu belirtiyor.¹¹

⁹ Israel, James: age., s. 127 - 129.e

¹⁰ Israel, James: age., s. 153.

¹¹ Israel, James: age., s. 153-154.

IV. DR. JAMES ISRAEL'İN ÜLKESİNE DÖNÜŞÜ

Aynı gün yani İstanbul'dan ayrılmadan önceki son gün olan 29 Temmuz'da Hollanda'nın İstanbul büyük elçisinin eşi Madam de Villebois Romanya'da çok büyük bir şahsiyetin tedavisi için Bükreş'te bir müddet kalmasının mümkün olup olmayacağını sorduğunu, sonra elçilik müsteşarı, bu zatın Romanya kralı olduğunun kendisine Romanya büyük elçisi tarafından mektupla bildirildiğini belirtiyor. Bu ricayı kabul eden Dr. James Israel, Bükreş'te bunun için trenden indiğini, ama istasyonda kendisini Romanya sarayından karşılayanları göremeyince, adresi olarak kraliyet sarayına bildirilen otele gittiğini, orada da saraydan gelen kimseyi göremeyince, elçiliğe giderek, orada bulunan yetkiliye bir mektup bırakarak bu durumda Romanya Kralına hekim olarak hizmet vermesinin mümkün olmadığını bildiriyor. Anlaşılan kendisini Romanya Kralının haberi olmadan, kraliçenin davet ettiğini, kralın ise muayene olmak istememesinden sarayın bu tutum içine girdiğini, bu durumda Türklerin kibarlığına karşılık Romenlerin bu kabalığına çok üzüldüğünü de hatıratında belirtiyor. 3 Ağustos'ta trenle Berlin'e geldiğinde bu seyahatin kendisini hayli yorduğunu da belirtiyor.¹²

V. DR. JAMES ISRAEL'İN HATIRATININ TIP VE KÜLTÜR TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Sultan Reşad'ın ameliyatı ile ilgili bu seyahatine ait tuttuğu bu hatıratından da anlaşılacağı üzere Dr. James Israel'in ilerlemiş 67 yaşına rağmen gerek Osmanlı sarayında gerekse diğer Avrupa saraylarında aranılan ünlü bir cerrah olduğu, Türklerin gösterdiği kibarlık ve misafirperverlikten övgüyle bahsederken Romanya sarayının hangi sebeble olursa olsun yaptığı kabalığı ise kabullenmeyecek kadar onurlu ve kişilikli bir hekim olduğu görülmektedir. Bu hatıratı Türk tıp tarihi açısından olduğu kadar, sadece o zamanın ünlü Türk hekimleri ve Enver Paşa, Talat Paşa, Said Halim Paşa gibi Osmanlı siyaset adamları yanı sıra İstanbul'da karşılaştığı Alman diplomatları ve Amiral Wilhelm Anton Theodor Souchon

¹² Israel, James: age., s. 118, 155, 159 - 161.

gibi, I. Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden olan Breslau ve Goeben zırhlı savaş gemilerinin komutanı hakkında verdiği bilgilerle o dönemin siyasî hâdiselerine açıklık getirmesi açısından da önemli bir tarihi kaynaktır.

Bu ameliyattan sonra Sultan Reşad 1918'e kadar 3 yıl daha yaşamıştı ve ürolojik bir rahatsızlığı olmamıştı. Ama kolik gibi başka bir hastalıktan şikayetçi olmuş. Bunun için Berlinli ünlü dahiliyeci Prof. Dr. Friedrich Kraus (1858 - 1936) yardıma çağırılmıştı. Misafir Avusturya - Macaristan imparator ve imparatoriçesi şerefine sarayda verilen baloda Mayıs 1918'de kolik krizi gelen Sultan Reşad, baloyu terketmek mecburiyetinde kalmış, tekrar iyileşerek onu takip eden gün Avusturya imparatoru ve imparatoriçesini Sirkeci Garı'ndan uğurlamaya gelmişti.¹³ Ama 1 Temmuz 1918'de tekrar hastalanan Sultan Reşad, 2 gün sonra 3 Temmuz 1918'de 73 yaşında vefat etmişti. Onu 3 yıl önce başarıyla ameliyat eden ünlü cerrah Dr. James Israel ise 8 yıl sonra 1826'da 77 yaşında vefat etmişti. Bu ünlü cerrah tıp tarihinde çok önemli bir rol oynamasının yanı sıra bu hatıratı ile de Türk tıp ve kültür tarihinde de önemli bir yere sahip olduğu muhakkaktır.

¹³ Von Pomiankowski, Joseph: Der Zusammenbruch des ottomanischen Reiches, Zürich-Leipzig-Wien 1928, s. 354.

II.MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE OSMANLI ORDUSUNDA ORDU-SİYASET İLİŞKİLERİ

ZEKERİYA TÜRKMEN*

Giriş

Askerî temeller üzerine kurulan Osmanlı Devleti için ordu, en önemli unsurdu. Zamanla devletin ekonomisinde, siyasi ve sosyal durumunda görülen yozlaşma, orduda da kendini hissettirdi. Buna paralel olarak ülkenin iç ve dış güvenliği sarsıldı. Geriliğe, batının erişmiş olduğu düzeyden kopukluğun yol açtığı anlaşılınca, bu kopukluğu gidermek için ilk önlemler ordu açısından ele alınmaya çalışıldı. Osmanlı ordusunda, batılı manada teşkilât değişikliklerine ilk defa III. Selim devrinde başlandı¹ bilinmektedir. II. Mahmut devrinde, Yeniçeri Ocağından kaldırılışından sonra, yeni ordu kurulması çalışmalarına başlandı. İstanbul ve çevresinde subay yetiştiren okullar, 1834 yılında Harbiye Mektebi adı altında birleştirildi.¹ Ordunun yeniden düzenlenmesi konusundaki faaliyetler Tanzimat döneminde de devam etti. Serasker Rıza Paşa'nın gayretiyle hazırlanan tanzimat döneminin ilk askerlik kanunu 1843'de yürürlüğe girdi. Bu kanunla askerlik süresi beş yıl olarak belirlendi.² Bu arada Osmanlı ordusu, Hassa

* Dr., Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Atatürk Araştırma ve Eğitim Merkezi.

¹ J.C Hurewitz, *Orta Doğu Siyaseti: Askerî Boyutlar*, (Çev, Nusret Özselçuk), Ankara 1980, s. 36; Harbiye Mektebinin tarihçesi için bk. İsrail Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, *Kara Harp Okulu Tarihi*, Ankara 1993.

² Tanzimat Fermanının ilânından sonra asker alma konusunda hazırlanan kanunlar hakkında genel bir bilgi vermesi açısından bk., Faruk Aydın, *Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*, Ankara 1994. Ayrıca bk., Musa Çadırıcı, "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi", *Askerî Tarih Bülteni*, Nu., 18 Şubat 1980, s. 60.

askerlerinden oluşan I. Ordu, Dersaadet ordusu şeklinde nitelenen II. Ordu, Rumeli, Anadolu ve Arabistan Orduları olmal üzere beş kısma ayrıldı. Bu değişikliklere zaman içinde pek çok ilâveler yapıldı. 1868 yılında yapılan idarî ve mülkî taksimata paralel olarak, 1869 yılında orduda da yeni birtakım düzenlemelere gidildi, ordu merkezleri yeniden tespit edildi ve bu düzenleme Balkan Savaşları'na kadar devam etti.³ II. Abdülhamit döneminde, orduyu modernleştirme ve batı standartlarına yaklaştırma gayretleri artarak devam ettiği gibi, ordu mevcudunun da artırılması yoluna gidildi.⁴ Bu zamana kadar orduda uygulanmakta olan ve çeşitli ülkelerden alınmış bulunan karma teşkilât ve usulü benimsendi. Almanya'dan getirilen askerî uzmanlar,⁵ Alman nüfusunun artmasına sebep oldu.⁶ Ayrıca askerî okullarda Avrupalı öğretmenlerin sayısı artırıldı.⁷ Bunlar arasında Osmanlı

³ Bu yeni düzenlemeye göre, I. Ordu İstanbul, II. Ordu Edirne, III. Ordu Manastır, IV. Ordu Erzurum, V. Ordu Şam, VI. Ordu Bağdat, VII. Ordu San'a'da bulunacaktı. Bk. İhsan Hün, *Osmanlı Genelkurmayının Ne Suretle Teşekkül Ettiği*, İstanbul 1952, s. 25; Ziya Şakir (Soku), *Tanzimat devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi*, İstanbul 1952, s. 32; ayrıca bk., Faruk Aydın, *Aynı Eser*, s. 22 vd.

⁴ Musa Çadırcı, "II. Abdülhamit Devrinde Osmanlı Ordusu", *Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara 1989, s. 36-45, s. 47'deki çizelgede ordunun mevcudu gösterilmiştir.

⁵ II. Abdülhamit döneminde Almanya'dan ilk defa bir askerî heyetin getirilmesi 1880 yılında düşünülmüş; bilâhare politika gereği Almanlar'a yaklaşmak gereği hissedilince, bu heyetlerle birlikte gelenlerin sayısı zamanla artmıştır. II. Abdülhamit dönemindeki bu ilk askerî heyetin faaliyetleri için bk., Kemal Beydilli, "II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askerî Heyeti Hakkında"; TD., S.: 32, (Mart 1979), s. 481-494.

⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İstanbul 1983, s. 71-76 ; Osmanlı ordusunda Almanların rol ve etkinliği için bk. Jeduha L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, (Çev. Fahri Çeliker), Ankara 1985.

⁷ 1877-1878 Osmanlı Rus savaşından sonra ordu komutanları hükûmete sundukları raporlarında, Osmanlı Devletine komşu olan ülkelerin askerî güçlerinin büyük bir tehdit unsuru olduğunu hatırlatarak kuvvetli bir ordunun kurulmasını istiyorlardı. Bk. BOA. YEE., Evrak nu: 1236, Kısım: 14, Zarf: 126, Karton: 1. Öte yandan kurulması tavsiye edilen ordunun son sistem silâhlarla donatılması, bu konuda Almanlar'la temasa geçilmesi ve maliyenin mümkün mertebe zorlanması gerektiği ifade edilmekte idi. Bk. BOA. YEE., Evrak nu: 2627, Kısım: 9, Zarf: 72, Karton: 4.

Erkânıharbiyeumumiye reisliğinin ikinci başkanlığına kadar getirilen Von Der Goltz Paşa da bulunuyordu. Goltz Paşa, askerî okullardaki öğretmenliği sırasında yetişen subaylar üzerinde müspet etki bıraktı ve Osmanlı askerî gücünü, âdeta Alman Ordusunun doğu birlikleri hâline getirdi.⁸ Bundan başka piyade, topçu ve süvari dairelerinin başkanlıkları da Alman subaylarına devredildi.⁹ Goltz Paşa'nın gayretleriyle kurulan Harp Akademileri, en yetenekli ve iktidar heveslisi subayları bünyesinde topladı.¹⁰ Daha sonra Cumhuriyeti kuracak olan subaylar da bu akademilerden yetişti. Goltz Paşa ve yardımcılarının eğittikleri bazı subaylar I.Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Almanya saflarında yer almasında önemli rol oynadılar.¹¹

Meşrutiyet Devrinde Ordudaki İslahat Hareketlerine Bir Bakış

II.Meşrutiyetin ilânını takip eden yıllarda, kara ordusunun iskeletini ve çekirdeğini teşkil eden yedi ordu ve bunlara ilâve olunan iki bağımsız tümen nizamiye denilen en genç ve en güvenilir askerlerden meydana gelmekte idi.¹² Bunlara bağımsız tümenler ve redifler de ilâve olunca ordunun kadrosu tamamlanmış oluyordu.¹³ Nizamiye ve redif ordularının

⁸ Goltz'un mektupları için bk. Hayri Mutluçağ, "Dost Bildiklerimiz ve Ordumuzu İslah İçin İçimizde Bulundurduklarımızın Marifetleri", BTTD., Sayı:12, Eylül 1968, s. 34-41.

⁹ Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, (Çev.N.Ülken), İstanbul 1975, s.34.

¹⁰ Mansfield, *Aynı eser*, s. 34-37.

¹¹ Almanların yanında yer almamızı tenkid eden kişilerden birisi de o dönemin kurmay subaylarından biri olan Ahmet İzzet Paşa'dır. Ahmet İzzet Paşa'nın yorumları hakkında bk., Ahmet İzzet Paşa, "Mareşal Ahmet İzzet Paşa'nın Hatıratı", *Akşam*, nu: 3430, 30 Nisan 1928.

¹² Gn.Kur.ATASE Arşivi, 1907-1908 yılı ordu kuvve cetveli.

¹³ Redif ordusu zabitleri ile devamlı efradı bakımından ihtiyat ordusunu teşkil ediyordu. İhtiyaç hâlinde büyük ölçüde askere sahip olmak fikrinden hareketle bu ordu meydana gelmiştir.Balkan Savaşlarını takip eden dönemde bu teşkilâta son verilmiştir. Geniş bilgi için bk. J. Denny, "Redif", *İA.*, IX, s. 666-667.

yanında, Doğu Anadolu'nun genel yapısı göz önüne alınarak II. Abdülhamid devrinde kurulan Hamidiye Hafif Süvari Alayları,¹⁴ ilk devirlerde maksada uygun faaliyet göstermişlerse de, I. Dünya Savaşı'nda cepheden kaçmaları, eşkıyalık ve vurgunculuk yapımlarından dolayı, III. Ordu komutanlığının aldığı bir kararla lâğvedilmiştir.¹⁵

II. Meşrutiyet Döneminde Silahlı Kuvvetlerin ıslahı için bazı tedbirler alındı. 9 Temmuz 1910'da yayımlanan "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Ordusunun Teşkilât-ı Esasiye Nizamnamesi", ancak 1911 yılında yürürlüğe kondu ve 1913'e kadar yürürlükte kalabildi.¹⁶ Bu nizamname ile Osmanlı ordusunda Batı ülkelerinde olduğu gibi modern askerî teşkilata geçilmiş oluyordu. Bu düzenlemelerin sonunda ordu komutanlıkları ve geniş karargâhlar kaldırılarak, yerlerine yetkileri daraltılmış ufak karargâhların teşkil edilmesi kararlaştırıldı. Balkan Savaşları'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti, ordunun yeniden düzenlenmesi için 14 Şubat 1913'te "Teşkilât-ı umumiyei Askeriye Nizamnamesi" ni neşretti; buna göre, kara ordusu dört ordu müfettişliği ile bağımsız kolordu ve tümenlerden meydana gelecekti.¹⁷ Düşünülen bu yeni düzenleme, uygulamaya konulamadı. 1914

¹⁴ Hamidiye Aşiret Süvari Alayları Nizamnamesi için bk. BOA. YEE., Kısım:37, Evrak: 47/27, Zarf:47, Karton:113. Bilindiği gibi, Hamidiye Süvari Alayları Doğu Anadolu'da Ermeni meselesinin ortaya çıkışından sonra düşünülmüş ve uygulamaya konulmuştur. 1878 Yılından sonra müzminleşen bu mesele hakkında geniş bilgi için bk. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Mes'elesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984.

¹⁵ Hamidiye Süvari Alayları hakkında geniş bilgi için bk. Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", TD., Sayı: 32, İstanbul 1979, s. 427-480; Öte yandan Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığı döneminde (1910) Hamidiye Hafif Süvari Alayları ismi "*Oğuz Alayları*" olarak değiştirilmesi teklif edilmiştir; M. Şevket Paşa: "...*Güzel ama, söylene söylene Uyuz Alayları olur! En iyisi Aşiret Alayları olsun*" demiştir. Bk. Fahrettin Altay, *On Yıl Savaş ve Sonrası* (1912-1922), İstanbul 1970, s. 57.

¹⁶ 1910 Tarihli bu düzenleme ile ordu komutanlıkları kaldırılıp yerlerine ordu müfettişlikleri kurulmuş, üçer piyade tümenlik kuvvetli kolordular teşkil edilmiş, bir kolordunun 41.000 kişiyi bünyesinde barındırması gerektiği tespit edilmiş ve müslim olsun gayrimüslim olsun herkesin askerlik vazifesini yapması şartı getirilmişti. Bk. *Düstür*, II. Tertip Dersaadet 1330, s. 30.

¹⁷ 14 Şubat 1913 (1 Şubat 1329) tarihli ve gizli kayıtlı nizamname için bk. Askerî Müze

yılında I. Dünya Harbi seferberliğinin başlaması üzerine müfettişlikler lâğvedilerek, ordu komutanlıklarının yeniden teşkili gündeme geldi. Türk ordusu bu yeni düzenleme ile dokuz orduya çıkarılmış ise de, her bir ordunun mevcudu bir barış kolordusu kadar dahi olamamıştı.

Ordunun mevcuduna bakıldığı zaman sayının şartlara göre artıp eksildiği dikkati çekmektedir. II. Meşrutiyet' in ilk yıllarında 544.000 kişiyi geçen kara ordusu,¹⁸ Balkan Savaşları sırasında 305.000 kişiye indirildi.¹⁹ Bu eksilmenin sebepleri arasında, ordudaki tasfiye hareketinin olduğu kadar, âskeri siyasîleşmesinin de etkisinin olduğunu belirtmek lâzımdır. Bilindiği gibi, büyük ümitleri beraberinde getiren ve ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılardan, yolsuzluklardan ve türlü buhranlardan kurtuluşun yakın olduğu inancını hâkim kılan II. Meşrutiyet hareketi, ordunun mağlubiyetleri yanında ekonomik ve sosyal problemlerin artması ve Şark Meselesi' nin,²⁰ yeniden güçlenmesi ile kısa sürede sekteye uğradı.

II. Meşrutiyet döneminde, orduda Enver Paşa ile birlikte yeni bir değişim rüzgârı esmeye başladı. Bu dönemin en önemli hadiselerinden birisi, Erkânıharp Kaymakamı (Kurmaya Yarbay) Enver Bey' in kısa sürede rütbeleri aşarak 4 Ocak 1914 tarihinde mirliva rütbesi ile Harbiye Nazırlığına getirilmesi oldu.²¹ Ordunun dinamik ve bilgili komutanlar elinde yükselebileceğine inanan Paşa, kara ve deniz ordularında geniş ölçüde

Kütüphanesi nu: 5612; Ayrıca bk.Gn.Kur.ATASE Başkanlığı Yay., *Balkan Harbi*, c. II, Ankara 1993 (İkinci baskı), s. 80-152.

¹⁸ II Meşrutiyetin ilk yıllarında ordunun genel mevcudu 23.870 subay, 366.881 küçük zabıt ve er, sefer zamanı bunlara ilâve olunan 33 tümen redif efradı ile sayı 544.000'i buluyordu. Bk.Gn.Kur.ATASE Arşivi nu: A,1/69, Dolap: 10, Göz : 14; Gn. Kur. Harp Tarihi Bşk., *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, (TSK.Tar.), c. III /6-1, Ankara 1971, s.128-129.

¹⁹ Gn. Kur. ATASE Arşivi, 1912-1913 yıllarına ait 38 numaralı kuvve cetveli.

²⁰ Şark Meselesi hakkında geniş bilgi için bk.Edouard Driault, *Şark Meselesi*, (Çev. Nazif), İstanbul 1328, s.17-19.

²¹ BOA.DUİT., nu; 4, Evrak: 760, s. 6; Ayrıca bk. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, c. II, İstanbul 1981 (İkinci baskı), s.430; Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığına tayini esnasında cereyan eden faaliyetler için bk. M. Hanefi Bostan, Said Halim Paşa, İstanbul 1992,s. 42-44.

bir tasfiye hareketini başlattı.²² Özellikle Balkan Savaşları'nda başarı gösteremeyen subay ve paşaların yaşlı, ehliyetsiz ve bilgisiz olanları emekliye sevk edildi.²³ Böylece orduda bir gençleştirme hareketi başlatıldığı gibi, bunun yanına da ordunun siyaset dışı kalmasını temin edecek köklü tedbirlerin kaçınılmaz olarak ele alınması, genç subaylarda bir inanç hâline geldi.²⁴

Orduda kontrolü ele geçiren genç subaylar süratle kuruluş ve teşkilât düzenlemelerine giriştiler. Bu düzenlemelerde 1913 yılında Almanya ile yapılan askerî anlaşma karşısında Osmanlı Devleti'nde hizmete giren Alman generali Liman Von Sanders'in de payının olduğu bir gerçektir. Yapılan bu düzenlemelerde ilk önce ordunun sayıca arttırılması fikri gündeme geldi. Kamil Paşa'nın sadareti sırasında 292.291 kişi civarında olan Osmanlı orduları,²⁵ Enver Paşa'nın Harbiye nezaretinde (Millî Savunma Bakanlığı) vazifeye başlamasından itibaren sayıca arttırılması çareleri aranmaya başlandı. Ordu, genel olarak her biri üçer tümenli kolordulardan, tümenler de üçer piyade, birer topçu alayı ve diğer sınıflardan ibaret bağlı birliklerden teşkil edilecekti. Tasarlanan bu kadroların tamamlanabilmesi için 450.000 kişiye ihtiyaç vardı. Halbuki ordunun işe kadrosu ise 200.000'i geçmemekte idi.²⁶ Bu yüzden eldeki imkânlar mümkün olduğunca arttırılıp en iyi şekilde kullanılacaktı. Erkânıharbiyeyiumumiye Riyaseti (Genelkurmay Başkanlığı), bu durumda kısmî birtakım tedbirlerle birlik mevcutlarını ve seferî kadroları yükseltmeye çalıştı. Bu arada 2 Ağustos 1914'te imzalanan Türk-Alman askerî ittifak

²² Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara 1984 (üçüncü baskı), s.111.

²³ Feroz Ahmet, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, (çev. N. Ülken), İstanbul 1986, s. 240.

²⁴ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (Hz. Cemal Kutay), İstanbul 1980, 200; Ali Fethi Okyar, genç subaylık yıllarında da ordunun siyasetle uğraşmaması gerektiğini savunuyor ve bu yolda yazılar yazılıyordu. Bk. Erkân-ı Harp Binbaşısı Ali Fethi, "İnkılâb-ı Âhir ve Osmanlı Ordusunun Politikaya Suret-i Müdahalesi", *Asker Mecmuası*, İstanbul 1324, s. 133-137.

²⁵ Kamil Paşa'nın sadareti (Kasım 1912-Ocak 1913) döneminde nizamiye ordusu mevcudu 222.512, bahriye 18.191, topçu 10.908, jandarma da 40.680 kişi olarak tespit edilmiştir. Bk. BOA. TEE., Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı, Ds:86/37, Nu: 3626.

²⁶ TSK. Tar., c. III/6-1, s. 221.

antlaşmasından bir gün sonra genel seferberlik ilân edildi.²⁷ Osmanlı Devleti savaşa girince, savaş gereği Almanların etkisi ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın sınırsız istekleri ordunun genel kuruluşunda birtakım değişiklikler yapılmasını zorunlu kıldı.²⁸ Birinci Dünya Savaş'ında Osmanlı cepheleri artıp, istekler çoğaldıkça, orduların adedini arttırmakla her şeyi çözebileceğine inanan Osmanlı Genelkurmayı yanlışlığını ancak harbin sonunda anlayabildi.

Meşrutiyet Devrinde Ordu – Siyaset İlişkileri

Öte yandan, modern anlamda ordunun teşkilât ve eğitim sisteminde yapılan düzenlemeler, zabıtların görevlerini standartlaştırdığı gibi, malî, idarî görev ve yetkileri kaldırdı ve bunları sadece askerî alanla sınırlandırdı. Harp Okulu'nda verilen eğitimle beraber, batı kültürü artık sınırlı kaynaklarda olsa, subay adaylarının ilgisini çekmeye başladı. Ordunun geniş ölçüde kalkınmasını sağlamak amacıyla daha başka çarelere de başvuruldu. Bilhassa Avrupa'nın askerî alanda ileri durumda olan ülkelerine hem eğitim-öğretim yapmak, hem de yenilikleri takip etmek amacıyla subaylar gönderilmesi kararlaştırıldı.²⁹ Avrupa ülkelerine eğitim için subay gönderilmesi, sırf Avrupa devletlerine hoş görünmek ve Almanya'ya yanaşmadığı hissini vermek hedefini güdüyordu. Avrupa ülkelerinde tahsil gören subaylar, modern siyasî fikirleri, hürriyet ve eşitlik, vatan sevgisi ve devlet şuuru gibi değerlerin kaçınılmaz olarak etkisi altında kaldı. Osmanlı aydınlarının yıkılmakta olan devletin kurtarılmasını hedefleyen fikir ve düşünceleri, subaları'da etkileyerek siyasî ortama atılmalarına sebep oldu.

²⁷ Joseph Pamiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı."* (Çev. Kemal Turan), İstanbul 1990, s. 65.

²⁸ Ahmet İzzet Paşa hatıralarında, I. Dünya Savaşına girişimizi anlatırken Enver Paşa'yı da şu şekilde tasvir eder: "...En azılı deliler kadar hayalî oldukça gabî ve hayli cahil olan Enver'in azim ve kanaati ve buna kuvvet veren yalancı şöhreti, bu bedbaht milleti tekrar savaşa sürükledi. Bu çocuk kendisinden çok zeki adamları ve hatta yalancı şöhretinin yaratıcılarını bile aldattı.", Bk., *Feryadın*, c. I, İstanbul 1992, s. 185-186.

²⁹ *Düstür*, İkinci Tertip, I, s.108; TV., nu: 821, 30 Nisan 1325.

Osmanlı ordusunun siyasîleşmesinde 1880'lerden 1920'lere uzanan ve son derece değişken, hareketli ve sarsıcı bir dönem olarak adlandırılan kırk yıllık bir tarih sürecinin önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Öte yandan adı geçen dönemin sosyal, iktisadî ve askerî buhranları içerisinde sürüklenen Osmanlı subayı, bir dizi toplumsal şokun ürünüdür.³⁰ Bu dönemde askerî öğrenciler ve genç subaylar arasında çeşitli fikirler hatta materyalist cereyanların varlığı bile dikkati çekmektedir.³¹ Neticede, modernleşme sürecinde ordu değişirken, subayların da bu değişimden nasibini alması kaçınılmazdı. Bu geçiş döneminde neferler de siyasî ortama girmeye başladı.

Batılaşma hamlesinin devlet tarafından ele alınıp uygulanmasına disiplinli askerî kadrodan başlanması, imparatorluğun gerçek anlamda aydınlarının askerlerden meydana gelmesine yol açtı. Ordunun tüm gücünün silâha dayanmakta aranmasına son verilip kafa yapısının, düşüncelerinin olgunlaştırılmasına özen gösterildi. Harp okulunda hürriyetçi fikirlere mensup öğretmenlerin; "...bu ülkede aydın kişiler komitesine muhtacız!³² telkinleri ile eğitilen; düşündükleri ideal topluma, II. Abdülhamit devri toplumunun uymadığını, kendilerini sosyal problemleri çözümleyebilecek bir tabip hüviyeti ile devletin kurtarıcıları olarak gören³³ subay adaylarının fikirleri batı etiketli kültürle tam bir tarih bilincine ulaşamamış, içinde yaşadığı topluma yabancılaşmıştı.³⁴ Bütün bunlara rağmen bu girişimler, çok geçmeden semeresini vermiş, orduda ileriye görebilen düşünce yapısına sahip bir kadro oluşmuştu. Bunun kanıtını, II. Meşrutiyetinin ilânında ordunun oynadığı rolde ve askerî tıbbiye öğrencilerinin kurdukları İttihat ve Terakki Cemiyetinde (İTC) bulmak mümkündür. Nitekim, Genç Türklerin kurdukları İttihat ve Terakki Cemiyeti,³⁵ büyük ölçüde ordu mensuplarınca destekleniyordu. XX. yüzyıl

³⁰ Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ankara 1992, s. 25.

³¹ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c. I, (Yay. Hzl. A. Dilipak), İstanbul 1992, s.96-99 ve 113-117.

³² Asım Gündüz, *Hatıralarım*, (Hzl. İhsan Ilgar), İstanbul 1973, s. 21-22.

³³ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895 – 1908*, İstanbul 1983, s. 16-17.

³⁴ Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, İst. Tarihsiz, s.15.

³⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında geniş bilgi için bk. Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de*

başlarında ortaya çıkan Makedonya meselesinden dolayı,³⁶ büyük devletlerin yaptıkları baskılar,³⁷ Osmanlı idarecileri tarafından reddedilince Avrupa ve Amerikan kamuoyları Türkler aleyhine çevrilmiş oldu.³⁸ Reval Mülâkatında³⁹ büyük devletlerin Osmanlı Devleti aleyhine aldıkları kararlar protesto edildiği gibi,⁴⁰ bu durum İttihat ve Terakki Cemiyetini son derece endişeye düşürdü. III. Ordunun büyük ölçüde desteğini sağlamış olan cemiyet, -rejim değiştirerek büyük devletlerin baskısının azaltılabileceği düşüncesi ile- bir hükümet darbesi yaparak meşrutiyeti ilân etmek için,⁴¹ bütün gücü ile harekete geçti.⁴²

Avrupa'da, Osmanlı Devleti aleyhine ortaya çıkan birtakım siyasî

Siyasi Partiler, c. I, İstanbul 1984, s. 19-37; Şükrü Haniöğlü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* (1889-1902), İstanbul 1985, s. 173-202; Feroz Ahmet, *İttihat ve Terakki*, (Çev. Nuran Yavuz), İstanbul 1986, s.17-36.

³⁶ Makedonya Meselesi, büyük devletlerin Balkanlarda kalan son Osmanlı topraklarını da almak amacıyla sun'î olarak, ihdas ettikleri bir problemdi. Özellikle bu konu hakkında son dönemlerde pek çok araştırma eser kaleme alınmıştır. Geniş bilgi için bk., Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Ankara 1992; Güler Kıvrak, *Makedonya Meselesi*, M. Türkiyat Enstitüsü basılmamış Doktora tezi, İstanbul 1997. Ayrıca tarafımızdan da o dönemde kaleme alınmış olan bir vesika değerlendirilmiştir. Bk. Zekeriya Türkmen, "Makedonya Meselesinin çıkmasında İngiltere'nin Rolüne dair bir Vesika", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.: 61, Ağustos 1989, s. 85-106.

³⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. I/1, Ankara 1983, s. 183-185; Tahsin Uzer, *Makedonya'da Eşkıyalık ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1987, s. 84.

³⁸ BOA. YEE., Sadrazam Kamil aşa Evrakı nu:3136, Ds: 86/32.

³⁹ 8-9 Haziran 1908'de İngiltere ve Rusya delegeleri Reval'de bir görüşme yaparak Makedonya ve Boğazlar konusunda birtakım gizli kararlar alarak Osmanlı idarecilerini ,endişeye düşürmüşlerdi. Bk. M.S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*, New York 1966, s. 271 ; Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, (Çev. Necdet Sander), İstanbul 1981, s. 58.

⁴⁰ Ali Cevat Bey, *II. Meşrutiyetin İlânı ve 31 Mart Hâdisesi*, (yhzl. Faik Reşit Unat), Ankara 1983, s.158.

⁴¹ C. R. Buxton, *Turkey In Revolution*, London 1909, s. 53-54 ; *Sir Edward Pears, Forty Years In Constantinople*, London 1916, s. 287.

⁴² Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İst. 1948, s. 248-249.

gelişmeler, ordu mensuplarının siyasî partilere ve derneklere daha fazla sempati duymalarına imkân tanıdı. Memleketin içinde bulunduğu kötü talihin ancak siyasî yollarla çözülebileceği fikri, subayların İttihat ve Terakki Cemiyetine yönelmelerini hızlandırdı.⁴³ Meşrutiyetin ilânından on gün evvel saraya bir telgraf çeken Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, III. Ordu subaylarının hemen hepsinin cemiyet ile alâkası olduğunu yazıyor, siyasî suçlardan dolayı tutuklu bulunan subayların bırakılmasını istiyordu.⁴⁴ Cemiyet ve ordu meşrutiyetin yeniden ilânıyla bütün problemlerin hallolunacağı görüşünde, idi. Bu fikirden hareketle II. Abdülhamit idaresine karşı ilk fiili hareket, III. Ordu subaylarından Resneli Ahmet Niyazi bey tarafından başlatıldı;⁴⁵ saraya çekilen telgraflarda 1876 anayasasının yürürlüğe konması istendi.⁴⁶ III. Ordu ve Rumeli halkı tarafından bu hareket tasvip görünce, cemiyet, Selanik'te kendiliğinden meşrutiyeti ilân etti. Bunun üzerine II. Abdülhamit anayasayı yürürlüğe koymak zorunda kaldı.⁴⁷ Sırtını orduya dayayan cemiyet, bütün devlet işlerine el atmaya başlayınca, saray- hükûmet-cemiyet arasında mücadele birtakım bunalımlara yol açtı. Cemiyet tarafından “meşrutiyet bekçisi, koruyucusu” ilan edilen III. Ordu tamamen siyasîleşmiş oldu.

II. Meşrutiyetin ilânından sonra birçok subayın siyasî faaliyetleri sürdürmesinde ısrarlı olması, ordudaki disiplin hiyerarşi anlayışını sarstı. Ordunun siyasetle uğraşması İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı muhale-

⁴³ Bu sırada Harbiye Nezareti ise ordu mensuplarının siyasetten ayrılmalarını istiyor ve bu yolda sık sık emirler yayınlıyordu. Bk. TV., nu: 136, 15 Şubat 1324.

⁴⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, “1908 Yılında II. Meşrutiyet Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar”, *Bellekten*, XX/70, Ankara 1955, s.135.

⁴⁵ Resneli Niyazi, 200 kadar gönüllü asker ile 3 Temmuz 1908 dağa çıkarak Meşrutiyetin yürürlüğe konmasını istemişti. Bk. Kolağası Resneli Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi*, İstanbul 1326, s.73.

⁴⁶ BOA. YEE., Kısım: 23, Evrak: 2046, zarf: 12, Karton: 71; Ayrıca bk. İsmail Hami Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, İstanbul 1972, s. 360-361.

⁴⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Aynı eser*, c. I/2, s. 20-21 ; Danişment, *Aynı eser*, s. 356; Ahmet İzzet Paşa da hatıralarında meşrutiyetin ilânının büyük ümitleri beraberinde getirdiğini ifade eder, bk., Ahmet İzzet Paşa, “Mareşal Ahmet İzzet Paşa'nın Hatıratı”, *Akşam*, nu: 3433, 3 Mayıs 1928.

fetin giderek güçlenmesine sebep oldu. Bu arada ordudaki mektepli subayların artması,⁴⁸ II. Meşrutiyeti takip eden dönemde yeni bir düzenlemeye gidilmesine sebep oldu. Alaylı tabir olunan⁴⁹ subayların tensikat yoluyla tasfiyeleri “mektepli-alaylı” çatışmasını da beraberinde getirdi.⁵⁰ Alaylı subayların İTC’ ne mensup subaylar tarafından dışlanarak ordudan atılması, onların muhalefet safına geçmesine sebep oldu. Bu sırada muhalefeti temsil eden alaylıları da yanına çekmeye çalışan en güçlü siyasî teşkilatlanma Derviş Vahdetî tarafından kurulmuştu. Derviş Vahdetî, dinî duyguları da kullanarak küstürülmüş ordu mensuplarını yanına çekmekte gecikmedi. Volkan Gazetesi, yaptığı yayınlarla dinî duyguları ön plâna çıkartıyor ve özellikle sivil kesimdeki dindar olarak tanımlanan kitleler üzerinde etkili oluyordu. Volkan’ın bu tür yayınları kısa sürede irtica’ın tüm başkent ve civarında yayılmasına zemin hazırladı. Nitekim Osmanlı ordusunun siyasetle içli dışlı, olması basında sık sık tenkit edildiği gibi,⁵¹ II. Abdulhamit’in Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey de, siyasetin ordu efradı ile zabitanın arasını açtığını, Osmanlı Devleti gibi ordusundan başka dayanağı olmayan bir devlet için bu ayrılığın kötü sonuçlar doğuracağını belirtiyordu.⁵² Öte yandan, Harbiye Nazırı ve Erkâniharbiye-i umumiye Reisinin ordu mensuplarına yaptıkları tavsiyeler de fayda vermeyince, 31 Mart Olayı patlak verdi.⁵³ Bu olayın bastırılması için

⁴⁸ II. Abdülhamid’in ilk yıllarında ordudaki mektepli subayların sayısı 3.000 iken, ihtilâflı da olsa en az yarım milyonluk bir ordu için bu sayı çok azdı. Bk. Nizamettin Nazif Tepedelenoğlu, *Ordu ve Politika*, İstanbul 1967, s. 107.

⁴⁹ Ordudaki hizmeti neferlikle başlayıp gösterdiği liyakat üzerine rütbe alarak subay kadrosuna geçilmiş, çoğu okuma yazma bilmeyen, pratik uygulamalarıyla veya sadakati ile tanınmış bir tür Osmanlı zabitidir.

⁵⁰ Geniş bilgi için bk. Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul 1993, s. 20-21.

⁵¹ İkdâm nu: 5340, 7 Nisan 1909 tarihli nüshasında ordunun siyasetle işgal etmesi tenkit edilirken şöyle deniyordu: “... *Ordunun siyasetle meşgul olması zaaf-ı milliye husule getirecek en muzır sebeplerden ma’dud olduğu cihetle bu mazeretin ordumuzdan ref’i için pek çok vesaya-yı halisanede bulunduğu hâlde yine bazı taraflarda bu nokta-i mühimmeye riayet edilmediği görülüyor.*”

⁵² Ali Cevat Bey, *Aynı eser*, s. 23-24.

⁵³ Geniş bilgi için bk. Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, İstanbul 1972, s. 40-65.

gönderilen Hareket Ordusu,⁵⁴ İstanbul'a girdikten sonra bir hükümet darbesi ile cemiyetin zedelenmiş olan itibarına yeniden kavuşmasını sağladı. Bu olaydan sonra ordu, artık siyasetin kilit noktasını oluşturmaya başladı. Kamuoyunun ve muhalefetin tepkisini biraz olsun azaltabileceği düşüncesiyle yola çıkan Hareket Ordusu Komutanlığı, ordudan yapılan bu ihraçların bir kanuna uydurulmasını gerekli görerek,⁵⁵ Meclis-i Mebusan'ın bir "Tasfiye-i Rütbe Kanunu"nu (Rütbelerin Yeniden Düzenlenmesi ve İndirilmesi Kanunu) çıkarmasını sağladı.⁵⁶ Bu kanunla ordu mensupları ikiye bölündü: Tasfiyeye tabi tutulanlar ve tamamen emekli maaşı dahi bağlanmayıp ordudan ilgileri kesilenler.⁵⁷ Aynı şekilde rütbelerde de yeni düzenlenmeler yapıldı,⁵⁸ bir çok subayın rütbeleri indirildi.⁵⁹ Çoğunluğu II. Abdülhamit taraftarı olarak bilinen alaylı subayların bu kanuna dayanarak ordudan ihraçları,⁶⁰ orduda yükselme yeteneği gösteren erbaşlar da dahil olmak üzere, tüm alaylıların İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun bel kemiği mesabesinde olan mektepli subaylara düşman olmalarına sebep oldu.⁶¹ Öte yandan dönemin padişahı Sultan V. Mehmet

⁵⁴ Hareket Ordusunun faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu- Siyaset Çatışması*, İstanbul 1993.

⁵⁵ BOA. BEO., Meclis-i Meb'usan Giden nu: 266309

⁵⁶ Tasfiye-i Rütbe Kanunu, 25 Temmuz 1325/7 Ağustos 1909 tarihidir. Bk. *Düstür*, Tertib-i Sani, c.I, Dersaadet 1329, s. 421.

⁵⁷ GnKur. ATASE Arşivi: 9-3411, Kls: 14, Ds: 71, F:1-39.

⁵⁸ *Düstür*, Aynı cilt, s. 324; TV.,nr: 718, 28 Aralık 1326.

⁵⁹ Ali Cevat Bey, *Aynı eser*, s. 68, dipnot 2 ; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c.I, (Yay. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar), İstanbul 1992, s. 45-46.

⁶⁰ Alaylı subay askerlik vazifesi için orduya girip de gösterdiği kabiliyet ve çalışkanlığı ile temayüz eden ve rütbe alan zabıtlere denir. Bunlar mevcut olan iktidarın (Padişahın), ordu kademesindeki muhafızları idi. Çoğunluğunun tahsili dahi olmayan alaylı subaylar mekteplilerle devamlı çatışma hâlinde idiler.

⁶¹ Zekeriya Türkmen, Aynı eser, s. 123-124; Bu sırada alaylıların kadro haricine çıkarılmasının getirdiği tartışmalara dönemin Harbiye Nazırı Salih Paşa şöyle cevap veriyordu: "...Ordu içinde mektepli olsun, alaylı olsun bütün ümera zabitanın ilmen, ahlâken, disiplin ve kapasite bakımından bir değerlendirmeye tabi tutularak alaylılar yanında mektepliler de açığı alınmıştır." Bk. BOA. BEO., Meclis-i Mebu'san Giden nu: 266180; BOA. BEO., Harbiye Gelen nu: 265280.

Reşat ise, askerlerin itaatkâr olmalarını, siyasetten uzak durarak –ordunun siyaset içerisinde yürüdüğünden âdeta habersizcesine- kanun ve nizamlara uymalarını tavsiye ediyordu.⁶²

İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından siyasetin içine çekilen ordu; sosyal, siyasî ve psikolojik şartlar bakımından politikaya tamamen uyum sağlamış oldu. Rumeli’de bulunan III. Ordu, siyasî beklentilerin askerî kuvvetle birleştirilmiş şekli olarak rejimin âdete güvencesi niteliğinde idi. Ordunun siyasete bulaşmasından sonra bu defa askerle siviller arasında farklı bir bakış açısı belirmeye başladığı gibi, asker-sivil mesafesi giderek açıldı.⁶³ Bnb.Ali Fethi (Okyar) Bey ise bu sırada Asker Mecmuası’nda yazdığı makalesinde askerlerin politika ile uğraşmamaları gerektiğini belirttiikten sonra, askerî vazifelere siyasî işlerin karıştırılmamasını tavsiye ediyor ve siyasî mücadeleye atılan bir askerın aslî görevini lâıykıyla yerine getiremeyeceğini açıklıyordu.⁶⁴ Subayların siyasîleşmesinde etkili olan unsurlar ise malî şikâyetler,⁶⁵ terfi şikâyetleri,⁶⁶ psikolojik rahatsızlıklar⁶⁷ ve asker sivil kıyaslaması şeklinde sıralanıyordu.⁶⁸

Kuruluşundan beri ordu ile ilgisini izah etmekte güçlüklerle karşılaşan

⁶² Sultan Mehmet Reşat, 29 Mayıs 1909 tarihli nutkunda meşrutiyetin ilk hükümdarı olduğunu, kanunlara sadık kalacağını ve memleketin menfaati için her türlü sebebe başvuracağını ifade etmekte idi. Bk. GnKur.ATASE Arşivi: 9-3411, Kls: 71, Ds: 13-A, F: 1-14; Bu nutuk basında da yayınlanmıştır. Bk. TV., nu: 266, 17 Mayıs 1325.

⁶³ Yzb. Hamdi, “Şikâyet”, *Asker*, Sy: 16, İstanbul 1324, s. 167-176.

⁶⁴ Bnb. Ali Fethi, “İnkılâb-ı Âhırde Osmanlı Ordusunun Politikaya Suret-i Müdahalesi”, *Asker*, İstanbul 1324, s. 124.

⁶⁵ Ahmet Refik, İnkılâb-ı Âzım, 10 Temmuz 1324, Dersaadet 1324, s. 64-65 ; Nizamettin Delibaş, *Hatıralarım*, İstanbul 1946, s. 61 ; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İyüzü 1908-1918*, İstanbul 1989 (İkinci Baskı), s. 46.

⁶⁶ Resneli Niyazi, *Aynı eser*, s. 33; Delilbaş , *Aynı eser*, s. 61; Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990, s. 135; E.E Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, (Çev. Nuran Ülken), İstanbul 1972, s. 136.

⁶⁷ Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir 1944, s. 69; Asaf Tugay, *İbret*, Ks. II, İstanbul 1962, s. 231.

⁶⁸ Yzb. Hamdi, *Aynı makale*, s. 167 vd; Bnb. Ali Fethi, *Aynı makale*, s. 127; Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 136; Y. Hikmet Bayur, *Aynı eser*, c. I/1, ys. 435.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, haklı olarak “İttihat ve Terakki Cemiyetinin ordusundan çok, ordunun İttihat ve Terakki Cemiyeti”⁶⁹ görüntüsünden kurtulamadı. Niyazi Berkes’e göre, cemiyetin asıl önemli unsurunu oluşturan idealist Osmanlı toplumunun önde gelenleri idiler ve hiçbiri çoğunluğu temsil etmiyorlardı. Tek güçleri ordu idi.⁷⁰ Cemiyetin orduya bağımlılığı ilk günlerin coşkulu atmosferinde, tantanalı bir tarzda inkılâp edebiyatına da kaydediliyordu.⁷¹

Öte yandan Balkan Savaşları arifesinde cemiyet önderleriyle, ordu hiyerarşisinin tepesinde yer alan yüksek rütbeliler arasında kurumlaşmış emir komuta zincirine uymayan bir gerginlik su yüzüne çıkmaya başladı.⁷² Bu disiplinsizliğe ordunun dayanması mümkün değildi. Ordu- cemiyet iç içeliği daha ziyade ordu hiyerarşisinden gelen eleştirilerle tartışmaya açıldı; hele Balkan Savaşları’ndaki bozgunundan sonra bu tenkitler giderek artmaya başladı.⁷³ Gerçi bu eleştirilerden birkaç yıl önce, 1909 yılı Ekim ayında Selanik’te toplanan İttihat ve Terakki Cemiyeti kongresinde, ordu-cemiyet ilişkileri ilk defa bir problem şeklinde ele alındı ve ordunun politika yapmasının mahzurlu olduğu ileri sürüldü. Nitekim, bu fikirler kabul görmedi ve ordunun siyasetten ayrılmasını ileri süren subaylar merkezden uzak

⁶⁹ M. Şükrü Hanoğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul 1989, s. 11.

⁷⁰ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul Doğu- Batı Yayın Evi Tarihsiz, s. 397.

⁷¹ Cemil, *Mahşerde Bir Hutbe: Tarihçe-i İnkılâp*, İstanbul 1331, s. 10-11’de; “...Evlâd-ı vatandan ve birçok hamiyetli mücahitler birleşip İttihat ve Terakkî Cemiyeti namıyla mukaddes ve mübeccel bir cemiyet kurup şanlı ordumuzun dahi himmetiyle Kanun-ı Esasîmizi istirdat ettiler.”; öte yandan Osmanlı Senâî, “Üçüncü Orduya Selâm”, (Asker, Sy:1, İstanbul 1324,s. 5) adlı makalesinde; “...Zabitanımız bu Cemiyet-i İttihadiyeye dehaletle onu icra-yı âmâline canıyla, silâhıyla muavenet edeceklerine söz verdiler.” diyordu. Cemiyet, siyasî hayatta ordunun desteğinden mağrum kalınca siyasete karışmama edebiyatına başlıyordu. Bk. Hasan Sadi (Birkök), *İttihat ve Terakkînin İflâsı*, İstanbul 1328, s. 9.

⁷² Falih Rıfkı Atay, *Çankaya, Atatürk’ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul 1969, s. 77.

⁷³ Ordu hakkındaki şikayetler için bk. Ahmet Hamdi, *Türk Ordusunun Esbab-ı Mağlubiyeti ve Arnavutlar*, Mısır 1329, s. 5.

bölgelere tayin ettirilerek susturulmaya çalışıldı.⁷⁴ Bu arada cemiyete mensup subaylar arasındaki dayanışma,⁷⁵ memnun olmayan, dışlanan kitlenin belirgin bir kuvvet hâline gelmesine sebep oldu.

Bütün bu gelişmeler olurken İttihat ve Terakki Cemiyetinin başındaki en önemli sözcüsü konumunda bulunan Hüseyin Cahit (Yalçın) ise, Tanin gazetesinde neşrettiği bir makalesinde, cemiyet-ordu ilişkisini meşrutiyet rejiminin muhafazası noktasından hareketle açıklamaya çalışıyordu.⁷⁶ Orduyu rejimin bekçisi olarak değerlendiren bu görüş, daha uzun yıllar boyunca ordunun politikaya bakışında değişmez bir fikir olarak kalacaktı. Bu noktada cemiyetin, ordunun siyasete karışmasında önemli bir unsur olduğunu söylemek mümkündür. Cemiyet, asker üyeleri arasında bir de fedailer zümresi oluşturarak, her krizde bunları ön safha çıkararak iktidar yolunu açık tutmakta idi.⁷⁷ Bilindiği gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti, fedaileri vasıtasıyla gerçekleştirdiği siyasî cinayetlerle iç politikada çirkin bir çığır açmıştı.⁷⁸ Orduyu siyasete sokmanın zarurî akıbeti, ordu içinde sivrilen bir kuvvetin günün birinde büsbütün memleket yönetimini ele almasına sebep oldu.⁷⁹ İttihat ve Terakki Cemiyetinin ne olursa olsun askerleri fırka içinde tutma kararındaki ısrarı, cemiyetin orduya bağımlılığının en önemli göstergesi idi.⁸⁰ Kısacası cemiyetin 1908-1918 yılları arasında ismi, ordu ile özdeşleştirilmiş durumda idi.

Bu arada 1912 yılında çıkan Arnavutluk İsyanı, siyasî muhalefet ve

⁷⁴ Falih Rıfki, *Aynı eser*, s. 59; İsmet İnönü, *Hatıralar*, (Hzl. Sabahattin Selek), İstanbul 1985, s.55.

⁷⁵ Ali Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (Hzl. Cemal Kutay), İstanbul 1980, s. 160-161.

⁷⁶ *Tanin*, nu: 412, 13 T.evvel 1325.

⁷⁷ Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, (Çev. Nüzhet Salihoğlu), İstanbul 1987, s. 96.

⁷⁸ İbrahim H(ilmi) Ç(ığıracı), *Türkiye'de İntihap Usulleri ve Parti Mücadeleleri*, İstanbul 1946, s. 13; Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakkî*, İstanbul 1975, s. 395 vd.

⁷⁹ Muhittin Birgen, "İttihat ve Terakkîde On Sene", *Son Posta*, 24 I. Teşrin 1936.

⁸⁰ "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları", *Hayat Tarih Dergisi*, S:10, 27 Şubat 1964, s. 15.

ordu arasında gelişen ilişkileri su yüzüne çıkaran bir hâdise oldu.⁸¹ Seçimlerdeki yolsuzluklar muhalefeti bütün gücü ile iktidarı elinde bulunduranlara karşı yöneltmişti.⁸² Arnavutluk İsyanı, siyasî muhalefetin orduyla olan ilişkilerini arttırırken, Arnavut asıllı zabitler harekete geçerek hükûmetten birtakım taleplerde bulundu.⁸³ Bu hareket, hükümetin siyasî ağırlığını sarstığı gibi, Küçük Sait Paşa'nın⁸⁴ istifasına sebep oldu; İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleri arasında da maneviyat kırıcı bir etki uyandırdı.⁸⁵ Arnavutluk İsyanının bir sonucu olarak kabul edilen "Halâskâr Zabitan Hareketi", (Kurtarıcı Subaylar Hareketi) Osmanlı ordusunun gündelik siyasetle en yoğun iç içe olduğu bir dönemde ortaya çıktı. Nitekim, ittihatçı subayların özlük haklarını elde etmede gördükleri kolaylık, itibar ve nüfuz sahibi olmaları sonucu, ortaya çıkan imtiyazlı subaylar grubuna tepki olarak Halâskâr Zabitan grubunun doğduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶ Grup mensupları arasında, Tasfiye-i Rütüb kanunu sonucu mağdur durumda kalan subayların varlığı dikkat çekicidir.⁸⁷ Bu arada siyasî sistemdeki

⁸¹ Mahmut Şevket Paşa'nın Arnavutluk isyanı karşısındaki tavrı son derece katıdır. Ahmet İzzet Paşa bu durumu anılarında dile getirirken, Mahmut Şevket Paşa'nın kendisine itidal tavsiye edilmesine rağmen, "kardeş bunlar dayaksız olmaz" cevabıyla karşılaştığını belirtir. Ahmet İzzet Paşa hükümetinin Arnavutluk harekâtında olduğu gibi Yemen'de de yanlış hareket ettiğini açıklamaktadır. Bk. Ahmet İzzet Paşa, "Mareşal Ahmet İzzet Paşa'nın Hatıratı", *Akşam*, nu: 3441-3442, 11-12 Mayıs 1928.

⁸² Şehbender-zâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, Kostantiniyye 1331, s. 32.

⁸³ MMZC., sene 1328/1912, D: II, 23. İctima, c. VI, s. 183; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 302; Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c. III, İstanbul 1988, s. 322; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Osmanlı devrinde Son Sadrazamlar, c. II, s. 1089.

⁸⁴ Küçük Sait Paşa ve dönemi hakkında geniş bilgi için bk. Zekeriya Kurşun, *Küçük Sait Paşa: Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri* 1838-1914, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora tezi, İstanbul 1991.

⁸⁵ MMZC., c. VI, s. 683; *Tanin*, nu: 1418, 8 Ağustos 1328, Asaf Tugay, *Aynı eser*, s. 72.

⁸⁶ Tunaya, *Aynı eser*, c.I, s. 313-336; Feroz Ahmet, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (Çev. Nuran Ülken), İstanbul 1971, s. 131-132; Asaf Tugay, *Aynı eser*, s. 60-64; Yusuf Hikmet Bayur, *Aynı eser*, c. II/1, s. 249.

⁸⁷ Cafer Tayyar (Eğilmez Paşa), *Vesâik-i Resmîyeye Müstenid Arnavutluk Harekâtı*,

tıkanıklık askerî bir komite faaliyeti ile aşılıncaya çalışılacaktı.

Bir muhalefet hareketi olarak ortaya çıkan Halâskâr Zabitan grubunun amacı, İttihat ve Terakki Cemiyetinin gayri meşru hükümet ve meclisinin iktidarını yıkmak, serbest seçimlerle meşru olan anayasayı yürürlüğe koymaktı. İşin ilginç yanı, meşrutiyet devrindeki bütün muhalefet partileri gibi, bu askerî ihtilâlcî grup da ordunun politikadan çekilmesini istiyordu. Şüphesiz ordu, yine ordunun bozduğunu onarmak zorunda kalabilirdi; daha sonra hükümeti politikacılar ve memurlara bırakıp aslî görevine dönebilirdi. Grup, bu ilkeye bağlı kalarak hiçbir sivil üye kabul etmediği gibi, üyelerinin hiçbirinin devlet memuriyeti kabul etmesine izin vermedi.⁸⁸ Programlarında bu fikirlerin olmasına rağmen, Halâskâr Mahmut Şevket Paşa'nın Zabitan hareketi mensupları şaşkırtıcı bir şekilde siyasete müdahale ettiler.⁸⁹ Nitekim, 1912 yılı Temmuz ayında aktif siyaseti başlatan Halâskâr Zabitan grubu birtakım tehditlerde bulunduktan sonra Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin istifasını istedi.⁹⁰ Bu arada Halâskâr Zabitan grubu 25 Temmuz 1912 de meşru bir kuruluş izlenimi ile program ve beyannamesini neşretti.⁹¹ Bu beyannamede özetle, meşrutiyete sadık kalınmadığından devletin itibarının sarsıldığı ve bu yüzden orduya görev düştüğü belirtiliyordu. Beynamede yer alan görüşlere bakılırsa ittihatçı bir subay ile halâskâr gurubuna mensup bir subay arasında dünya görüşü, entelektüel seviye ve mantık yürütme açısından büyük bir fark yoktur. Onları muhalif cereyanlara iten içtihat farklılıklarından doğan küçük nedenlerden idi.⁹² Halâskâr Zabitan grubunun, Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile yakından bir

Bursa 1334, s. 35'de pek çok subayın siyasete bulaştığını ifade eder. Ayrıca bk. Samih Nafiz Tansu, (Anlatan Galip Vardar), *İttihat ve Terakki İçinden Dönenler*, İstanbul 1960, s. 88-89.

⁸⁸ Tunaya, *Aynı eser*, c. I, s. 337-340.

⁸⁹ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar*, İstanbul 1990, s. 167.

⁹⁰ Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul, 1965, s. 318.

⁹¹ Beyanname metni için bk. MMZC., c.VI, s. 722 ; MAZC., 1327-1330, D: II, s: 1, 25. içtima, s. 224; TV., nu: 1181, 5 Temmuz 1328; *Sabah*, *İkdam*, 12 Temmuz 1328 ; Tunaya, *Aynı eser*, c. I, s. 337-344.

⁹² Ahmet Turan Alkan, *Aynı eser*, s.139.

ilişkisi olmasa bile, uzaktan bağlantılarının olabileceği kanaati hâkimdi.⁹³ Halâskâr Zabitan hareketlerinin en vahim sonuçlarından birisi, ordunun tekrar siyasete karışması yanında ordu içindeki kamplaşmanın iyice belirginleşmesi oldu. İki grup arasındaki farklılık subaylardan erlere kadar yansıdığı gibi, birbirlerine düşman nazarıyla bakmalarına neden oldu. Bunun sonucunda siyasî gerekçelerle ordunun önemli mevkillerine tecrübesiz kişilerin getirilmesi ordunun gücünü giderek azalttı.

Meşrutiyetin ilânında en önemli rolü oynayan bir güç olan Osmanlı ordusunun siyasî akımlardan kendini uzaklaştırması oldukça zordu. Siyasî hayattaki gelişmeler ordudaki yüksek rütbeli subaylardan başlayarak, erbaş ve erlere kadar siyasî beklenti ve ümitlerin hızla yayıldığını görmekte idi. Ordunun üst düzeyindeki odaklaşan ve çatışmayı giderek arttıran siyasî görüş farklılıkları, 1911'deki Trablusgarp Savaşı ve 17 Ekim 1912'de başlayıp 1913 yılına kadar sarkan Balkan Savaşları'nda olumsuz etkilerini göstermeye başladı.⁹⁴ Osmanlı Devleti siyasî ve askerî açıdan birlik ve beraberliğe en şiddetle ihtiyaç duyduğu bir anda bu savaflara girdi. İttihat ve Terakki Cemiyetinin lider kadrosu ise kamuoyunu harekete geçirecek savaş çığırtkanlığına çoktan başlamıştı.⁹⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı basında bir an önce savaşa girme arzusunu kamçılayıcı yazılar yayınlanırken,⁹⁶ ordunun tenkit edilecek noktası ise pek çoktu: Ordunun sevk ve idaresi, donanımı, moral durumu ve savaş kabiliyeti. Halbuki

⁹³ Feroz Ahmet , Halâskâr Zabitan Grubunun , Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile ilişkisi olduğu kanaatindedir. Bk. *İttihat ve Terakki*, s. 165-166; Ayrıca bk. Macit Adil, *İşlerin İcyüzü*, İstanbul Tarihsiz, s. 9.

⁹⁴ BOA.DH.KMS., Ds: 63/25, 9 Şevval 1331.

⁹⁵ *Tanin*, nu: 1460, 21 Eylül 1328; Ayrıca bk. Operatör Cemil Topuzlu (Paşa), *Hatıralarım*, İstanbul 1945, s. 77; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara 1984, s. 57-58, 60; Yücel Aktar, *II. Meşrutiyet Devri Öğrenci Olayları*, İstanbul 1990, s. 85-86.

⁹⁶ Hürriyet ve İtilaf Fırkasının ünlü kalemlerinden Lütfi Fikri Bey; "...*Dünyanın teveccühü bizden yana, o hâlde harbe girmeliydik.*" Bk. *Tanzimât*, nu: 380, 1 T.evvel 1328; İhsan Adli ise aynı gazetede "*Terane-i Harp*" başlıklı şiirinde; "*Sen Ey Osmanlı merdi / O namerdanı vur, ez! / Reh-i azminde Sofya / Teklifsizce git gez*", *Tanzimât*, nu: 382, 3 T.evvel 1328 ; Lütfi Fikri Bey yine aynı gazetede, "...*Hudutları neden genişletmeye hakkımız olmasın?*" diye soruyordu. Bk. *Tanzimat*, nu: 383, 4 T.evvel 1328.

basında ve kamuoyunda oluşan atmosfer oldukça iyimserdi. Bu iyimserlik yabancı gözlemcilerde de mevcuttu.⁹⁷ Nitekim dönemin sadrazamı Küçük Sait Paşa, ordunun siyasî telkinler ve bölünmeler sonucu gücünden çok şeyler yitirdiğini görünce, “Ben, bu ordunun bu derekeye (aşağı düzeye) geldiğini bilmiyordum!”⁹⁸ derken, aslında içinde bulunduğu zor durumu izah etmekte güçlük çekiyordu. İşte Balkan Savaşı öncesinde, ordunun siyasî gruplaşmadan dolayı büyük bir çözülme içinde bulunduğu anlaşılıyordu.⁹⁹

Yukarıda izah edilmeye çalışılan zaafiyetten başka, Osmanlı ordusunda askerlerin üstlerine olan bağlılığı, üstlerin maiyetlerine olan güveni kırdığı gibi, güvensizlik her iki tarafı da manen birbirinden ayırdı. Bazı birliklerde erlerin hizmet süreleri dolduğu hâlde terhis edilmeyişleri isyanlara sebep oldu. Orduyu güçten düşüren bir diğer konuda, Avrupa'nın Balkan Savaşına izin vermeyeceği görüşünden hareketle 100.000 civarında askerin terhis edilmesiydi.¹⁰⁰ Nitekim, bu olayın hemen ardından savaş çıkınca, ordu tuhaf bir durumda kaldı. Tecrübeli askerler terhis edilirken, yeni alınan kıt'alar hiçbir eğitime tâbi tutulmadan cepheye sürüldü.¹⁰¹ Öteden beri var olan siyasî kadrolaşma orduda birçok kıt'anın boş kalmasına sebep olurken,¹⁰² ilk bozgunlarla zaten henüz tesis edilememiş olan disiplin ve birlik ruhu da bozuldu.¹⁰³ İlginç olan taraf, bazı subay ve erler birliklerini dahi kaybetti. Ordunun tenkit edilecek yanları bu sırada pek çoktu. Tüfek doldurmayı dahi bilmeyen bu askerlerle harbi kazanmak hayaldi. Mağlubi-

⁹⁷ İngiliz Lord Kitchner de bu görüşte idi. Bk. Mahmut Muhtar Paşa, *Maziye Bir Nazar, Berlin Muahedesinde Harb-i Umumiye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebatı*, İstanbul 1341, s. 172.

⁹⁸ Mahmut Şevket Paşa, *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, (Yay: Arba Yay.), İstanbul 1988, s. 49.

⁹⁹ BOA. DH.KMS, Ds: 3/4, 3 Zilhicce 1331/ 3 Kasım 1913.

¹⁰⁰ Rıfat Uçarol, “Balkan Savaşı Öncesinde Terhis Olayı ve Seferberlik İlanı Sorunu”, *Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara 1989, s. 267.

¹⁰¹ Tal'at Paşa, *Tal'at Paşa'nın Anıları*, (Hz. Alpay Kabacalı), İstanbul 1990, s. 27.

¹⁰² Mahmut Muhtar Paşa, *Aynı eser*, s. 170.

¹⁰³ Ali Fuat Cebesoy, “Millî Mücadeleyi Hazırlayan Sebepler ve Atatürk”, *Hayat Tarih Dergisi*, S: 1, Şubat 1965, s. 81.

yetin asıl nedenleri arasında ikmal noksanlığı olduğu kadar, komuta kadrosunun yetersizliği de yer almakta idi.¹⁰⁴ Fakat, bütün kaynakların hemen hemen birleştikleri bir nokta vardı ki, o da bu savaşta, ordunun mağlubiyetinin en büyük sebebi olarak siyasetle uğraşmasının gösterilmiş olmasıdır.¹⁰⁵

Ordunun komuta heyetinde şiddetlenen siyasî çatışma ve anlaşmazlıklar, şiddetli kıskançlıklar ve çekememezlik gibi şahsî düşmanlığın da birleşmesiyle huzursuzluk ve disiplinsizliğin boyutlarını arttırdı. Ordu cephede muharebe ederken, yüksek rütbeli subayların geride İttihatçı-İtilâfçı tartışmasıyla birbirlerine silâh çektikleri¹⁰⁶ görülmekte idi.¹⁰⁷

Öte yandan I. Balkan Savaşı'ndaki yenilgi, siyasî çözüm arayan Binbaşı Enver önderliğindeki İttihatçı asker ve sivillerin 23 Ocak 1913'te "Babîâli Baskını" diye bilinen olayla yönetime el koymalarına sebep oldu. Babîâli Baskını, meşrutiyetin siyasî hayatına -Hareket Ordusu'nun İstanbul'daki icraatında olduğu gibi- hükûmet darbesi kavramını iyice yerleştirdiği gibi, bir avuç fedai grubu ile iktidarın değiştirilmesinin mümkün olduğunu gösterdi. Böylece darbe yoluyla iktidara geçmek, meşru olmasa bile, fiili geçerliliği kabul edilmiş bir yol olarak iktidara namzet olanların tercih listesine girmiş oluyordu.

Orduyu Siyasetten Ayrı Tutma Çabaları

Osmanlı ordusunun bu derece siyasete karışması yüksek rütbeli bazı subaylarla, sivil bürokrasinin önde gelenlerini harekete geçirerek,¹⁰⁸

¹⁰⁴ A. İhsan, *Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk?*, İstanbul 1329, s. 51.

¹⁰⁵ Bu konu ayrıca Âyan Meclisinde de gündeme getirilmiş ve tartışma konusu olmuştur. Bk. MAZC., 1327-1330, D: II, 19. İçtima, s. 148-150; Ayrıca bk. Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, *Hatıra-i Siyasiye*, Dersaadet 1336, s. 47; Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflesi*, s. 8; Falih Rıfki, Çankaya, s. 56.

¹⁰⁶ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara 1988, s. 70.

¹⁰⁷ Balkan Savaşlarında yaşanan bu olaylar hakkında daha geniş bir bilgi için bk. GnKur.ATASE Başkanlığı, *Balkan Harbi*, c.I-VII, Ankara 1993; Ayrıca bk. *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s. 26-28; Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, s. 110.

¹⁰⁸ BOA. DH.KMS., Ds: 63/25, Şevval 1331/11 Eylül 1913. Bu belgeden de anlaşıldığına

meclise 10 Ekim 1913 tarihinde “Askerlerin Siyasetle Uğraşmasını Men Eden Kanun”u teklif etmelerine sebep oldu.¹⁰⁹ Askerî Ceza Kanununda siyasî cürümlere karşı bir müeyyide olmadığından bu kanun tasarlanmıştı. Bu kanun, mecliste uzun tartışmalara sebep olurken, basında çıkan yazılarda da güncelliğini korudu.¹¹⁰ Nitekim bu kanun, kabinenin istifası ile kabul edilmediği gibi, yeni kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi ise, geçici olarak çıkardığı kanunlarla sadece askerlerin değil, memurların da siyasetle uğraşmalarını yasaklayan bir dizi tedbirler aldı. Buna göre, subaylar siyasetle uğraşmadıklarına dair yemin edeceklerdi.¹¹¹ Ayrıca askerî personelin seçme ve seçilme hakkı da yasaklanacaktı.¹¹²

Balkan Savaşları’nda şan ve şerefini kaybettiğine inanılan Osmanlı ordusunda savaştan sonra yeniden bir düzenleme başlatıldı. Yapılan tensikatta, İttihatçı kadro, muhalif gördükleri pek çok subayın emekliye sevkini gerçekleştirdi.¹¹³ Bu yolda tenkitler yapılmışsa da, başarılı olamadı. Ordunun gençleştirilmesi değil, her şeyden önce siyasetin dışında

göre, tecrübeli Osmanlı paşaları ki, bunların büyük bölümü İttihatçı değildi. Ordunun İ.T.C ile içli dışlı olmasını hiçbir zaman hoş karşılamamışlardı. Siyasetin ordunun iç birlik ve beraberliğini sarsacağını bildiklerinden adı geçen kanunun çıkartılmasında etkili olmuşlardır.

¹⁰⁹ Bu kanun metni için bk. “Mensûbîn-i Askeriyyenin Siyasiyat İle Men’-i İştigali Zımında Askerî Ceza Kanununa Zeyl Olmak Üzere Tanzim Olunan Lâyihâ-i Kanuniye”, TV., nu: 1251, 27 Eylül 1329/10 Ekim 1913.

¹¹⁰ İfham’da çıkan bir makalede askerinin siyasetle alâkasını kesmesinin imkânsız olduğu daha önceki tecrübelerle dayanılarak açıklanıyordu. Bk. *İfham*, nu: 291-107, 18 Haziran 1328.

¹¹¹ Bilumum memurîn ve müstahdemîn ile muallimînin fırka ve cemiiyât-ı siyasiyyeye memnuiyet-i intisabı hakkında çıkan 13 Eylül 1328 tarihli idare-i seniyye için bk. TV, nu: 1315, 5 K. evvel 1328.

¹¹² Askerî personelin siyasetle uğraşmaması, seçme ve seçilme yasağı hakkında çıkan kanun metni için bk. TV, nu: 1215, 2 Eylül 1328; Ayrıca bk. Serkis Karakoç, *Tahşiyeli Kavanîn*, c.II, İstanbul 1329, s. 29-103.

¹¹³ Ali Fuat Türkgeldi, *Aynı eser*, s.111; Mehmet Selahattin, *İttihat ve Terakkînin Kuruluşu ve Osmanlı Devletinin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, (Yyl.: Ahmet Varol), İstanbul 1989, s.78.

tutulmasını temin edecek köklü değişimlerin yapılması genç zabitlerde kesin bir inanç hâline geldi.¹¹⁴

Bundan başka ordunun donanımı son derece yetersizdi. Yarım milyona yakın bir insan gücüne sahip bulunan Osmanlı ordusunun iâşe ve ikmalî konusu da en başta gelen problemlerden birisi idi. Osmanlı-Rus savaşında ordunun eksikleri açıkça görülünce, devlet, gerekli ikmalin yapılması için harekete geçerek, 1894 yılında “Teçhizat-ı Askeriye Nezareti’nin kurulmasına öncülük etti.¹¹⁵ Osmanlı ordusunu veya diğer bir ifade ile Savunma Sanayiini desteklemek için milletin yardımına güvenen idareciler, halka hitaben yayınlanan beyannamede ise, ordu için toplanacak olan yardım parasının miktarını,¹¹⁶ nasıl muhafaza edileceğini,¹¹⁷ nerelerde harcanacağını¹¹⁸ açıklamak ihtiyacını hissederek neşrettiler. Osmanlı ordusu, alınan birtakım tedbirler¹¹⁹ sonucu modern araç ve gereçlerle donatıldı. Her kesimden halkın nezaretinde yapılan etkili ve yerinde

¹¹⁴ A. Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (Cemal Kutay Neşri), s. 200.

¹¹⁵ II. Abdülhamid devrinde kurulan ve ilk defa tarafımızdan tespit edilen Techizat-ı Askeriye Nezareti, 10 Ekim 1896’da bir komisyon olarak kurulmuş ve 16 Mart 1902 tarihinde bir nezaret hâline getirilmiştir. Bk., BOA.Y-A-RES, Nu: 72/34, 10.4.1312; BOA. BEO., Techizat-ı Askeriye: 136053; Ayrıca bk., *Salname-i Devlet-i Aliyye*, 58. sene, Dersaadet 1318, s. 410. Techizât-ı Askeriye Nezaretinin kuruluşu, amacı ve çalışmaları hakkında geniş bilgi için bk., Zekerîya Türkmen, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu İçin Kurulan Techizât-ı Askeriye Nezâreti ve Faaliyetleri”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul (M.Ü Fen Edebiyat Fakültesi) 1995, s. 479-493.

¹¹⁶ *Ceride-i Askeriye*, nu: 18, 2 Şubat 1896.

¹¹⁷ BOA.Y-A-RES., Nu: 85/27, 27.9.1314.

¹¹⁸ BOA. Y-A-RES., aynı belge.

¹¹⁹ II. Abdülhamid, dünyadaki silâhlanma yarışını yakından takip ederek Osmanlı Devletini de bu yarışın içerisine dâhil etmek için derhal faaliyete geçilmesi emrini vermişti. Almanya’dan silâh alımı için kurduğu komisyonlara Mahmut Şevket Paşa’dan başka silâh bilgisi olan genç subayları seçmişti. Bk., Zekerîya Türkmen, Aynı eser, s. 137-138; Ordunun silahsızlanması için Techizat-ı Askeriye Nezaretinin kurulmasını gerçekleştirilmiştir. BOA. Y-A-RES., nu: 72/34, 10.4.1312; 83/38, 19.5.1314; 85/27, 27.9.1314.

propagandalarla Osmanlı Devleti, ordunun eksikliklerini tamamlamak üzere gerekli desteği sağlandı. Hatta bu dönemde gerçekleştirilen silâh alımları ile Osmanlı Devleti kendisini büyük bir askerî güç olarak göstermek gayretinde idi. II. Meşrutiyet devrinde kaldırılıncaya kadar, ordunun silâh, araç-gereç ve diğer ihtiyaçlarını karşılama konusunda büyük hizmetler yapan Teçhizat-ı Askeriye Nezareti'nin lağvedilmesi üzerine kısa durgunluk yaşandı.¹²⁰ 1909 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde orduya büyük ölçüde bir ödenek ayrılarak gerekli donanımın tamamlanması planlandı. Öte yandan Balkan bozgunu ordunun büyük miktarda silâhının düşman ellerinde kalmasına sebep oldu.¹²¹ Osmanlı ordularının, evvelki asırlarda dost ve düşmanları hayret ve gıpta içinde bırakan başarı ve zaferlerini, askerlik sanatının olumlu birçok faktörleriyle birlikte, başta gelen ikmal sistemlerinde gösterdikleri yeterlilik ve pratik uygulamalarla kazandıkları bilinmekte idi. Birbirlerine yeterince güvenmeyen, ordu içi gizli komite ve gruplar ile bunlarla ilişkisi olanların zorla emekliye sevkedilmelerine ek olarak ikmal sistemindeki bozulmalar askerî yenilgilerle paralel oldu. Balkan Savaşları'ndan önce Osmanlı Erkânıharbiye-i Umumiye Riyaseti, Alman sevk ve idare usulüne göre lojistik sistemin düzenlenmesi için faaliyete geçti.¹²² Ancak yapılanlar tüzük, emir ve talimatların Türkçe'ye çevirisinden öteye gidilemedi. Millî bünyeye

¹²⁰ BOA. BEO., Teçhizat-ı Askeri nu: 253982; Ayrıca bk. *Düstûr*, II. Tertip, c.I, Dersaadet 1329, s. 67; ayrıca bk. Zekeriya Türkmen, *Aynı makale*, s. 488.

¹²¹ Balkan Harbindeki hatalarımız hakkında pek çok eser yazılmıştır. Bunlardan birisi de bu savaşlarda 17. Selanik redif fırkası komutanı bulunan Muhiddin Paşa'nın hatıralarıdır. Mirliha Muhiddin Paşa'nın elimizde bulunan notlarına bakılırsa bu savaşta tam bir bozguna uğrayan Osmanlı ordularının kaybettiği silâh ve malzemenin haddi hesabı yoktur. Bk. Muhiddin Paşa, *Balkan Harbi Hatıraları* (1328), s. 125.

¹²² II nci Meşrutiyet döneminde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği yapan Ahmet İzzet Paşa, anılarında orduda Alman subaylarından yararlanarak köklü bir değişiklik yapmaktan yana olduğunu belirtirken, Harbiye Mektebinin ıslah edilmesini, orduda numune alayların kurulmasını, zabitan talimgâhlarının açılmasının, küçük zabıt mektebinin açılmasının gerekli olduğunu ve bu maksatla büyük gayretler harcadığını ifade eder. Bk., Ahmet İzzet Paşa, "Mareşal Ahmet İzzet Paşa'nın Hatıratı", *Akşam*, nu: 3453, 23 Mayıs 1928.

uymayan bu modern esaslara dayanılarak yapılan –iaşe ve ikmal konusundaki– türlü hazırlıklar, memleket ve ordu için bir özenti olmaktan ileriye gidemedi.

Diğer taraftan ordunun istihbarat teşkilâtının son derece yetersiz olması düşman hedef ve hareketlerinin saptırılmasında etkili olamadığı gibi, her türlü bilginin dışarıya sızmasını da önleyemedi. Coğrafi değişmeler ve iskânlar, halkın psikolojisi, orduya güven duygusu ve karşı propaganda gibi istihbarat ile düşmanın askerî gücü ve plânları konusundaki askerî bilgiler barış zamanında temellendirilir, savaşta güncel bilgiye dönüştürülür; siyasetin ön planda görüldüğü bu dönemde istihbarat da işletilemedi. Dolayısıyla lojistik desteği yetersiz, istihbarat ağı son derece zayıf bir ordunun harp kabiliyetinin yüksek olabileceğini söylemek pek mümkün değildir. Öte yandan silâhlı kuvvetler, yaptıkları harplerde düşman derinliklerine gidemedikleri gibi, yeterli istihbaratı da toplayamadı. Bu suretle ordu, daha barıştan itibaren alınması gereken savunma tedbirlerinden mahrum bırakıldı. Harbiye Nezareti kıt imkânlarıyla da olsa, günün askerî yeniliklerini öğretmek amacıyla talimğâh ve kurslar açarak faaliyetlerini sürdürmeye devam etti.¹²³ Buna ilâveten ordunun harp kabiliyetini arttırmak için yapılacak manevraların daha esaslı uygulanması gerçek faydalarının sağlanması maksadıyla, 1914 yılı başında bir talimat hazırlanıp uygulamaya geçildi. Bu talimata göre, manevraların tümen, kolordu ve ordu manevraları şeklinde düzenlenmesi gerekiyordu.¹²⁴ Bütün bu olumsuzluklara rağmen, harp kabiliyetini kaybetme noktasına gelmiş bulunan, siyasî çekişmelerden dolayı iyice yıpranmış olan bu ordudan yeni bir şevk, heyecan ve canlılıkla bu kabiliyeti tekrar kazanması bekleniyordu.

Sonuç

Mondros Mütakeresi'ne gelene kadar ordunun genel görüntüsü yukarıda kısaca izah etmeye çalıştığımız şekilde idi. Bu dönemde eski orduyu modern hâle getirmek için sürdürülen gayretler zaman zaman semerisine vermiş ise de, çoğu hedefine ulaşamamıştır. Almanların kıskırtması ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin politikasının savaştan yana

¹²³ Erkân- Harbiye-i Umumiye Riyaseti (EHUR), *Zabitan Talimğâhları Talimatnamesi*,

olması sonucu, I. Dünya Harbine giren Osmanlı Devleti, umudunu bulmak şöyle dursun, elindeki pek çok şeyini yitirmek durumunda kaldı. En önemlisi memleketi savunacak, koruyacak ordu mağlup olduğu gibi, perişanlık büyük boyutlara ulaştı. Bu yüzden mağlup olan bu orduya yeni bir şevk ve heyecan veya yeni bir ruh kazandırmak gerekiyordu. Mütareke Dönemi'nin (1918-1922) o karışık ortamında ülkenin kurtuluşu için ordunun yeniden yapılanması bir zaruret hâline geldi. Balkan Savaşları gibi yakın geçmişin acı tecrübelerini yaşamış olan bir ordunun, kendine yeniden çeki düzen verirken bazı şeylere dikkat etmesi gerekmekte idi. Bu defa tamamen siyasetten uzak ve milleti ile bütünleşmiş bir ordu vücuda getirmek zamanı gelmişti. Bu da Mütareke Dönemi'nde ordunun yeniden yapılanması ile mümkün olabilecekti.

TÜRK DÜNYASI'NDA ORTA ASYA - ANADOLU MÜZİK İLİŞKİLERİ *

Ali UÇAN**

1. Giriş

Bilindiği gibi Türk Dünyası, öteden beri Dünya'mızın insan, toplum, kültür ve ülkeler coğrafyasının en eski, en köklü, en yaygın, en etkin ve en belirleyici öğelerinden biridir. Dünya'mızın en büyük parçası olan Avrasya'da, bilinen ilk somut kökleri ve belirgin kökenleri bakımından yaklaşık dört-beş bin yıllık tarihsel-kültürel geçmişe sahip olan Türk Dünyası, eldeki bilgi ve bulgulara göre yaklaşık dört-beş bin yıl öncesinden günümüze değin varlığını, gelişimini, değişimini ve dönüşümünü kesintisiz sürdürmektedir. "Türk olgusu"na her türlü ön yargıdan uzak yaklaşabilen bilim adamlarınca da kabul edilen bir tarihsel gerçektir ki, "Türklerin insanlığın serüvenindeki rolleri temel nitelikte olmuştur." "Bu nedenle de insanlığın serüvenini Türklere büyük bir yer ayırmaksızın (anlamak ve) anlatmak hemen hemen olanaksızdır."¹

Günümüz *Türk Dünyası*, günümüz Avrasyası'nda yaklaşık 10 milyon kilometrekarelik bir alana yayılan ve anadil olarak Türkçe konuşan, Türkçe yaşayan, Türkçe duyan-düşünen-devinen-sezen, Türk kökenli yaklaşık 200-250 milyonluk bir insan topluluğundan, bu topluluğun kültüründen ve

* Bu çalışma, Hoca Ahmet Yesevî Uluslar Arası Türk-Kazak Üniversitesi veya kısa adıyla Ahmet Yesevî Üniversitesi ile Gazi Üniversitesi'nin ortaklaşa düzenleyip 24-25 Aralık 1996 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirdikleri "Timur'un 660. Doğum Yılında Türkistan-Anadolu Kültür İlişkileri" konulu Uluslararası Sempozyum'da bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi (Müzik Eğitimi Bölümü) Öğretim Üyesi ve Türk Müzik Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Merkezi Başkanı.

¹ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, Milliyet Yayınları, 1989, s.11..

bu kültürün yaşandığı ülkelerden ve bölgelerden oluşmaktadır. Somut olarak günümüz “*Türk Dünyası*” denilince, Türkiye Cumhuriyeti ile bağımsızlığına yeni kavuşmuş Kuzey Kıbrıs, Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Avrasya’da yarı bağımsız veya bağımlı yaşayan, derli toplu veya kısmen dağınık, irili ufaklı Türk toplumu ve toplulukları anlaşılmaktadır.

Tarih içinde Türkler’in Orta Asya’da tarih sahnesine çıkıp etkin rol almaya başladıkları ilk dönemlerinden bu yana Asya’nın ortasından Doğu, Batı, Kuzey ve Güney’e doğru açılım, yönelim, yürütüm ve yayılımlarıyla birlikte değişik yönlere çeşitli kültür, sanat ve müzik eksenleri oluşmuştur. Her biri belirli dönemlerde varlık, işlerlik ve etkinlik kazanan bu Orta Asya çıkışlı/başlayışlı eksenlerin en eski, en köklü, en kalıcı, en etkili ve günümüze değin en sürekli ve en belirleyici olanlarından biri, hiç kuşkusuz, “*Orta Asya-Anadolu eksenini*” dir. Türk Dünyası’nın özellikle son iki bin beş yüz yıllık dönemi içinde adım adım oluşup belirginleşen bu “*ana eksen*”, geçmişte olduğu gibi günümüzde de can alıcı bir önem ve değer taşımaktadır. Bu önem ve değer gelecekte daha da artarak sürmesi beklenmektedir.

Burada tam yeri gelmişken vurgulamak gerekir ki, Orta Asya-Anadolu eksenini, öteden beri “*Türk Dünyası ölçeği*”nde olduğu kadar tüm “*Avrasya ölçeği*” ve giderek tüm “*Dünya ölçeği*”nde de etkin ve belirleyici bir konumda bulunmaktadır. Bu bakımdan “*Orta Asya-Anadolu ekseninde oluşan-gelişen kültür ilişkileri*” üzerinde her zaman önemle durulması ve bu ilişkilerin, yeri ve zamanı geldikçe kurumsal, bölgesel, ulusal, uluslar arası, kıtalar arası ve küresel düzeylerde sempozyum konusu olması doğaldır ve gereklidir.

Bunun bilincinde olan Ahmet Yesevî Üniversitesi ile Gazi Üniversitesi, ünlü Türk büyüğü Timur’un 660. doğum yılı dolayısıyla “*Orta Asya-Anadolu eksenini*”nde odaklaşan ve bize göre bu eksen üzerinde, özellikle “*Türkistan-Türkiye Kültür İlişkileri*” konusunda yoğunlaşan bir uluslar arası sempozyum düzenleyerek çok anlamlı bir başlangıç yapmakta, çok anlamlı bir işlevi/görevi yerine getirmektedir. Bu iki etkin ve seçkin Üniversitemizi, bu sempozyumu düzenleyerek gösterdikleri duyarlılıklarından, sergiledikleri görevbilirliklerinden ötürü candan kutluyorum. Ayrıca,

sempozyumda “kültür ilişkileri” bağlamında sanat ilişkilerini, “sanat ilişkileri” bağlamında da “müzik ilişkileri”ni kapsadıkları için tüm ilgililere teşekkür ediyorum.

Bu bildiri, “Türk Dünyası’nda Orta Asya-Anadolu ekseninde gerçekleşen kültür ve sanat ilişkileri” bağlamında en önemli alanlardan birini oluşturan “müzik ilişkileri”ni kapsamaktadır. Bu ilişkiler, tarihsel koşulların ve “Timur’un 660. Doğum Yılında Türkistan-Anadolu Kültür İlişkileri” konulu sempozyumun taşıdığı özel anlamın doğal bir gereği olarak; bildiride, özellikle “Türkistan-Türkiye müzik ilişkileri” üzerinde yoğunlaşarak ve derinleşilerek ele alınmaya çalışılmaktadır.

Ancak, şu bir gerçektir ki “Orta Asya-Anadolu müzik ilişkileri”, tarihsel süreç içinde, özellikle belli bir dönemden itibaren “Türkistan-Türkiye müzik ilişkileri” ile çok büyük ölçüde örtüşmekle birlikte, her zaman onunla eş anlamlı değildir. Çünkü, tarihsel süreç içinde “Orta Asya-Anadolu müzik ilişkileri”, “Türkistan-Türkiye müzik ilişkileri”nden çok önce başlayan, sonraları onu da içine alan, zaman zaman veya belirli dönemlerde neredeyse ona dönüşen, ancak, genelde onunla sınırlı olmayan ve onun ötesinde boyutlara uzanan, bu nedenle ondan daha genel ve geniş bir çerçeveye oturan, çok daha geniş kapsamlı bir “müziksel ilişkiler bütünü”dür.

Sempozyum’un genel başlığında içerilen (yansıyan) anlamın özüne uygun olarak, bu bildiride esas itibarıyla “Türkistan-Türkiye müzik ilişkileri” üzerinde durulmaktadır. Tarihsel sürecin bütünü içinde genel anlamdaki “Orta Asya-Anadolu müzik ilişkileri” kapsamında kendine özgü ağırlıklı bir yeri olan bu ilişkiler, yaklaşık iki bin beş yüz yıl öncesinden itibaren belli belirsiz oluşmaya başlayıp bin beş yüz yıl öncesinden itibaren adım adım belirginleşerek, bin yıl öncesinde somut bir gerçeklik kazanmış olup, yaklaşık bin yıldır kesintisiz süregelmektedir. Bu nedenle bildirinin bundan sonraki bölümlerinde, “Orta Asya-Anadolu müzik ilişkileri” söylemi yerine daha çok “Türkistan-Türkiye müzik ilişkileri” söylemi yeğlenmektedir.

Şunu hemen belirtelim ki, tarih içinde Orta Asya ile Anadolu arasındaki kültür, sanat ve müzik ilişkilerinin çok köklü bir geçmişi vardır. Bu ilişkilerin kökleri belli yönleriyle, ‘tarih çağları’nın derinliklerine dayanır, hatta, ‘tarih öncesi çağlar’ın enginliklerine kadar uzanır. Dayanak ve uzanakların bir

çoğu, geriye doğru gidildikçe belirginliğini yitirir, belirsizlikler ve karanlıklar içine gömülür. Ancak, Türklerin tarih sahnesine çıkıp bu sahnede etkin rol almaları ve bu rol ile bağlantılı biçimde büyüyüp genişleyen bir Türk Dünyası'nın oluşmasıyla birlikte, bu karanlıklar ve belirsizlikler adım adım önemli ölçüde azalır ve giderek ortadan kalkar.

2. Türk Müziğinin Orta Asya'daki Tarihsel Kökleri/ Kökenleri ve Oluşumu/Gelişimi

Orta Asya (Türkistan)-Anadolu (Türkiye) ekseninde müzik ilişkilerini ele alırken, işe önce bu eksenin ve ilişkilerin ilk kaynağı ve ilk çıkış noktası olan Orta Asya'dan başlamak gerekir. Bunu yaparken öncelikli olarak Türk müziğinin veya Türk müzik kültürünün Orta Asya'daki ilk tarihsel kökleri-kökenleri ile ilk oluşumundan ve gelişiminden söz etmek doğru ve yerinde olur.

Orta Asya Türk müziğinin veya Türk müzik kültürünün ilk kökleri/kökenleri İlk Çağ'ın derinliklerine, hatta, 'Tarih Öncesi'ne dayanır. Tarih öncesinde oluşan, oluştuğu sanılan ya da oluştuğu kabul edilen ilk kökler ve kökenler tarih çağlarına uzanır, *Altaylılar dönemi*'nden sürüp gelir, *Hunlar öncesi*'ne doğru yaklaşırken oldukça belirginleşir ve Hunlar öncesinde kendini açık seçik belli eder. Eldeki en yeni ve en geçerli, güvenilir insan bilimsel bulgulara, kazı bilimsel buluntulara ve kültür tarihi bilgilerine göre Altaylılar "*Türklerin ataları*"dır, "*ön Türkler*"dir, "*ilk Türkler*"dir²; Hunlar ise "*devlet kuran ya da devlet kurarak tarih sahnesine çıkan ilk Türkler*" olarak bilinmektedir. Öyleyse "Türk müziğinin Orta Asya'daki ilk tarihsel kök ve kökenleri"ni, ilkin "Hunlar öncesi"ni, "Altay evresi"ni veya "Altaylılar dönemi"ni inceleyerek belirlemek gerekir.

²Bu konuda yeterince geniş bilgi için bkz.: Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi -Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre* 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988, s.1-5, özellikle s.3-4; ayrıca bkz.: Roux, *Ön. ver.*, s.40-41, 44 ve 55.; *Dünya Tarihi Ansiklopedisi* Milliyet Yayını, İstanbul, 1991, s.26-28.

2.1. Altaylılar Döneminde ve Hunlar Öncesinde Türk Müziği

Altaylılar dönemi'nde (~ M.Ö. 3000 - 700) M.Ö. 3. binde Altay dağlarında Oğuz tipinde bir budunun yaşadığı, bu budunun yaşam biçimi olan "Altay kültürü"nü ve o kültürü oluşturan "Altaylılar"ın "gelecekteki Orta Asya kültürünün temellerini hazırlamaya başladıkları" görülür. M.Ö. 2. binde "Altay kültürü"nü yanı sıra "Güney Sibiryա kültürü" de "Oğuz tipinde bir beyaz ırk tarafından temsil edilir." "M.Ö. 1. binin yarılarında ise, Büyük Hun Devletini kuracak olan boylar yavaş yavaş kendilerini göstermeye başlar."³

Altaylılar ya da Altaylı Türkler önceleri kendilerine özgü bir "avcı-toplayıcı kültür"e sahip iken M.Ö. 3. binde "hayvan beslemeye" başlayıp "üretici yaşam"a geçtiler ve o tarihten itibaren "avcılık"la birlikte "çobanlık"ı da yürüttüler.⁴ Bu bakımdan bu dönemdeki Türk müziğinin, ilkin kendine özgü bir "avcı-toplayıcı müzik kültürü" olması, sonraları onu aşarak "hayvancı-çobancı müzik kültürü" niteliği kazanması doğaldır. Başlangıçtan, yani "Taş Çağı"nın belirli evrelerinden M.Ö. 700' lere kadar Altaylar'da yaşayan Türkler, burada zamanla "madenci kültürü" geliştirip "demirci bir halk"⁵ oldular ve belli hayvanları evcilleştirip beslemeye dayalı "üretici yaşam biçimi"nde epey ileri bir aşamaya geldiler. Öbür yandan, Türk dilinin evriminde "ilk evre" (dönem) olarak kabul edilen "Altay dönemi"⁶ ya da "Ana Altayca" dönemiyle birlikte oluşmaya, belirmeye başladığı bilinen "*Ön Türkçe*"ye [Proto Türkçe'ye] bağlı/asılı olarak, "*Ön Türk sözlü müziği*" [Proto Türk sözlü müziği]' de oluşmaya, belirmeye başladı.

Kökleri, kökenleri İlk Çağ'ın derinliklerine ve 'tarih öncesi'ne dayanan her müzik gibi *Türk müziği* de başlangıçta çok az perdeli idi. Ezgiler belirli aralıkta iki ses (perde) üzerinde oluşurdu, iki ses üzerinde dolaşır dururdu. Zamanla, giderek perde sayısı artıp üçe, dörde yükseldi. Dört perdelilikle birlikte "*mod öncesi müzik*"te en ileri aşamaya ulaşıldı. Ezgisel seyir-gidiş-akış yalın, ritim ise çeşitli idi. *Biçim* (form) çoğunlukla *yineleme*

³ Ögel, *Aynı*, s.3-4.

⁴ *Aynı*, s.17-18.

⁵ Roux, *Ön. ver.*, s.18.

⁶ Melek Tekin (Haz.), *Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Milliyet Yayını, İstanbul, 1991, s.26.

(tekrarlama) ve *başkalama* (çeşitleme) dizilişi olarak görülürdü. *İnsan sesi ve şarkı* çalgıdan önceydi, öncelikli idi. İnsan sesine ve şarkıya eşlikde *davulun ve defin önceliği* vardı. Davulun ve defin yanı sıra boru (borguy) ve kopuzun (kubuzun) ilk, ön örneklerine erişildi. Bu arada “*şaman müziği*” denilen “büyüsel-dinsel-törenselleşmiş müzik” giderek belirginleşti. Bu bağlamda, niteliği ve işlevi, görevi gereği “*şaman*” denilen ilk “*mesleki müzikçi*”nin topluluk veya toplum içinde çok önemli bir konumu, çok saygın bir yeri vardı.⁷

Hunlar Öncesinde (~ M.Ö. 700/600-400/350) M.Ö. 1. bin yılın ortalarından itibaren yeni bir örgütlenmeyle Büyük Hun Devleti’ni kuracak olan Türk boylarının, “maden kültürü”nü geliştirerek ve atı evcilleştirip “atlı hayvan kültürü”nü ortaya koyarak Altaylar’dan çıkıp Orta Asya’da ilkin yavaş yavaş, sonraları daha hızla yayılmaları-genişlemeleri ve böylece tarih sahnesinde rol oynamaya başlamalarıyla birlikte *Türk müziği* de yavaş yavaş *Asya, Avrasya ve Dünya müzik tarihi sahnesinde* kendini göstermeye ve giderek etkin rol oynamaya başladı. Türklerin Altaylardan çıkıp Orta Asya’da yayılmaları veya genişlemeleri süreciyle birlikte Türk müziği de “*dar yöresel*” bir müzik olmaktan çıkıp “*geniş bölgesel*” bir müzik niteliğine bürünmeye ve böylece “*çevre müziklerle çok yönlü etkileşime açık*” olma konumuna girmeye başladı.⁸

“Hunlar öncesi”nde Türk müziği, toplumsal yaşamda müziğin yeri ve işlevi, müzik yapma ve yaratma, müzik öğrenme ve öğretme, ses sistemi ve ezgi oluşturmada kullanılan perde sayısı, ezgi yapısı-gidişi-akışı, müziksel biçim, insan sesinin ve çalgının kullanımı, müziksel örgütlenme ve kurumlaşma bakımlarından, “Altaylılar dönemi”ne ve sonrasına göre, kuşkusuz, çok daha farklı, çok daha ileri ve çok daha gelişkin bir düzeyde yeni bir yapılanmanın eşliğine geliyordu. Bu eşik, kuşkusuz, tarihin kaydettiği ilk Türk devleti olarak bilinen Büyük Hun Devleti’nin veya Hun İmparatorluğu’nun kuruluşunun başlangıcıydı ya da başlangıçlarıydı.

⁷ Ali Uçan, *Hunlar Öncesinden Günümüze Türk Müzik (Eğitimi) Tarihi* (Ders Notu), G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü, Ankara, 1988-1989, s.1-2.

⁸ Uçan, *Aynı*, s. 3.; Wolfgang Suppan, *Der musizierende Mensch -Eine Anthropologie der Musik-* B. Schoott’s Söhne, Mainz, 1984, s. 32-45.

2.2. Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar Dönemlerinde Türk Müziği

Burada tam yeri gelmişken hemen belirtelim ki, Türkler “Altaylılar dönemi”nden ve “Hunlar öncesi”nden sonraki tarihlerinin günümüze kadar olan akışı içinde, “eski Dünya’da, adım adım çok geniş bir coğrafi alana yayılmış ve bu geniş alanda çok çeşitli devletler kurmuş olmakla birlikte Türk müziği, tarihsel süreç içinde her dönemde en önemli, en kapsamlı ve en kalıcı izli gelişmeyi belli koşullara bağlı olarak, genellikle o “*dönemin en temel ve en güçlü Türk Devleti*”nde göstermiştir. Çünkü, *dönemin en temel ve en güçlü Türk devleti*, hem siyasal, yönetsel, toplumsal, kültürel, ekonomik ve eğitimsel koşullar bakımından, hem de bu koşullarla sınıksız ilişkili müzik kültürü bakımından, doğal olarak “*dönemin en temel ve en güçlü çekim merkezi*” olmuştur. Her çekim merkezi olan *devlet*, ilişkin olduğu dönemde “*Türk müzik kültürünün ana odağı-ana özeği*” konumuna, durumuna gelmiştir. Bu nedenle, Türk müziğinin geçmişten günümüze olan tarihsel gelişimini belirler ve betimlerken, hem tarih içinde kesintisiz ya da sürekli bir çizgi oluşturan “*en temel ve en güçlü Türk devletleri zinciri*”ni çok iyi izlemek, hem bu “*zincirin ana halkaları*”nı ve “*ana evreleri*”ni çok iyi incelemek, hem de bu halkaları ve evreleri birbirine çok doğru ve tutarlı bağlamak gerekir. Bu ilke, bu çalışmaya yön veren en temel düşüncelerden birini oluşturmuştur.

Geçmişten günümüze olan tarihsel süreç içinde Orta Asya-Anadolu eksenindeki kültür ilişkileri bağlamında *en temel ve en güçlü Türk devletleri zincirinin* ana halkaları sırasıyla “1. Hunlar-Göktürkler-Uygurlar, 2. Karahanlılar-Gazneliler-Selçuklular, 3. Türkiye Selçukluları-[Türkiye] Osmanlılar-Türkiye Cumhuriyeti”dir. Bu devletlerin tümü genellikle “Orta Asya-Anadolu eksenini”nde ve bu eksenle örtüşen/çakışan ‘İpek Yolu’ üzerinde kurulmuşlardır. Bu durum, kuşkusuz, basit bir rastlantı değildir; belli coğrafi, tarihsel, siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik koşulların doğurduğu bir olgudur.

Günümüzde ise, yeni bir durum ortaya çıkmakta ve dolayısıyla yeni bir dönem başlamaktadır. Çok yakın bir tarihe kadar “sürekli Türk bağımsızlığı”nın tek güçlü kalesi olan Türkiye Cumhuriyeti’nin yanı sıra, bir süre önce Kuzey Kıbrıs ve birkaç yıl önce Kafkasya ve Orta Asya

(Türkistan) Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarına kavuşmalarıyla ortaya çıkan yeni durumu ve dönemi ayrıca ele alıp incelemek ve değerlendirmek gerekmektedir.

Türk müziği'nin, Altaylılar döneminde ve sonrasındaki Orta Asya'da tarihsel köklerine-kökenlerine dayalı olarak gerçekleşen "*ilk-ön-temel oluşumu*"nun ardından gözlenen *ilk geniş kapsamlı gelişimi*, önce **Hunlar**, sonra **Göktürkler**, daha sonra da **Uygurlar** dönemlerinde giderek hızlanan ve yoğunlaşan, çeşitlenen ve zenginleşen, daha çok, yönlü ve çok boyutlu nitelik kazanan bir seyir izlemiştir. Şimdi bu "*ilk geniş kapsamlı gelişim*"i ve seyrini ana çizgileriyle özetleyerek belirtelim.

Hunlar Dönemi'nde (~ M.Ö. 4./3.yy.-M.S. 3.yy./557) Türk müzik kültürü, devlet ve kamu eliyle, her yönden daha sonraki dönemlerin tümüne temel olan çok köklü bir yapılanma, örgütlenme ve kurumlaşma, kuruluşlaşma gerçekleştirdi. Bu yapılanma, örgütlenme ve kurumlaşmanın genel çerçevesini, boyutlarını ve kapsamını ortaya koymadan ve oluşumunu, gelişimini belirtmeden önce, son buluntular, bulgular ve bilgiler ışığında "Hunlar dönemi"ni siyasal, toplumsal ve kültürel tarih açısından yeniden tanımlamak gerekmektedir.

Hunlar dönemi, (en) dar anlamıyla Büyük Hun Devleti'nin kurulduğu M.Ö. 3. yüzyılın sonları (M.Ö. 214) ile yıkıldığı M.S. 3. yüzyılın sonlarına kadar devam eden beş yüz yıllık evreyi kaplar-kapsar; geniş anlamıyla ise Hun siyasi birliğinin kesin bir tarihi olarak bilinen M.Ö. 4. yüzyıl sonları (M.Ö. 318) ile Büyük Hun Devleti'nin yıkılıp parçalanmasından sonra Asya'da ortaya çıkan çeşitli Hun devletlerinden sonuncusunu oluşturan Ak-Hunlar'ın Göktürkler tarafından yıkıldığı M.S. 557 yılına kadar olan dönemi kaplar-kapsar. Daha geniş veya en geniş anlamıyla "Hunlar dönemi" ise "Hun"un "Kun" olarak söylendiği M.Ö. 6.-7. yüzyıllardan, hatta "Gun" ve "Kwan" olarak söylendiği M.Ö. 1. bin başlarından başlatılabilir.⁹ Hunlar döneminin sonlarında Ak-Hunlar evresinin (350-557) sonlarına doğru Türk toplumunun ve kültürünün "Türk" adıyla adlandırılmasına giden yolda çok önemli iki gelişme olmuştur. Bunlar, "Altaylı" budunları ifade etmek üzere M.S. 520 tarihli bir Pers metninde ve ayrıca 515 yılındaki belli olaylardan dolayı "Türk Hun (güçlü Hun)"

⁹ Tekin (Haz.), *Ön. ver.*, s. 53.

deyiminde “Türk” sözcüğünün geçmesidir.¹⁰

Hunlar döneminde Türk müzik kültüründe gerçekleşen ve günümüze değin sürekliliğini koruya gelen köklü, kalıcı temel yapılanma, örgütlenme ve kurumlaşma, kuruluşlaşma çerçevesinde “dinsel müzik-dünyasal müzik”, “sivil müzik-askerî müzik”, “devlet müziği - halk müziği” ya da “sanat müziği-halk müziği” biçiminde belirtilebilecek ilk ana ayrılmalar meydana gelmiştir. “Dinsel müzikçilik” ve “dünyasal müzikçilik” birbirinden ayrılmış, ayrı birer “müziksel meslek alanı” olmuştur. “Kam” dinsel müzikçiliği, “ozan kopuzcu” ya da “kopuzcu ozan” ile “tuğcu” ise dünyasal müzikçiliği meslek edinmiştir. İlk “devlet (sivil) müzikçileri” Hun Kağan saraylarında görevlendirilen “ozan kopuzcular” ya da “kopuzcu ozanlar”dan oluşmuş, ilk “devlet askerî müzik topluluğu” olarak ise Hun Kağanına-Kağanlığına bağlı “tuğ takımı” kurulmuştur. Bütün bu temel yapılanma, örgütlenme ve kurumlaşmalar ilk tarihsel kesinliğini ya da ilk tarihsel kesin biçimini -kökleri Hunların başlangıcına öncesine ve Altaylılara kadar uzansa da- Büyük Hun Devleti döneminde kazanmıştır. Böylece, “devlet kurma” veya “devlet haline gelme” ile müziksel gelişme arasında doğrudan ve sıkı bir ilişki gözlenmiştir.

Hunlar döneminde Türk müziği, esas olarak, “modal müzik” aşamasına ve bu aşamada çok ileri gelişim evrelerine ulaştı. Türk müziği ses sistemi “beş perdelilik” (pentatonik) temelinde, eksenine oturduktan sonra orada kalmadı ve giderek altı, yedi, sekiz perdeliliğe erişti. Bu arada özellikle halk müziğinde “beş perdeli ezgi” tipi (tüm Orta Asya’da) iyice kök saldı ve yaygınlaştı. Ezgilerde inici karakter [iyice] belirginleşti; “başkalama”nın (çeşitlemenin) yanı sıra “karşıtlama-sıralama” biçimi kullanılmaya başlandı. Davul/def ve kopuz yavaş yavaş ön plâna geçmeye, “davul-zurna ikilisi” oluşup kaynaşmaya başladı. Ağırlık daha çok “sanat müziği”nde olmak üzere, kam (şaman) müziği, tuğ müziği, ozan müziği, oyun-şölen-eğlence müziği türlerine ayrılmalar belirginleşti. Özellikle Büyük Hun (Devleti) İmparatorluğu döneminde (M.Ö. 3. yy.-M.S. 3.yy.) bağdaştırmacı, bireştirmeci “(göçebe) imparatorluk müzik kültürü” niteliği kazandı. Kıta (Asya), Avrasya -ve hatta o dönemin koşulları içinde-bir ölçüde “Dünya müziği” konumuna geldi. Çevre müzikleri etkiledi,

¹⁰ Aynı, s. 5.

onlardan etkilendi, aldığı etkileri kendine özgü potasında yoğurdu, eritti, özümsemi ve oluşturduğu kendine özgü yeni bağdaşımara, yeni biresimlere ve giderek tüm Orta Asya müziğine kendi damgasını vurdu.¹¹

Hunlar döneminde Orta Asya'da genel olarak "*Türk bozkır kültürü*" egemen olup "*tek Tanrı*"ya karşılık olan *Gök Tanrı*'ya inanılır ve Tanrı anlamına gelen "*Tengri*" sözcüğü kullanılırdı. Çin yıllıklarında Hun (Hiung-nu) dilinden saptanan "Tanrı" sözcüğünün yanı sıra "kut, börü, il (el), ordu, tuğ, kılıç vb." sözcükler Hun dilinden, Hunca'dan veya Hun Türkçesi'nden gelip günümüz Türkçesinde yaşayan başlıca en eski Türkçe sözcüklerdir. Kesinlikle belirlenmiş en eski iki Türkçe sözcükten biri "*Hun*" (M.Ö. 1. bin başlarında "Kwan" ve "Gun", 5. yy.dan önce "Kun", 4.-3. yy.larda "Khun" söylenmişti)¹², diğeri ise "*Tanrı*" (M.Ö. 3. yy.da "Tengri" söylenmişti)'dır.¹³ Hun Türklerinin inancına göre Hun Kağanı "Gök Tanrı"nın oğlu ve yeryüzündeki vekili idi.¹⁴ Bu bakımdan Türkler'in, din adamına, Altaylılar döneminden gelen "şaman" yerine "*kam*" demeleri¹⁵ ve dolayısıyla çok yönlü "şaman müziği"nin (salt) dinsel bir müzik olduğu bilinen "*kam müziği*"ne dönüşümü, büyük bir olasılıkla, "Gök Tanrı"ya inanan Hunlar döneminde başlıyor ya da gerçekleşiyor olmalıydı.

Büyük Hun İmparatorluğu döneminde çeşitli Türk budun, oymak ve boylarının müzik kültürleri aynı devlet çatısı altında bir araya geldi. Hun siyasal birliği çerçevesinde Türk müzik kültürü, bir yandan kendi içinde harmanlandı, karıştı, kaynaştı, birleşti, bütünleşti ve böylece çeşitli budun, oymak ve boyların müzik kültürlerinden oluşan çok yönlü bir birliğe ve karmaşık bir bütünlüğe erişti; diğeryandan özellikle Yakın Doğu (İran) ve Uzak Doğu (Çin) müzik kültürleriyle karşılıklı kapsamlı ilişkiler içine girdi. Orta Asya'dan geçen İpek Yolu'nun zaman zaman Hunlar'ın egemenliğinde olması, söz konusu ilişkilerde etkin ve kısmen belirleyici

¹¹Uçan, *Ön. ver.*, s. 4-6.

¹²Tekin, *Ön. ver.*, s. 53.

¹³Roux, *Ön. ver.*, s. 40.

¹⁴Ögel, *Ön. ver.*, s. 46.

¹⁵Milliyet, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi Cilt 21* Milliyet yayını, İstanbul, 1986, s. 10995.

rol oynadı. Büyük Hun Devleti'nden itibaren Selenga kıyılarında ve Altay bölgesinde meydana gelmeye başlayan "tarım kültürü"yle¹⁶ birlikte yavaş yavaş bir "tarımcı müzik kültürü" de oluşmaya başladı.

Göktürkler Dönemi'nde (552-745) Türk müziği, yalnızca yapısı ve niteliğiyle değil, aynı zamanda devletin ve toplumun adıyla, sanıyla da "Türk müziği" oldu. Genel olarak "modal müzik" aşamasında yeni ilerlemeler sağlandı; halk müziğinde "beş perdeli" dizgeden "altı-yedi-sekiz perdeli" dizgelere doğru, sanat müziğinde ise altı-yedi-sekiz perdeki" dizgelerden giderek "dokuz-on-on bir-on iki perdeli" dizgelere doğru önemli yol alındı. Ezgi genlikleri genişledi. Vokal/sözel müzik ile çalgısal müzik ayrı türler olarak nitelendirilip adlandırıldı; ilkinde "ır" ya da "yır", ikincisine ise "kök" denildi ve böylece "vokal/sözel müzik-çalgısal müzik" ayrımı tam anlamıyla kesinleşmiş oldu. "Köbürge" denilen davul ile boru, resmî-askerî çalgılar idi. Sivil yaşamın gözde çalgısı iki telli "kopuz"du. "İklığ" denilen "yaylı (oklu) kopuz" gelişti. Kağanların ve beylerin huzurunda yapılan müziklerde, diğer ortamlarda yapılanlara göre daha "incelikli ve sanatlı" bir üslûp gözlenmeye başladı. Bu üslûp farklılaşması, "sanat müziği" - "halk müziği" ayrımına giden yolda uzun süreli dönüşümün yeni ve aynı zamanda çok önemli belirtilerinden biriydi.¹⁷

Göktürk Devleti'nin oluşumuna temel olan "eylem" ya da "hareket halk kökenliydi."¹⁸ Bunun da etkisiyle Gök-Türk ulusal müzik yaşamı belli açılardan çok gelişti. Göktürklerin bulunduğu bölgenin "İpek Yolu" üzerinde olması Türk müzik kültürünün erken gelişip dışa açılmasına veya erken dışa açılıp gelişmesine neden oldu. Böylece, "gelişen müzik dışa açılır, dışa açılan müzik gelişir" ilkesi Göktürk dönemi Türk müziğinde tam işlerlik kazanmış oluyordu. Bu dönemde "göçebe müzik kültürü"nden "yarı göçebe, yarı yerleşik müzik kültürü" aşamasına geçildi. Türk müziği çevre müzikleri daha çok etkiledi. Bu bağlamda, özellikle Orta Asya/Türkistan Türk müziğinden gelen etkilerle Çin müzik yaşamı yeni bir biçime, başka bir biçime büründü.¹⁹

¹⁶Ögel, *Ön. ver.*, s. 88-89.

¹⁷Uçan, *Ön. ver.*, s. 8-9.

¹⁸Roux, *Ön. ver.*, s. 69.

¹⁹Uçan, *Ön. ver.*, s. 9.; Gültekin Oransay, *Musiki Tarihi II. Sınıf* MEB Yaykur AÖ Dairesi Eğitim Enstitüleri Müzik bölümü, Ankara, 1976, s. 91.

Göktürkler döneminde, adları ve yaptıkları “yazılı” Çin kaynakları yoluyla günümüze kadar ulaşan (ilk) büyük Türk müzikçileri, müzik bilginleri ve kuramcıları yetişip ortaya çıktı.²⁰ Bu müzikçiler, kuşkusuz, her şeyden önce “kağan müzikçileri”, “saray müzikçileri” veya bir başka deyişle “sanat müzikçileri” idiler ve dolayısıyla çok iyi eğitim görmüş ve çok iyi yetişmiş olmalıydılar. Onların gerçekleştirdikleri sanatsal etkinlikler, yarattıkları, besteledikleri eserler, yaptıkları uygulamalı çalışmalar ve kuramsal açıklamalarla (geleneksel) “Türk sanat müziği ve dayandığı ses sistemi”, “*kuram ve uygulama*” olarak, bilindiği kadarıyla ilk kez 6. yüzyılda tam bir açıklık, seçiklik, kesinlik ve bütünlükle ortaya konuldu.

Bu dönemde, babasının da usta bir müzikçi olduğu bilinen fakat kendi adı günümüze ulaşan (ilk) ünlü Türk müzikçi, bilgin, kuramcı, besteci ve berbab çalıcı Sucup Akari (6. yy.) Orta Asya Türk (sanat) müziğinin dayandığı temel olan “12 perdeli Türk müziği ses sistemini-kuramını” oluşturdu, oluşturduğu bu sistemi/kuramı, Cui(Sui) sulâlesinden (561 - 618) Cu Vu Di’nin imparator olduğu yıllarda (560 - 578) bir küme Türk müzikçiyle birlikte (568’de) geldiği Çuang Een’deki Çin sarayında Çinli müzikçilere tanıttı, anlattı, açıkladı, öğretti.²¹ Yaptığı açıklamalarla ortaya koyduğu “*12 perdeli Türk (sanat) müziği ses sistemi-kuramı*”, sunduğu “Türk müziği modları/çığırları” (yedi mod/çığır) ve sergilediği somut “Türk müziği örnekleri” Çin sarayında ve müzik çevrelerinde çok büyük yankılar uyandırdı, yoğun tartışmalara yol açtı, derin etkilerde bulundu, köklü, kalıcı izler bıraktı. Orta Asya Türk müzik kültüründen gelen yankı ve etkiler ile onlardan kalan izlerle Çin müzik yaşamı çok geçmeden yeni bir yapıya, yeni bir biçime büründü. 12 perdeden her birine yedişer çığır (mod) verilerek 84 çığırlı (modlu) dizge ortaya kondu.²²

²⁰Bunlar Sucup Akari (Su-chi-po, Cuca), Beyminda (Akarimanda), Hugursur Altın ve Pey şinfu bunlardan başlıcalarıdır. Bu konuda bkz.: Nuri Mahmut, “Uygur Müziğinin İslâmiyetten Önceki ve Sonraki Durumu Üzerine”, *G. Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi GEFAD Türkiye’de Müzik Öğretmenliği Eğitiminin Yetmişinci Yılına Armağan (1924 - 1994)* Özel Sayı, Yeni Dönem, Ankara, 1994, s. 336 - 344.

²¹Nuri Mahmut, *Aynı.*, s. 337; Uçan, *Ön. ver.*, s. 9; *Oransay*, *Ön. ver.*, s. 91; *Mahmut Ragıp Gazimihal*, *Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız*, Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayını 15, Ankara, 1975, s. 30-31.

²²Uçan, *Ön. ver.*, s. 10-12.

Burada tam yeri gelmişken hemen belirtelim ki, Sucup Akari'nin 6. yüzyılda ortaya koyduğu “Türk müziği ses sistemi kuramı”, bilindiği kadarıyla 8.-9. yüzyıllarda Zalzal (öl. 791) ve Kindî (~ 796 - 873) tarafından ortaya konulan “Arap müziği ses sistemi - kuramı” ile karşılaştırıldığında, ondan, en az iki yüz yıl daha önce olmak üzere, çok daha eskidir.²³

Sucup Akari'nin, Göktürkler döneminin daha ilk yıllarında (560'larda) Çinli müzikçilere tanıtip anlattığı/açıkladığı “12 perdeli Türk (sanat) müziği ses sistemi” ile ona dayalı “Türk müziği modları/çığırları”, kuşkusuz, kısa süre içinde birdenbire gerçekleşiveren veya ortaya çıkıveren bir oluşmanın sonucu ya da ürünü değildi. Tam tersine, Göktürklerden önceki uzun Hunlar döneminde ve öncesinde yüzyıllarca süren belirli evrelerde sağlanan bir gelişmenin sonucuydu, ürünüydü ve bu uzun süreli gelişmenin ilk kökleri, kökenleri ta Altaylılar döneminin başlangıçlarına kadar dayanıyordu.

Uygurlar Dönemi'nde (745-840/1209) Türk müziği her yönüyle çok hızlı gelişti; Orta Asya'da İslâmlığın resmen (devletçe) benimsenmesinden önceki en ileri aşamasına ulaştı; modal müziğin en gelişkin düzeyine erişti. Bunda en önemli etkenlerden biri “*gelişkin Göktürk kültürünü devralış*”, bir diğeri ise (ilk kez) tam anlamıyla “*yerleşik yaşama geçiş*” idi.

Bu dönemde *yerleşik yaşama* geçişle birlikte adım adım köyler, kasabalar ve kentler kuruldu; farklı yerleşim yerlerinde farklı yaşam biçimleri oluştu, gelişti. Toplum içinde hayvancılıkla uğraşan göçebeler ve köylülerin yanı sıra veya onların dışında tarım, zanaat ve ticaretle uğraşan yerleşik köylü ve kentli insanlar, insan kümeleri ve topluluklar belirdi. Farklı uğraşlar, işler ve meslekler doğdu. Farklı toplumsal, ekonomik ve kültürel katmanlar oluştu. Bütün bunlar, doğal olarak, müzik yaşamını ve kültürünü derinden etkiledi, temelden değiştirdi, yeniden yapılandırdı, yeniden biçimlendirdi. Gittikçe daha çok belirginleşen bireysel, toplumsal, kültürel, ekonomik, eğitimsel değişme, gelişme ve farklılaşmaya bağlı olarak yavaş yavaş müzik yaşamında “*yerleşik yaşam biçimi müzik kültürü*” egemen duruma geldi. Bu yeni oluşumla birlikte “açık yer müziği-kapalı yer müziği”, “halk müziği-saray müziği”, “köy müziği-kent müziği”, “kaba müzik-ince müzik” vb. biçimindeki ayrımlaşmalar ve türleşmeler de gittikçe daha belirgin olmaya başladı.

²³Buna benzer bir saptamâ için bkz.: Nuri Mahmut, *Ön. ver.*, s. 337.

On iki perçdeli Türk müziği ses dizgesi iyice kökleşti, yaygınlaştı, etkinleşti ve (daha sonra Karahanlılar döneminin) “on yedi perçdeli Türk müziği ses dizgesi”ne giden yolda çok önemli gelişmeler gösterdi. Önceki dönemlere göre ezgiler çok daha geniş genlikli, incelerden kalınlara doğru daha büyük adımlı, daha uzun örgeli (motifli), çoğun simetrik ölçülü ve yalnız sıralama biçimli bir yapı kazandı. Ezgisel-ritimsel-tınısal örgü ve doku karmaşıklaştı. Müzik yaratmada “başkalaama-çeşitleme” ve “doğaçlama” ezgi göreneğinin yanı sıra “bağdama” (besteleme) ezgi geleneği kökleşmeye başladı. Köklü “kamlık” dininden sonra “mani” ve “buda” dinlerinin de benimsenmesi sonucunda, bu iki değişik din kültürünün de etkisiyle, dinsel müzik kendi içinde daha da çeşitlileşti, zenginleşti.

Kullanılan çalgıların tür ve çeşitleri, görevlendirimleri, oturtumları, tutuluş biçimleri ve çalmış yöntemleri, müzik topluluklarının oluşum biçimleri, müziğin yapıldığı yer ve ortam bakımından belirginleşen ayrımlılaşıma, zamanla tavır ve üslup (biçem) farklılaşmasına yol açtı. “Belirli ilke, kural, kalıp, yöntem ve tekniklere bağlı müzik yapma ve yaratma” anlayışı yaygınlaştı. “Yazıya dayalı müzik yapma, yaratma” aşamasına gelindi. “*Ozan-çalgıcılık*” kendine özgü bağımsız bir iş ve meslek niteliği kazandı. Başta Çin, İran, Hint, Arap, Kore ve Japon müzikleri olmak üzere pek çok çevre müzik kültürleriyle yoğun ilişkiler ve etkileşimler içine girdi. Kendi iç dinamiklerinin yanı sıra bu dış açılım, ilişkilendirme ve etkileşimlerin de etkileri ve katkılarıyla kendine özgü çok yönlü, çok katmanlı, zengin bir müzik örgüsü, dokusu oluştu.²⁴

Böylece, ta **Altaylılar** döneminden süyüp gelen Türk müziği, geçirdiği uzun süreli ilk evrim sürecinin ardından sırasıyla geçtiği birbirini izleyen **Hunlar, Göktürkler** ve **Uygurlar** dönemlerinde adım adım ilerleyip sürekli gelişerek ve bu süreçte çevre müziklerle sürekli etkileşerek, İslâmlığın “resmen” veya “devletçe” benimsenmesinden önceki Orta Asya’da 9. yüzyılın sonlarında ve 10. yüzyılın başlarında (ilk çeyreğinde) en ileri düzeyine erişmiş bulunuyordu.

Orta Asya Türk Dünyası’nda, bir yandan, sonraki öncesinin yerini alarak ardarda Hun, Göktürk ve Uygur Devletlerinin kurulması ve Türk müzik kültürünün, bu devletler zincirinde önceki yıkılırken sonrakine

²⁴Uçan, *Ön. ver.*, s. 10-12.

devrolunması, diğer yandan, bu devletlerin sürekli egemen oldukları bölgenin genellikle ünlü “İpek Yolu” üzerinde, çevresinde bulunması ve buradan Avrasya’ya ve onun o dönemlerdeki iki ana kanadını oluşturan Doğu ve Batı dünyalarına düzenli, kararlı ve sürekli bir açılım sağlanması, söz konusu gelişme ve etkileşimde, kuşkusuz, çok önemli ve belirleyici rol oynamıştır.

3. Türk Dünyası Müzik Kültüründe “Orta Asya-Anadolu Ekseni”nin Oluşumu ve “Türkistan-Türkiye Ekseni”ne Dönüşümü

Türk Dünyası müzik kültüründe “Orta Asya-Anadolu Ekseni” tarihsel kökleri çok derinlerde yatan belirli bir süreç içinde oluşmuştur. Bu oluşumda çeşitli etmenlerin yanında tarihi “İpek Yolu” çok önemli, hatta belirleyici rol oynamıştır. Genel görünüm olarak Asya’nın ortasından geçen, doğusundan batısına veya batısından doğusuna doğru uzanan, bir ucu Büyük Okyanus ve diğer ucu Akdeniz/Ege/Adriyatik kıyılarında biten “İpek Yolu, bir ekonomi-ticaret, kültür, bilim, sanat ve müzik yolu”dur. İpek Yolu özellikle Orta Çağ Avrasyası’nda en büyük, en uzun süreli, en etkili ve dolayısıyla en stratejik uluslar arası ve kıtalar arası ulaşım, dolaşım, iletişim ve etkileşim yoludur. Tarih içinde belirli oluşum ve gelişimlere bağlı olarak zaman zaman eski önemini yitiren veya yitirir gibi olan bu yol şimdi günümüzde yeniden yeni bir anlam ve önem kazanmaktadır.

İlk Türk Ana-Ata Yurdu’nun Orta Asya’da “İpek Yolu” bölgesine çok yakın olması, kısa bir süre içinde bu yolu çevrelemesi ve bu yol üzerinde eksenlenmesi, kendine özgü iç dinamikleriyle birlikte Türk müzik kültürünün karakteristik oluşumunu en çok belirleyen başlıca etmenlerden biridir. Bu olgu, Türk müzik kültürünün ilk oluşum-gelişim evrelerinden itibaren çok yönlü temelleniminin ve yapılanımının, o temellenim ve yapılanımla birlikte sağladığı çok yönlü birikimin, o birikimle birlikte Orta Asya’da çok yönlü etkinleşiminin, o etkinleşimle birlikte çevreye çok yönlü açılımının, bu açılımla birlikte çevre müzik kültürleriyle çok yönlü etkileşiminin ve bu etkileşim sürüp giderken çok geçmeden ağırlıklı olarak Batı’ya yöneliminin nedenlerini, niçinlerini, niteliğini, boyutlarını ve kapsamını doğru belirlemede can alıcı bir anlam ve önem taşır.

3.1. Türk Dünyası Müzik Kültüründe “Orta Asya-Anadolu Eksenini”nin Oluşumu

Türk Dünyası müzik kültüründe “Orta Asya-Anadolu Eksenini”nin oluşumu, esas olarak, Türklerin, *ilkin* Orta Asya’ya yayılmalarıyla ön ipuçlarını verir ve Hunlar döneminde tarihi İpek Yolu’nu -zaman zaman da olsa- kısmen denetim ve egemenlikleri altına almalarıyla²⁵ başlar; *sonra* Göktürkler ve Uygurlar dönemlerinde bu yol üzerindeki denetim ve egemenliklerini kesinleştirip süreklileştirmeleri ve pekiştirerek genişletmeleriyle sürer; *daha sonra* Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular dönemlerinde Türklerin bir bölümünün kendi müzik kültürleriyle birlikte Orta Asya’dan İpek Yolu ekseninde batıya doğru yöneliş, açılış ve yürüyüşleriyle adım adım belirginleşir ve kısmen daha batı yönünde adım adım ilerleyip Orta-Batı Asya’ya gelip yerleşme ve egemen olmalarıyla kendini önemli ölçüde belli eder, *en sonra* da Batı Asya’ya (Ön Asya’ya, Küçük Asya’ya) ulaşmaları ve burayı kendilerine yurt edinip Anadolu’ya kalıcı, sürekli yerleşmeleriyle tamamen gerçekleşir ya da gerçekleşmiş olur.

“Türk Dünyası müzik kültüründe Orta Asya-Anadolu ekseninin oluşumu”nun gerçekleştiği bu yolda Türklerin İslâmlığı benimseyip İslâm dünyasına girmeye başlamalarının ardından sırasıyla **Karahanlılar**, **Gazneliler** ve **Büyük Selçuklular** ile onların ileri ucu Anadolu Selçukluları etkin ve belirleyici rol oynamışlardır. Şimdi bu oluşumun seyrini ve bu seyir içinde Türk müziğinin bu evredeki durumunu ve gelişimini kısaca özetleyerek belirtelim. Ancak bundan önce, Türklerin İslâm kültür çevresine “resmen-devletçe” girmelerinden önceki bazı *ön gelişmelere* kısaca değinelim.

Türkler ilk kez Emeviler döneminde (661-750) 7. yüzyılın üçüncü çeyreğine doğru İslâm dünyasına girmeye başladılar. 674 yılında Basra Valisi’nin emrinde 2-4 bin Türkten oluşan bir “Türk Okçular Birliği” vardı. Batıdan Orta Asya’ya doğru gelen-yayılan İslâmlığı benimseyen Türkler batıya yöneldiler, batıya doğru açılmaya ve giderek göç etmeye başladılar. 8. yüzyılda batıya yönelik Türk göçü hızla arttı. Abbasiler döneminde (750-1258) 830’lu/840’lı yıllarda Abbasi başkentinde Türklerden 4-7 bin

²⁵Ögel, *Ön. ver.*, s. 43.

kişilik bir “Koruma Birliği” oluşturuldu, bu oluşumla birlikte askeri gücü elinde toplayan Türkler yönetiminde de güç kazandı ve giderek egemen oldu. 9. yüzyılda Türk göçü daha da arttı. Abbasi devletinde kendi öz kültürlerine sınımsız bağlı yaşayan Türk birliklerin yanı sıra Türk nüfusun artması ve arttıkça batıya, daha batıya doğru kayması, Abbasi devletinin ve Orta Doğu'nun görünümünü değiştirdi.²⁶ Abbasi devletinde ve Orta Doğu'daki bu *Türk odaklı değişim*, Türk Dünyası'nda Orta Asya (Türkistan)-Anadolu ekseninin oluşumunu dolaylı olarak kolaylaştırıyor ve giderek bu oluşuma uygun bir zemin, ortam hazırlıyordu.

Burada tam yeri gelmişken belirtelim ki, 9. 10. ve 11. yüzyıllarda İslâmlığı benimseyen, İslâm kültür çevresine giren ve giderek bu çevreye egemen olan Türklerin çok yönlü etkileri ve katkılarıyla İslâm toplumu ve kültürü derinlemesine bir değişime ve dönüşüme uğradı. Bu derinlemesine değişim ve dönüşüm kuşkusuz İslâm müzik kültürü için de geçerliydi. Bu bağlamda 9. ve 10. yüzyılda çok sayıda Türk sanatçı Abbasi müzik yaşamına katıldı, bu katılımlarla birlikte Abbasi müzik yaşamında yeni yeni gelişmeler ve eğilimler ortaya çıktı. Bu dönemde yetişen birçok Türk bilgin İslâm dünyasının temel müzik kuramcıları oldular, müziğin bir “kutsal bilim” (“ilm-i şerîf”) olmasını sağladılar ve etkilerini yüzyıllarca sürdürdüler.²⁷

3.2. Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular Dönemlerinde Türk Müziği

Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemleri, birçok bakımdan olduğu gibi Türk müzik kültürü bakımından da, daha önceki Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar dönemlerinden önemli farklılıklar gösterir. Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar arasında olduğu gibi Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular arasında da birtakım ortak özellikler vardır.

Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular devletlerinin en belirgin ortak özelliklerinden biri, bu üç Türk devletinin birbirlerinin yerine değil de birbirleri ardı sıra kurulmaları ve uzunca bir süre, her biri kendi bölgesinde egemen ve birbirlerinden bağımsız olmak üzere, aynı zamanda yanyana

²⁶Roux, *Ön. ver.*, s. 140-142, 144.

²⁷Oransay, *Ön. ver.*, s. 98.

yaşamlarını, egemenliklerini sürdürmeleridir. Aralarındaki en belirgin ikinci ortak özellik ise, her üçünün de İslâmlığı “resmen-devletçe” benimsemiş olmaları ve bu nedenle tarih kitaplarında genellikle “ilk Türk-İslâm devletleri” olarak nitelendirilip adlandırılmalarıdır, incelenip işlenmeleridir.

Karahanlılar Dönemi’nde (840-1212) Türk müzik kültürü İslâmlığın toplumca benimsenmesi ve 920’ye doğru devletin resmî dini olarak kabul edilmesine bağlı olarak *yeni bir dönüşüm ve yapılanım* sürecine girdi. Orta Asya kökenli “modal” Türk müziği Batı Asya kökenli “makamsal müzik” çevresine açıldı, bu çevreyle iletişim ve etkileşim içinde “makamsal müzik” özellikleri kazanmaya ve İslâm kültür-müzik çevresinin bir ögesi, parçası olmaya başladı. Türk müziğinde yeni türler, çeşitler ve biçimler belirmeye, bu bağlamda “Türk cami ve tekke müzikleri”nin ilk örnekleri ortaya çıkmaya, “*kopuz eşliğinde türkü söyleme*”nin yanı sıra “*tanbur eşliğinde şarkı söyleme*” diye yeni bir gelenek oluşmaya başladı. Tuğ takımı “tabihane”ye ve tuğ müziği “tabıl müziği”ne dönüştü. Türk sanat müziğinde kullanılan perde sayısı arttı, bu süreçte bir sekizlinin on yedi aralığa bölündüğü ve ilk sesin sekizlisi ile birlikte 18 perdeden oluştuğu “*geleneksel Türk sanat müziği ses sistemi*” Mehmet Farabî (874-950) tarafından “Horasan Tanburu” üzerinde anlatıldı ve böylece *tanbur* o evreden itibaren (geleneksel) Türk sanat müziğinde “*temel - ölçek çalğı*” oldu. Bilindiği kadarıyla *ilk Türk müzik kuramı kitapları* yazıldı.²⁸

Bu dönemde yazılan Türk müzik (kuram) kitaplarından ilkinin, Türkistan’ın Balasagun bölgesinden Ali Bin Hasan’ın “tanburcu şarkıcılar”la ilgili kitabı olduğu sanılmaktadır.²⁹ Sonra yine Türkistan’dan aynı bölgeden gelen Mehmet Farabî (874-950), yalnız Türk ve İslâm dünyasının değil, aynı zamanda çağının en önemli iki temel müzik kuramı kitabı olan *Kitab-ül Mudhal fi’l Musiki* (Musikiye Giriş Kitabı) ile *Kitab-ül Musiki-ül Kebîr*’i (Büyük Musiki Kitabı’nı) yazdı. Daha sonra yine Türkistan’lı İbn-i Sina (980-1037) yazdığı *Kitab-ül şifa* (şifa Kitabı) adlı eserinin 12. bölümünde müzik konusunu ele aldı. Yusuf Has Hacip (~1018-1069) sonrası yazdığı *Kutad-gu Bilig*’de sınıflayıp sıraladığı meslek

²⁸Uçan, *Ön. ver.*, s. 13-15.

²⁹Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* İkinci Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969, s. 325 ve 388.

kümeleri arasında ozanlara (ve dolayısıyla ozan-müzikçilere) altıncı sırada yer verdi. Kaşgarlı Mahmut (11. yy.) yazdığı ünlü Divan-ı Lügat-it Türk'de Türk müzik kültürüne ilişkin çok önemli ve kapsamlı bilgilere yer verdi. Hoca Ahmet Yesevî (1103-1166) öncüsü olduğu Türk tasavvuf-tekke şiirine asılı olan "Türk tekke müziği"nin oluşmasına yol açtı. Bütün bu Türk müzikçi-kuramcılar ve yazarların Türkistanlı olmaları kuşkusuz basit bir rastlantı değildir, köklü ve güçlü Türk kültür ve eğitim birikiminin bir sonucudur.³⁰

Farabî, yazdığı Kitab-ül Musiki-ül Kebîr'in çalgılara ayırdığı ikinci kısmının ikinci bahsinde (konusunda) Horasan Tanburu'nu anlatırken bu iki telli çalgıda genellikle beş "değişmez" ("sabit") ve on üç "değişir" ("oynak") olmak üzere toplam on sekiz perde bağı bulunduğunu belirtir. Bu, bir sekizlinin on yedi aralığa bölündüğü ve ilk sesin sekizlisi ile birlikte on sekiz perdeden oluştuğu "geleneksel Türk (sanat) müziği ses sistemi"dir.³¹

Gazneliler Dönemi'nde (962-1187) Türk müziği, özellikle büyük bir kültür, sanat ve müzik merkezi durumuna gelen Gazne kentinde çok yönlü bir değişim, gelişim gösterdi; Fars, Arap ve Hint müzik kültürleriyle yoğun bir etkileşim içine girdi, makamsal müziğin belli özelliklerini edindi. Geleneksel Türk sanat müziğinin daha çok dinsel içerikli bazı ilk örneklerini andıran müzikler kendini belli etmeye başladı. Bu müzikler, çoğu övgü amaçlı "kaside" türündeki şiirlerin doğaçtan ve "usul"süz ezgilendirilmesiyle oluşturuluyordu. Bu oluşturmada, Türk müzikçilerin yanı sıra, İslâm dünyasının değişik köşelerinden Gazne'ye koşup gelen sanatçıların da etkileri ve katkıları vardı. Özellikle 999 ile 1030 yılları arasında Sultan Mahmud'un hükümdarlığı döneminde Gazne kenti Asya Türklerinin en büyük kültür, sanat ve müzik merkezlerinden biri durumuna geldi. Burada övgü amaçlı "kaside"yi geliştiren "klasik şiir"le birlikte onunla ilintili "klasik müzik" de ortaya çıktı. Bu dönemde Türk müziği özellikle Kuzey Batı Hint müziğini etkiledi. Türk müziği dizgesi Kuzey Hint müzik bilginlerince çok iyi biliniyor ve "Turuşka" adıyla anılıyordu.³²

³⁰Uçan, *Ön. ver.*

³¹Yalçın Tura, *Türk Musikisinin Mes'eleleri* Pan Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 169;

Uçan, *Ön. ver.*

³²Uçan, *Aynı*, s. 16-17.

Büyük Selçuklular Dönemi'nde (1040-1157/1211) Türk müziği yeniden, ikinci kez "*imparatorluk müziği*" niteliğine büründü, farklı anlayış ve yaklaşımlara bağlı değişikliklere uğradı, Fars ve Arap müzikleriyle doğrudan etkileşti, İslâm müzik çevresinin en etkin ve belirleyici ögesi oldu, belirgin bir makamsal müzik niteliği kazandı. Bu dönemde Türk, Fars ve Arap müzikleri birbirleriyle bu kez aynı sınırlar içinde doğrudan etkileşerek kaynaşmaya başladı. Büyük Selçukluların egemenlik bölgelerinin batıya doğru genişlemesi ve kaymasına da bağlı olarak doğudan batıya (doğru) gerçekleşen büyük Türk göçüyle birlikte Abbasiler ile olan çok iyi ilişkilerin de etkisiyle *Türk müziği* İslâm dünyasının tam içine girdi, ortasında-odağında yer aldı ve getirdiği yepyeni canlılık, devingenlik, çeşitlilik ve zenginliklerle *İslâm dünyasının en etkin ve en belirleyici müziği* durumuna geldi, kısa sürede onun da ötesine geçerek yeniden bir *Dünya müziği olma* konumuna girdi.³³

Daha önce de belirtildiği gibi, 9. 10. ve 11. yüzyıllarda İslâmlığı benimseyen, İslâm kültür çevresine giren ve giderek bu çevreye egemen olan Türklerin çok yönlü etkileri ve katkılarıyla İslâm toplumu ve kültürü derinlemesine bir değişime ve dönüşüme uğradı. Bu derinlemesine değişim ve dönüşüm, kuşkusuz, İslâm müzik kültürü için de geçerliydi. Bu süreç 10. ve 11. yüzyıllarda Karahanlı, Gazneli ve özellikle Büyük Selçuklu Devletleri dönemlerinde adım adım daha da belirginleşen bir görünüm kazandı.

Büyük Selçukluların bazı kolları Ön Asya'ya doğru yürüyüşlerini sürdürdüler, 11. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru Anadolu'ya ulaştılar ve ikinci yarısının ilk yıllarından itibaren Anadolu'da adım adım ilerleyerek kendilerine en uygun bölgelere gelip yerleşmeye başladılar. 1071 Malazgirt utkusundan (zaferinden) sonra daha da hızlanan bu büyük katılımlı ve geniş kapsamlı yerleşimlerin ardından 1075'te İznik başkentli kurulan *Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi*'nin başlamasıyla birlikte "*Türk Dünyası müzik kültüründe Orta Asya-Anadolu ekseninin oluşum evresi*" kesin olarak tamamlanmış oldu. Bu evrede Türk müziği "*Anadolu'nun tanıştığı ve özümsemeye başladığı yeni müzik kültürü*" idi.

Türk Dünyası müzik kültüründe "Orta Asya-Anadolu ekseninin en

³³Uçan, *Aynı*, s. 18.

belirgin ve belirleyici özelliklerinden biri, bu eksenin, tarihi “İpek Yolu ekseni” ile neredeyse bire bir örtüşmesi ve çakışmasıdır. Adım adım ilerleyen bir süreç sonunda bundan yaklaşık bin yıl önce 11. yüzyılda bütünüyle gerçekleşmiş olan bu örtüşme, çakışma Türk müzik kültürü açısından olduğu kadar, Avrasya ve Dünya müzik kültürleri açısından da şimdiki değin sanılandan çok daha büyük bir anlam, bilinenden çok daha büyük bir önem ve biçimden çok daha büyük bir değer taşımaktadır.

Bütün bu belirtmelerin ışığında anlaşılıyor ki, “Orta Asya-Anadolu ekseni”, Avrasya ve Dünya ölçeğindeki konumuyla, kendine özgü bir “kültür-sanat-müzik ekseni” biçimindeki oluşumu, gelişimi ve başka eksenlere dönüşümüyle, başlı başına bir inceleme ve araştırma konusudur. Bu konuda, ilgili tüm araştırmacılara, bu arada özellikle Türk araştırmacılara çok önemli görevler, sorumluluklar ve yükümlülükler düşmektedir.

3.3. “Orta Asya-Anadolu Ekseni”nin “Türkistan-Türkiye Ekseni”ne Dönüşümü

Türk Dünyası müzik kültüründe “Orta Asya-Anadolu ekseni”nin “Türkistan-Türkiye ekseni”ne dönüşümü, eksenin doğu ayağını oluşturan *Orta Asya'nın Türkistanlaşması* ve batı ayağını oluşturan *Ön Asya'nın Türkiyeleşmesi* ile gerçekleşir.

Eksenin doğu ayağı olan Orta Asya, (ilk kez) 6. yüzyıldan itibaren Persler (İranlılar) tarafından “*Türkistan*” olarak adlandırılıyordu. Yine aynı yüzyılda Bizans kaynaklarında Orta Asya'ya “*Turkhia*” (Türkiye) denilmekteydi.³⁴ Altıncı yüzyılın ortalarında, Orta Asya'da Hunların bir kolu olan “Ak-Hunlar dönemi” sona eriyor ve “Göktürkler dönemi” başlıyordu. Böylece daha önce başlamış ve giderek belirginleşmiş olan “*Orta Asya'nın Türkistanlaşma*”sı süreci Göktürk egemenliğiyle birlikte tamamlanmış oluyordu. Eksenin batı ayağı olan Anadolu ise, doğu ayağından çok sonra (yaklaşık altı yüz yıl sonra) 11. yüzyılda “Türkiyeleşme”ye başladı. Bu bakımdan, 6.-11. yüzyıllar arasındaki dönem için söz konusu ekseni “*Türkistan-Anadolu ekseni*” olarak adlandırmak doğru olur ve böyle bir adlandırma tarihsel gerçeğe uygun düşer.

Türk Dünyası müzik kültüründe oluşum süreci daha önce başlayıp

³⁴Milliyet, *Türk Tarihi Ansiklopedisi*, s. 6.

11. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Türklerin Anadolu'ya gelip burayı yurt tutmaları ve burada devlet kurmalarıyla tamamlanan "*Türkistan-Anadolu eksenini*", üç çeyrek yüzyıllık bir süre içinde "Anadolu'nun Türkiyeleşmesi"yle birlikte "Türkistan-Türkiye eksenini"ne dönüştü. Bu dönüşüm süreci, 11. yüzyılın son çeyreğinde Türklerin Anadolu'ya temelli yerleşmeleri ve egemen olmalarıyla başladı. Anadolu'ya temelli yerleşip egemen olan "*Türklerin Anadolululaşması*" ve "*Anadolu'nun Türkleşmesi*"yle belirginleşti ve bu bağlamda -11. yüzyılın sonlarından (1095'ten) itibaren ilk kez, giderek sıkça ve özellikle 12. yüzyılın ortalarından itibaren yaygın biçimde olmak üzere- Avrupalılarca Anadolu'ya "Turchia, Turcia" yani "*Türkiye*" denilmeye başlanmasıyla³⁵ tamamlanmış oldu.

Böylece, "Orta Asya - Anadolu" eksenini, Türk Dünyası'nda *iki aşamalı* olarak, önce "Türkistan-Anadolu" eksenine, sonra "Türkistan-Türkiye" eksenine dönüşmüş oluyordu. Tarihsel süreç içinde "Orta Asya-Anadolu eksenini"nin "Türkistan-Türkiye eksenini"ne dönüşümünü, aşamaları, yapısı-boyutları-kapsamı, etkileri ve sonuçları bakımından Türk, Avrasya ve Dünya müzik tarihi içinde kaydedilen en anlamlı, en önemli dönüşümlerden biri olarak nitelendirmek gerekir.

Burada tam yeri gelmişken hemen belirtelim ki, başlangıçta "Türkiye" ve "Türkistan" coğrafi olarak eş anlamlıydı, çünkü aynı yerin, yani Orta Asya'nın adlarıydı. İlk, Orta Asya kimi Batılılarca "Türkiye", kimi doğulularca "Türkistan" olarak adlandırılıyordu. Sonra, Ön Asya batılılarca "Türkiye" olarak adlandırıldı. Daha sonra ise giderek hem batıda hem doğuda, Orta Asya'nın adı daha çok "Türkistan" olarak, Ön Asya'nın adı ise daha çok "Türkiye" olarak kaldı, benimsendi, yaygınlaştı, kesinleşti ve günümüze ulaştı. Bu da doğaldı. Çünkü, Ön Asya'daki "Türkiye" diğerine göre zaten batıdaydı, Batılılar'a komşuydu, batılılarla içiçeydi ve giderek daha çok batılılaştı; Orta Asya'daki "Türkistan" ise zaten doğudaydı, doğululara komşuydu, doğulularla içiçeydi ve baştan beri doğululaşmıştı. Bu ilginç durum, Türkistan ile Türkiye arasındaki müzik

³⁵Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, E-Yayımları, İstanbul, 1984, s. 150; Milliyet, *Ön. ver.*, s. 6; Osman Turan, *Ön. ver.*, s. 325; Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları* Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Kültür Bakanlığı / İnsanlık Tarihi Dizisi, Ankara, 1994, s. 121, 123, 134.

ilişkilerinin temelini-özünü-niteliğini anlama ve anlatmada gözden kaçırılmaması gereken en can alıcı noktalardan birine işaret etmektedir.

Görülüyor ki, gerek Orta Asya'nın *Türkistanlaşması* ve gerekse Ön Asya'nın *Türkiyeleşmesi*, içten bakıldığında Türklerin kendilerinin yaşayıp gerçekleştirdiği, fakat dıştan bakıldığında başkalarının gözlemleyip adlandırdığı bir süreci ifade etmektedir. Zaten insanlara, halklara ve ülkelere adlarını genellikle başkaları verir. Bu olgu Türkler ve Türk halkı ile Türkiye ve Türkistan için de geçerli olmuştur.

“Türkistan-Türkiye eksenini”nin batı ayağı Türkiye, esas olarak, **Selçuklu Türkiyesi** döneminde pekişti, sağlamlaştı, **Osmanlı Türkiyesi** döneminde kökleşti, derinleşti ve **Cumhuriyet Türkiyesi** döneminde yenileşti, çağdaşlaştı. Şimdi sırasıyla bu üç dönemdeki Türk müzik kültürünün gelişimini özetleyerek belirtelim.

3.4. Selçuklu Türkiyesi, Osmanlı Türkiyesi ve Cumhuriyet Türkiyesi'nde Türk Müziği

Anadolu'daki Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti, aynı ülkede sırayla birbirinin yerine kurulan, birbirinin yerini alan, birbirinin yerine geçen ya da birbirinin devamı olan ve dolayısıyla sonraki öncesinin kültürel birikimini devralan Türk devletleridir. Bu devletler bu belirgin özellikleriyle Orta Asya'daki Hun, Göktürk ve Uygur devletlerine benzerler; Orta-Batı Asya'daki Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu devletlerine ise (pek) benzemezler. Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti devletlerinin bir başka belirgin özelliği, kendilerinden önceki tüm Türk devletlerince oluşturulup geliştirilen, değiştirilip dönüştürülen ve kendilerine ulaştırılıp aktarılan kültür birikimlerini alıp değerlendirme durumunda olmalarıdır. Bu olgu, özellikle müziksel birikim için de geçerlidir.

Selçuklu Türkiyesi'nde (1071/1075-1308) Türk müzik kültürü kendine özgü bütünlüğü içinde “sanat müziği” ve “halk müziği” türlerinde yeni bir oluşum-gelişim evresine girdi. *İnançsal müzik* alanında özellikle “tekke müziği” çok hızlı bir gelişme gösterdi. Bunda eski ve köklü Orta Asya Türk dinsel müziği geleneklerinin çok büyük etkileri ve katkıları oldu. Kentsel tekke müziğinde Mevlâna (1207-1273) ve oğlu Sultan Veled (1227-1312), kırsal tekke müziğinde ise Tabtuk Emre (13. yy.) Yunus

Emre (1240-1320) ve Şeyyad Hamza (13. yy.) başlıca temsilciler olarak belirdi. *Dünyasal müzik* alanında sanat müziğinin “kabasaz-açık yer müziği”, “incesaz-kapalı yer müziği” ve “kentsel eğlence müziği” dallarında oturtum ve üslup farklılıkları daha bir belirginleşmeye başladı. Halk müziğinin bazı çalgıları ad, yapı ve işlev değişikliklerine uğradı. “Kopuz”dan, uzun saplı “iki telli” Anadolu “saz”ı geliştirilmeye başlandı. İlk Beylikler döneminde Beylik başkentleri, Selçuklu Sultanlığı döneminde Konya, onu izleyen Selçuklu Beylikleri döneminde ise 20’ye yakın beylik başkenti önemli müzik merkezleri idi. Selçuklu Türkiyesi’nde sağlanan müziksel gelişmede geniş özgürlük ve hoşgörü ortamının büyük etkisi oldu. Ayrıca, Anadolu’nun köklü, çok yönlü, zengin müzik kültür birikimiyle başlayan ve giderek derinleşen ilişki ve etkileşim de bunda etkili rol oynadı.³⁶

Bu arada, Selçuklu Türkiyesi’nin doğu dışında Güney Azerbaycan’da yaşayan büyük Türk müzik bilgini Urmiyeli Safiyüddin (1224-1294), kendisinden yaklaşık üç buçuk yüzyıl önce Farabî tarafından yazılıp anlatılmış olan “on yedi perdeli Türk müziği ses sistemi”nin dizgesel betimlemesini ve kuramsal açıklamasını yaptı. Yazdığı “Kitab-ül Edvar” ve “Şerefiyyad Risalesi” adlı eserleri ve diğer çalışmalarıyla Türk ve İslâm dünyasının başlıca temel müzik kuramcılarında biri oldu, müziğin bir “kutsal bilim” (ilm-i şerif) sayılmasını sağlayan başlıca bilginler arasında yer aldı.³⁷ Betimleyip açıkladığı, bir sekizliyi on yedi aralığa bölen ve sekizlide on sekiz perde bulunan “geleneksel Türk sanat müziği ses sistemi ve kuramı” bütün Orta ve Yakın Doğu’ya yayıldı ve her iki bölgede etkin geçerliği olan bir sistem ve kuram niteliği kazandı.³⁸

Osmanlı Türkiyesi’nde (1299-1920/1922) Türk müzik kültürü üçüncü kez “imparatorluk müzik kültürü” niteliği kazandı ve gerçek anlamda bir “*Dünya müziği*” oldu. Tarihsel açıdan birbirini izleyen üç ana evrede ele alınmayı, incelenmeyi gerektiren çok yönlü, çok boyutlu ve geniş kapsamlı yeni bir oluşum, gelişim, açılım, değişim ve dönüşüm geçirdi.

İlk evre de (1299-1520), özellikle geleneksel Türk sanat müziği büyük

³⁶Uçan, *Ön. ver.*, s. 19-21.

³⁷Uçan, *Aynı*, Oransay, *Ön. ver.*, s. 98.

³⁸Uçan, *Aynı*, s. 20.

bir değişim içine girdi, yeni yeni makamlar ve usuller kullanılmaya başlandı. Belli türlerde günümüze kadar gelebildiği söylenen, bilinen yapıtlar bestelendi, bu bağlamda Süleyman Çelebi'nin "Mevlid"i (1409 dolayı) kendi türünde "baş yapıt" oldu ve yaygınlaştı, Türkiye kökenli-kaynaklı ilk kuram kitapları ortaya çıktı, kuram ve kuramsal çözümleme geleneği canlılığını sürdürdü, bu bağlamda Ahmetoğlu Şükrullah, Abdullahoğlu Hızır, Lâdikli Mehmet Çelebi ve Sirvanlı Fethullah Mümin önemli kuramsal çalışmalar yaptı (15. yy.). Sırayla devlete başkentlik eden Bursa, Edirne ve İstanbul büyük birer müzik merkezi durumuna geldi. "Tabılhane" "Mehterhane"ye ve "Saray Musiki Meşkhanesi" "Enderun Musiki Mektebi"ne dönüştü, dünyasal ve inançsal sanat müziğinin ana kurum ve kuruluşları olan Enderun Musiki Okulu, Mehterhane ve Mevlevihane ile diğer bazı tekkeler çok etkin bir yapıya kavuştu. Geleneksel Türk halk müziğinde ise "kopuzcu-ozanlık" geleneği, yerini yavaş yavaş "sazcı âşıklık" geleneğine bırakmaya başladı.

Orta evre de (1520 - 1826) geleneksel Türk sanat müziği besteleme ve seslendirme alanında çok yüksek düzeye ulaştı, en sanatlı türler ve çeşitler büyük canlılık gösterdi ve gözde tutuldu. "İnce saz müziği"ne ("fasıl müziği"ne) çok daha anlamlı bir biçimde yönelindi, "piyasa müziği" ya da "kentsel eğlence müziği" (özellikle Lâle Devri'nde) büyük bir canlılık kazandı, kuram ve kuramsal çözümleme geleneği canlılığını korudu, çok çeşitli kuram kitapları yazıldı, çeşitli müziksel yazı sistemleri oluşturuldu ve bunlarla günümüze ulaşan yüzlerce yapıt yazılaştırıldı, ancak "belleğe dayalı meşk yöntemi-sistemi" daha da gelişerek etkinliğini sürdürdü. Bu bağlamda, Şeyhülislâm Esat Efendi *Tezkire'sini*, Ali Ufkî Avrupa "nota yazısı"nı Türk müziğine uyarlayıp *Mecmua-i Saz-ü Söz*'ünü (1650), Evliya Çelebi *Seyahatname'sini* yazdı, İtri ünlü *Bayram Tekbiri'ni* ve *Neva-Kâr'mı* besteledi. Hafız Post, İtri, Kantemiroğlu, Nay'i Osman Dede, Ebubekir Ağa, Sadullah Ağa ve Tanburi Mustafa Çavuş gibi ünlü besteciler yetiştiler ve günümüze kadar ulaşan çok sayıda eserler verdiler. Geleneksel Türk halk müziğinde ise "gezginci âşık müziği" çok gelişti ve kökleşerek yaygınlık kazandı. Köroğlu ve Pîr Sultan Abdal (16. yy.), Karacaoğlan (16. yy.) ve Aşık Ömer (17. yy.), Ravzi ve Hocaoğlu (18. yy.) büyük ün kazandı. Başkent İstanbul hemen her konuda olduğu gibi müzik konusunda

da ana odak, ana özek ve ana ölçek kent oldu. Türk müzik kültürü Avrupa, Asya ve Afrika'da çok güçlü, çok köklü ve kalıcı izli etkilerde bulundu, yeni yeni oluşum ve gelişimlere yol açtı, Orta ve Batı Avrupa'da "Türk modası" ve "alla Turca" müzik yaratma-yapma anlayışı, yaklaşımı yaygınlaştı. Türk mehter müziğinin "davul-zil-çeliküçgen" üçlüsü Batı-Avrupa senfonik orkestrasına girdi, Batı-Avrupalı besteciler Türk müziğiyle ve Türklükle ilgili öğelerin yer aldığı çok çeşitli yaratılar bestelediler (18.-19. yy.). Bu arada Kanunî Sultan Süleyman döneminde çok sesli Batı-Avrupa müziği ile ilk ciddi ilişkiler içine girildi, Batı-Avrupalı müzikçiler Türkiye'ye geldiler ve konserler verdiler (1543), Osmanlı Sultanı'na bir org armağan edildi (1599), Avrupa "nota yazısı" ilk kez Türk müziğine uyarlandı (1650), Batı-Avrupa kemanı ilk kez saray fasıl müziğinde kullanıldı ve benimsendi (1740), Sultan III. Selim döneminde "Nizam-ı Cedit" (Yeni Düzen) programı çerçevesinde öncelikle askerî müzikte yenileşme ve çok sesli Batı-Avrupa müziğinden yararlanma eğilimleri iyice belirginleşti ve güçlendi. Batı-Avrupa örneğine uygun olarak kurulan ilk "yeni askerî birlik" in önünde yer almak üzere batılı anlayışla ilk askerî boru-trampet takımı" veya "bando" oluşturuldu (1794) ve eğitime başladı.

Son evre de (1826-1920/1922) ise geleneksel Türk sanat müziğinde "cami müziği" ve "tekke müziği" eski önem ve canlılıklarını yitirmeye, "mehter müziği" geleneği ve dağarıyla unutulmaya başladı, geleneksel "fasıl müziği" yerinde saydı, "faslı cedit" ("yeni fasıl") oluşturuldu, "piyasa müziği" canlılığını korudu. Bu arada "sırto" ile "longa" alınıp üsluplandırılarak geleneksel Türk sanat müziğine aktarılıp kazandırıldı. Hamamizade İsmail ("Dede Efendi"), Hacı Arif ve Şevki Bey gibi ünlü besteciler yetişip eserler verdiler. Geleneksel Türk halk müziğinde Erzurumlu Emrah ve Dadaloğlu (19. yy.) gibi ünlü âşıklar etkin oldu. Sultan II. Mahmut döneminde, müzikte "tek seslilik" sürüp giderken "çok seslilik" de devletçe kesin olarak ve bir daha geriye dönülmemek üzere resmen benimsendi ve böylece Türk müzik kültüründe kesin olarak "ikinci büyük dönüşüm" sürecine girildi (1826). Yeni-batılı anlayışla yeniden kurulan (1826) askerî "bando" tam anlamıyla bir "Bando"ya dönüştürüldü (1828), ilk "çok sesli Türk müzik eseri" olarak kabul edilen "Mahmudiye Marşı" bestelendi (1829) ve onu izleyen eserlerle "yeni, çağdaş çok sesli

Türk müziği” oluşmaya başladı. Muzika-i Humayun kuruldu (1831) ve zamanla doğu ve batı müziğinin her ikisini de kapsayan bir “müziksel program bütünlüğü”ne kavuşturuldu. İlk “senfonik orkestra” oluşturuldu (1840), yeni-batılı anlayışla “müzik yapma-besteleme-öğrenme/öğretme-okuma/yazma-dinleme/dinletme-üretme/tüketme” yaklaşımı saray ve ordudan saray dışı, sivil çevreye doğru yayılmaya başladı. Bu bağlamda Mehmet Ali Bey, Osman Bey, Faik Bey ve Osman Zeki Bey gibi “besteci-eğitimci-seslendirimci/yorumcu” müzikçiler yetişti, devletçe Batı Avrupa’dan getirtilip görevlendirilen (Donizetti vb.) uzman müzikçilerden yararlandı, Orta-Batı Avrupa’dan gelen ünlü müzikçiler ve müzik toplulukları İstanbul’da gittikçe sıklaşan konserler ve temsiller verdiler. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (Genel Eğitim Tüzüğü) çerçevesinde batılı anlayışla müzik eğitiminde yeni düzenlemelere gidildi (1869). Notacı Hacı Emin tarafından “nota basımı”na başlandı (1876). Devlet adına müzik öğrenimi görmek üzere Orta-Batı Avrupa’ya öğrenci gönderildi. “Geleneksel Türk sanat müziği” alanında belli açılardan önemli yeni gelişmeler sağlandı. Çoğu özengen müzik öğretimi amaçlı birçok dernek kurulup açıldı (1908), Tamburi Cemil Bey, Musullu Hafız Osman ve Kemani Bülbülü Salih gibi ünlü seslendiriciler, yorumcular yetişip etkinlik gösterdi. “Geleneksel Türk halk müziği” yeni-aydın çevrelerin ilgi odağı oldu (1910’lar), halka açık ilk resmî müzik okulu olarak Darüllelhan kurulup açıldı (1917), (Saray) Senfonik Orkestrası hızla geliştirdi ve Avrupa’nın çeşitli kentlerinde konserler verdi (1917).³⁹

Cumhuriyet Türkiye’si’nde (1920/1923’ten günümüze) Türk müziği, bir yandan kökleri-kökenleri tarihin engin derinliklerine uzanan “geleneksel-tek sesli Türk müzik birikimi”ne, öbür yandan Osmanlı döneminin son evresinde tasarlanıp gerçekleştirilen “düzeltme-iyileştirme” ve “yenileşme-batılılaşma” çabaları çerçevesinde oluşturulmaya başlanan kısıtlı fakat anlamlı “yeni-çok sesli Türk müzik birikimi”ne dayalı olarak, “uluslar arası çok sesli müzik” ile çok sıkı ve çok yoğun bir etkileşimde bulunarak, her

³⁹Uçan, *Aynı*, s. 22-27; Oransay, *Ön. ver.* (1976), s. 155-156; Ali Uçan, “Onsekizinci Yüzyılda Türkiye’de Müzik Eğitimi” (Bildiri), *Türk Sanatında Lâle Devri Semineri* (12-13 Aralık 1994), Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dekanlığı, Ankara, 1994.

bakımdan çok köklü ve hızlı, yeni bir gelişim, değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Bu süreç, daha çok Gökalp ve özellikle Atatürk'ün görüş ve düşüncelerine temellenmiş, onların görüş ve düşüncelerinden kaynaklanmış, onların belirlediği ilke ve amaçlardan yönlendirilmiştir. Gökalp ve Atatürk'ün müziksel görüş, düşünce, ilke ve amaçlarının özü, kısaca, “*müzikte Türk kalarak yenileşme, batılılaşma, çağdaşlaşma ve evrenselleşme*”dir. Bunlardan “yenileşme” ile “batılılaşma” daha çok Cumhuriyet öncesinden (Osmanlı'nın son evresinden) gelen, “çağdaşlaşma” ile “evrenselleşme” ise daha çok Cumhuriyet’le birlikte gündeme gelen bir özdür. Bu öz, Atatürk’te, kendine özgü bir “*Atatürkçe söylem*” bütünlüğüne kavuşmuştur.

Cumhuriyetin kurucusu ulu önder Atatürk, ortaya koyduğu görüş ve düşünceleriyle, belirlediği ilke ve amaçlarıyla, Türk müziğinde ve müzik yaşamında Osmanlı döneminin son evresinde başlatılan “yenileşme ve batılılaşma” eylemine göre çok daha yeni-köklü ve kapsamlı bir gelişimi, değişimi ve dönüşümü tasarlayıp gerçekleştirmeyi öngörüyordu. Bu yeni-köklü ve kapsamlı gelişimin, değişimin ve dönüşümün temelinde, daha önce başlamış olan “müzikte yenileşme ve batılılaşma” ile yetinilmeyerek ve onları daha ileriye götürüp aşma, ve asıl, “*müzikte ulusal öz-yapıyı (karakteri) koruyup geliştirerek çağdaşlaşma ve evrenselleşme*” ülküsü yatar. *Müzikte çağdaşlaşma*, kısaca, “müzikte ulusal karakteri (kimliği) koruyup geliştirerek çağın tutumuna, anlayışına ve gereklerine uygun bir yapı oluşturma”dır. *Müzikte evrenselleşme* ise, kısaca, “müzikte ulusal karakteri (kimliği) koruyup geliştirerek evrensel niteliğe erişme, evrensel ortamda yer alma ve evrensel ortak olma” demektir. Bu yeni süreçte “*özde ulusallık*”, “*yöntemde-teknikte çağdaşlık*” ve “*nitelikte evrensellik*” birbirlerini tamamlayıp bütünleyen üç vazgeçilmez ilkedir ve üç vazgeçilmez boyuttur.

Cumhuriyet Türkiye’sinde Türk müzik kültürü, “*Türk kalarak yenileşme ve batılılaşma, çağdaşlaşma ve evrenselleşme*” ilke ve amacı doğrultusunda yeniden temellenmiş, yeniden yapılanmış, yeniden örgütlenmiş, yeniden kurumlaşmıştır. Belirli bir sıra ve düzen içinde gerçekleştirilen yeniden temellenme, yapılanma, örgütlenme ve kurumlaşmalar, tümüyle, “*lâik düzen*”e oturtulmuş; iç ve dış tutarlılığı

olan belirli bir “*sistem bütünlüğü*”ne kavuşturulmuş; kısa, orta ve uzun süreli anayasal, yasal, tüzüksel, yönetmeliksel, yönergesel ve programsal düzenlemelere bağlanmıştır. Bu düzenlemeler, müziği “yapma-yaşama, öğrenme-öğretme, yaratma-besteleme, seslendirme-yorumlama, dinlemedinletme, üretme-tüketme, derleme-sınıflama, inceleme-araştırma, kuramlama-uygulama, koruma-destekleme, yayma-yaygınlaştırma” alanlarının tümünü kapsayacak biçimde geniş tutulmuştur. Bununla da bağlantılı olarak, yerel/yöresel, bölgesel, ulusal ve uluslar arası müziksel iletişim ve etkileşim, bireysel ve toplumsal boyutları birlikte göz önünde bulundurularak, çağın ve çağcılığın gerektirdiği biçimde kendini düzeltip iyileştirme düzeneğine sahip, yeni bir yapıya kavuşturulmuştur.

Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren, yukarıda belirtilen ana ilke ve amaç doğrultusunda, başta Cumhurbaşkanlığı, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Hükümet, Kültür ve Millî Eğitim Bakanlıkları olmak üzere devletin ilgili her kurum ve kademesinde, toplumun ilgili her katmanında ve kesiminde, ilgili kuruluş, birim, kurul, topluluk ve kişilerce, değişik düzeylerde çok çeşitli eylemler ve girişimler gerçekleştirilmiş, çok çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Gerçekleştirilen tüm atılımcı eylem ve girişimler ile yapılan tüm atılımcı çalışmalarda azımsanamayacak, küçümsenemeyecek, tam tersine övünç ve kıvanç duyulacak başarılar elde edilmiştir.

Şimdi bunlara ilişkin olarak ulu önder Atatürk’ün doğrudan yönlendiriciliğinde *Cumhuriyet’in ilk on beş yılı (1923 - 1938) içinde gerçekleştirilmiş olanlardan* hemen akla geliveren başlıcalarını kısaca özetleyerek belirtelim:

Darülelhan’ın “Batı müziği” bölümü de eklenerek İstanbul’da yeniden açılması (1923) ve Konservatuvar’a dönüştürülmesi (1926), ilk kez “müzik öğretmeni” yetiştirmek amacıyla Ankara’da Musiki Muallim Mektebi”nin (Müzik Öğretmeni Okulu’nun) kurulup açılması (1924), Tevhidi Tedrisat Kanunu’nun (Öğretimi Birleştirme Yasası’nın) kabul edilip yürürlüğe konulmasıyla genel müzik eğitiminin tüm ülkede lâik bir temele oturtulması (1924), tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla “tekke müziği”nin varlık nedeninin ve ortamının sınırlandırılması (1924), Makam-ı Hilâfet Muzikası’nın İstanbul’dan Ankara’ya aktarılarak orkestra, bando ve fasıl topluluğundan oluşan üçlü yapısıyla Riyaseti Cumhur Musiki Heyeti’ne

dönüştürülmesi (1924), devletçe “müzikte meslek ve uzmanlık eğitimi” için Batı Avrupa’ya öğrenci gönderilmeye (yeniden ve geniş kapsamlı) başlanması (1925) ve bunun yasal kurallara bağlanması (1929), geleneksel Türk halk müziği ezgilerinin derlenmesine (1925) ve notaya alınanların yayınlanmasına (1926) başlanması, geleneksel Türk sanat müziği yaratılarının saptanmasıyla görevli Tespit ve Tasnif Heyeti’nin (Saptama ve Sınıflama Kurulu’nun) kurulması (1926) ve bu yaratıları örnek olarak seslendirip yorumlamakla görevli İcra Heyeti’nin (Seslendirme-Yorumlama Topluluğu’nun) oluşturulması (1927), İstanbul Şehir Bاندosu’nun oluşturulması (1927), Orta-Batı Avrupa’daki müzik öğrenimlerini bitirip yurda dönen Türk uzmanların başta Musiki Muallim Mektebi ve Gazi Terbiye Enstitüsü olmak üzere ilgili kurum ve kuruluşlarda görevlendirilmeye başlanması (1927-1930), “çok sesli müziğe ilişkin temel kuram kitapları”nın yayınlanmaya başlanması (1928), Balkan Oyunları (Müzik) Festivali’nin düzenlenmesi (1931), halk evlerinin kurulup açılması (1932), Türkçe Kuran’ın ilk kez okunması ve ezanın Türkçe okunması uygulanmasına başlanması (1932), ulu önder Atatürk’ün ünlü 10. Yıl Söylevi’nde Türk müzik kültüründe “çağdaşlaşma” amacını (1933) ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni Açış Söylevi’nde “evrenselleşme” amacını (1934) açıkça belirtip göstermesi, ilk kapsamlı Türk operası *Özsoy*’un A. A. Saygun tarafından bestelenip sahnelenmesi (1934), başlıca amaçlarından biri “millî müziği işlemek, yükseltmek ve yaymak” olan *Millî Musiki ve Temsil Akademisi Kanunu*’nun kabul edilmesi (1934), müzik alanını da kapsayan Güzel Sanatlar (Genel) Müdürlüğü’nün kurulması (1935), Ekrem Zeki Ün tarafından geleneksel Türk sanat müziği perde dizgeli ilk ‘yaylı dördül’ olan *Türk Kuarteti*’nin bestelenmesi (1935), başta Hindemith olmak üzere kimi Orta-Batı Avrupa’lı ünlü müzik uzmanlarının çağırılması ve görevlendirilmesi (1934 - 36), Ankara Devlet Konservatuarı’nın kurulup açılması (1936), Musiki Muallim Mektebi’nin Gazi Terbiye Enstitüsü’ne aktarılıp bağlanması (1937 - 38), ülkede bilimsel yöntemle yürütülen en büyük ve en geniş kapsamlı halk ezgileri derleme çalışmasına başlanması (1937), Ankara Devlet Konservatuarı’nda “Türk Halk Ezgileri Belgeliği”nin kurulması (1937), Askeri Muzıklar Ortaokulu’nun açılması (1938).

Cumhuriyet'in ilk on beş yılına (1923-1938) sığdırılan yukarıdaki başlıca gelişim, değişim, dönüşüm çalışmalarının uzantıları olan çalışmalar ve atılımlar, sonraki 2000'li yıllardan içinde bulunduğumuz 1990'lı yıllara kadar olan yaklaşık altmış yıllık süre içinde daha da artarak ve hatta bazı bakımlardan gittikçe katlanarak devam edegelmiştir. Bunlardan başlıcalarına örnek olarak da şunlar belirtilebilir:

Köy Enstitüleri'nin kurulması (1940), “çok sesli Türk ulusal müziği” yazılmasını özendirmek amacıyla “İnönü Armağanı” konulması ve ilk kez H.F. Alnar, U.C. Erkin ve A.A. Saygun'a verilmesi (1942), Kemal İlerici'nin, kendine özgü “çok sesli Türk müzik-bestecilik okulu” oluşturma yolunda “Dörtlüsel Uyum Dizgesi” diye anılan ünlü kuramını ortaya koyması (1944) ve ona dayalı ilk özgün yapıtı olan *Köyümde* (Orkestra Süiti) adlı yapıtını bestelemesi (1945), kuramın tanıtılmaya başlanması (1947-1948), yayılması (1960'lar) ve *Bestecilik Bakımından Türk Müziği ve Armonisi* adlı kitap olarak Millî Eğitim Bakanlığınca yayımlanması (1970), A.A. Saygun'un yazdığı-bestelediği ilk Türk oratoryosu *Yunus emre Oratoryosu*'nun Ankara'da (1946), Paris'te (1947) ve New York'ta (1958) seslendirilmesi, yorumlanması, Ankara II. Erkek Sanat Enstitüsü'nde Çalgı Yapım Bölümü kurulması (1945), müzikte “olağanüstü yetenekli” çocukların yurt dışında müzik öğretimi için özel yasa çıkarılması (1948) ve İdil Biret ile Suna Kan'ın bu amaçla Paris'e gönderilmesi, gerçek anlamda ilk uluslar arası festival düzenlenmesi (1948), *Musiki Mecmuası* (1948) ve *Müzik Görüşleri* (1949) dergilerinin yayınlanmaya başlaması, Tatbikat Sahnesi'nin Devlet Operası'na dönüştürülmesi (1949) ve buna Devlet Balesi'nin eklenmesi (1959), Askeri Müze'ye bağlı olarak (yeniden) *Mehter Takımı* kurulması (1952), Türkiye Filarmoni Derneği'nin kurulması (1953), *Orkestra ve Opus, Filarmoni, Küğ* dergilerinin yayınlanmaya başlaması (1962, 1964, 1965), Türk çocuk ve halk müziği temeline oturtulan *İlkokul Müzik (Öğretim) Programı*'nın yürürlüğe konulması ve çocuklar ve gençler için, başta Mıammer Sun'un yönlendirici *Şarkı Demeti* (1968) olmak üzere kaynağını geleneksel Türk halk müziğinden alan çağdaş, özgün yeni şarkı kitaplarının yayınlanmaya başlaması (1968), Türk Musikisi Ansiklopedisi'nin yayınlanması (1969), TRT Çok Sesli Korosu'nun kurulması (1971), Uluslar arası İstanbul

Festivali'nin gerçekleştirilmeye başlanması (1973), “geleneksel Türk müziğini yeniden kurumlaştırma” çalışmalarının ilki olan İstanbul Türk Musikisi Devlet Konservatuarı ile İzmir Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bilimleri Bölümü'nün kurulup açılması (1975, 1976), İstanbul'da Devlet Klâsik Türk Müziği Devlet Korosu (1978) ile Ankara'da Devlet Türk Halk Müziği Korosu (1987)'nin kurulması, müzik öğretmeni ve müzik sanatçısı yetiştiren tüm yüksek öğretim kurumlarının üniversitelere bağlanması (1982) ve lisans, yüksek lisans, doktora ve/veya ona eş değer sanatta yeterlik dereceleri veren üniversite kurumlara dönüştürülmesi (1983-84) ve kapsadıkları ana bilim/ana sanat dallarında lisans ve lisansüstü tezler hazırlanmaya ve yardımcı doçentlik, doçentlik ve profesörlük ünvan ve yetkileri verilmeye, kazanılmaya başlanması (1984-1985-1986-1987), *Müzik Ansiklopedisi*'nin yayınlanması (1985), Uluslar Arası Ankara Müzik Festivali (1985) ile Uluslar Arası İzmir Festivali (1987)'nin düzenlenmeye başlanması, Bilkent Üniversitesi Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi (1986) ile Bilkent Akademik Senfonik Orkestrası (1993)'nin kurulması, Anadolu Güzel Sanatlar Liseleri (Müzik Bölümleri)'nin açılmaya başlanması (1989), TRT Çocuk Koroları (1989), Devlet Çok Sesli Korosu (1989), Polifonik Korolar Derneği ve Dernek Koroları (1989) ve Devlet Çocuk Korosu ile Devlet Gençlik Korosu (1990)'nin kurulması, 1. Ulusal Müzik Bilimleri Sempozyumu (1984), Çok Sesli Müzik Sempozyumu (1985), Birinci Müzik Kongresi (1988), Orta Öğretim Kurumlarında Müzik Öğretimi ve Sorunları (1989) Toplantısı, Türkiye-Almanya (1990, 1992) ve Türkiye-İsviçre (1993) Müzik Eğitimi Seminerleri, I. Ulusal Müzik Eğitimi Sempozyumu (1993), Güney Avrupa Ülkeleri Uluslar Arası Müzik Eğitimi Çalışma Topluluğu 16 Kongresi (1994), Türkiye Üniversiteleri Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümler Arası Kurul Toplantısı (1994) ile Anadolu Güzel Sanatlar Liseleri Müzik Bölümleri Semineri (1995) ve Sempozyumu (1996)'nin düzenlenmesi, *Mavi Nota* dergisinin yayın yaşamına girmesi (1993), sekiz yıllık kesintisiz müzik eğitimini öngören yeni-çağdaş *İlk Öğretim Kurumları Müzik Dersi Öğretim Programı*'nın Millî Eğitim Bakanlığınca kabul edilip yayımlanması (1994) ve tüm ülke genelinde yürürlüğe konulması (1995-1996).⁴⁰

⁴⁰Ali Uçan, “Atatürk ve Türk Müzik İnkılabı”, *Atatürk Haftası Armağanı* (10 Kasım 1992) Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara, 1992; Ali Uçan, *İnsan ve Müzik/İnsan ve*

Cumhuriyet Türkiyesi'nde Türk müziğinin gerek “çağdaş çok sesli” ve gerekse “geleneksel tek sesli” alanlarında çok sayıda ünlü besteci, seslendirici-yorumcu, müzik bilimci-kuramcı ve eğitimciler yetişti, çalıştı, hizmet verdi. Bunların tümünü ya da başlıcalarının hepsini burada, bu çalışmada belirtmeye zaman ve yer yoktur. Ancak yeterli sayılabilecek bir örneklem oluşturup vermekle yetinilmektedir. *Çağdaş-çok sesli Türk müziği alanında* besteciler olarak “Türk Beşleri” diye anılıp ünlenen Cemal Reşit Rey, Ahmet Adnan Saygun, Ulvi Cemal Erkin, Hasan Ferit Alnar, Necil Kâzım Akses ve onların yetiştirdikleri İlhan Usmanbaş, Nevit Kodallı, Muammer Sun ile Ekrem Zeki Ün ve Bülent Tarcan; seslendiriciler-yorumcular olarak Necdet Remzi Atak, Ferhunde (Atak) Erkin, Mithat Fenmen, İdil Biret, Suna Kan, Ayla Erduran, Verda Erman, Leyla Gencer, Hikmet Şimşek ve Gürer Aykal; müzik bilimciler ve kuramcılar olarak Mahmut Ragıp Gazimihal, Kemal İlerici ve Gültekin Oransay; müzik eğitimcileri olarak Halil Bedi Yönetken, Ziya Aydın, Saip Egüz, Erdoğan Okyay ve Ali Uçan hemen ilk akla geliverenlerdir. *Geleneksel-tek sesli Türk müziği alanında* ise salt besteciler, kuramcı besteciler veya besteci kuramcılar olarak Rauf Yekta, Hüseyin Sadettin Arel, Suphi Ezgi, Ekrem Karadeniz ve Yalçın Tura; daha çok besteciler, seslendirici besteciler veya besteci seslendiriciler olarak Sadettin Kaynak, Selâhattin Pınar, Avni Anıl, Alâaddin Yavaşca ve Arif Sami Toker, Âşık Veysel; daha çok seslendiriciler-yorumcular olarak Mesud Cemil, Münir Nurettin Selçuk, Fahri Kopuz, Zeki Müren, Nevzad Atlı; daha çok araştırmacı-kuramcı olarak Salih Murad Uzdilek, Yılmaz Öztuna, Haydar Sanal, Kemal İlerici ve Gültekin Oransay; daha eğitimciler olarak H. Sadettin Arel, Emin Ongan, Necdet Varol ve Ercümen Berker hemen akla geliverenlerdir.

Cumhuriyet Türkiyesinde Türk müzik kültürü, Türkiye'nin tarihsel gelişimi, coğrafi konumu, kültürel birikimi ve siyasal yönelimi ile iç ve dış dinamiklerinin doğal bir gereği ve sonucu olarak, kendine özgü birliği, bütünlüğü içinde, biri “geleneksel tek sesli Türk müzik kültürü” ve diğeri “çağdaş çok sesli Türk müzik kültürü” olmak üzere, iki ana kolda

Sanat Eğitimi İkinci Basım, Müzik Ansiklopedisi Yayını, 1996, s. 92 - 118; Ali Uçan, “Cumhuriyetin İlk Altmış Yılında Müzik Eğitimi” *Müzik Eğitimi; p Temel Kavramlar - ilkeler - Yaklaşımlar*, Müzik Ansiklopedisi Yayını, Ankara, 1994, s. 34-52.

biçimlenmektedir. Bu biçimlenme sürecinde Türk müzik kültürünün “geleneksel tek sesli” kolu da daha çok doğulu yönünü ve karakterini, “çağdaş çok sesli” kolu ise daha çok batılı yönünü ve karakterini yansıtıyor görünmektedir. Türkiye Türk müzik kültürünün, Osmanlı Türkiyesi’nin son evresinde oluşmaya başlayan ve Cumhuriyet Türkiyesi’nde hızla gelişen ve böylece çok somut ve belirgin bir nitelik kazanan bu ikili yapısı, bir bütün olarak bakıldığında en karakteristik özelliğidir. Türk müzik kültürünün kendine özgü birlik-bütünlük çerçevesi içinde birbiriyle giderek daha sıkı etkileşmekte olan bu ikili yapıdan yeni bir bireşime (senteze) varılması ve bu yeni bireşimin, çok geçmeden, 2000’li yılların başlarında çok somut bir gerçek olarak ortaya çıkmış olması beklenmektedir. Bu yolda, bu doğrultuda çoktandır gösterilen çabalar ve elde edilen başarılarla, daha şimdiden çok umut ve güven verici örnekler ve gelişmeler yaşandığı görülmektedir.

Cumhuriyet Türkiyesi’nde yetmiş beş yıla yakın bir süredir kesintisiz bir biçimde yaşanmakta olan “lâik düzen” içinde devletin yapısı ve işleyişi, ülkenin koşulları ve olanakları, toplumun ve bireylerin amaç ve beklentileri, köklü, güçlü Türk kültürünün özellikleri, ileri dünya kültürünün boyutları ve çağın gerekleri doğrultusunda, kendine özgü bir “lâik müzik kültürü” oluştu. Bu kültür, 1945’ten itibaren gittikçe daha çok genişleyen bir çerçeve içinde adım adım “lâik-demokratik müzik kültürü”ne dönüştü, 1960’lardan itibaren ise giderek daha da genişleyen bir açımla “lâik-demokratik-özgürlükçü müzik kültürü” niteliğine büründü. Belirtilen bütün bu oluşum, gelişim, değişim ve dönüşüm sonunda, 21. yüzyılın eşliğindeki günümüz Türk müzik kültürü, kendine özgü birliği-bütünlüğü içinde “öncü müzik”, “yığın müziği”, “sanat müziği”, “halk müziği” ve “temel müzik” diye ayrılmış beş ana türden oluşan bir yapıya kavuştu. Böylece, kendi içinde çağın gerektirdiği çokluğa, çeşitliliğe ve zenginliğe yeterince sahip bir “çağdaş ülke müzik kültürü” görünümü kazandı.

Böylece Türkiye’de, Osmanlı Türkiyesi’nin orta ve son evresi ile özellikle Cumhuriyet Türkiyesi’nde Türk müzik kültüründe adım adım yaşanan ve gerçekleşen başlıca gelişim, değişim ve dönüşümler, bu çalışmanın elverdiği ölçüde, giderek daha ayrıntılı örnekler verilip somutlaştırılarak sergilenmeye çalışılmıştır. Burada bununla iki önemli

amaç güdülmektedir. Amaçlardan birincisi, “Türkistan-Türkiye müzik ilişkileri”ni, Türkiye’de adım adım ilerleyerek 1453’ten itibaren son derece hızlanan gelişmelerle birlikte iyice belirginleşen yön değişiminden sonra, özellikle 1520’lerden itibaren “Türkiye-Türkistan müzik ilişkileri” biçiminde görüp ele almaktır. Amaçlardan ikincisi ise, Batı Avrupa çok sesli müziği ile 1543’teki ilk ciddi ve resmî tanışmadan yaklaşık iki yüz elli yıl sonra 1794’ten itibaren Türk müzik kültüründe adım adım gözlenen “yenileşme-batılılaşma ve çağdaşlaşma-evrenselleşme” çabalarından yola çıkılarak, son iki yüz yıl (1790’lar - 1990’lar) içindeki Türkistan-Türkiye müzik ilişkilerinin doğru belirlenip doğru incelenebilmesi için, Türkiye öncelikli olarak yeterince sağlam, ayrıntılı ve belirgin bir bilgi temeli oluşturmaktır. Bu bilgi temeli çok önemlidir. Çünkü, Türkiye müzik kültüründe yaklaşık iki yüz yılı aşkın bir süredir yaşanan ve gerçekleşen söz konusu gelişim, değişim ve dönüşümler, ilk başlangıcından (1794’ten) yaklaşık yüz yirmi beş yılı aşkın bir süre sonra 1920’lerden itibaren, Türkiye’dekinden az-çok farklı etkenlerle, az-çok farklı koşullar altında, az-çok farklı biçimde, adım adım Türkistan müzik kültüründe de yaşanmaya ve gerçekleşmeye başlamıştır. Türkistan’da yaşanan ve gerçekleşen söz konusu sürecin Türkiye’den bakılarak yeterince doğru ve kapsamlı bir biçimde anlaşılabilmesi ve izlenebilmesi için, aynı sürecin oradakinden çok daha önce (yaklaşık yüz yirmi beş yıl önce) Türkiye’de başlamış olan yaşanma ve gerçekleşme seyrinin çok iyi bilinmesi gerekir. Bu bilgiler bizi, Türkiye’den bakışla, Türkiye ile Türkistan müzik kültürleri arasındaki ilişkilerin yakın geçmişte ve günümüzdeki durumuyla ilgili daha doğru tanımlamalar ve saptamalar ile daha sağlıklı çözümler ve karşılaştırmalar yapmaya götürmesi bakımından önemlidir.

3.5. Türkiye, Kafkasya ve Türkistan (Orta Asya) Türk Cumhuriyetleri Döneminde Türk Müziği

1991 yılından itibaren Sovyetler Birliği’nin dağılıp Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşmalarıyla birlikte Türk Dünyası’nda ve dolayısıyla Türk müzik kültüründe yeni bir dönem başlamış bulunmaktadır. Bu yeni dönemin koşulları ve özellikleri, önceki dönemlerinden çok farklıdır.

Türk Dünyası'nda, kaynağı, yönü ve etkileme gücü bakımından ağırlıklı olarak *ilk dönemde* daha çok “Türkistan’dan Türkiye’ye doğru”, *orta dönemde de* daha çok “Azerbaycan’dan doğusundaki Türkistan’a ve batısındaki Türkiye’ye doğru”, *son dönemde de* daha çok “Türkiye’den Türkistan’a doğru” gelişen bir müziksel ilişki gözlenmekteydi. İçine girilen *yeni dönemde* ise müziksel ilişkilerin kaynağı, yönü ve etkileme gücü “karşılıklı”dır. Bu bakımdan, 1991’den bu yana olan yeni dönemde “Orta Asya-Anadolu eksenini” *iki yönlü* işlemektedir. Öyleyse, bu yeni dönemde söz konusu eksenini, sadece “Türkistan-Türkiye” veya sadece “Türkiye-Türkistan” olarak değil, tam tersine, hem “Türkistan-Türkiye” hem “Türkiye-Türkistan” olarak adlandırmak gerekmektedir. Bu iki yönlü süreç henüz yeni başlamıştır ve başladığından bu yana beş yıl gibi çok kısa bir süre geçmiştir. Bu çok kısa süre içinde bile eksenin iki kanadı arasındaki “karşılıklı müziksel etkiler”, eskisinden çok daha farklı bir biçimde ve ölçüde hızla artmakta, hızla yoğunlaşmakta ve hızla gelişmektedir.

4. Orta Asya/Türkistan-Anadolu/Türkiye Müzik İlişkilerinin Niteliği, Boyutları, Kapsamı

Orta Asya-Anadolu müzik ilişkileri tarihin çok eski dönemlerinden beri yaşanagelen bir olgudur. Bu ilişkiler, Orta Asya’nın “Türkistanlaşması” ve Anadolu’nun (Ön Asya’nın) “Türkiyeleşmesi” ile birlikte, öncekilerden çok farklı bir nitelik kazanmıştır. Çünkü bu süreçle birlikte “Orta Asya-Anadolu eksenini” “Türkistan-Türkiye eksenini”ne dönüşmüştür. Bu dönüşüm tarihin kaydettiği en önemli kültürel-sanatsal-müziksel eksen dönüşümlerinden biridir.

Son bin beş yüz yılı içine alan dönemle sınırlı olarak düşünüldüğünde, Orta Asya ile Anadolu arasındaki müzik ilişkilerini, ilkin “Türkistan ile Anadolu”, sonra “Türkistan ile Türkiye”, daha sonra “Türkiye ile Türkistan” arasındaki müzik ilişkileri olarak görmek doğru olur.

Türkistan-Türkiye ekseninin “doğu” ayağını oluşturan “Türkistan” ile “batı” ayağını oluşturan “Türkiye” arasındaki müzik ilişkilerinin varlığı, işlerliği ve etkinliği, bazı dönemlerdeki zorunlu ya da kaçınılmaz bazı

nedenler ve etkenlerle zaman zaman bazı kısa süreli soğumalar, uzak durmalar, kopmalar, kısa veya ters düşmeler geçirdiyse de, genel olarak yaklaşık bin yıldır “kesintisiz” bir biçimde süregelmektedir. Bu bin yıllık süreklilik içinde, genellikle, eksenin doğu ayağı olan *Türkistan Asya'nın merkezi*, batı ayağı olan *Türkiye ise Avrasya'nın merkezi* konumunda bulunmaktadır. Doğu ve batı ayaklarının birbirinden epey farklı bu merkezi konum özellikleri “Türkistan-Türkiye” ve/veya “Türkiye/Türkistan” eksenini, her zaman anlamlı ve önemli kılmaktadır.

Bilindiği gibi müzik, doğası, yapısı ve niteliği itibarıyla, çok yönlü, çok boyutlu ve geniş kapsamlı bir alandır. Bu alan, belirli öğeler ve öğeler arası ilişkiler ile bunların dayandığı temellerden oluşan bir bütündür. Bu bütün, kendine özgü bir genel çerçeve içinde ele alınıp incelenmek gerekir. Böyle bir inceleme, elli yıl, yüz yıl, bin yıl gibi uzun zaman aralıklı, dolayısıyla geniş perspektifli, geniş kapsamlı ve karmaşık bir “müzik ilişkileri” ya da “müziksel ilişkiler” bütünü üzerinde toplandığı ve yoğunlaştığında, ister istemez, daha çok ana çizgiler üzerinde odaklanır. Bu yaklaşım, Orta Asya/Türkistan-Anadolu/Türkiye müzik ilişkileri söz konusu olunca, kuşkusuz daha çok geçerlik kazanır.

Türkistan-Türkiye müzik ilişkilerini kaynaklanım-kökenlenim, temellenim-dayanım, oluşum-gelişim, yapılanım-yönelim, uzanım-dolaşım, aktarılım-yayımlım, etkileşim-geçişim, dönüşüm, ortaklaşım-benzeşim-özdeşleşim, başkalaşım-farklılaşım boyutlarında ele almak gerekir. Bunu yaparken kapsam olarak müzik kültürü (müziksel yaşam biçimi), müzik kurumları, kuruluşları, müzik-ses sistemi, müzik kuramları ve kuramcıları, müzik dili-yazısı-örgüsü-dokusu, müzik yaratma-yapma-dinleme biçimleri, insan sesi ve çalgılar, müzik türleri-çeşitleri-eserleri, müzikçiler ve müzik takımları, müzik eğitimi, müzik ortamları, etkinlikleri, çevre müzik kültürleriyle ilişkiler, etkileşimler üzerinde durmak doğru olur.

5. Türkistan-Türkiye Müzik İlişkilerinin Genel Görünümü

Türkistan ile Türkiye arasındaki müzik ilişkilerinin çok köklü, çok yönlü, geniş kapsamlı genel görünümünü, ayrıntılara inmeksizin aşağıdaki on alt başlık altında kısaca özetleyerek belirtmek olanaklıdır.

5.1. Türkistan ve Türkiye Müzik Kültürlerinin İlk Ana Kaynağı/Kökene Birdir/Aynıdır

Türk müziğinin Orta Asya'daki tarihsel oluşumu/gelişimi ile "Orta Asya-Anadolu eksenini"nin "Türkistan-Türkiye eksenine" dönüşümü incelenirken de açıkça anlaşıldığı gibi, Türkiye'deki Türk müzik kültürünün ilk ana kaynağı/kökene Türkistan müzik kültürüdür. Türkistan müzik kültürünün ilk ana kaynağı Hun müzik kültürüdür. Hun müzik kültürünün ilk kökeni ise Altay müzik kültürüdür. Buna göre Türkistan ve Türkiye müzik kültürlerinin ilk ana kaynağı/kökene, ilk temeli-dayanağı birdir. Bu bağlamda Türkiye Türk müziğinin ilk ana temelini, ilk ana dayanağını Türkistan Türk müziği oluşturur. Bu ilk kök-köken ve ilk temel, dayanak birliği Türkistan-Türkiye müzik ilişkilerinin bel kemiğidir.

5.2. Türkistan ve Türkiye'deki Müziksel Yapılanmalar Aynı Temele ve Ortak Modele Dayanır

Türkiye'deki müziksel yapılanmanın Orta Asya temeli Türkistan'daki müziksel yapılanmaya, Türkistan'daki müziksel yapılanmanın temeli ise Hunlar dönemindeki müziksel yapılanmaya dayanır. Hunlar dönemindeki müziksel yapılanma Altay dönemindeki müziksel yapılanmadan kaynaklanmakla birlikte, onunla sınırlı kalmaz, onu aşar, ondan çok farklı ve gelişkin özellikler gösterir. Hunlar dönemindeki müziksel yapılanma, sonraki dönemlerde gerçekleşen tüm müziksel yapılanmalara ilişkin temel, ortak model oluşturur.

5.3. Türkiye ve Türkistan Müzik-Ses Sistemleri ve Kuramları Ortak Bir Temele Dayanır

Türkiye ve Türkistan müzik-ses sistemleri ve kuramları ortak bir temele dayanır. Bu temelin kökleri Altaylılar döneminin derinliklerine uzanır. Her müzik gibi Türk müziği de başlangıçta çok az perdeli idi. Müzikte kullanılan perde sayısı toplumun gelişmesiyle artarak "iki perdelilik"ten "üç perdelilik", "dört perdelilik" ve "beş perdelilik"e erişti. En ilkel budunların en çok üç değişik perde kullanarak ezgilerini ördükleri ve "Taş Çağı"nda birçok budunun beş perdeliliğe eriştiği kabul edilmektedir.⁴¹

⁴¹Oransay, *Ön. ver.*, s. 53.

Buna göre, Türk müziğinde kullanılan değişik perde sayısının Altaylılar döneminde en az dörde-beşe ulaştığı ve Hunlar döneminde beş perdede kalmayarak daha çok arttığı tahmin edilmekte; Göktürkler döneminin başlarında ise on ikiye eriştiği bilinmektedir.

6. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya/Türkistan Türk müziğinin dayandığı “on iki perdeli Türk sanat müziği ses sistemi”, adı günümüze kadar ulaşan (Doğu) Türkistanlı (ilk) ünlü Türk müzikçi, besteci, bilgin-kuramcı Kuçarlı Sucup Akari tarafından 560’lı yıllarda Çin sarayında Çinli müzikçilere tanıtılarak açıkça ortaya konulmuş bulunmaktaydı. Sucup Akari’den yaklaşık dört yüz yıl sonra 10. yüzyılda, yine bir Türkistanlı Türk olan ünlü bilgin müzikçi-kuramcı Mehmet Farabi tarafından, bir sekizlinin on yedi aralığa bölündüğü ve ilk sesin sekizlisiyle birlikte on sekiz perdeden oluştuğu “on yedi-on sekiz perdeli geleneksel Türk sanat müziği ses sistemi” Horasan Tanburu üzerinde gösterilip anlatıldı. Farabi’den yaklaşık üç buçuk yüzyıl sonra 13. yüzyılda, bu kez Azerbaycan’dan ünlü Türk müzikçi ve bilgin kuramcı Urmiyeli Safiyüddin tarafından “on yedi-on sekiz perdeli geleneksel Türk müziği ses sistemi” dizgesel biçimde betimlendi ve kuramsal olarak açıklandı. Safiyüddin’den sonraki dönemlerde gelen, yaşayan Türkistan’lı, Azerbaycanlı ve Türkiyeli müzik kuramcıları genellikle onun izleyicileri oldular. Safiyüddin’den yaklaşık altı yüz yıl sonra 20. yüzyılın ilk yarısında Türkiyeli Yekta-Arel-Ezgi-Uzdilek tarafından bir sekizli içinde “yirmi dört-yirmi beş perdeli geleneksel Türk müziği ses sistemi” ortaya konulup geliştirildi. Bu sistemin yanı sıra yine aynı yüzyıl içinde Türkiyeli Oransay tarafından “yirmi dokuz perdeli ses sistemi” ve Töre-Karadeniz tarafından da “kırk bir perdeli ses sistemi” ortaya atılıp savunuldu.⁴²

⁴² Bu konuda dar-kısa-özlü bilgi için ve giderek çeşitli, çok yönlü, ayrıntılı, geniş bilgi için bazı kaynaklar olarak bkz: Uçan, *Ön. ver.*, s. 9, 11, 20; Oransay, *Ön. ver.*, s. 91, 122-131; Nuri Mahmut, *Ön. ver.*, s. 337; Tura, *Ön. ver.*, s. 116 - 207; Rauf Yekta Bey, *Türk Musikisi* (çev.: Orhan Nasuhioğlu) Pan Yayıncılık, İstanbul 1986; Onur Akdoğu, *Türk Müziğinde Perdeler* İkinci Baskı, Müzik Ansiklopedisi Yayını, 1994; Cihat Can, “Türk Müziğinde Ses Sistemleri” *Türkiyede Müzik Öğretmenliği Eğitiminin Yetmişinci Yılına Armağan (1924 - 1994) G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* GEFAD Yeni Dönem / Özel Sayı, Ankara, 1994, s. 228 - 262.

Bunların tümü, daha çok geleneksel Türk sanat müziğinde kullanılan ya da kullanılması önerilen, “eşit olmayan bölünüm” temeline dayalı, “eşit olmayan aralıklı ses sistemleri”dir.

Öbür yandan, Türkiye’de 18. yüzyılın sonlarındaki ilk girişimden sonra, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, Türkistan’da ise daha önceki bazı çok sınırlı bir-iki girişimden sonra 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren (Batı) Avrupa’dan alınan, “eşit bölünüm” temeline dayalı “eşit aralıklı ses sistemleri” kullanılmaya başlandı. Günümüzde, gerek Türkiye’de ve gerekse Türkistan’da, genellikle, “eski-geleneksel tek sesli Türk müziği”nde “eşit olmayan aralıklı ses sistemleri”, “yeni-çağdaş çok sesli Türk müziği”nde ise “eşit aralıklı ses sistemleri” kullanılmaktadır.

Görülüyor ki, Türkistan ile Türkiye arasında, gerek geleneksel (tek sesli) ve gerekse çağdaş (çok sesli) Türk müziklerinde kullanılan ses sistemleri bakımından ortak bir temel ve tama yakın bir benzerlik bulunmaktadır.

5.4. Müziksel Türleşme, Meslekleşme ve Kurumlaşmada ortak Tarihsel Temeli Hunlar Oluşturur

Türkiye’deki geleneksel müziksel türleşme, meslekleşme ve kurumlaşma esas olarak Türkistan’a dayanır. Türkistan’daki geleneksel müziksel türleşme, meslekleşme ve kurumlaşmanın tarihsel temelini ise Hunlar dönemindeki yapılanma oluşturur. Buna göre geleneksel Türk müzik kültüründe günümüze değin sürekliliğini koruyagelen kalıcı türleşmenin temel yapıtaşlarını oluşturan “dinsel müzik-dünyasal müzik”, “sivil müzik-askerî müzik”, “sanat müziği-halk müziği” ayrışmalarını ilk tarihsel kesinliğini ya da ilk tarihsel kesin biçimini, kökleri Altaylılara uzansa da Hunlar döneminde almıştır. Yine Türk müzik kültüründe ilk mesleki müzikçi -kökleri Altaylıların “şaman”ına uzanan- Hunlar dönemindeki “kam”dır, ilk devlet (sivil) müzikçileri Hun kağan saraylarında görevli “ozan kopuzcular”dır, ilk devlet müzik topluluğu ise “tuğ takımı”dır. Bu türsel, mesleki ve kuramsal yapılanma daha sonra Göktürkler ve Uygurlar dönemlerinden geçerek gelişmiş Türkistan müzik kültüründeki daha ileri yapılanmaya temel olmuştur. Türkistan müzik kültüründeki gelişkin yapılanma ise Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular dönemlerinde birtakım

dönüşümlere uğrayarak Türkiye'deki geleneksel müziksel yapılanmaya kaynaklık etmiştir. Geleneksel Türk müziğindeki türleşme, meslekleşme ve kurumlaşma süreci Türkistan'da ve Türkiye'de daha sonraki dönemlerde de yaklaşık aynı seyri izlemiştir.

5.5. Türk Müzik Kültüründe “Yazıya Dayalı Müzik Yapma” İlk Kez Türkistan'da Başlamıştır

Türk müzik kültüründe “yazıya dayalı müzik yapma” davranışının hiç de yeni olmadığı, çok eski olduğu ve ilk kez Türkistan'da Uygurlar döneminde gözlenmeye başladığı bilinmektedir. Nitekim, Çağatay Sözlüğü'nde yer alan “ayalgu” sözcüğü, çok eski bir Türkçe sözcük olup, diğer anlamlarından önce en başta “müzik yazısı” anlamına gelmekte ve “ezgiler yazmada kullanılan med, nota”⁴³ olarak tanımlanıp açıklanmaktadır. Bundan, Türklerin Türkistan'da İslâmlığı kabul edip benimsemelerinden çok önce, hiç de geç olmayan bir çağda kendilerine özgü bir “müzik yazısı” oluşturdukları, geliştirdikleri, kullandıkları ve böylece “yazısız müzik kültürü”nden “yazılı müzik kültürü” ya da “yazıya dayalı müzik kültürü” aşamasına eriştikleri anlaşılmaktadır. Nitekim birtakım yazılı kaynaklarda Uygur çalgıcılarının “müzik yazısı”na bakarak, “müzik yazısı”nı okuyarak çalgı çaldıklarına veya çalgısal müzik yaptıklarına, besteleri (eserleri) kolayca, tamamen öğrenip, yanlışsız, kuşkusuz, kararlı ve düzgün bir biçimde seslendirdiklerine ilişkin sağlam, inanılır ve güvenilir gözlemler ve değerlendirmeler yer almaktadır.⁴⁴ Türkistan'da “ayalgu” yazısından bir süre sonra 10. yüzyılda İslâm kültür çevresine girilince “ebced” yazısı benimsenmiş, Anadolu'nun Türkiyeleşmesiyle birlikte bu yazının kullanımının aktarılıp sürdürüldüğü Türkiye'de ise 17. yüzyılda Avrupa nota yazısından uyarlanma “Ali Ufki nota yazısı”na, 18. yüzyılda “Kantemiroğlu yazısı”na, 19. yüzyılda ilkin “Hamparsum yazısı”na sonra da Donizetti Paşa ve Türk öğrencileriyle birlikte bugünkü “Avrupa nota yazısı”na gelinmiştir. Türkistan'da Avrupa nota yazısının kullanılmaya başlanması ise 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde gerçekleşmiştir.

⁴³ Uçan, *Ön. ver.* s. 11; M. R. Gazimihal, *Ön. ver.* (1975), s. 19-20; M.R. Gazimihal, *Musiki Sözlüğü* (Konservatuvar Yayını), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1961, s. 25.

⁴⁴ Uçan, *Aynı*, s. 11; Gazimihal, *Aynı* (1961), s. 25.

Görülüyor ki, çağlar boyunca Türk müziğini yazmak (kaydetmek), okumak, yazıp okuyarak söylemek, çalmak veya seslendirmek ve yorumlamak için çeşitli “müzik yazıları” kullanılmıştır. Türk Dünyası’nda ilkin Türkistan’da başlayan “yazıya dayalı müzik” geleneği daha sonra Türkiye’de sürdürülmüş ve geliştirilmiştir. Avrupa nota yazısını kullanma geleneği ise önce Türkiye’de, ondan yaklaşık yüz yıl sonra da Türkistan’da oluşmuş ve yerleşmiştir.

5.6. Türkistan ve Türkiye’deki Müzik Eğitimi Benzer Bir Yapılanım İçindedir

Gerek Türkiye’deki ve Türkistan’daki geleneksel ve çağdaş müzik eğitimi “mesleksi”, “özgen” ve “genel” müzik eğitimi türlerine ayrılan benzer bir yapılanım içindedir. Bu yapılanımın kuralsal ve kurumsal ilk örnekleri ve ilk öncüleri Türkistan’dadır. Türkistan’daki ilk örneklerin, ilk öncülerin ilk sağlam temelleri Hunlara dayanır, Hunlardaki temellerin kökleri ve kökenleri ise daha öncelere, Altaylılara kadar uzanır.

Türk müzik eğitimi tarihinin ilk evresini oluşturan Altaylılarda çocukların ve gençlerin toplumsallaştırılıp eğitilmelerinde toplumun diğer törelerinin yanında “müziksel töre”si de önemli rol oynar. Altaylılarda müziksel töre denilince hemen akla “şaman töresi” gelir. Bu törede “şaman” diğer özelliklerinin yanı sıra aynı zamanda “müzikçi”dir ve böylece ilk müziksel meslek “şamanlık”, ilk mesleksi müzik eğitimi de “şamanlık eğitimi”dir. Genç şaman adayı yaşlı ve bilgili, usta bir şamanın yanında ortalama üç-dört yıl süren bir eğitim ve öğrenim görür.⁴⁵ Hunlarda devletin resmî-askerî müzik topluluğu ve kurumu olan “Tuğ Takımı” aynı zamanda bir resmî-askerî “müzik eğitimi kurumu”dur. İlk kez M.Ö. 2. yüzyıla ilişkin bir yazılı belgede bu kurumdan da söz edilir.⁴⁶ Bunun yanı sıra Devlet katındaki “kamlık eğitimi” (şamanlık)⁴⁷ ile “ozan-kopuzculuk” ya da

⁴⁵ Uçan, *Aynı*, s. 2; Sedat Veyis Örnek, *100 Soruda ilkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane Gerçek* Yayınevi, İstanbul 1971. s. 53.

⁴⁶ Uçan, *Aynı*, s. 6; M. R. Gazimihal, *Ön. ver.*, (1961), s. 77 - 78, 151 ; M. R. Gazimihal, *Türk Askeri Müzikalar Tarihi* Maarif Basımevi, İstanbul, 1955, s. 1.

⁴⁷ Türk budunlarında (kavimlerinde) şamana “kam” denilir. Bu konuda bkz.: S. V. Örnek, *Ön. ver.*, s. 48; Milliyet, *Büyük Larousse*, Cilt 21, s. 10995.

“kopuzcu ozanlık eğitimi” de kendine özgü geleneksel mesleki eğitim kurallarına göre yapılır. Bu kurumsal ve kuralsal yapıları Göktürklerde ve Uygurlarda daha da geliştirir. “Tuğ takımı” Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklularda ad ve belirli ölçüde nitelik değiştirerek “Tabihane” olur, böylece Türkiye Selçuklularına aktarılır, bir süre sonra Osmanlılarda “Mehterhane” olarak gelişir ve daha sonra başlayan “yenileşme-batılılaşma” sürecinde “Muzika-i Humayun” a ve onun bünyesinde “Bando” ile “Orkestra” ya dönüşür, Cumhuriyet Türkiye’inde belirginleşen “çağdaşlaşma-evrenselleşme” sürecinde hem bir yandan “Armoni Muzikası” ve diğer yandan “Senfoni Orkestrası” olarak gelişir, hem de ayrıca önce “Musiki Muallim Mektebi” ne ve sonra onun yanı sıra “Devlet Konservatuvarı” na dönüşür. Türk müzik eğitiminde, Hunlardan günümüze müzik eğitiminin diğer alanlarında da aynı yön ve doğrultuda benzer yapıları yaşanır, benzer gelişim, değişim ve dönüşümler gözlenir.

Müzik eğitimi yapılarını bakımından Türkistan ile Türkiye arasında gözlenen başlıca farklılık, “yeni - çağdaş müzik eğitimi yapılarını” nın Türkiye’de Türkistan’dan yaklaşık 100 - 125 yıl daha önce, daha değişik koşullarda, daha değişik bir ortamda ve daha değişik bir amaçla başlamış olmasıdır.

5.7. Türkistan ve Türkiye Müzik Kültürleri Çevre Müzik Kültürleriyle Etkileşir

Türk müzik kültürünün en belirgin özelliklerinden biri İpek Yolu veya Orta Asya-Anadolu ekseninde çevre müzik kültürleriyle sürekli etkileşmesidir. Bu bağlamda söz konusu eksenin doğu ucunda Çin, Kore ve Japon müzik kültürleriyle, eksenin kuzey bölgesinde Rus müzik kültürüyle, güney bölgesinde Hint müzik kültürüyle, eksenin orta bölgesinde Acem ve Arap müzik kültürleriyle, eksenin batı ucunda ise hem Arap ve Acem, hem de Bizans ve Frenk (Avrupa) müzik kültürleriyle karşılıklı etkileşimde bulunmuştur. Türkistan ile Türkiye müzik kültürlerinin çevre müzik kültürleriyle etkileşimlerinde gözlemlenen benzerlikler, farklılıklara göre çok daha büyüktür. Gözlenen farklılıklar, temelde, daha çok çevrenin ve çevre müziklerinin farklılıkları ile etkileşim tarihlerinin farklılıklarından kaynaklanmaktadır.

Türkistan ve Türkiye müzik kültürlerinin, etkileşimde bulunduğu çevre müzik kültürlerine olan etkileri, son derece kapsamlı ve kalıcı izli olmuştur. Aldığı etkileri ise, kendi potasında kendine özgü bir biçimde yoğurup işlemiş ve kendi karakterine uygun bir biçime ve niteliğe bürümüştür. Bu özelliğiyle Türk müzik kültürü geçmişten günümüze Dünya müzik kültürlerinin en önemli ortak paydalarına sahip olmuş ve böylece gerçek anlamda küreselleşme ve evrenselleşme şansı çok yüksek bir müzik kültürü olma niteliği kazanmıştır.

Öbür yandan, Türkistan - Türkiye müzik ilişkilerinde “İpek Yolu” ile “Orta Asya - Anadolu” ve “Türkistan - Türkiye” eksenlerinin birbiriyle çakışması ya da örtüşmesi, çok yönlü belirleyici bir etmen olmuştur. Türkistan ve Türkiye müzik kültürleri, “Orta Asya - Anadolu eksenini” sayesinde birbiriyle sürekli “bağlantılı kültür”, “İpek Yolu” sayesinde ise sürekli “açık kültür” özelliğini korumuşlar, bunun bir gereği ya da sonucu olarak da, hem birbirleriyle hem çevre müzik kültürleriyle sürekli ilişki ve etkileşim içinde bulunma olanağına sahip olmuşlardır.

5.8. Türkistan ve Türkiye Müzikte Yenileşme, Modernleşme ve Çağdaşlaşmada Benzer Yöneliş/Yapılanış İçindedir

Türk müzik kültüründe “geleneksel tek sesli müzikler”le yetinilmeyip onun yanı sıra “yeni - modern - çağdaş çok sesli müzikler”e de gereksinim duyulmuş ve bu gereksinimin karşılanması yoluna gidilmiştir. Bu gereksinimi duyma ve giderme doğrultusunda oluşan “Türk müzik kültüründe yenileşme, modernleşme, çağdaşlaşma - çağcillaşma süreci”, ilkin, Türk Dünyası’nın batı bölgesindeki Türkiye’de başlamış, sonra doğuya Azerbaycan ve Türkistan’a doğru genişlemiş ve yayılmıştır. Bu süreçte Türkiye daha çok Orta ve Batı Avrupa’dan, Türkistan ise daha çok Doğu Avrupa’dan etkilenmiştir. Bu süreç, özü itibarıyla Türk müzik kültüründe “tek seslilikten çok sesliliğe yöneliş”tir ve “geleneksel tek sesli müzik yaşamından çok sesli müzik yaşamına geçiş”i kapsar. Bu “Türk müzik kültüründe yepyeni, köklü ve derin bir dönüşüm” demektir. Türk müzik kültürü 200 yılı aşkın bir süredir yaşamakta olduğu bu dönüşüm sürecinde gösterdiği çok yönlü çabalarla gerçekten çok büyük başarılar elde etmiş ve “çağdaş - küresel - evrensel müzik dünyası”ndaki etkin ve seçkin yerini alma durumuna gelmiştir.

Türkiye’de müzikte yenileşmeye, önce “askerî müzik” alanında başlanmış, sonra “sivil müzik” alanında devam edilmiştir. Türkiye’de müzikte yenileşme sürecinde, önce “batı tipi yeni müzik kurumları oluşturma”, sonra “geleneksel müzik kurumlarını batılı anlayışla yeniden düzenleme” biçiminde iki aşamalı bir yaklaşım izlenmiştir. Birinci aşamayı oluşturan “batı tipi yeni müzik kurumları oluşturma” yaklaşımı ilkin Osmanlı İmparatorluğu döneminin son evresinde izlenmeye başlanmış, daha sonra Cumhuriyet döneminde çağdaş - ulusal devlet anlayışıyla tutarlı, kararlı ve sürekli bir yöneme dönüştürülmüştür. İkinci aşamayı oluşturan “geleneksel müzik kurumlarını batılı anlayışla yeniden düzenleme” yaklaşımı ise Cumhuriyet döneminde izlenmeye başlanmış, çok geçmeden, yeni gereksinimlerle ve çağdaşlaşma anlayışıyla tutarlı ve uyarlı bir yöntem hâline getirilmiştir.

Türkiye’de müzikte yenileşmede ilk somut adım 18. yüzyılın sonlarında Sultan III. Selim döneminde gerçekleştirilen “Nizam-ı Cedit” (Yeni Düzen) hareketi çerçevesinde atılmıştır. Bu bağlamda 1794’te kısa ömürlü de olsa ilk askerî “*Boru Trampet Takımı*” oluşturulmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısında Sultan II. Mahmut döneminde 1826’da Yeniçeri Ocağı ile birlikte eski Mehterhane’de ortadan kaldırılıp yerine ilk askerî *Bando* kurulmuş, onu 1831’de *Muzika-i Humayun Mektebi*’nin (Saray Müzik Okulu’nun) kurulması izlemiştir. Bu okulun kurulmasıyla birlikte müzikte yenileşme süreci “askerî müzik”ten “sivil müzik”e doğru bir açılım göstermiştir. Bu açılım 1839’da başlayan “Tanzimat” (Düzenlemeler) döneminde yeni ve giderek genişleyen boyutlar kazanmıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde 1908’de başlayan II. Meşrutiyet dönemindeki *Darüllelhan*’ın açılışına (1917) kadar uzanan ilerlemelerden sonra 1923’te kurulan Cumhuriyet döneminde ulu önder Atatürk’ün yönlendirmesiyle birlikte müzikte yenileşme gerçek anlamda bir modernleşmeye ve çağdaşlaşmaya-çağcılılaşmaya dönüşmüştür. 1924’te *Musiki Muallim Mektebi*’nin (Müzik Öğretmen Okulu’nun) kurulması, 1925’te devletçe “müzikte meslek ve uzmanlık eğitimi” için Batı Avrupa’ya öğrenci gönderilmesi, 1926’da *Darüllelhan*’ın *Konservatuvar*’a dönüştürülmesi, 1936’da *Devlet Konservatuvarı*’nın kurulup açılması müzikte modernleşme ve çağdaşlaşma, çağcılılaşma yolunda gerçekleştirilen ilk köklü atılımlardan bazılarıdır.

Türkiye müzikte yenileşme, batılılaşma ve çağdaşlaşmada, çağcılışmada genellikle tüm doğu ülkelerine ve bu bağlamda özellikle Azerbaycan'a, Afganistan'a ve giderek tüm Türkistan'a da "ilk örnek" olmuştur. Bu "ilk örneklik", Türkiye'de olduğu gibi, söz konusu ülkelerde de başlangıçta daha çok "askerî müzik alanında" gerçekleşmiş ve oradan yola çıkarak "sivil müzik alanına" doğru genişlemiş ve yaygınlaşmıştır. Müzikte yenileşme - batılılaşma ve çağdaşlaşma, çağcılışma sürecinde Türkiye'nin Orta ve Batı Avrupa'dan aldığı dış kaynaklı etkiler ve katkılar daha çok İtalya, Fransa, Almanya ve Avusturya ile ve bu ülkelerden çağrılı uzmanlar yoluyla gelirken, sağlanırken, Azerbaycan ve Türkistan'ın Doğu Avrupa'dan aldığı dış kaynaklı etkiler ve katkılar daha çok Rusya ve Sovyetler Birliği ile bu ülkelerden çağrılı uzmanlar yoluyla gelmiştir, sağlanmıştır. Görülüyor ki, Türk Dünyası müzik kültürünün yenileşme, batılılaşma, çağdaşlaşma ve çağcılışmasında, kendi iç ve öz dinamiklerinin yanı sıra, özellikle Avrupa ile ilişkiler ve etkileşimler de son derece belirleyici bir rol oynamıştır.

Burada tam yeri gelmişken hemen belirtelim ki, "Türk Dünyası"nın, esas itibarıyla, Avrasya'nın çok önemli bir parçası olması, her bakımdan "Avrasya Dünyası" ile iç içe olması, onun tipik bir ögesi ve örneği olması, Türk Dünyası'nın hem Asya ile hem Avrupa ile ilişki ve etkileşim içinde bulunmasını doğal ve zorunlu kılar. Türk Dünyası müzik kültürü, içinde bulunduğu, yaşadığı Avrasya dünyası müzik kültüründeki veya bu kültürün Asya ve Avrupa kanatlarında gerçekleşen köklü ve derin müziksel değişim, gelişim ve dönüşümlere duyarsız, ilgisiz ve seyirci kalmaz; söz konusu değişim, gelişim ve dönüşümlerin içinde olmak, yer ve rol almak durumundadır. Bu nedenle, Türk dünyası müzik kültüründe tek seslilikle yetinilmeyip "tek seslilikten çok sesliliğe yöneliş"i ve "tek sesli müzik yaşamından çok sesli müzik yaşamına geçiş"i bu çerçeve içinde de ele alıp değerlendirmek gerekir.

5.9. Türkistan ve Türkiye Müzik Kültürlerinde Daha Çok Aynı ve Benzer Çalgılar Kullanılır

Türkistan ve Türkiye müzik kültürlerinde kullanılan çalgılar, bir yandan çıkılan ilk kaynağın ve dayanılan ilk temelin aynı ve ortak olması, diğer

yandan sağlanan gelişim, değişim ve dönüşümün aynı doğrultuda olması nedeniyle, çok büyük ölçüde aynılık, özdeşlik ve benzerlik göstermektedir. şöyle ki, günümüzdeki uzun saplı Türkiye “bağlamaları”nın atası Türkistan “kopuzu”dur, Türkistan kopuzunun ilk örnekleri ilk çağ Hunlarında görülür, onların da kökleri daha önceki Altaylılara dayanır. Hun - Göktürk - Uygur “kopuzu”ndan Karahanlı-Gazneli - Selçuklu “dütarı”na ve Türkiye “bağlaması”na gelinir. Türkiye’deki “davul - zurna” ikilisinin oluşması, kaynaşması önce Türkistan’da gerçekleşir ve bunun da başlangıcı M.Ö.’lere (Hunlara) çıkar.⁴⁸ Türkiye’deki geleneksel Türk sanat müziğinin “ölçek çalgısı” olan “tanbur”un Türkistan’daki ilk örneği “Horasan tanburu”dur. Hatta, bugün “bağlamaların sapında rastlanılan perde sıralanışı ve aralık dizilişi ile (yaklaşık bin yıl önceki) Horasan tanburu’nun perdeleri arasında tam bir uygunluk (uyuşma)” görülür.⁴⁹ Bu tür örnekler kolaylıkla çoğaltılabilir ve çok geniş bir yer kaplayabilir. Ancak, burada buna pek gerek yoktur. Türkiye’nin ve Türkistan’ın geleneksel tek sesli müziklerinde görülen bu aynılık, özdeşlik ve benzerlik, Türkiye ile Türkistan’ın çağdaş çok sesli müziklerinde de görülür. Türkiye’nin ve Türkistan’ın senfoni, opera ve bale orkestralarında hemen hemen aynı çalgılar kullanılır; konservatuvarlarında ve diğer müzik okullarında hemen hemen aynı çalgılar öğretilir ve öğrenilir. Görülüyor ki, geleneksel ve çağdaş çalgı kültürü bakımından Türkistan ile Türkiye’yi birbirinden ayırdetmek pek kolay değildir.

5.10. “Küğ/Küy”, “Musiki” ve “Müzik” Sözcükleri Türkistan-Türkiye Müzik İlişkilerinde Ana Gelişim, Değişim ve Dönüşüm Evrelerini Simgeler

Günümüz Türk dünyası müzik kültüründe müzik olgusunun ve müzik kavramının adı olarak, genellikle aynı anlama gelen üç sözcük kullanılmaktadır. Bunlar “küğ” ya da “küy”, “musiki” ve “müzik”tir. Bu üç sözcük, günlük dilde kullanılan birer “kelime” olmalarının yanı sıra, aynı zamanda, müzik kavramını karşılayan ‘eş anlamlı’ birer “terim”dir. Bu eş anlamlı üç sözcükten veya terimden her biri, Türk müzik kültürünün

⁴⁸ M. R. Gazimihal, *Ön. ver.* (1961), s. 142, 275

⁴⁹ Tura, *Ön. ver.*, s. 173.

tarihsel oluşum, gelişim, değişim ve dönüşüm sürecinde sırayla yaşanmış olan üç ana evreden daha çok belli birine ilişkindir ve dolayısıyla daha çok ilişkin olduğu ana evreyi anımsatmakta veya çağrıştırmaktadır.

Türk dünyası'nda “küğ” ya da “küy” sözcüğü daha çok Türk müzik kültürünün başlangıçtan 9. yüzyıla kadar Avrasya içinde ağırlıklı olarak merkezi Asya kültür çevresinde gerçekleşen “Orta Asyalılaştırma” (ve “Türkistanlaştırma”) odaklı ilk köklü oluşum, gelişim evresini, “musiki” sözcüğü 10. yüzyıldan itibaren Orta-Batı Asya kültür (İslâm) çevresine resmen (devletçe) girmesiyle başlayan daha çok ‘Yakın Doğululaştırma-Orta Doğululaştırma’ doğrultulu/odaklı birinci köklü değişim-dönüşüm evresini; “müzik” sözcüğü ise 19. yüzyıldan itibaren Avrupa kültür çevresine resmen (devletçe) girmesiyle başlayan daha çok “batılılaştırma, çağdaşlaştırma” doğrultulu/odaklı ikinci köklü değişim - dönüşüm evresini simgelemektedir.

Türkiye müzik kültüründe varlığını ve kullanılabilirliğini sürdürmekte olan söz konusu üç sözcükten “küğ” ya da “küy” sözcüğü, esas itibariyle öz Türkçe olup, Orta Asya, yani Türkistan kökenlidir. Her ikisi de eski Grekçe'deki “mousiké” ya da “musike”den, dolayısıyla aynı kökten gelen “musiki” sözcüğü Süryanice - Arapça üzerinden, “müzik” sözcüğü ise Fransızca üzerinden dilimize girmiş, uyarlanmış ve yerleşmiştir. Türkistan müzik kültüründe çok eskilerden beri kullanılagelmekte olan “küğ” ya da “küy” ile sonradan Arapça üzerinden alınma “musiki”nin yanı sıra içinde bulunduğumuz dönemde kullanım alanı bulan “muzika” sözcüğünün, daha çok Rusça üzerinden Türkistan Türk lehçelerine girip yerleşmiş olduğu bilinmektedir.

Görülüyor ki müzik olgusunun adlandırılması ve müzik kavramının karşılanması bakımından Türkistan ile Türkiye birbiriyle özdeşdir (ya da özdeşlik ilişkisi içinde bulunmaktadır). Türkiye Türkçesindeki müzik terimlerinin çok önemli bir bölümü Türkiye'ye Türkistan'dan gelmiş veya geçmiştir. Öbür yandan Türkiye'den Türkistan'a geçmiş müzik terimleri de vardır. Bunlara ilişkin eski bir örnek olarak bilinen “müzikçi” anlamıyla “mehter” sözcüğünün, Türkistan'a Türkiye'den geçmiş olduğu güçlü bir olasılık olarak kabul edilmektedir.⁵⁰

⁵⁰ Gazimihal, *Ön. ver.*, (1955), s. 12

6. Türkistan - Türkiye Müzik İlişkilerinde Azerbaycan'ın Yeri-Önemi-İşlevi

Türkistan - Türkiye müzik ilişkilerinde Azerbaycan'ın ayrı ve önemli bir yeri vardır. Azerbaycan, Orta Asya - Anadolu ekseninde Türkistan ile Türkiye arasındaki müzik ilişkilerinde, genellikle, bir *ara kesit* niteliği taşımakta, bir *köprü* konumunda bulunmakta, bir *geçit* işlevi görmektedir, bir *süzgeç* rolü oynamakta; zaman zaman da *bireşimsel* ve *merkezî* bir işgörüye sahip olmaktadır. Azerbaycan bu özelliğiyle, Türkistan - Türkiye müzik ilişkilerinde yaklaşık bin yıldır çift yönlü kalıcı izli etkiler ve katkılarda bulunmakla kalmamakta, belirli dönemlerde son derece baskın / aşkın bir belirleyici etmen olmaktadır. Bunun çok somut örneklerinden önemli bir bölümü 13., 14. ve 15. yüzyıllarda yaşanmış bulunmaktadır.

13. yüzyılda yaşayan Urmiyeli Safiyüddin'in ayrıntılı biçimde ele alarak işleyip dizgeselleştirdiği "on yedi - on sekiz perdeli geleneksel Türk müziği ses sistemi" ve bu sisteme ilişkin kuramı, kendisinden sonra gelen müzik kuramcılarının çok büyük bir bölümünün çalışmalarına temel oldu. Sonraki dönemlerde Türkiye'de ve Türkistan'da yapılan çok çeşitli müzik kuramları çalışmalarına temel alındı ve giderek tüm Orta Doğu ve Yakın Doğu'da yaygınlık ve etkinlik kazandı. 14. - 15. yüzyıllarda yaşayan Maragalı Abdülkadir gerek Türkiyeli ve gerekse Türkistanlı müzikçileri çok derinden etkiledi. Bu bağlamda bir yandan bir eserini Osmanlı Sultan'ı II. Murad'a armağan (ithaf) etti ve Osmanlı Türkiye'sinde 17. yüzyılın büyük bestecisi Itri'ye gelene kadar yetişen elliden çok ünlü besteci, çalışmalarında çoğun Abdülkadir'in çalışmalarından ve eserlerinden yararlandılar, geliştirdiği ilke-yöntem ve tekniklere dayandılar.⁵¹ Diğer yandan Timurlu Türkistan'ında Semerkant ve Herat'ta yaşadığı dönem içinde Türkistan Türk müziğinin gelişmesinde etkin ve belirleyici oldu, Timur'dan nişan aldı, bir eserini şahruh'a armağan edip sundu, birçok Türkistanlı besteci, müzikçi yetiştirdi. Abdülkadir'in Türkiye ve Türkistan müziklerine olan etkilerini ve katkılarını, oğulları ve torunlarının yaptığı çalışmalarla sağlanan etkiler ve katkılar izledi. Bütün bu ve benzeri etkilerin ve katkılarının izleri günümüze değin sürüp geldi.

⁵¹ Rüştü şardağ, *Mustafa Itri Efendi* Kültür Bakanlığı/Türk Büyükleri Dizisi, ankar, 1992, s. 10.

Türkistan-Türkiye müzik ilişkilerinde Azerbaycan müziği, doğuda Türkistan müziğine, batıda Türkiye müziğine açık bir konumda bulunmakta, bu özelliğiyle, hem onları etkilemekte ve birbirine bağlamakta, hem de onlardan etkilenmekte ve onlara bağlanmaktadır. Ne var ki Azerbaycan'ın "Türkistan-Türkiye müzik eksenini"ndeki bu belirleyici konumu ve çift yönlü müziksel işlevi/işgörüsü bugüne değin gereğince önemsenerek ele alınmamış, yeterince incelenmemiş, olabildiğince irdelenmemiş, hakettiğince değerlendirilmemiştir.

7. Timurlular Dönemindeki Türkistan - Türkiye Müzik İlişkilerine Genel Bir Bakış

Orta Asya (Türkistan) ile Anadolu (Türkiye) arasındaki müzik ilişkilerinde Timur (1370 - 1405) ve Timurlular (1405 - 1507) dönemini özel bir yeri ve ayrı bir önemi vardır. Bu bakımdan, Timurlular dönemindeki Türkistan - Türkiye müzik ilişkilerini ayrı bir genel bakışla ele alıp belirtmekte yarar görülmektedir.

Bir tarihçimiz tarafından da altı çizilerek belirtildiği gibi Timur, "tarihte (siyasal olarak) Türk birliğini son gerçekleştiren kişi"dir ve "Türk tarihinin İslâmî döneminde, Osmanoğulları ve Selçukoğulları'ndan sonra üçüncü en büyük hanedanının kurucusu"dur.⁵² Cengiz Han Devleti'nin (İmparatorluğu'nun) bir devamı olarak kabul edilen Timurlu İmparatorluğu'nun kurucusu ve sağlam temellerinin oluşturucusudur. Devletin hem resmî dili, hem de kültür, bilim, sanat, edebiyat (ve müzik) dili Türkçe'dir. Kültüre, bilime, sanata ve müziğe büyük ilgi duyan Timur, bu alanlarda en iyi yetişmiş kişileri çevresinde toplamış, onlara büyük önem ve değer vermiş, geniş olanaklar sağlamış, kendi çocuklarını da bilim ve sanat yoluna yöneltmeye çalışmıştır. Timur'un bu kimlik ve kişiliğiyle kurup ad ve yön verdiği Timurlular Türk Devleti, batılıların deyimiyle "Bilgin Hükümdarlar Devleti"dir ve bu dönem kimi bilim adamlarınca "Türk kültür (uygarlık) tarihinin rönesansı"⁵³ olarak nitelendirilmektedir.

⁵² Yılmaz Öztuna, "Stratejik Dehaya Sahip Bir Türk Hükümdarı... Timur Hakkında" *Türkiye Gazetesi* 03 Kasım 1996, s. 10.

⁵³ Saffet Bilhan, *Orta Asya Bilgin Hükümdarlar Devletlerinde Eğitim - Bilim - Sanat* Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 1988, s. 21.

Timurlu Türk Devleti'nin iki başkentinden biri Semerkant, diğeri ise Herat'tır. Herat Timurlular döneminde Türk ve İslâm dünyasının en büyük, en bayındır, en uygar ve en aydın kentlerinden biri hâline gelmiştir. Dönemin en ünlü, en büyük bilginleri, sanatçıları, müzikçileri bu kentte toplanmıştır. Azerbaycan'dan ünlü müzikçi Maragalı Abdülkadir de bunlardan biridir. Kültür kenti Herat'ta bilimde, sanatta ve müzikte çok ileri giden okullar oluşmuş ve gelişmiştir. Bunlardan biri de "Herat Müzik Okulu"dur.⁵⁴

Herat Müzik Okulu, Türk müziğinin Osmanlı İmparatorluğu'nda oluşan "*İstanbul Müzik Okulu*"nun ortaya çıkışından önceki en ileri, en gelişkin dönemini simgeler. Bu okul 1381'den 1510'a değin sürmüştür. En canlı ve parlak dönemini Hüseyin Baykara'nın hükümdarlık döneminde (1470-1506) yaşamıştır. Büyük besteciler, seslendiriciler/yorumcular, müzik kuramcıları ve müzik eğitimcileri yetiştirmiştir. Bu okul döneminde önemli kuram kitapları yazılmıştır. Bu okulun en büyük temsilcileri besteci-kuramcı-eğitimci Abdülkadir Meragî, besteci Golam Şadi (Gulan Şadi), eğitimci-besteci Hoca Yusuf Turhan ve seslendirici/yorumcu Üstad Kul Muhammed'dir.⁵⁵

Bunlardan Abdülkadir Meragî, 1393'te Bağdat'ı alan Timur tarafından Semerkand'a götürülmüş ve onun baş müzikçisi olmuş, 1398'de Timur'dan "nişan" almış, 1405'te Timur'un torunu Halil'in ve 1407'de Herat'ta Timur'un oğlu Şahrüh'un maiyetine girmiş, 1405'te Cami-ül Elhan'ı ve 1418'de Makasıd'ul-Elhan'ı yazmış, 1435'te Herat'ta ölmüştür.⁵⁶

Herat'ta hükümdarlar ve diğeri üst düzey yöneticiler bir yandan müzikçileri korumuşlar, diğeri yandan (bir çoğu) aynı zamanda müzikçi olarak yetişmişlerdir. Bunlar arasında Sultan Ahmet Celâyir, Babür ve Uluğ Bey ilk akla gelen müzisyen hükümdarlardır. Hükümdarların dışında Ali Şir Nevai de (Hoca Yusuf Turhan'dan) müzik dersi alan en üst düzey yöneticilerin başında gelir.

Abdülkadir Meragî 1418'de yazdığı Makasıd'ul-Elhan'ın 1421'de

⁵⁴ Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi A-L* Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, İstanbul, 1969, s. 259.

⁵⁵ Bilhan, *Ön. ver.*, s. 108.

⁵⁶ Abdülkadir Meragi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Murat Bardakçı, *Maragalı Abdülkadir* Pan Yayıncılık, İstanbul, 1986; Öztuna, *Ön. ver.* (1969), s. 7-9.

yeniden kaleme aldığı nüshası ile 1423'te son şeklini verdiği en gelişkin nüshasını Osmanlı padişahı Sultan II. Murad'a armağan (ithaf) etmiştir. Abdülkadir'in oğlu Abdülaziz, yazdığı Nakavvet'ul-Edvar adlı kitabını (Fatih) Sultan II. Mehmed'e, torunu Mahmut da yazdığı Makasid'ul-Edvar'ını Sultan II. Bayezid'e sunmuştur.⁵⁷ Bu armağanlar ve sunuşlar, Timurlular dönemindeki Türkistan-Türkiye müzik ilişkilerinin yönüne, kapsamına ve derecesine ilişkin çok somut ve anlamlı göstergelerdir. Ayrıca söz konusu ilişkilerin düzeyi ve derinliği bakımından çok büyük önem taşımaktadır.

Herat Müzik Okulu özellikle biçim, makam, usul ve üslûp anlayışıyla Osmanlı Türk müziğini büyük ölçüde etkilemiştir. İlk dönem Osmanlı Türk bestecileri "Herat üslûbu"nu öğrenip uyarlayarak kullanmışlar ve geliştirerek kendilerinden sonraki besteci kuşaklara aktarmışlardır. 15. - 16. yüzyıllarda belirginleşen ve 17. - 18. - 19. yüzyıllarda doruğa ulaşan "İstanbul Müzik Okulu"nun oluşmasında ve gelişmesinde 14. - 15. yüzyılların Herat Müzik Okulu son derece etkin ve belirleyici rol oynamıştır.

Timurlu Türk Devleti'nde müzik, "kuramlama, yaratma, uygulama, aktarma ve öğrenme/öğretme" olarak gerçekten çok parlak bir dönem yaşamıştır. Genel, özengen ve mesleksi müzik eğitimi çok yaygın ve etkin bir nitelik kazanmıştır. Örgün, yarı örgün ve örgün olmayan (yaygın) müzik eğitimi düzenlemeleri ve uygulamaları müzik yaşamının gelişmesinde çok etkin ve belirleyici olmuştur. Müzikçiler veya müzikçiliği de içeren meslek sahipleri toplum içinde etkin ve saygın bir konumda bulunmuşlardır. Nitekim Ali Şir Nevai tarafından 34'e ayrılmış olarak verilen "toplumsal sınıflama"da müzikçiler veya müzikçiliği de içeren toplumsal sınıflar 12. ile 20. sıralar arasında yer almıştır.⁵⁸

Timurlu Türk Devleti döneminde Türkistan'da geliştirilen "müzik yaşamı ve müzik eğitimi modeli" bir kısmına daha önce değinilen çeşitli kanalların yanı sıra Türkistan'dan Türkiye'ye gelen müzikçiler yoluyla da Osmanlı Türk Devleti'ndeki müzik yaşamına ve eğitimine belirgin biçimde yansımış, önemli ölçüde etkimiştir.

⁵⁷ Badakçı, *Aynı*, s. 42-46; Öztuna, *Aynı* (1969), s. 8-9.

⁵⁸ Bilhan, *Ön. ver.*, s. 29.

8. Doğu Türkistan'dan ve Batı Türkiye'den Birbiriyle Çağdaş İki Müzik Örneğinin Karşılaştırımı

Türkistan ile Türkiye müzik kültürlerinin ve bunlar arasındaki müziksel ilişkilerin ne denli ortak, köklü ve derin bir temele dayandığı; bu temel üzerine kurulu yapının ne denli sağlam, tutarlı ve güçlü olduğu; bu yapıya dayalı birikimin ne denli kararlı, sürekli ve kalıcı nitelik taşıdığı; bütün bunların geçmişte olduğu gibi günümüzde de ne denli geçerlik, işlerlik ve yürürlükte olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim bin yıl öncesine kadar aynı bölgede (Orta Asya'da) birlikte yaşanan ve birlikte oluşturulup geliştirilen ortak Türk müzik kültürü, bin yıldır bu kez iki farklı bölgede (Orta Asya'da ve Anadolu'da) iki ana kol hâlinde varlığını, gelişimini ve etkinliğini sürdürmektedir. Öyle ki, yaklaşık bin yıl önce gerçekleşen bir ayrılıştan sonra birbirinden kuş uçuşu 5 000 - 6 000 km - kara yoluyla 13 000 - 14 000 km uzaklıktaki farklı iki bölgede bin yıldır ayrı yaşayan Doğu Türkistan Türkleri ile Batı Türkiye Türklerinin müzik kültürleri bile, aradan geçen bunca zamana ve aradaki bunca uzaklığa rağmen, hâla birbiriyle şaşırtıcı bir benzerlik, özdeşlik ve hatta tıpatıplık göstermektedir.

Şimdi bu şaşırtıcı benzerliği, özdeşliği ve tıpatıplığı, 19. yüzyıl sonları - 20. yüzyıl başları Türk dünyasının doğu kanadındaki Türkistan'ın en doğu bölgesi ile batı kanadındaki Türkiye'nin en batı bölgesinden birbiriyle çağdaş birer müzik örneğini şimdi Gazi Üniversitesi iki genç ve değerli müzikçi ikimizden canlı olarak dinleyelim⁵⁹ ve dinledikten sonra belleğimizde diri (canlı) tutalım, karşılaştıralım, irdeleyelim ve daha sonra yeniden dinleyerek - söyleyerek yeniden yaşayalım, yaşayarak somutlaştıralım.

Dinleyerek ele alıp karşılaştırmalı incelediğimiz birbiriyle çağdaş iki

⁵⁹ Gazi Üniversitesi söz konusu iki genç ve değerli müzikçi ikili Serap Yükrük (Soprano) ile Hüseyin Yükrük (Bağlama) tür. Bu ikilinin 25 Aralık 1996 Salı günü yapılan Üçüncü Oturumda bu bildiri sunulurken Altın Bışşik ile Plevne Marşı'nı özelliklerine uygun biçimde son derece anlamlı ve etkili seslendirişleri ve yorumlayışları, dinleyenler ve dolayısıyla bildiriye (Sempozyumu) izleyenler tarafından çok büyük bir ilgi ve beğeniyle karşılanmıştır.

müzik örneğinden biri *Altın Bişşik*⁶⁰ adlı (Doğu) Türkistan türküsü ve türkü ezgisi, diğeri ise *Plevne Marşı*⁶¹ adlı (Batı) Türkiye marşı ve marş ezgisidir.

Altın Bişşik, 1820’li yılların sonları ile 1880’li yılların ortaları arasında⁶² Doğu Türkistan’ın kuzey bölgesinde yaşayan, fakat zorla kendi öz topraklarından koparılarak daha kuzeye doğru başka yerlere, yad ellere sürülen veya göçe zorlanan Doğu Türkistan - Uygur Türkleri’nin terketmek zorunda bırakıldıkları kendi öz yurtlarını “altın beşik”e benzeterek, ondan ayrılmaktan veya ayrı kalmaktan duydukları acıyı, ona duydukları özlemi dile getiren özgün bir türkü olup, yaklaşık olarak 19. yüzyıl sonlarında bestelenip ortaya çıkmıştır.⁶³ *Plevne Marşı* ise 1877 - 1878 Plevne savunması ile bu savunmanın yaratıcısına - yürütücüsüne ve yapıldığı Plevne’ye yakılan çeşitli türküler veya yaratılan türkü tarzlı özgün müziklerden biri olup, o günleri yaşayan dönemin ünlü marş bestecisi Mehmet Ali Bey (1830 - 1890) tarafından yaklaşık olarak 19. yüzyılın sonlarında bestelenmiştir.⁶⁴

Canlı olarak izlerken, duyarken ve dinlerken de açıkça görüldüğü ve anlaşıldığı gibi altın Bişşik ve Plevne Marşı, Türk dünyasının birbirine en uzak iki ucunda, köşesinde, aynı dönemde, aynı zamanda, birbirine çok benzer nedenlerle, birbirine çok benzer koşullarda, yaklaşık aynı duygu ve düşüncelerle yaratılan, yaklaşık olarak aynı duygu ve düşünceleri anlatan iki müzik eseridir. Her iki eser genel karakter ve nitelik, tür ve çeşit, hız ve gürlük, anlam ve anlatım özelliği, oturtum - görevlendirim,

⁶⁰ Kemal İlerici, *Bestecilik Bakımından Türk Müziği ve Armonisi* Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, Ankara, 1970, s. 63; Erdoğan Okyay, *Okul Müzik Eğitimi*, Üç Er Offset Matbaacılık, Ankara, 1969, s. 78.

⁶¹ Etem (Ruhi) Üngör, *Türk Marşları* Türk Kültürünü Araştırma enstitüsü Yayınları 11, Ankara, 1966, s. 176.

⁶² Hüsamettin Yıldırım, “Kırgızistan Cumhuriyetinin Nüfus ve Etnik yapısı” *Silahlı Kuvvetler Dergisi* Yıl 111, Sayı 334 (Ekim-1992). Genel kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 1992, s. 66.

⁶³ Doğu Türkistan’lı besteci Nuri Mahmut’un kendisiyle bu konuda yaptığım görüşmede verdiği bilgiler de bunu doğrulamaktadır.

⁶⁴ Bu konuda kısa özlü bilgi için bkz: Etem (Ruhi) Üngör, *Ön. ver.*, s. 176.

seslendirme - yorumlama tekniği, dayanılan ses dizgesi (sistemi), uygulanan makam - dizi, kullanılan değişik perde sayısı, çatkı sesleri ve yarım - tam durak perdeleri, ezgisel yapı ve seyir (gidiş - akış), kullanılan müzik dili - müzikçe, kaplanan - kapsanan ses alanı, ölçü yapısı ve türü, biçimsel kuruluş düzeni ve süre bakımlarından birbiriyle son derece benzeşik ve hatta özdeşiktir.

Daha nesnel ve somut olarak belirtmek gerekirse, her iki eser genel olarak yaklaşık aynı karakterde, sözlü - çalgılı müzik türünde, türkü veya türkü tarzında, orta, yavaş hızda ve orta kuvvetli gürlükte, hüzünlü, acıklı, kederli anlatımlı, insan sesi ve çalgı oturtumlu, bağlı, bağımsız teknikle söylenir, çalınır, aynı ses sistemine dayalı, ne kürdî makamında - dizisinde, dokuz değişik perde (ses) kullanılan, lâ yarım durak ve re tam durak perdeli, inici ezgisel yapıda ve benzer ezgisel kalıpta, geleneksel Türk halk müziği dilinde, re l-mi b2 dokuzlu ses alanını kaplayan - kapsayan, üç zamanlı, üç birimli basit ölçülü, esas olarak (a + b) ya da (A + B) kuruluşunda yinelemeli, karşıtlamalı şarkı biçimli ve yaklaşık aynı veya birbirine yakın süreli özellik göstermektedir.

Her iki örnek müzik eserinden Altın Bişşik'in gerçek yaratıcısının ya da bestecisinin adı sanı bilinmemektedir. Plevne Marşı'nın ise bilinmektedir. İki eserden ilki "anonim" bir halk müziğidir⁶⁵, ikincisi ise "halk müziği

⁶⁵ Nitekim, "Altın Bişşik" türküsü bir derlemedir. Türkü, o yılların Ankara Devlet Konservatuarı'nda bestecilik öğrenimi gören Muammer Sun tarafından 1956 yılında Yapı ve Kredi Bankası'nca İstanbul'da düzenlenen Halk Oyunları Festivali'ne katılan Doğu Türkistan'lı Uygur Türklerinden biri olan, İsa Yusuf Alptekin'in yüksek dereceli memurlarından Mehmet emin Buğra'nın kayınbiraderi, B. Mehmet Rıza'dan 1956 sonlarında veya 1957 başlarında ankarada derlenmiştir. Türkü, ne bir "aktarma", ne bir "uyarlama", ne de bir "düzenleme"dir, doğrudan doğruya bir "derleme"dir. Türkü'nün, Türkçeyi çok iyi bilen, "prozodi"yi çok iyi bilen, "türkü tültürü"nü çok iyi bilen Muammer sun gibi yüksek derecede ilgili, bilgili ve bilinçli, olağanüstü yetenekli, çok iyi yetişmiş bir genç bestecinin duyarlılığı, dikkatliliği ve özenliliğiyle derlenmiş olması, kuşkusuz, çok büyük bir şans ve kazanım olmuştur. altın Bişşik'in hangi ortamda, hangi koşullarda, hangi olanaklarla, nasıl biri tarafından, nasıl derlendiğini, daha doğrusu "derlenme öyküsü"nü, bu derlemeyi gerçekleştiren değerli dostum Muammer Sun'un kendi ağzından dinlemek benim için ayrı bir zevk ve mutluluk

tarzlı” bir bestedir. Başka bir deyişle ilki bir “halk türküsü”dür, ikincisi ise “türkü karakterli” bir “eser”dir. İkincisinin adında “marş” sözcüğünün bulunması, eserin gerçekten bir “marş” olmasının değil, bestelendiği dönemdeki bir genel alışımın (teamülün) ya da alışkanlığın bir sonucudur, bir yansımasıdır. Çünkü gerçekte “üç birimli”, “üç birim ölçülü” ya da bu örnekte olduğu gibi “üç dörtlük ölçülü” marş olmaz. Bir “yürüyüş müziği” olan “marşlar” genellikle iki veya dört birimli olur. Öyleyse bu eserdeki “marş” sözcüğü eserin gerçek niteliğini beirleyici bir öge değildir, olsa olsa o dönemde “moda” olan ya da “alışı” hâline gelen bir adlandırmadır. Bu nedenle, aslında, Plevne Marşı’na “Plevne Türküsü” demek belki daha doğru olur, gerçeğe daha uygun düşer. Belki, halk arasında bu müziği söyleyen, çalan veya dinleyen insanların birçoğuları bunu böyle sanmakta veya böyle bilmektedir.

Burada tam yeri gelmişken önemli bir noktayı daha vurgulamakta yarar vardır. Plevne Marşı’nın bestecisi Mehmet Ali Bey müzik öğrenimini Muzika-i Humayun’da görmüş ve genellikle daha çok “batılı” eğitim anlayışıyla yetişmiş bir Türk müzikçidir. Onun bu özelliğine karşın, bestelediği marş’ın “halk müziği”ni andırması ya da “halk müziği karakteri” taşıması, basit bir rastlantı değildir. Bu, üzerinde önemle durulması gereken bir durumdur. Nitekim, Altın Bışşik gibi Plevne Marşı’nın da “bağlama eşlikli söyleniş”i ya da salt ezgi olarak “bağlamayla çalmış”ı hiçbir kimse tarafından yadırganmamaktadır, herkesin kulağına hoş gelmekte ve beğenisiyle karşılanmaktadır. Bu da üzerinde önemle durulmaya değer bir noktadır.

olmuştur. Bu öykünün, başlı başına ayrı bir çalışma olarak yapıлып yayınlanmasının, derleme bilimime, derleme çalışmalarına ve genç derlemecilere sağlayacağı anlamlı katkılar açısından çok yararlı olacağı kanısındayım.

ALTIN BIŞŞIK

Derleyen: Muammer SUN

mf
Kal di yur dum kaldı tahtım, kaldı
be nim gül cen ne tim, nay nananana nay nam.
mf
Ya zil di da ka ra bahtım
aı tın biş şik yurdum kal di,
p
nay nananana, nay nananana, nay nananana nay nam.

PLEVNE MARŞI

Tuna nehri akmam diyor
Etrafımı yıkmam diyor
Şanı büyük Osman Paşa
Pilevne'den çıkmam diyor

Olur mu böyle olur mu
Evlât babayı vurur mu
Sizi millet hainleri
Bu dünya size kalır mı

Kılıcımı vurdum taşa
Taş yarıldı baştan başa
Namı büyük Osman Paşa
Askerinle binler yaşa

Con tristezza

Beste: Mehmet Ali Bey

Enstrüman

(1830-1890)

TU_NA NEH_Rİ AK_MAM Dİ-YOR ET_RA_Fİ MI YIK-MAM Dİ_YOR
ŞA_Nİ BÜ_YÜK OS_MAN PA_ŞA Pİ_ŞEV_NE_ DEN ÇIK_MAM Dİ_YOR

(Üngör, 1966, s. 176)

Altın Bişşik ile Plevne Marşı arasındaki benzerlikler, ortaklıklar, özdeşlikler, tıpkılıklar veya tıpatıplıklar öylesine çok ve belirgindirler ki, birinin sözlerini diğzerinin ezgisiyle ya da birinin ezgisini diğzerinin sözleriyle söylemek de pek yadırganmaz, yadırgatıcı olmaz. Birinin sözlerini diğzerinin ezgisine ya da birinin ezgisini diğzerinin sözlerine kolayca uygulamak veya uyarlamak olanaklıdır. Yapıldığında bu da pek yadırganmaz, yadırgatıcı olmaz.

Öbür yandan, gerek Altın Bişşik ve gerekse Plevne Marşı, 19. yüzyıl sonlarında yaratılmış ve dolayısıyla yaklaşık yüz yıllık bir geçmişe sahip olmalarına karşın, özellikle ezgisel yapıları ve nitelikleri gereği, sanki yüzlerce

ve binlerce yıldan bu yana bilinegelen, söylenegelen, çalınagelen, dinlenegelen birer türkü gibidirler. Çünkü her ikisinin dayandığı ortak kök ve köken çok eskidir, Türk müzik kültür tarihinin çok derinliklerine dayanmaktadır, uzanmaktadır. Sanki her iki eser, sanki çok eskiden beri bilinegelen, söylenegelen, çalınagelen, dinlenegelen iki ezgiye bundan yaklaşık yüz yıl önce iki yeni sözün uygulanması ya da uyarlanmasıyla oluşmuş gibidirler. Bu “gibilik”, kuşkusuz, diğer birçok etkenin yanı sıra, özellikle her iki ezginin dayandığı, oturduğu “ezgisel kalıp”ın köklerinin çok eski, çok sağlam, çok tutarlı ve çok diri(k) olmasından kaynaklanmaktadır.

Kesin olarak bilinmemekle birlikte Plevne Marşı gibi Altın Bışşik de, yaratıldığı dönemde yaşayan (ünlü - ünsüz veya adı sanı bilinen - bilinmeyen) belli bir “besteci” tarafından bestelenmiş olabilir ya da olmalıdır. Gerçek eğer böyleyse Doğu Türkistan’da Uygur halkı bu besteye öylesine sahip çıkmış ve eseri öylesine özümsemiş, benimsemiş olmalıdır ki, artık kendine mal ettiği veya kendi malı saydığı eserin bestecisinin adını belleğinde tutmayı gereksiz görmüş ve giderek zaman içinde unutup gitmiştir. Benzer bir durumu Türkiye’de Türk halkının Plevne Marşı ile ilgili olarak yaşadığı ya da yaşamakta olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye’de sokaktaki insanlara Plevne Marşı’ndan söz edildiğinde insanların çok büyük bir çoğunluğu marşın sözlerini hemencecik az, çok hatırlayıverir ve ezgisini hemencecik az, çok doğru mırıldanıverir, fakat marşın bestecisinin adını söyleyiverenlere ya da hatırlayıverenlere ise ya çok az rastlanır ya da hemen hemen hiç rastlanmaz.

Genel olarak bakıldığında Altın Bışşik biz Türkiyelilere sanki Türkiye’de yaratılmış gibi gelebilmektedir. Aynı biçimde Plevne Marşı da Türkistanlılara sanki Türkistan’da yaratılmış gibi gelebilmektedir.⁶⁶ Bizleri ve onları böylesi bir duygu ve düşünceye götüren temel etken, daha önce de vurgulanarak ya da altı çizilerek belirtilmiş olduğu gibi, Türkistan ve Türkiye müzik kültürlerinin temelde birbirinden çok farklı olmadıklarıdır; Türkistanlıların ve Türkiyelilerin, müziksel duygu, düşünce, tasarım ve

⁶⁶ Örneğin, Doğu Türkistan’lı Uygur Türk’ü, değerli dostum, meslektaşım Nuri Mahmut, Plevne Marşı’nı ilk kez duyduğunda dinlediğinde böyle bir izlenim eindiğini bana açıkça ve içtenlikle belirtmiştir.

anlatım bakımından, temelde, kökleri çok eskilere ve derinlere dayanan, ortak kaynağı belli bir kültürel birlik ve bütünlük içinde olduklarıdır.

Doğu ucu/sınırı ile Batı ucu/sınırı arasında kuş uçuşu yaklaşık 5000 - 6000 km'lik, kara yoluyla ise yaklaşık 13 000 - 14 000 km'lik bir uzaklığın bulunduğu, üç kıtaya yayılı çok geniş bir coğrafi - kültürel alanı kaplayan, bu denli büyümüş, genişlemiş, yayılmış bir 19. yüzyıl Türk dünyasında farklı bölgelerin Türk müzik kültürleri arasında birtakım farklılaşmaların olması doğaldır ve doğal karşılanır. Burada, özellikle işin iç yüzünü veya özünü bilmeyenler için pek doğal değil gibi görünen ya da pek doğal karşılanamaz gibi görünen, Doğu Türkistan ve Batı Türkiye gibi, Türk dünyasının coğrafi olarak birbirine en uzak iki uç bölgesinde veya iki uç noktasında, aynı dönemde yaklaşık aynı zamanda oluşan biraz önce dinleyip incelediğimiz iki örnek müzikteki, bizleri bile gerçekten şaşırtan, gerçekten hayrete düşüren benzerliklerin, ortaklıkların, özdeşliklerin, tıpkılıkların ve tıpatıplıkların varlığıdır, baskınlığıdır. Bunu, zaman ve yer darlığı nedeniyle bu çalışmada ele alamadığımız başka yüzlerce, binlerce örnekte daha görmek, göstermek olanaklıdır.⁶⁷

Geleneksel “tek sesli” Türkiye müzikleri ile geleneksel “tek sesli” Türkistan müzikleri arasındaki bu tür benzerlik, ortaklık, özdeşlik, tıpkılık ve tıpatıplıklar, çağdaş “çok sesli” Türkiye müzikleri ile çağdaş “çok sesli” Türkistan müzikleri arasında da görülmektedir. Yukarıdaki gibi bu konuda da biri Türkistan’dan, diğeri Türkiye’den olmak üzere iki çağdaş örnek müzik eserinin burada canlı olarak veya kaydedili banttan ya da kasetten yarı canlı olarak dinletilmesi ve karşılaştırmalı incelenmesi düşünülmüştü. Ancak, zaman ve yer darlığı nedeniyle son anda bundan vazgeçilmiştir, vazgeçmek zorunda kalınmıştır.⁶⁸

Günümüz Türk dünyasının yaklaşık yüzde sekizi (%8'i) veya bir başka deyişle yaklaşık on iki buçukta biri büyüklüğünde ya da küçüklüğünde olan, kendi doğu - batı uçları arasında sadece 1200 km'lik bir uzaklığın bulunduğu günümüz Türkiye'si'nde bile müziğimizdeki bölgesel - yöresel farklılaşmaların ne denli çok ve belirgin olduğu göz önünde bulundurulursa, büyük Türk dünyasının Doğu - Batı ekseninin iki ucunda ya da iki uç

⁶⁷ Bu, aslında ayrı ve geniş kapsamlı bir çalışma konusudur.

⁶⁸ Bu da aslında ayrı ve geniş kapsamlı bir çalışma konusudur.

noktasında oluşan müziklerde duyulan, görülen, gerçekten insanı şaşırtıcı ve hayrete düşürücü benzerliklerin, ortaklıkların, özdeşliklerin, tıpkılıkların ve tıpatıplıkların ne denli anlamlı, ne denli önemli ve ne denli değerli olduğu, çok daha kolay anlaşılır.

9. Türkistan - Türkiye Müzik İlişkilerinde Son Gelişmeler ve Yeni Yönelişler

Türkistan - Türkiye müzik ilişkilerinde Sovyetler Birliği'nin dağılıp Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin egemenlik, bağımsızlık ve özgürlüklerine kavuşmalarıyla birlikte yepyeni bir durum ortaya çıkmış, yepyeni bir dönem başlamış bulunmaktadır. 1990 - 1991 yıllarından itibaren oluşan bu yeni dönemde Türkistan - Türkiye müzik ilişkileri, eskisinden çok farklı bir biçimde, çok yönlü, çok boyutlu ve geniş kapsamlı olarak hızla gelişmektedir. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti ile Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında ikili ve daha çok yönlü, tüm Türk Cumhuriyetlerini kapsayıcı yeni kültürel anlaşmalar yapılmakta, bu anlaşmalar çerçevesinde karşılıklı ve ortaklaşa müzik çalışmaları ve etkinlikleri sıklaşmakta, müzik öğretim elemanı ve öğrenci değişimi artmakta, giderek daha yoğun bir müziksel alış, veriş süreci yaşanmaktadır.

Bu süreçte Türkiye, uzun süredir Türk Dünyası'nın "egemenlik-özgürlük-bağımsızlık simgesi" olma niteliği, bir ayağı Avrupa'da bir ayağı Asya'da "modern bir Avrupa ülkesi" olarak geliştirdiği çağdaş siyasal-kültürel-ekonomik yapısı Avrupa ile Asya arasındaki "doğal köprü" işlevi, Avrasya içindeki tarihsel, coğrafi, kültürel konumu, Kafkasya ve Orta Avrupa (Türkistan) Türk Cumhuriyetlerinin yeniden yapılanmalarına "model olma" özelliği, Dünya'daki küreselleşme sürecinde oynadığı etkin rol ve Dünya ülkeleri ile olan çok yönlü ilişkileri nedeniyle, kendiliğinden sürekli bir "müziksel çekim merkezi" olmaktadır.⁶⁹

Günümüzde ise, Türkiye'nin yanı sıra Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan başta olmak üzere Kafkasya ve Orta Asya (Türkistan) Türk

⁶⁹ Bu anlamda Türkiye, aslında, en azından 15. yüzyıldan ve fakat özellikle 16. yüzyıldan beri belirgin bir biçimde bir "müziksel çekim merkezi"dir.

Cumhuriyetleri de, köklü ve güçlü müzik kültürlerindeki çağdaş birikimleri ve ileri yapılanımları nedeniyle, kendiliğinden birer “müziksel çekim merkezi” hâline gelmektedir.

Bu bağlamda, Türkistan-Türkiye müzik ilişkilerinde özellikle son yıllarda gözlemlenen önemli gelişmeler ve yeni yönelişlere ilişkin bazı somut örnekler aşağıda kısaca özetlenerek belirtilmektedir.

1990-1991 yıllarından itibaren Türkiye ile Kafkasya ve Orta Asya (Türkistan) Türk Cumhuriyetleri arasında yapılan ikili ve daha çok yönlü kültürel, eğitimsel, akademik anlaşmalarla çok hızlı, çok yoğun bir artış gözlenmektedir. Nitekim T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Dairesi’nce 1993’te *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler I* adıyla toplam 984 sayfayı bulan üç kitap yayımlanmış bulunmaktadır.⁷⁰ Bu üç kitapta kapsanan söz konusu anlaşmalar, ilişkiler ve faaliyetlerin sadece 1990-1993 yılları arasında yapılmış olanları kapsadığı düşünüldüğünde, gözlenen artışın ne denli büyük boyutlara ulaştığı kolayca anlaşılabilir.

1991’de Kazakistan’da kurulmuş olan Hoca Ahmet Yesevî Türkistan Devlet Üniversitesi, 1992 yılında, Türkiye Cumhuriyeti ile Kazakistan Cumhuriyeti arasında varılan bir anlaşmayla, ortaklaşa, “Ahmet Yesevî Üniversitesi” kısa adıyla anılan Hoca Ahmet Yesevî Uluslar Arası Türk-Kazak Üniversitesi’ne dönüştürülmüştür. Ortak üniversitenin merkezi Kazakistan’ın Türkistan kentindedir. Bu kent, Türk dünyasının ortak ruhanî atası olan Ahmet Yesevî’nin kentidir. Türk dünyasının ortak üniversitesi olan “Ahmet Yesevî Üniversitesi”ne Türk dünyasının her yerinden öğretim elemanları gelmekte ve öğrenciler kabul edilmektedir. Bunlar arasında

⁷⁰ MEB. (Millî Eğitim Bakanlığı), Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler / Birinci Kitap, İkinci Kitap, Üçüncü Kitap, Ankara, 1993; Birinci Kitap: Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Tek ve Çok Taraflı Olarak Yapılan Toplantı Tutanakları, Protokoller, Mutabakat Zabıtları, Anlaşma Metinleri, Sözleşmeler (1990-1992) 489 s.; İkinci Kitap: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı’nın Türk Cumhuriyetleri ve Türk Topluluklarıyla İlgili Olarak Yapmış Olduğu Çalışmalar (1990-1993) 299 s.; Üçüncü Kitap: Çeşitli Kurum ve Kuruluşların Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları İle İlgili Olarak Yapmış Oldukları Anlaşmalar ve Faaliyetler (1990-1992) 196 s.

müzik öğretim elemanları ve öğrencileri de bulunmaktadır.

1993 yılında T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nda Türkiye ile Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Türk Topulukları arasındaki eğitim ilişkilerini (o kapsamda müzik eğitimi ilişkilerini) geliştirmeye yönelik çalışmalar yapmak üzere “Türk Cumhuriyetleri ve Türk Topulukları Dairesi” kurulmuştur. Daire, ilgili taraflarla karşılıklı iş birliği anlayışı içinde, daha çok “eğitim, öğretim, uyum programları, ders kitapları ve destek eserler” konularında “inceleme (araştırma), hazırlama, geliştirme ve değerlendirme” çalışmaları yapmayı amaçlamaktadır.⁷¹

Bilkent Üniversitesi Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi'nde ve Bilkent Senfoni Orkestrası'nda çeşitli üniversitelere bağlı Devlet Konservatuvarlarında ve Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümlerinde, Kültür Bakanlığına bağlı çeşitli Devlet Orkestra, Koro ve Operalarında, giderek artan sayıda ve oranda Türkistanlı müzik öğretim elemanları ve müzikçiler çeşitli görevlerde bulunmaktadır.⁷²

1993 yılında Gazi Üniversitesi Rektörlüğüne bağlı bir birim olarak Türk Müzik Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Merkezi kurulmuştur.⁷³ Merkez, Türkiye'nin yanı sıra başta Türkistan olmak üzere tüm Türk dünyasının müzik eğitimini inceleme, araştırma ve geliştirme alanı içine almaktadır. Ayrıca, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Müzik Eğitimi Ana Bilim-Ana Sanat Dalı Lisansüstü Programı'nda 1988 yılından bu yana yer alan “Türk Müzik Eğitimi Tarihi” dersi, esas olarak, Türkiye ve Türkistan ağırlıklı bir kapsamda işlenmektedir. Bu arada ders, tüm Türk dünyasının müzik eğitimi tarihini kapsayacak biçimde çalışılmaktadır.⁷⁴

⁷¹ MEB. Aynı: İkinci Kitap, s. 9.

⁷² İlgili yazılı-basılı kaynakların çokluğu ve çeşitliliği nedeniyle, burada, ayrı ayrı her birinin belirtilmelerine gerek görülmemiştir.

⁷³ GÜ. (Gazi Üniversitesi), Gazi Üniversitesi Türk Müzik Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Merkezi Yönergesi, Ankara, 1993. Bu Merkez'in kuruluş gerekçesini oluşturan, yönergesini hazırlayan ve kuruluşunu gerçekleştiren Prof. Dr. Ali Uçan kurucu Merkez Başkanlığı görevini yürütmektedir.

⁷⁴ Bu ders, o dönemde Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Müzik Eğitimi Anabilim Anasanat Dalı Başkanı olan Prof.Dr. Ali Uçan tarafından önerilip program'a konulmuştur.

Millî Eğitim Bakanlığınca 1994 yılında kabul edilip 1995-1996 öğretim yılından itibaren denenip geliştirilmek üzere yürürlüğe konulan, sekiz yıllık kesintisiz müzik eğitimine ilişkin İlköğretim Kurumları Müzik Dersi Öğretim Programı “Ülkemizde ve Türk Cumhuriyetlerinde Müzik” konusunu aynı başlıkla çok önemli bir ünite olarak içine almakta ve söz konusu ünite çerçevesinde aşağıdaki amaçları (hedefleri) ve onlarla kenetli daha aşağıdaki konuları kapsamaktadır.⁷⁵

Amaçlar:

1. Türk Cumhuriyetlerinde genel çizgileriyle müzik kültürünü tanıyabilme.
2. (Türkiye) Türk müzik kültürü ile diğer Türk devlet, toplum ve topluluklarının müzik kültürleri arasındaki ilişkileri tanıyabilme.
3. Türk devlet, toplum ve topluluklarının müzik kültürlerinden uygun örnekleri söyleyebilme.
4. Türk devlet, toplum ve topluluklarının müzik kültürlerinden uygun örnekleri çalabilme.
5. Türk devlet, toplum ve topluluklarının müzik kültürlerini tanımak için çeşitli kaynaklardan yararlanabilme.
6. Türk devlet, toplum ve topluluklarının müzik kültürlerine (sürekli) ilgi duyabilme.
7. Türk devlet, toplum ve topluluklarının müziklerinden örnekler (dinleyebilme ve) dinlerken kültür özelliklerine dikkat edebilme.

⁷⁵ MEB (Millî Eğitim Bakanlığı), *İlköğretim Kurumları Müzik Dersi Öğretim Programı* Ankara, 1994, s.230-231. Bu program Millî Eğitim Bakanlığınca oluşturulup görevlendirilen ne Prof.Dr. Ali Uçan'ın başkanlığında çalışan *MEB Müzik Eğitimi Programlarını Geliştirme Özel İhtisas Komisyonu* tarafından hazırlanmıştır. “sekiz yıllık kesintisiz müzik eğitimi” ilkesine göre hazırlanan Program'ın Birinci Sınıf'ı “hazırlama- deneme-düzeltilme” evrelerini izleyen, deneysel bir anlayış ve yaklaşımla geliştirilmiştir. Program'la birlikte Türkiye'de müzik eğitiminde yeni bir dönem başlamış bulunmaktadır.

Konular:

A. Genel Çizgileriyle Türk Cumhuriyetlerinde Müzik Kültürü

1. Türk Cumhuriyetlerinde genel çizgileriyle müzik kültürünün temel özellikleri.
2. Türk Cumhuriyetlerinin başlıca (müzik) kurum, kuruluş, topluluk ve etkinlikleri.
3. Türk Cumhuriyetlerinde başlıca besteciler, seslendiriciler ve yorumcular.
4. Diğer Türk toplum ve topluluklarında müzik (kültürü).

B. Türkiye Müzik Kültürü ile Diğer Türk Devlet, Toplum ve Topluluklarının Müzik Kültürleri Arasındaki İlişkiler.

1. Benzerlikler - Farklılıklar.
2. İlişkiler - Etkileşimler.

C. Türk Devlet, toplum ve Topluluklarının Müzik Kültürlerinden Seçkin Örnekler.

Gazi Üniversitesi (Gazi Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü)'nde biri Doğu Türkistan'dan (Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nden), diğeri Türkmenistan'dan iki müzik öğretim elemanı görevlendirilmiştir.⁷⁶ G.Ü. Türk Müzik Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Merkezi (TÜMARGEM) bu iki öğretim elemanının sıkı işbirliğiyle İpek Yolu ve Türkistan müziğine ilişkin olarak bir konser (1993) ve iki seminer (1994) düzenleyip gerçekleştirmiştir. Merkez, bunların yanı sıra, öncelikle Kültür ve Millî Eğitim Bakanlıklarıyla sıkı işbirliği içinde, biri "Türk Dünyası'nda Müzik Kültürü ve Müzik Eğitimi", diğeri "Avrasya'da Müzik Kültürü ve Müzik Eğitimi" konulu olmak üzere iki uluslar arası - kıtalar arası bilimsel/sanatsal sempozyum veya kongre düzenlemeyi plânlamış bulunmaktadır. Daha önceki yıllarda (1994 - 1995'de) yapılması kararlaştırılan fakat çeşitli

⁷⁶ Bu iki öğretim elemanı Doğu Türkistan'lı (Çin'in Sincan Özerk Bölgesin'den Uygur Türk'ü) Öğr. Gör. Nuri Mahmut ile Türkmenistan'dan Prof. Veli Muhatov'dur. B u iki öğretim elemanı, aynı zamanda, Gazi Üniversitesi Türk Müzik Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Merkezi'nde "muhabir üye" dirler.

nedenlerle ertelenmek durumunda kalan söz konusu iki Sempozyumdan ilkinin 1998’de gerçekleştirilmesi düşünülmekte, ikincisinin ise 1999’da gerçekleştirilmesi tekrar plânlanmış bulunmaktadır.⁷⁷ Her iki Sempozyum’un gerçekleştirilmesiyle birlikte Türkiye - Türkistan müzik ilişkilerinin gelişmesinde yeni bir döneme girilmesi beklenmektedir. Bu beklentiler çerçevesinde “Türk Dünyası Müzik Eğitimcileri Birliği” ile “Avrasya Müzik Eğitimi Birliği”nin ve “Avrasya Müzik Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Merkezi”nin kurulması tasarlanmaktadır.

Öbür yandan, “Ahmet Yesevi Üniversitesi” kısa adıyla anılan Hoca Ahmet Yesevî Uluslar Arası Türk - Kazak Üniversitesi 1994 - 1995 öğretim yılında toplam 5 Türk öğrenciye Türkistan kentindeki “Müzik”, “Eğlence” ve “Organizasyon” dallarında yüksek öğrenim olanağı sağlamıştır.⁷⁸ 1996 - 1997 öğretim yılında ise T.C. Millî Eğitim Bakanlığı adına Azerbaycan Cumhuriyeti toplam 6 Türk öğrenciye Bakü’deki Üzeyir Hacıbeyov adına Bakü Müzik Akademisi’nin “Koro Şefliği” ve “Solo Programcılık” dallarında yüksek öğrenim olanağı sağlamakta ve burs vermektedir. Aynı biçimde Kırgızistan Cumhuriyeti de toplam üç Türk öğrenciye Bişkek’teki Kırgız Devlet Konservatuarı’nın “Koro”, “Vokal” (Şan) ve “Maestroluk” (Bestecilik, Orkestra Şefliği, Usta Çalıcılık) dallarında yüksek öğrenim olanağı sağlamakta ve burs vermektedir.⁷⁹ Bu tür olanakların giderek diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetlerince de sağlanması beklenmektedir.

Ayrıca, 1996 yılında, Kazakistan’daki “Ahmet Yesevi Üniversitesi”ne benzer biçiminde iş görmesi düşünülmek üzere tasarlanarak Kırgızistan’ın Bişkek kentindeki “Manas Üniversitesi”nin “ortak üniversite” hâline

⁷⁷ “Avrasya’da Müzik Kültürü ve Müzik Eğitimi” konulu 1999 Kongresi ya da Sempozyumu, Prof. Dr. Ali Uçan’ın kurucu daimi üyesi ve Yönetim Kurulu Üyesi olduğu EAS-Avrupa Müzik Eğitimi Birliği ile yeni daimi üyesi bulunduğu ArGe Süd-Güney Avrupa Ülkeleri Müzik Eğitimi Uluslararası Çalışma Topluluğu başta olmak üzere tüm Avrupa müzik eğitimi çevrelerince de çok büyük bir ilgiyle ve sabırsızlıkla beklenmektedir.

⁷⁸ Milliyet Gazetesi 02 Eylül 1994, s. 14.

⁷⁹ Milliyet Gazetesi 16 Ağustos 1996, s. 16.

getirilme çalışmalarının çok ilerlemiş olduğu, önümüzdeki kısa bir süre içinde bitirilmeye çalışıldığı ve bitirilir bitirilmez hemen bu doğrultuda eğitime, öğretime geçilmek istenildiği bilinmektedir. Bununla da Türk dünyası, “Yesevî”den sonra “Manas” adıyla, ikinci bir “ortak üniversite”ye daha kavuşmuş olacaktır. Böylece Türkistan - Türkiye müzik ilişkilerinde üniversiter düzeyinde, akademik anlamda yeni bir aşamaya daha gelinmiş olacaktır.

10. Sonuç

Türk müzik kültürü Dünya'nın en özgün, en karmaşık ve en belirleyici müzik kültürlerinden biridir. Türk dünyası müzik kültürü Dünya müzik kültürü içinde çok önemli ve etkin bir konumda bulunmaktadır. Bu konumu nedeniyle Türk müzik kültürünün etki alanı Türk dünyasıyla sınırlı değildir; ondan çok daha büyük, çok daha geniş bir coğrafi, kültürel alanı kaplamakta ve kapsamaktadır. Bu olgu, kuşkusuz, Türk dünyası müzik kültürünün en belirgin özelliklerinden biridir.

İlk Çağ'ın derinliklerindeki Altaylılar döneminden sonra Türk müzik kültürü tarih sahnesine Hunlar'la birlikte kendine özgü bir “imparatorluk müzik kültürü” olarak çıkmıştır. Yaklaşık beş yüz yıl süren Büyük Hun İmparatorluğu döneminde Türk müzik kültürünün bireysel, toplumsal, kültürel, ekonomik, eğitimsel ve kamusal boyutları ile büyüklük ölçüleri “imparatorluk kültürü ölçekleri”ne göre oluşmuş, biçimlenmiş, kökleşmiş, derinleşmiş ve gelenekleşmiştir. Türk müzik kültürünün tarih sahnesine ilk adımını atarken bir “*imparatorluk müzik kültürü*” olarak oluşup ortaya çıkmış olması, tarihsel süreç içindeki gelişmesinin ve dolayısıyla Türkistan - Türkiye müzik ilişkilerinin en temel belirleyicilerinden biri olmuştur.

Orta Asya - Anadolu ekseninde Doğu'dan Batı'ya doğru sırasıyla “Orta Asya merkezli” Hun İmparatorluğu, “Orta/Batı Asya merkezli” Selçuklu İmparatorluğu, “Orta/Batı Asya ve Anadolu merkezli” Timurlu İmparatorluğu ve “Anadolu ve Trakya merkezli” Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde “Türk imparatorluk müzik kültürü” her defasında yeniden harmanlanmış, yeniden evşirilmiş, yeniden devşirilmiştir. Söz konusu Türk imparatorluk dönemlerinden sonra gelen diğer Türk devletleri ve

devletçikleri dönemlerinde, devlet ölçeği imparatorluk ölçeğine göre az-çok küçüldüğü hâlde, genellikle, “imparatorluk müzik kültürü gelenekleri” varlığını ve etkinliğini önemli ölçüde aynen sürdürmüş, bu nedenle de Hunlar’dan günümüze Türk müzik kültür gelenekleri, birçok yönüyle “büyük ölçekli” veya “geniş ölçekli” olma özelliğini hep taşıyagelmiştir.

Türk müzik kültürü, son üç bin yıllık tarihsel süreç içinde, genellikle, büyük ölçekli Türk imparatorluk dönemlerinde “*tek merkezlilik*”, iri-orta ölçekli Türk devletleri dönemlerinde “*çok merkezlilik*”, küçük ölçekli Türk devletçikleri veya beylikleri dönemlerinde ise “*dağınık-parçalı çok merkezlilik*” ilkelerine göre temellenmiş, biçimlenmiş ve yapılanmıştır.

Türk müzik kültüründeki temellenme, biçimlenme ve yapılanma devlet-toplum örgütlenmesinde “devletçilik” veya “beylik ölçeği”nden “imparatorluk ölçeği”ne doğru gidildikçe “gevşek”, “imparatorluk ölçeği”nden “devletçilik” veya “beylik ölçeği”ne doğru gidildikçe ise “sıkı” ilişkiler üzerine kurulmuştur. Bir bütün olarak bakıldığında “gevşek” ve “sıkı” ilişki biçiminin her ikisini de içeren ve bu nedenle her iki tür ilişki biçimine de duyarlı ve uyarlı olan Türk müzik kültürü, çok geniş bir coğrafi alana (üç kıtaya) yayılmış olmanın ve dolayısıyla pek çok değişik müzik kültürleriyle etkileşimde bulunmanın bir sonucu olarak, oldukça “esnek” bir yapı özelliği kazanmıştır. Böyle bir yapıyla “çokluk, farklılık, çeşitlilik ve zenginlik” içinde oluşan, gelişen kendine özgü varlığını, etkinliğini, işlerliğini, geçerliğini, birliğini, bütünlüğünü ve sürekliliğini hep koruyagelmiştir.

Türk dünyasında Türk müzik kültürü, eskiden genellikle büyük ölçekli imparatorluk dönemlerinde “tek merkezlilik”, iri-orta ölçekli devletler dönemlerinde “ağırlıklı merkezlilik” veya “çok merkezlilik”, küçük ölçekli devletçikler ya da beylikler dönemlerinde ise “dağınık, parçalı çok merkezlilik” ilkesini temel alan bir anlayış ve yaklaşımla örgütlenme, kılavuzlanma ve yönlenme süreci içindeydi. Günümüzde ise eşit ya da eş değer ağırlıklı “çok merkezlilik” içinde “dönüşümlü çok merkezlilik” ilkesini temel alan bir anlayış ve yaklaşımla “gevşek” bir örgütlenme, kılavuzlanma ve yönlenme süreci içinde bulunmak durumundadır. Çağdaş, demokratik, özgürlükçü ve çoğulcu müzik kültürünün bir gereği olan “yeni model” böyle bir süreç içinde yapılandırmayı zorunlu kılmaktadır.

Kendine özgü bir bütün olan günümüz Türk müzik kültürü kendi içinde biri “geleneksel”, diğeri “yeni-modern-çağdaş-çağcıl” diye nitelendirilen iki ana türe ayrılmaktadır. Bunlardan “geleneksel Türk müzik kültürü”nün ilk kökleri ve örnekleri daha çok Doğu’dan, Orta Asya’dan, Türkistan’dan sürüp gelirken, “yeni-modern-çağdaş Türk müzik kültürü”nün ilk kökleri ve örnekleri ise daha çok Batı’dan, Anadolu’dan, Türkiye’den kaynaklanıp ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Türkistan-Türkiye müzik ilişkilerinde etki yönünün veya etkilenmenin, genellikle, geleneksel Türk müzik kültüründe Doğu’dan Batı’ya, Orta Asya’dan Anadolu’ya ve Türkistan’dan Türkiye’ye doğru olduğu, yeni-modern-çağdaş-çağcıl Türk müzik kültüründe ise Batı’dan Doğu’ya, Anadolu’dan Orta Asya’ya ve Türkiye’den Türkistan’a doğru olduğu söylenebilmektedir.

Türk müzik kültüründe “Orta Asya-Anadolu eksenî” veya “Türkistan-Türkiye eksenî” “Doğu” merkezli Türk dünyası ile “Batı” merkezli Türk dünyasının birbirine bağlandığı bir eksen durumundadır. Bu eksenin uzak geçmişinde daha çok “Doğu Türk Dünyası” ,yakın geçmişinde ise daha çok “Batı Türk Dünyası” ağır basmıştır. Günümüzde ve yakın gelecekte ise Türk dünyasının Doğu’su ile Batı’sı arasında eşit veya eş değer ağırlıklı, daha sağlıklı bir dengenin oluşması ve bütünüyle “Çağdaş Türk Dünyası”na dönüşmesi beklenmektedir.

Geleneksel ve yeni-modern-çağdaş-çağcıl tüm tür ve çeşitleriyle bir bütün olan Türk müzik kültürünün kökleri-kökenleri, boyutları-katmanları ve oluşum-gelişim-dönüşüm evreleri, Türk dünyası gerçeğini bütünü ve bu bütünün ana eksenini konumundaki Orta Asya-Anadolu ve Türkistan-Türkiye eksenini temel olup yan eksenler göz önünde bulundurularak kendimiz tarafından (yeniden) tanımlanmayı, yeniden betimlenmeyi ve yeniden açıklanmayı gerektirmektedir. Bilindiği gibi, Türk ülkesi, Türk toplumu ve Türk kültürü öteden beri genellikle hep başkaları tarafından adlandırılana, tanımlana, betinlene ve açıklana gelmiştir. Artık kendimizin, her şeyden ve herkesten önce ilkin kendimiz tarafından tanımlanması, betimlenmesi ve açıklanması gereken bir konumda bulunmaktayız. Yakın geçmişte en açık, seçik ve belirgin olarak 1920’lerde ulu önder Atatürk’ün başlattığı bu süreci zaman yitirmeden derli toplu bir biçimde tanımlamak ve daha ileri aşamalara dötürmek durumundayız. Bunu yaparken hem

genişlemesine hem derinlemesine inceleme ve araştırmalara dayalı çalışmak zorunludur.

Türk dünyası müzik kültürünün ortak paydası olan derli toplu bir “sözel müzik dili” nin daha fazla geçikilmeksizin ortaya konulması gereklidir. Türk dünyasının bütününe dönük bir “genel-ortak sözel müzik dili” oluşturma doğrultusunda en önemli aşamalardan biri olarak ortak bir “Türkçe Müzik Kavramları ve Terimleri Sözlüğü” hazırlanmasında çok büyük yarar görülmektedir.

Türkiye ile Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Türk toplulukları arasında müzik alanında daha kapsamlı, düzenli, sürekli ve etkili bir biçimde öğretim elemanı, sanatçı/bilimci ve öğrenci değişim programları hazırlanması ve gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Öğretim elemanı ve öğrenci değişim programlarını lisans, yüksek lisans, doktora ve ona eş değer sanatta yeterlik düzeylerinde “müzik sanatçılığı, müzik bilimciliği, müzik eğitimciliği, müzik teknoloğu, müzik yöneticiliği” alanlarının tümünü kapsayıcı biçimde düzenlemekte yarar bulunmaktadır.

Çok yakın bir gelecekte Türkiye’de “Türk Dünyasında Müzik Kültürü ve Müzik Eğitimi” konulu, uluslar arası-kıtalar arası bir sempozyumun veya kongrenin düzenlenip gerçekleştirilmesi gerekli görülmektedir. Böyle bir toplantının ön hazırlıkları içinde bulunan Gazi Üniversitesi Türk Müzik Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Merkezi (TÜMARGEM), başta Kültür ve Millî Eğitim Bakanlıkları ile belli merkezler, fonlar ve vakıflar olmak üzere ilgili tüm kurum, kuruluş ve kişilerle iş birliği yapmak durumundadır.

Orta Asya (Türkistan) - Anadolu (Türkiye) müzik kültürü ekseninin Asya (Çin, Hint, Japon, Kore, İran, Arap), Avrupa ve Afrika müzik kültürleriyle ilişkilerinin incelenmesi ve araştırılması gerekmektedir. Bu bağlamda, Orta Asya (Türkistan) Türk müzik kültürüne ilişkin yazılı ve basılı kaynak, belge, bilgi (veri) ve bulgular ile kazı bilimsel bulgu ve buluntuların çok önemli bir bölümünün Rus ve Çin kaynakları içinde ya da arasında olduğu bilinmektedir. Söz konusu kaynaklardan etkili ve verimli bir biçimde yararlanılabilmesi için özellikle müzik bilimleri ve müzik eğitimi alanlarında yüksek lisans, doktora, yardımcı doçentlik, doçentlik ve profesörlük çalışmalarında İngilizce, Almanca ve Fransızca’nın yanı sıra Çince’nin ve Rusça’nın da başlıca yabancı diller arasında yer alması

kaçınılmaz bir gereksinim hâline gelmiş bulunmaktadır. Bunlara belirli ölçüler içinde Arapça'nın da eklenmesi yararlı görülmektedir.

Türk dünyasında son derece yaygın ve etkin olan geleneksel ve modern “Türk Müzik Dili” veya geleneksel ve modern Türk müziğinin ana odağını-ana özeğini oluşturan “Müzikçe”, sözel Türk lehçelerine göre çok daha somut ve belirgin bir biçimde ortak temele dayanmakta, ortak çerçeveye oturmakta, ortak yapı oluşturmaktadır. Bu bakımdan bireysel, toplumsal, kültürel ekonomik ve eğitimsel yaşamda “sözel Türkçe” gibi “müziksel Türkçe” ye de yeterince yer, önem ve değer vermek, özen göstermek gerekmektedir.

Türkistan ile Türkiye arasındaki müzik ilişkilerinin daha ileri bir düzeye getirilebilmesi için Türkiye, Azerbaycan ve Türkistan (Orta Asya) Türk Cumhuriyetleri'ndeki genel, özengen ve mesleki müzik eğitim-öğretim, araştırma, uygulama ve yayın programlarının oluşturulması, gerçekleştirilmesi ve geliştirilmesi çalışmalarında yeterli eş güdüm ve iş birliği içinde olmak zorunlu görülmektedir. Gerekli eşgüdüm ve işbirliğinin sağlanmasında “büyük Türk dünyası ağacının en sağlam dallarından birini oluşturan Türkiye'ye”⁸⁰ çok önemli görevler ve sorumluluklar düşmektedir.

Şu bir gerçektir ki, bir yandan “açılan müzik kültürü gelişir, gelişen müzik kültürü açılır”; diğer bir yandan “açılan ve gelişen müzik kültüründen gerçek birlik ve bütünlük, ortaklıklar, benzerlikler, farklılıklar ve çeşitliliklerle sağlanır.” Bu iki genel ilke, en azından üç bin yıldır Türk genel kültürünün en geçerli ve güvenilir iki temel dayanağını oluşturmaktadır. Bu iki temel dayanak, Türk müzik kültürünün küreselleşen ve postmodernleşen Dünya'daki yerinde en sağlam güvencelerinden biri olacaktır.⁸¹ Çünkü, Türk müzik kültürü, yaklaşık üç bin yıl öncesinden

⁸⁰ Fransız Türkbilimci Jean-Paul Roux da buna benzer görüşü *Türklerin Tarihi* adlı eserinde (s.11'de) önemle belirtmektedir.

⁸¹ Bunda, Türk müzik kültürünün, geçmişte, en az üç-dört kez olmak üzere, çok büyük ölçekli “imparatorluk müzik kültürü olma” olgusunu yaşamış olması, “imparatorluk müzik kültürü olma” deneyimini geçirmiş olması, günümüzde bu olgunun ve deneyimin belli kalıcı izlerini ve özelliklerini taşımakta olması, gelecekteki gelişim, değişim ve dönüşümünde de belirgin bir rol oynayabilecektir.

beri yaşayageldiği çok yönlü ve çok boyutlu oluşum, gelişim, değişim ve dönüşümlerle kendine özgü birliğini, bütünlüğünü koruyarak geliştirerek küreselleşmenin ve postmodernleşmenin alt yapısına önemli ölçüde sahip bulunmaktadır.

Unutmayalım ki, değişen, gelişen ve dönüşen bir Dünya’da yaşıyoruz. Böyle bir Dünya’da etkin biçimde var olabilmek, yer alabilmek ve var kalabilmek için, değişmek ve gelişmek yetmez, dönüşmek de gerekir. Bu müzik kültürü için de geçerlidir. Yaşamakta olduğumuz bu bitimsiz değişimin, gelişimin ve dönüşümün en yeni adı “küreselleşme ve postmodernleşme”dir. Türkiye ve Türkistan (dolayısıyla Türk Dünyası), müzik kültürleri ve ilişkilerinde bunu da en iyi biçimde gerçekleştirebilecek birikim ve güçtedir.

ORTA ÇAĞDA RUS-TÜRK İLİŞKİLERİ

DİMİTRİ YEREMEYEV*

Rus tarihi ve Türk tarihi yalnız kapı komşu olarak değil, paralel olarak da gelişerek tay geliyordu. Bunlar arasında çok benzerlik de var. İlk Ruslar (Slâvlar) ve İlk Türkler (Abarlar) 6. yüzyılda Konstantinopolis'i kuşattılar. 9. asırda Arap hilâfetine hizmet eden Orta Asyalı Türk askerleri küçük Asya'da Bizanslılara karşı savaşıyor, Avrupa ıstevpli Türkler (Peçenegler) Konstantinopolis'e Trakya'dan yaklaşıyorlar. 907 yılında Kiyef Rus knezi (beyi) Oleg, Konstantinopolis'in kapısına kalkınımı çiviliyor...

11.-12. yüzyılda Kiyef Rusyası ve Konya Selçuklu Devleti en parlak tarih devirlerini yaşıyorlar. Fakat 13. asırda Moğollar, bu iki devleti bozguna uğratıp, kırıyorlar. Bu olaylar hemen hemen aynı zamanda oluyor: Kiyef Rusyası 1240 yılında, Selçuklu Devleti 1243 yılında Moğollara mağlup oluyor.

Oysaki Rusya'da Moskova knezliği, Türkiye'de Osmanlı beyliği yükselmeye başlıyor ve bir müddet sonra birer kocaman İmparatorluk hâline geliyorlar. Ama Osmanlı İmparatorluğu 1. Dünya savaşından sonra parçalanıp Türkiye Cumhuriyeti doğuyor. Rus İmparatorluğu ise. 1922 - 1991 yıllarında Sovyetler Birliği olarak devam ederken "soğuk harpten" sonra dağılıp bağımsız bir Rusya doğuyor.

Rusların Türklerle ilişkileri çok eski tarihlere dayanmaktadır. 9. yüzyılın sonları ile 10. yüzyılın ilk senelerinde, başta Kiyef Rusya'sı olarak Doğu Slâv knezlikleri (beylikleri) bazı Türk kavimleri ile değişik - dostane - münasebetlere girmişler. Oysa şunu da kaydetmek gerekir ki Slâvların Türklerle ilk temasları, bu ilk Rus devletleri olan knezlikler daha doğmadan, 560 - 805 yılları arasında rastlar.

Bu dönemde Slâvlar, Asya'dan Avrupa'ya gelen Türk boyları olan

* Prof. Dr.

Abarlarla tanıştılar. Abar adı Çin kaynaklarında Apur, Bizans kaynaklarında ise Avar olarak geçer (558 yılında bir Avar heyeti Bizans'a gelmişti).

Değişik tarihsel kaynaklardan bilindiği gibi 626 yılında Abarlar Slâvlarla birlikte Bizans payitahtını (Konstantinopolis) kuşatmışlardı. Sonra, 9. asrın başından beri, Abarlar nedense tarih sahnesinden çekilip yok oluyorlar; ya bir salgından kırılmış, ya da başka kavimlerle karışmış oldular. Abarların birden mahvolması, ilk Rus vakayinamesi olan "Povest' vremennih let" (çeşitli zamanların öyküsü) kroniğinde yazılmıştır. Bu arada Abarlarla ilgili şu deyim de Rus diline girmiştir: "pogiboşa aki Obre" (Obrlar gibi mahvolu). Eğer bir kimse yok olursa, soyu tükenirse bu deyim kullanılır.

Nitekim şunu da belirtmek istiyorum. Obr, eski Rusçada Abar demektir, dolayısıyla gerçek ulusal adları Avarların Abarlar olsa gerek. Çünkü eski Rusça fonetik kuralına uygun olarak Türkçe "a" sesi, "o" sesine dönüşüyordu. Bunun örnekleri çoktur: Meselâ, Rusçada Alper: Olber, Bayan: Boyan, Hazar: Hozar veya Kozar, Kağan (Hakan): Kogan, Kalpak: Kolpak veya Klobuk, Kayı: Kovui, Kazak: Kozak vs. oldu.

Abarcadan Rusçaya giren "kogan" sözcüğü, büyük knez eş anlamlısı olarak Rus hükümdarının ikinci ünvanı olmuştur. Bir Abar hakanının ismi olan Bayan, Boyan şeklinde Rus şahıs adlarından biri olmuştur. Örneğin, orta çağda meşhur bir Rus ozanının ismi Boyan'dır. Abarlar döneminden beri Rusçada yumruk manalı "kulak" kelimesi kullanılır oldu. Eski Slâvca olan ve aynı anlamlı "piast" sözcüğü ise Rusçada kullanılmaz. Kulak sözcüğü, Türkçe kol/kul kökünden gelebilir, hiç bir Slâvca veya Rusça kökü ile ilişkisi yoktur. Boyarin kelimesi de Abarcadan olsa gerek. Feodal, zengin, soylu bir adam demektir. Türkçe aslı "bay er" olabilir.

7. -10. yüzyıllarda tarih sahnesine Hazarlar çıkıyor, yeni bir Türk kavmi. Orta çağda Hazar kağanlığı Doğu Avrupa'da çok kuvvetli bir devletti. Don nehri kıyısında Sarkel isminde bir Hazar Kalesi vardı. Rus vakayinamelerinde ona Belaya Veja denilir ki Beyaz Kale demektir. Asıl ismi galiba Sarı Kale idi.

860'larda Rus devletinin kurulmasına Hazarların etkisi çok büyük olmuştu. Bir zaman Kiyef şehrinin adı Hazarca 'Sambat' idi ve Ruslar Hazarlara haraç ödemişlerdi. Ruslar arasında bir şahıs adı vardı. Kozarin, belki Ruslaşmış Hazarlardan gelen.

968 tarihlerinde Kiyef knezi Svyatoslav Hazarlara hücum etmiş, onların Tamantarhan (Ruşça Tmutorokan) ve İtil kentlerini almıştı. Bu, Hazar kağanlığının sonu oldu. Hazarlardan kalan en büyük hatıra, Hazar Denizi'nin adıdır.

7. -12. yüzyıllarda Bulgarlar, yani yeni Türk kavimleri meydana çıkıyor. Bir kısmı Tuna kıyılarında, başka bir kısmı İtil (Orta Volga) ve Çolpan (Kama) kıyılarında yerleşip iki Bulgar devleti kuruyorlar. Rusların başlıca ilişkileri İtil Bulgaristan'ı ile geliyordu. Ruşçaya birkaç Bulgar kelimesi girmişti. Örneğin, vataga (alay, kalabalık) eski Bulgarca "vatak" (otak, oda, aile)'tan, kovör (halı) "kavır"dan gelmektedir. Oldukça meşhur bir Rus yazarının soyadı "Bulgarin" de Bulgarcadan gelmiş isimdir.

9. -11. yüzyıllarda Rusya'nın güneyinde Peçenegler ortaya çıkıyorlar. Oğuz uruklarının bir boyu olan Peçenegler (Bacanaklar), Karadenizin kuzeyine gelerek Don'dan Tuna'ya kadar uzanan bozkırları fethetmişlerdi. Onlar, 900 tarihlerinden 1036 yılına dek yaklaşık olarak 130 sene Ruslarla yan yana yaşamışlardı.

Ruslarla Peçenegler arasında bazen savaş olur, uzun müddet de barış içinde hayata devam ederdi. Örneğin, Rus vakayinamelerinde Peçeneglerin Kiyef knezliğinin hizmetine girdikleri, müttefik kuvvetler olarak Rus seferlerine katıldıkları yazılır. İlk Rus-Peçeneg ittifakı 915 senesine aittir. 944 yılında Peçenegler ve Ruslar Bizans'a karşı müşterek bir sefer yapmışlardı. Bizans imparatoru Romanos onlara pahalı hediyeler verip savaştan kurtulmuştu.

Kimi Rusların peçenegce konuşabildiğini vakayinamelerde yazılıdır. Örneğin, yukarıda sözü geçen kronikte şöyle nakledilir: Bir genç Rus, elinde gem dizgin takımı, güya atını arıyormuş gibi, peçenegce konuşarak, Kiyef'i kuşatan Peçeneg kampına girmiş ve Peçeneg kuvvetlerinin ne kadar çok, ne kadar güçlü olduğunu keşfedince Kiyef'e geri dönmüş.

Knez Svyatoslav tam bir Peçeneg başbuğu vasfında bir askerdi. Bir göçebe gibi ata biner, at sırtında sefere katılır ve gayet sade bir hayat yaşardı. 972 yılında bir Peçeneg beyi Kurya, Tuna Bulgaristanı'ndan başarısız bir seferden dönmekte olan Svyatoslav'ı öldürdü... 1036 senesinde Peçenegler, Ruslarca yenildikten sonra Rus steplerinden Tuna Bulgaristanı'na ve Bizans'a göç etmişler.

985 - 1238 yıllarında Rusya'nın güneyinde Oğuz oymakları da yerleşmeğe başladılar. Bu Oğuz kavimlerine Rus vakanüvisleri Tork, Berendey, Kovuy ve Çornıy Klobuk derler. Bütün bu isimler kolayca çözülür: Türk, Berendi, Kayı ve Kara Kalpak diye. "Povest' vremennih let" kroniğinde Torklara ait ilk söz etme 985 senesi ile ilgili, Torklar, Ruslarla beraber knez Vladimir Svyatoslaviç'in İtil Bulgaristanı'na yaptığı sefere katılıp Bulgarları bozguna uğrattılar. 11. - 12. asırlar boyunca Torklar, Rus vakayinamelerine göre, Peçeneg ve Kıpçak akın ve darbelerini önlemek için Ruslara yardım ederlermiş. Örneğin, 1096 yılında Ruslarla birlikte Peçeneglere karşı savaştılar.

1116 senesinde Don kıyılarında Oğuzlara ve Rus steplerinde kısmen kalan Peçeneglere, Asya'dan yeni gelmiş Türk kavimleri -Kıpçaklar hücum ettiler. Savaş, iki gün iki gece sürdü. Yenilen Oğuzlar ve Peçenegler Rusya'ya geçti ve knez Vladimir onları himayesine aldı. Bunları da Ruslar Tork diye adlandırdılar. Eski Torklarla beraber yeni gelenler de atlı askerler olarak Rus ordularında hizmet etmeye başladılar. Rus vakayinamelerinden anlaşıldığına göre Kara Kalpaklar Kiyef knezliğinin, Kayılar ise Çernigov knezliğinin birer hassası olmuş. Bu Türkler, Ruslardan yana Kıpçaklara karşı savaşıyordu, meselâ 1185 yılında knez İgor'un seferine katıldılar.

Rus hizmetinde bulunan Türklerden, bir vakayinameye göre, en sadık olan Berendeylermiş. Bunlar, "Biz, Rus toprağı müdafaa ediyoruz ve knez uğruna ölüyoruz" derlerdi. Berendeyler Rusya içinde geniş bir alana yayılmış, Vladimir-Suzdal bölgesinde bile (Kuzey Rusya) çok yer adı bırakmıştı. Berendeyevo sloboda (bir kasaba), Berendeyevo istasyonu, Berendeyevo boloto (bataklık) bunu gösteren örneklerdendir. Moskova civarında da Berendeyevo köyü var. Rus masallarında Berendey adlı kahraman hareket etmektedir.

Eski Rus edebiyatında Torki, Torçin, Berenday sözcükleri sık sık tekrarlanır. Meselâ, "Torçin adlı ahçı" (Boris ve Gleb destanı 1015), "Berendi adlı Torçin çoban" (Vasilko Terebovlski nasıl kör edildi destanı, 1097) vb. Vakayinamelerde şu şahıs Berendi adları var: Satmazoviç (Satzazoğlu), Karakoz (Karagöz), Karas (Karaş), Kokay (Gökay), Bastiy (Bastı), Küldürey (Güldürü), Kustugdey (Gündoğdu).

Torklar ve başka Türk boyları (Berendey, Kovuy, Çornıy Klobuklar)

Güney Rusya'da geniş bir bölgede oturuyordu. Ruslar, bu bölgeye Çornıy Klobuk derlerdi. Burada epeyce büyük olan üç kent vardı: Torçesk, Trepol ve Kanev. Daha küçük Türk yerleşim yerleri de mevcuttu. Örneğin, bir vakayinamede yazıldığına göre, Polovtsı, yani Kıpçaklar, altı Berendi kentini zaptetmişler (1176).

İgor seferi destanı olan "Slovo o polku İgnoreve"de Rus müttefikleri olan Peçeneg ve Torkların kabile adları var: Tatran, Şelbir, Topçak, Olber (Alper), Revuga (Erboğa). Vakayinamelerde Turpey (Turbey), Bastiy (Bastı) ve Kayep (Kay oba) kabilelerinden söz edilir. Çok ilginç bir kabile ismi Tolkovin'dir. Bu kelimenin Rusça tercüman manası olup Türkçe Tolmaç/Dilmeç'in taklidi olduğu açıktır. En önemlisi de, bu kabileye ait Torklar çevirmenlik yapıyor ve dolayısıyla iki dili, yani Türkçe ve Rusçayı aynı biçimde biliyorlardı. Bu olay, Ruslar ile Türkler arasında sıkı ve geniş temasların olduğuna delâlet eder.

Ukrayna'da Torklarla ilgili yer adları çoktur: Torçesk, Torç, Torçikovo, Torçin, Torskoye, Torçanka, Torçitsa, Torça, Torkov, Torki vs.

Kuban bölgesinde Kırım karşısında şimdi 'Taman' şehri var. Bu sözcük, eski Rusça Tmutorokan'ın tahrifidir. Asıl adı ise Türkçe olarak Tümentarhan veya Tamantarhah şeklinde telâffuz edilebilirdi.

Rus vakayinamelerinde, Peçeneg ve Torkların göçebe veya yerleşik olarak yaşamış olduğu step bölgesinin birçok nehir ve çay adları Türkçedir. Örneğin, Sula isimli bir nehir var. Bu isim Sulu'dan geliyor. Kayala nehrinin adı, Kayalı'dan geliyor (bu nehrin şimdiki Rus adı Oskol'dur, Oskol ise Rusça kaya demektir). Bu iki nehir adı, "İgor seferi destanı"nda da geçer. Dahası da var. Sutin çayının isminde ise kökü olarak süt sözcüğü mevcuttur, bu çayın şimdiki adı -Rusça- Moloçnaya'dır, yani 'Sütlü' demektir. Ve nihayet bir nehir adı daha Süurliy, Süyürlü olsa gerek, yani eski Türkçe "cibinli"dir. şimdi bu nehre Gnuluşa derler, yani kokuşmuş, çürümüş bir nehirdir: sivrisinekler için pek müsait bir su yeridir.

11. - 13. yüzyıllarda Rusya güneyinde Kıpçaklar da göçebelik yapmaktaydı. Batı kaynaklarında Kuman/Koman/Kun, Doğu kaynaklarında Kıpçak/Kıfçak, Rus kaynaklarında ise Polovets (tekil) ve Polovtsı (çoğul) adlandırılan bu Türkler, Güney Rusya'da ilk kez 1055 senesinde ortaya çıkmışlardı. Bu zamandan beri Volga (İtil)'den Tuna'ya

kadar uzanan geniş step şeridi, Rusça'da Pole Polovetskoye (Kıpçak bozkırları) ve doğu dillerinde Deşt-i Kıpçak (Kıpçak ovası) adını almıştı.

Kıpçaklar, Torkları yendikten sonra Rus yurduna varmış ve knez Vsevolod ile barış akdederek geri gitmişlerdi. Bu suretle Ruslarla Kıpçaklar arasında ilk karşılaşma bir anlaşma ile sonuçlanmıştı. Oysa, birkaç yıl sonra Kıpçakların ikide bir Rus knezliklerine saldırdıkları ve Rusların "Steple savaşlarının" değişken başarılarla geçtiği oluyordu. Birkaç örnek: 1061 yılına ait olayı bir vakayiname şöyle anlatır. Polovetsler ilk defa savaşmak üzere Rus yurduna geldiler. Pereyaslavl knezi Vsevolod'u yendiler. Onların Beyi, İskal (İzkal) idi. 1068'de Kıpçaklar büyük kuvvetlerle tekrar Pereyaslavl knezliğine girerek Rusları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Dolayısıyla Kiyef'te karışıklıklar çıktı ve knezi Lehistan'a kaçmak zorunda kaldı. 1184'te ise knez Svyatoslav Vsevolodoviç Kıpçakları bozguna uğratarak 17 han ve başbuğ dahil olmak üzere 7 bin Kıpçak askeri esir edip Rusya'ya getirdi. Ama 1185'te Kıpçaklara karşı knez İgor'un seferi suya düştü, kendisi de tutsak oldu.

Bütün bunlara karşın Ruslarla Kıpçaklar arasında ittifak ilişkisi geliyordu. Kıpçaklar bazı Rus knezliklerine, knezler arası anlaşmazlıklar ve rekabetten sık sık doğan iç harplerde yardım ederlerdi. Örneğin, başka Rus knezlerine düşman olan Oleg Svyatoslaviç, Tmutorokan'a kaçmış, oradan Kıpçakları getirip onlarla birlikte Ruslara karşı savaştı. Bu knezin oğul ve torunları tam 12. asır boyunca Kıpçaklarla dünürleşip onlar arasında birçok akrabalara vardı. Onun torunlarından biri knez İgor 1180 - 1183 yıllarında Kıpçaklarla bağlaştı.

Kıpçaklar, Rus ordularında da hizmet ettiler. Bunların birkaç adı vakayinamelerde geçer: Kuman Polovçanın (1096), Kulmit (1097), Gorepa ve Kuçebiş (1147), Olbir Şeroşeviç (1159).

Kimi kez Kıpçakların Ruslarla birlikte yabancı kuvvetlere karşı da sefere çıktıkları oldu. 1099'da Macarlara karşı yapılan başarılı sefer ve 1221'de Kırım'da Sudak şehrini Selçuklulardan geri almak için yapılan başarısız sefer, bunlardan ikisidir.

Rus-Kıpçak komşuluğu 180 yıl kadar sürdüğü için Kıpçaklar ve Ruslar birbirleriyle adamakıllı kaynaşmışlardı. Rus yüksek tabakasından birçoğunun Kıpçak kızları ile evlenmeleri, Kıpçak büyüklerinden bazılarının

Hristiyanlığa geçmeleri sonucunda Rusların kanına birçok Kıpçak kanı karıştığı, Rus yaşayış tarzına ve Rus diline epeyce Kıpçak etkisi olduğu biliniyor.

Rus steplerinde konar göçer Kıpçaklara Şaru/Şarı/Sarı Kıpçaklar da derlerdi. Bu söz, Kıpçakların Rusça ismi olan Polovets'i hatırlatır. "Poloviy" sarı, sarışın demektir. Kıpçakların diğer bir adı Kuman - kum sözcüğünden geliyorsa, aynı manası var. Demek ki Kıpçakların antropolojik tipi, diğer Türklerden farklı idi; onlar beyaz tenli, sarı saçlı olsalar gerek. Bu münasebetle şu olay da pek ilginç: Güney Rusya'da Orta Çağ göçebelerine ait mezarlıklardan çıkarılan kafataslarının antropolojik incelenmesi gösteriyor ki bunların sahipleri görünüş bakımından Avrupalı (Öropeoid) tiplerinden ayrıklı değildi. Yani Kıpçaklar, Moğollara veya başka Uzak Doğu Asyalılara değil, Avrupalılara benziyorlardı. Bu ise, Kıpçakların Doğu Avrupa'da, başta Slâvlar olarak yerli halklarla epeyce karışmış olduğu neticesinden başka bir şey olamazdı.

12. yüzyılın sonunda Rus-Kıpçak ilişkileri epeyce gelişti. Vakayinamelere göre, Rus knezleri ile Kıpçak hanları arasında sık sık evlenmeler olmuş. Knez Svyatopolk, Tugorkan'ın kızıyla evlenmiş (1094), knez Vladimir Monomah'ın oğulları Yuriy 1107'de ve Andrey 1117'de soylu Kıpçak kızları ile evlenmişler. Dolgorukiy, yani uzun kollu lâkabı takılan Yuriy, 1147 yılında Moskova'ya gelmiş, 1156'da bu şehri tahkim ettirmiş. Bu knez, Moskova'nın kurucusu sayılır. 1147 yılı ise, Moskova'nın kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir.

Knez Ryurik Rostislaviç 1163'te Beglük Han'ın kızı ile evlenmiş, oğulları Rostislav Ryurikoviç, Çornıy Klobuk bölüğüne komutanlık etmiş, Torkların kenti olan Torçesk'te oturmuş. Çernegov knezi Oleg'de Kıpçak başbuğlarından Osuluk'un kızı ile evli idi. Oğulları Svyatoslav gene Kıpçak Ay Oba Hanı'nın kızı ile evlenmiş. Bu evlenmeden İgor doğmuş, 1185'de Kıpçaklara sefere çıkmış. Bu sefere dair bir destan, İgor'un yenildiğini ve esir düştüğünü anlatır. Onun oğlu Vladimir'de tutsak oldu, fakat buna rağmen esaretteyken Konçak Han'ın kızı ile evlendi. Karısı ve çocuğuyla 1187'de vatanına döndü. Konçak ve İgor arasında düşmanlıktan çok dostluk vardı. 1181'de Rus knezlerine karşı savaşıran orduları yenildikten sonra bir kayıkla beraber kaçıp kurtulmuşlardı. Kıpçaklarda esir olurken

de İgor pek serbestçe yaşadı; vakayinameye göre, ava gidermiş, beşi soylu olan 20 genç Kıpçak ona refakat edermiş, 5 hizmetçi ona bakarmış, papazı da varmış...

Vakayinelere göre, knez Svyatoslav Olgoviç'in dayıları Kıpçaklar-
mış: Tüprak ve Kamosa Osolukoviçler.

Kıpçak ve Rus basit insanları da birbirleri ile evlenirdi. Örneğin, İgor'a tutsaklıktan kaçmağa yardım etmiş olan Kıpçak Ovlur (Avlur)'un annesi Rus'tu. Sonra Avlur bir Rus kızı ile evlendi, boyarin (yani feodal) oldu, onun oğul ve torunları soylu ve zengin adamlar oldular.

Ruslar arasında Kıpçak kızları güzellikleri ile ün kazanmış, İgor seferi destanının ozanı onlara "krasnı devki polovetski" (Kıpçak dilber kızları) der. Rus folkloruna destan kız kahramanı olan ve Polânitsa denilen cesur ve güzel Kıpçak kızın tipi girmişti. Rus folklor efsanesi olan bir Bulina'da Rus bahadırı Dobrına Nikitiç böyle bir Polânitsa ile evlenmiş, kız ise düğün arifesinde Hristiyanlığı kabul etmiş.

Rus kız ve kadınları da Kıpçaklarla evleniyordu. Örneğin, knez Mstislav Vladimiroviç'in annesi ikinci nikâhı ile Başkort Han'ın karısı oldu. Çok Kıpçak Hıristiyanlığı kabul etti, onlar arasında Rus isimleri yayıldı: Roman (bir Kıpçak Hanzadesinin adı), Han Gleb, Han Danilo, Vasiliy, Yuriy vb. Kiyef keşişlerinin yazdığına göre, kimi Kıpçak obaları (soyları) tamamıyla Hristiyan olmuş. Bazı Rus kelimeleri Kıpçakçaya girmiş, bu arada Kıpçak Lügatı olan Codex Cumanicus'ta izba (ev), peç (soba) ve başka Rus sözcükleri vardır.

Rus vakayinamelerinden anlaşılıyor ki hem Kıpçaklar hem de Ruslar birbirlerinin dilini iyi bilenler çoktu. Rus knez ve boyarin ailelerinde çocuklarının anne ve dadıları genellikle Kıpçaklardandı. Tabii, çocuklarla Kıpçakça konuşuyor, onlara Kıpçak ninnileri söylüyordu. Dolayısıyla bu gibi ailelerde yetiştirilen gençler Kıpçakça çok iyi bilir ve konuşurdu.

Aynı zamanda Kıpçak steplerinde binlerce Rus yaşıyordu: kadın, hizmetçi ve köle, esir asker, kul vs.

Steplerde, sonraki Rus kazaklarına benziyen, Türklerle karışmış ayrı bir Rus halkı ortaya çıkmıştı. Bu halk mensuplarına Brodniki derlerdi. Brodnik, göçebe demektir.

Bazı eski Türk folklor konuları, Rus halk edebiyatına girmişti. Bu

arada Sırçan ve Atrak kardeşlerin menkıbesi var. Bu menkıbede şunlar anlatılır. Gürcistan hükümdarı David, 1118 yılında Kıpçakları kendi memleketinde yerleşmeye davet etmiş. Bir Kıpçak Hanı - Atrak - boyu ile birlikte Gürcistan'a göç etmişti. Atrak adının menkıbelerde birkaç şekli var: Gürcüce Atrah, Rusça ise Otrok ve Otrak. Kimi kaynaklara göre 40 bin kadar Kıpçak, Gürcistan'a yerleşmişti. Bu arada, bir meşhur Gürcü soyadı var: Çolakaşvili, (yani Çolakoğlu) Kıpçak ceddinden gelen bir soyun ismi olsa gerek.

Bir zaman sonra başka bir Kıpçak Hanı Sırçan, Atrak'ın geri dönmesini istemiş, ona birkaç davetiye göndermiş ama, Atrak hepsini reddetmiş. O zaman Sırçan ona, Kıpçak stebinin şarkılarının etkisiyle vatanını hatırlasın diye bir ozan okuyucu yollamış. Fakat boşuna, şarkılar da tesirsiz kalmış. O zaman okuyucu, çıkınından bir demet yavşan (pelin) çıkarmış, Atrak'a koklamak için vermiş. Yurdunun kokusunu almış Atrak, hemen steplere dönme kararını vermiş.

Eski Türk totemi olan Boz Kurt (Rusça'da Bosy Volk, Seriy Volk) Rus destanlarında efsane kahramanı olmuştu. Bazı folklor eserlerinde Rus knezleri ve Türk hanları birer Boz Kurda dönüşebilirmiş.

Eski Rusya'da bir knez vardı; onun adı Yaroslav, lâkabı ise Osmomisl (yani "sekiz köşeli"). O, çok akıllı sayılırdı. Eski Türkçede "sekiz köşeli" deyimini çok akıllı adamı nitelerdi.

Güney Rusya'da Türk ve Rus eski yerleşme alanlarının arkeolojik kazıllarının sonuçları gösteriyor ki Rus ve Türk maddî kültürleri birbiriyle epeyce karışmış, cenaze ayinleri bile iki ulusun âdetlerini içine almıştır. Birkaç örnek: Don nehri kıyısında, Sarkel'e yakın bir yerde **göçebe Hristiyanların** mezarlığında yapılan kazı sonucunda bir mezarda üzengi, başka bir mezarda at başı, üçüncü mezarda ise at ayakları bulunmuştur. Bilindiği gibi, göçebeler mezarlara at veya ata ait eşyaları koyarlardı. Demek ki Hristiyan (yani Rus) cenaze âdetleri ile göçebe (yani Türk) âdetleri karışmıştı. Başka taraftan, aynı bölgede Tagança köyüne yakın ve 11. - 12. yüzyıllara ait bir soylu Rus'un mezarında Hazret-i İsa resimli madalyonla beraber at iskeleti bulunmuştur. Ölünün kafatası, Avrupalı tipinde, dolihokefal, yani İskandinav katkısıda var. Malûm olduğu gibi, ilk Rus knezleri iskandinavya'dandılar, Varyag denilen Normanlardı. Bu

mezarda gömülen bir knez olabilirdi, çünkü onunla birlikte konulmuş eşyalar arasında kalkan ve topuz vardır.

Kıpçakların sonu, Kiyef Rusyasının sonu ile aynı zamanda oldu. Moğol tehlikesi, Kalka nehri kıyılarında 1223 yılında vuku bulmuş, savaşta Rus, Kıpçak, Kayı, Berendi ve Kara Kalpak askerlerini birleştirdi. Fakat bu kalkan, Moğol başbuğları Subudey Batur ve Cebe Noyon'un ordularınca indirilmiş darbeye dayanamamıştır.

Orta Çağ Türk dilleri olan Abarca, Bulgarca, Hazarca, Kıpçakça ve Peçenegece'den Rusça'ya girmiş ve Rus vakayinameleri ile destanlarında kullanılmış sözcükler çoktur. Bunlardan birkaç örnek: Berendeyka -bir nevi oyuncak. Bılvan/bolvan- taştan heykel; ahmak (pehlivan'dan). Bilinç-işaret, alâmet, simge (bilmek'ten). Bosıy - boz. Boyan - şahıs adı; İgor seferi destanında Boyan isminde bir ozan var. Boyarin - asilzade, soylu bir adam (bay er'den). Bulat - bir nevi çelik; kılıç. Çaga - ceriye, esire, kadın köle. Çugun - dökme demir, font. Gorazd - bir kutsal kuş (horoz'dan). Hodına - hatun, soylu bir kadın (kadın'dan). Klobuk - külâh (kalpak'tan). Kogan - büyük knez, han (Kağan'dan). Kulak - yumruk (kolkul'dan). Kumıs - kırmızı. Kura, kur - sur, kale duvarı (kürmak'tan) Kurgan - tepe, höyük. Nogata - bir para birimi (nakıt'tan). Parça - ipek kumaş (barca'dan). Sagadak, saadak, sagaydak - sadak. Saygat - ganimet. Yemşan, yevşan - yavşan, pelin. İgor seferi destanında kullanılmış Türkçe sözcükler: Haralug - bir nevi çelik (haralujnıymeç - bu çelikten yapılmış kılıç). Horugov - bayrak (korunga'dan). Jençüg - inci. Koçevnik - göçebe. Koşçey - soy başı; cani, zalim (koşçi'den). Ortma - örtme, çarşaf. Yaponçitsa - yapıncak. Yarug - sel yarığı.

Kalka savaşından sonra Moğollar, Asya'ya geri döndüler ama bu savaş onlar için sadece bir cebrî keşifmişti meğer... Bir kaç yıl sonra onlar yine gelecekler.

1235 yılında Moğollar, İtil Bulgaristan'ı fethedip başkenti Bulgar'ı yıkmış, aynı zamanda Başkortları da itaat altına almış, 1237 - 1239 senelerinde Rusya'yı zaptederek egemenlikleri altına almışlardı. Rus müttefikleri olan Kıpçaklar da Moğollara boyun eğmiş, Tatar adını kendilerine almışlardı. (Ruslar ve Kıpçaklar, moğolları Tatar adı altında önceden de biliyorlardı). Böylece, Ruslarla komşu olan bütün Türkler,

başlıca Kıpçaklarla Bulgarlar ve az kalan Peçeneg, Tork, Berendey, Kara Kalpak ve Kayılar bu zamandan itibaren peyderpey Tatar olarak adlandırılmaya başladılar. Kıpçakların yalnız bir kısmı, Macaristan'a ve Bizans'a gitmiş, bazı Kıpçaklar Nikeia (İznik) civarında bile yerleşmişti.

13. yüzyıl biterken Moğol İmparatorluğu parçalanmaya başladı. İlk in bu imparatorluktan Altın Ordu (İtil kıyılarında), Ak Ordu (İrtiş kıyılarında) ve Mavi/Gök Ordu (Tümen'den Aral gölüne kadar uzanan sahada) olmak üzere 3 devlete ayrıldı. Sonra Kazan Hanlığı, Kasım Hanlığı ve Kırım Hanlığı ortaya çıktı.

Bu uzun süre içinde Güney Rusya'da ve Orta Asya'da kalan ve Moğollara oranla sayıca çok üstün olan Kıpçaklar, Moğolları tamamen Türkleştirdi. Neticesinde yeni bir millet tarih sahnesinde doğdu: dili Türk, ismi Tatar, cismi (tabir caizse) birbirleriyle karışmış Bulgarlar, Kıpçaklar, Moğollar ve Ruslar. Yeni ulusun diline ad olarak Tatarca koyuldu.

Rusya'da 240 yıl kadar süren tatar egemenliği birçok yönden Rus tarihine tesir yapmıştır. 13. -14. asırlarda ayrı knezliklere bölünmüş Rus yurdu karşısında gayet muntazam teşkilâtlı ve birlik arz eden büyük bir Moğol imparatorluğu ve sonraları Altın Ordu vardı. Bu iki devlet Ruslar için birer örnek olmuştur.

1240 ile 1430 yılları arasında 130 Rus knezi, Hanların ordugâhlarına gitti. Bunlardan birçoğu Han ordugâhında yıllarca kalıyordu. Bu ziyaretleri esnasında Han'ın nasıl mutlak bir hükümdar olduğunu yakından görüyorlardı. Zaten Han, Rus tabiri ile "Çar" idi. Rus tarihinde Çar adı ilk önce Bizans İmparatorlarına, sonra Altın Ordu Hanlarına verilen bir unvandır. Rusya'da bu unvanı ilk almış Moskova knezi Müthiş İvan (1547) olmuştur.

Tatar hanları, Tatar büyükleri Rus yurdundan alıp getirdikleri kızlar ile, Rus knezleri ise Tatar kızları ile evleniyorlardı. Nogay Han'ın karısı Hristiyandı. Knez Fedor Çeremny'ın karısı han kızı idi. Moskova knezi Yuriy Daniloviç'in karısı Özbek Han'ın kız kardeşi Konçaka Hanımdı (Bunun için galiba Özbek Han'ın oğlu Canibek ve onun karısı Taydula Ruslara karşı çok iyi davranıyordu). Nijniy Novgorod ve Yaroslavl knezlerinin karıları da Tatar mirzalarının (emirzadelerinin) kızları idi.

Rus vakayinameleri ile başka kaynaklardan anlaşılıyor ki Rus

boyarinlerinden birçoğu da Tatar kızları alıyorlardı. Böylece Rusların yüksek tabakası Tatarlaşmaktaydı. Tatarlaşmanın başka yolu da Altın Ordu'dan ve sonraki Kasım, Kazan ve Kırım Hanlıklarından çok Tatar büyüğünün Rus knezleri hizmetine girerek Hristiyanlığı kabul edip Ruslarla karıştıkları oluyordu. Örneğin, 1598 - 1605 yıllarında Rus çarı olan Boris Godunov'un cetleri, İvan Kalita zamanında (1325 - 1340) Rus hizmetine girmiş Tatarlardı.

Rus tarih, edebiyat, kültür, sanat ve biliminde mühim bir rol oynayan 130 kadar asil ailenin Tatar (Türk) kökenli olduğu saptanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Aksakov, Aksönov, Baskakov, Basmanov, Beklemişev, Bulgakov, Bulganin, Çaadayev, Duguşev, İzmaylov, Karamzin, Kazandeyev, Korsakov, Kuguşev, Malikov, Mansurov, Musin, Narbekov, Saburov, Sartakov, Sokurov, Şeremetev, Taptikov, Topçiyev, Torbeyeve, Timiryazev, Turgenev, Uvarov, Urusov, Yusupov.

Sonra da Tatarlar Rus tarihinde epeyce büyük bir rol oynadılar. Meselâ, 1610 yılında Tatar knezi Urusov, kendisini Rus çarı tanıtmaya çalışan 2. Lje-Dimitri'yi (yani 'Sahte-Dimitri'yi) öldürdü. 1649 yılında Lehlere karşı Ukrayna kazakları ile beraber Kırım Tatarları da savaştılar.

Rus hizmetine girmiş Tatar mirzaları, Moskova knezliğine Moğol - Türk devlet teşkilatı sistemini getirdiler ve Moskova knezliğinde bu sistemin uygulanıp yerleştirilmesine katıldılar. Böylece Moskova knezliğinde devlet fikri, devlet idare şekli ve bilhassa knezlerin hükümdarlık telâkkilerine Tatarların etkisi büyüktü.

Tatar tesiri, iktisadî ve malî alanda da görüldü. Rusya'da ilk kez olarak para sistemi düzene kondu. İstilâdan önce knezler, ancak köylülerden haraç alırlardı. Şehirliler bundan muaf tutulurdu. Tatarlar ise bu iki zümre arasında fark yapmıyorlardı. Herkes vergiye tutulmuştu. Moskova knezliğindeki ve sonraları Rusya'daki vergi sisteminin tamamıyla Tatar teşkilâtının devamı olduğu bilinmektedir. Posta ve ulak teşkilâtı da Rusya'ya Tatarlar tarafından getirildi. Rusça "yamşık" sözcüğü bunu gösteriyor, çünkü yamcı demektir.

Ticaret alanında da Tatarlardan gelen kelimeler Rusça'da çoktur. Bu arada tovar (mal) ve tovariş (yoldaş) sözcükleri Türkçe'deki davar kelimesinden gelir. Dengi (para) Tatarca "tenke"den, tamga ve tamojnja (damga ve gümrük) Türkçe "damga"dan alındı.

Giyimlerde, başlıca Rus yüksek tabakası üzerine Tatar tesiri kuvvetli oldu. Knezlerin ve boyarınların elbiseleri Tatar mirzalarınınkine benzerdi, sırmalı, işlemeli, çok renkli, geniş ve uzundu. Rusçaya girmiş Tatar kelimelerinin çoğu da giyim, kumaş ve deri mamulâtı ile ilgilidir: başlık (kapüşon), başmak (pabuç), byaz (bez), çeprak (çaprak), fata (duvak), kaftan (bir nevi uzun elbise), kiseya (muslin), kolpak (külâh), kumaç (kırmızı kumaş), kuşak (geniş kemer), sunduk (sandık), şarovarı (şalvar), ştanı (pantolon, “iş tan”, yani “iç don”dan gelir bu kelime), utüg (ütü), tübeteyka ve yermolka (takke çeşitleri) vb.

Moskova knezlerinin saraylarında, yaşayış ve düşünüş tarzlarında Tatar Hanlarını taklit ettikleri görülmüyordu. Askerlik, avcılık ve elçilik merasimlerinde ve daha birçok hususta Tatar âdetleri örnek tutuluyordu.

KAYNAKLAR:

Povest vremennih let (İlk Rus vakayinamesi olan “Çeşit zamanların öyküsü” kroniği), Moskova, 1950.

Polnoye sobraniye russkih letopisey (Rus vakayinamelerinin külliyatı), Moskova, 1962.

Slovo o polku İgoreve (İgor seferi destanı), Moskova - Leningrad, 1950.

O, Russkaya zemlâ! (Hey, Rus zemini!) - Eski Rus edebiyatından parçalar -, Moskova, 1982.

TARİH ARAŞTIRMA ESERLERİ:

M. İ. Artamonov, İstoriya Hazar (Hazarların Tarihi), Leningrad, 1962.

N. A. Baskakov, Türkskaya leksikav “Slova o polku İgoreve” (İgor seferi destanında Türk sözcükleri), Moskova, 1985.

S. A. Pletneva, Polovtsı (Polovetsler, yani Kıpçaklar), Moskova, 1991.

A. N. Kurat, IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972, TTK Basım Evi.

YÖNETİMİN YÖNETİLENLE BÜTÜNLEŞMESİ

Prof.Dr.Zeki Hafizoğulları, “ Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Fikrî Temelleri”, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2001, s.XVIII+99.

Prof.Dr.Zeki Hafizoğulları'nın hazırladığı “*Türkiye Cumhuriyetinin Fikrî Temelleri*” adlı eseri üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, “İzmir-İktisat kongresi”; ikinci bölüm, “Mevzuatta Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Fikrî Temelleri”; üçüncü bölüm ise “Anayasa'nın Dördüncü Maddesinin Değiştirilmezliği, Birinci, İkinci ve Üçüncü Maddelerinin Anlamı, Kapsamı ve Sınırları Meselesi” başlığı altında kaleme alınmıştır.

Prof.Dr.Sadık Tural'ın “Yönetimin Yönetilenle Bütünleşmesi” başlıklı sunuş yazısında erk, idare, iktidar veya devletin, bir kişi veya grubun, geniş kitlelerin günlük hayatını tanzim eden başka toplumların saldırılarına karşı güvenlik oluşturmasını sağlayan yapısını beş ana unsuna dayalı olduğunu belirterek bunları ; a) Bağımsızlık, b) Adalet, c) Öz benliği ve öz kimliği konusunda hissî ve fikrî inançlarını koruma ve gelişmeye yardımcılık, d) Fert, topluluk ve toplum plânında iş, meslek, fırsat eşitliğine dayalı önu açıklık, e) Yasama, yürütme ve yargının işleyişinde örtülü, yani örtülü olmak yerine yönetilenlerin tamamına karşı mümkün mertede aynı mesafede kalabilme, şeklinde açıklamaktadır.

Prof.Dr.Zeki Hafizoğulları “Ön söz” yazısında Türkiye Cumhuriyeti Devletinin fikrî temellerinin ciddi bir araştırma konusu olduğunu, Avrupa Birliği ve küreselleşme tartışmalarının yapıldığı şu günlerde bunların, birlikte, kamunun dikkatine ve eleştirisine sunulmasının yararlı olacağı düşüncesiyle bu eseri hazırladığını ifade etmektedir.

“*İzmir-İktisat Kongresi*” başlıklı birinci bölüm (s.1-33), Giriş, 1) İzmir-İktisat Kongresi'nin Yapıldığı Tarihî Dönem, 2) Evreni Farklı Bir Algılama Biçimi: Lâik Toplumsal Düzen, 3) Misak-ı İktisadî Esasları, 4) Devletin

Siyasî Düzeni Millî Devlet, 5) Millî İktisat, 6) Millî Toplum, 7) Millî Hukuk ve Sonuç adlı alt başlıklardan oluşmaktadır.

Erzurum kongresi, Sivas kongresi her yıl şenliklerle anılırken, üzerlerine bilimsel toplantılar yapılırken, her nedense eş değerde olan İzmir iktisat kongresine hakettiği önemin verilmeyişini vurgulayan Prof.Dr.Zeki Hafizoğulları şöyle devam etmektedir: “İşte, İzmir iktisat kongresi, Lozan konferansının dağıldığı, Türk heyetinin Konferansı terk edip yurda döndüğü, ulusal sıkıntıların ‘had safhada’ olduğu bir sırada, Kurtuluş Savaşı’nın noktalandığı İzmir’de, ülkenin birçok yerinden gelen, toplumu oluşturan sınıfları ve/veya ‘grupları’ temsil eden 1135 delege ile toplanmıştır” (s.5).

Bu bölümün sonuç kısmında özet olarak şu bilgiler verilmektedir:

İzmir iktisat kongresi, Lozan barış görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir sırada, ziraat, sanayi, ticaret ve iş hayatının temsilcilerinin, yani halkın gerçekleştirdiği “mesaj” içerikli, “resmî” olmayan “siyasî” bir faaliyettir.

Bu büyük kongrede, ilçesine yapılan zalimane bir savaştan şerefle çıkan bir halkın, yani “yeni Türkiye’nin” savaşta oluşmuş bulunan ve barıştan sonra oluşacak olan “şekline” ve “içeriğine” işaret edilmiştir. Kısacası, tüm dünyaya, yeni Türkiye’nin, temsilcileri vasıtasıyla halkının yaptığı, uygarlıkta yeri olan bir “resim” sunulmak istenmiştir. İzmir iktisat kongresi, Türk toplumunun ekonomik, toplumsal, siyasî ve hukukî tüm temel düzenlerinin kaynağını “millî hâkimiyet” esasından yani “beşerî iradeden” aldığına ve bu temel esasın mutlaklığına, vazgeçilmezliğine işaret etmiştir.

İzmir iktisat kongresinde, ilk kez millî devlet, millî iktisat, millî toplum, millî hukuk düzenlerinin o günün şartlarına uyularak oluşturulması gereğine işaret edilmiştir. Ancak, kongrede, “millîlik” ile “milliyetçilik” asla birbirine karıştırılmamış, dolayısıyla “Türkiye Devletine” iddiaların tersine asla milliyetçilik değil ama, sadece millîlik yakıştırılmıştır.

Gerçekten bu bağlamda olmak üzere, İzmir iktisat kongresi kendine özgü bir pazar ekonomisi düzeninin oluşturulması zorunluluğunu ortaya koymuş ve bunun o günün ortamındaki şartlarına işaret etmiştir. İzmir iktisat kongresinde, şartlar gereği olarak devletin de ekonomik hayatta

yer almasına işaret edilmiş olmakla birlikte, faşizm ve nazizme, salt liberalizme, sosyalizm ve komünizme itibar edilmemiştir.

İzmir iktisat kongresinde, kimi zaman açık, kimi zaman örtülü olarak, “yeni düzen” kuracak, koruyacak ve geliştirecek ve bu düzenin cereyanına imkân verecek, teokrasiden arındırılmış, kaynağını beşerî iradede bulan ve millî toplum, millî devlet, millî iktisat gereklerini sağlayan yeni bir hukuk düzeninin oluşturulması zorunluluğuna işaret edilmiştir.

Böylece, İzmir iktisat kongresinde, bir yandan temsilcileriyle barış masasına oturduğumuz uluslara muhteşem bir kurtuluş savaşı içinde doğan, gelişen, kökleşen ve tüm kurum ve kuruluşlarıyla biçimlenen bir ulusun ve onun egemen ifadesi olan devletin “kimliği” hakkında uyarılarda bulunulurken, öte yandan ileride kurulacak olan “cumhuriyetin” ve yapılacak olan devrimlerin, özellikle Türk hukuk devriminin “meşruiyet” temeli oluşturulmuştur.

Kısacası, İzmir iktisat kongresi, sözünde saklı ilkeler bakımından, Türk ulusunun dünü, bugünü, aynı zamanda yarınıdır.

“*Mevzuatta Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Fikrî Temelleri*” başlıklı ikinci bölüm (s.35-61), Giriş, 1) Devletin Zorunlu Bir Ögesi Olarak Egemenliğin Kaynağı Meselesi, 2) Ulusal Egemenliğin Sonucu Olarak Ulus Devleti Düşüncesi, 3) Ulusal Egemenliğin Diğer Bir Sonucu Ulusal Toplum Düşüncesi Olmuştur, 4) Ulus Egemenliği Düşüncesi Ulusal Hukuk Düşüncesini Zorunlu Kılmıştır, 5) Ulus Devleti Düşüncesi Zorunlu Olarak Ulusal Ekonomi Düşüncesini Doğurmuştur ve Sonuç adlı alt başlıklardan oluşmaktadır.

Bu bölümün sonuç kısmında özet olarak şu bilgiler verilmektedir:

Türkiye cumhuriyeti devletinin hâlâ geçerli olan temel harcını, “Aydınlanma Çağı” düşünceleri, açıkçası “Tabîî Hukuk” düşüncesi oluşturmuştur.

Gerçekten, her Türk’ün hür doğduğunu, hür yaşadığını; hürriyetin hukuku tâbiyyeden olduğunu kabul eden; şahsî masuniyet, vicdan, tefekkür, kelâm, neşir, seyahat, akit, sayuamel, temellük ve tasarruf, içtima, cemiyet, şirket hak ve hürriyetlerini Türklerin tabîî hukuku gören 1924 Anayasası, özünde, kaynağını 1789 Fransız devrimiyle bayraklaşan, İnsan ve Vatandaş

Hakları Bildirgesi'nden alan 1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ne, iç hukukun artık bir parçası olan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne vücut veren düşüncelerin filizlenmeye bırakılan çekirdeğini taşımaktadır.

Zorlu bir kurtuluş savaşı ortamı içinde doğan ve biçimlenen Türk ulusunun ülküsü olan toplumsal, ekonomik ve hukuksal düzen, hiçbir zaman teokratik ve ırkçı bir toplum, hukuk ve devlet düzeni olmamıştır, çünkü ne bir din, ne de bir ırk, "vatandaşın" niteliği olmuştur.

Ancak, dâhiyane bir toplumsal yönetim cihazını yaratmak başka şeydir, o cihazı kullanma becerisini göstermek gene başka şeydir. Maalesef, "Türkiye ahalisi", çok zor şartlarda, kanlı bir savaş sonunda, kendi serbest iradesiyle oluşturduğu mükemmel bir cihazı, yeterince kullanma becerisini gösterememiştir.

Bununla birlikte, Türkiye Devleti, özüne zarar vermeden, yeni düşünceleri ve uygulamaları bünyesinde barındıracak bir biçimde tasarlanmış olduğundan, çağın, fırtınalarının yıkıcı etkilerinden kendisini kurtarmayı, dolayısıyla sonsuza kadar yaşama şansını elde etmeyi başarmıştır. Bugün, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, uygar diğer uluslar gibi, özünde az veya çok tabii hukuk düşüncesinden mülhem bir "ulus devleti" olması, başka uluslarla, eşit koşullar altında, karşılıklılık esasına dayalı olarak uluslar arası örgütler oluşturmasına, ulusal toplumun, ulusal hukukun ve ulusal ekonominin, dünyanın ileri diğer ulusal toplumları, hukukları ve ekonomileri ile bütünleşmesine, öte yandan bu çağın çok tartışmalı sloganı "küreselleşmeye" engel değildir.

"Anayasa'nın Dördüncü Maddesinin Değişmezliği, Birinci, İkinci ve Üçüncü Maddelerinin Anlamı, Kapsamı ve Sınırları Meselesi" başlıklı üçüncü bölüm (s.63-96), Giriş, 1) Sert Anayasalar, Anayasa'nın Dördüncü Maddesinin Kaldırılmazlığı ve Değiştirilemezliği Meselesi, 2) Anayasa'nın Birinci Maddesi Hükümü, 3) Anayasa'nın İkinci Maddesi Hükümü, a) Yöntem, b) Yorum, c) Anayasa'nın İkinci Maddesinde Yer Alan Kavramların Anlamı, Kapsamı ve Sınırları, ca) Anayasa'nın İkinci Maddesinin Temel Cümlesi, cb) Yan Cümlecikler veya Tümleçler, 4) Anayasa'nın Üçüncü Maddesi Hükümü ve Sonuç adlı alt başlıklardan oluşmaktadır.

Bu bölümün sonuç kısmında özet olarak şu bilgiler verilmektedir:

İster yumuşak, ister sert anayasa olsun, madem “temel normu” kaldırmak veya değiştirmeye kalkışmak hiçbir hukuk düzeninde hukuken kabul görmemektedir, öyleyse, iddiaların aksine, anayasanın 1., 2. ve 3. maddelerinin nesnel veya “pozitif” olarak anlamını, kapsamını ve sınırlarını belirlemek zorunludur. Bu yapılmadığı takdirde, kanunların anayasaya aykırılığı iddiasında, anayasanın söz konusu bu hükümlerinin uygulanması mümkün olmaz, çünkü iki bilinmeyenden bir bilinen çıkmaz.

Anayasanın özellikle 2. ve 3. maddesi, hükümlerini yorumsuzluğa veya öznel yorumlara götüren eleştirilerin yerinde ve tutarlı olmadığı görülmektedir, çünkü söz konusu hükümler, tabii hukuk düşüncesinin belirsizliğinden çıkarak, uluslar arası hukuk veya sözleşmeler hukukunda ifadesini bulan, böylece tarihî evrimi içerisinde pozitif değerler hâlini almış bulunan demokrasi ve insan hakları kuralları ile çelişmemektedirler, çünkü anayasanın 2. maddesinin Avrupa insan hakları sözleşmesi ve eklerine yaptığı göndermeden ötürü söz konusu sözleşmelerin kuralları, bu maddenin kapsamını oluşturmaktadır. Böyle olunca, anayasanın 2. maddesinde yer alan ifadelerin tümünün anlamı, kapsamı ve sınırları, Avrupa insan hakları sözleşmesi ve ekleri olmaktadır.

Atatürk milliyetçiliği, Atatürk inkılâpları ve ilkeleri, meselâ faşizm, nazizm vs. benzeri bir “ideoloji” değildir. Türkiye cumhuriyeti devletinin, açık veya örtülü, resmî bir ideolojisi bulunmamaktadır, çünkü Türkiye cumhuriyeti devleti “... demokratik... bir hukuk devletidir.” Bu demokratik... hukuk devletinin dayandığı Atatürk milliyetçiliği, Atatürk inkılâpları ve ilkeleri, kurtuluş savaşı vererek siyasallaşan bir halkın “var oluş” sebebidir, Türk ulusunun vazgeçilmez, mutlak idealleridir. Kısacası, “Türkiye ahalisini” dün bir “ulus” olarak var eden, o ulusun bugününü kuran, yarınına yön veren temel “pozitif” değerleridir.

Anayasa'nın 1., 2. ve 3. maddesi hükümleri, Türkiye cumhuriyeti devletinin, kendine özgü bir “ulus devleti” olarak, “küreselleşmede” yerini almasına engel değildir. Gerçekten, bugün Avrupa devletleri “ulus devleti” olma niteliklerini bozmadan günün icabı olarak ortaya çıkan yeni oluşumlar içerisinde nasıl yer alabiliyorlarsa, aynı şekilde Türkiye cumhuriyeti devleti

de, bir ulus devleti olarak dünyanın yeni oluşumları içerisinde yer alabilir. Ulus devleti olma niteliği nasıl onlara engel değilse, kuşkusuz Avrupa insan hakları sözleşmesini imzalayan bir devlet olarak aynı niteliği taşıyan Türkiye cumhuriyeti devletine de engel değildir.

Prof. Dr. Zeki Hafızoğulları'nın "Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Fikrî Temelleri" adlı eserinin sonunda "Dizin" (s. 97-99) bulunmaktadır.

Yeniden gözden geçirilerek hazırlanan bu eser, kamunun dikkatine ve eleştirisine sunulması dolayısıyla çok yararlı sonuçlar doğuracağına inanıyorum.

Saim KESKİN

Atatürk Kültür Merkezi Uzmanı

PONTUS SORUNU

Yard.Doç.Dr. Yusuf Sarınoy, Yard.Doç.Dr. Hamit Pehlivanlı, Yard.Doç.Dr. Abdullah Saydam, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası-Makaleler", Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, VI+145 s.

"Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası" adlı eser, arşiv belgelerine dayanılarak, Yard.Doç.Dr. Yusuf Sarınoy, Yard.Doç.Dr. Hamit Pehlivanlı ve Yard. Doç. Dr. Abdullah Saydam tarafından, kendilerini mazlum halk olarak göstermeye çalışanların dünya kamuoyunu yanıltma çabalarına cevap niteliği taşıması amacıyla, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığınca yayımlanmıştır. 4.7.1921 tarihinde Rum çetesince şehit edilen Güney Muhtarı Şükrü Çavuş, Korucu Bekir Çavuş ve İlkokul Öğretmeni Süleyman Efendi'nin fotoğrafı kitabın ön kapağında verilmiştir.

Yard. Doç. Dr. Yusuf Sarınoy'ın makalesinde şu bilgilere yer verilmektedir. *Pontus* veya *Pont Euxim*, eski Yunanlıların Karadeniz'e verdikleri bir isimdir. Doğu karadeniz bölgesinin gerek siyasî tarih, gerekse sosyal yapı açısından Yunanlılarla ciddi anlamda bir ilişkisi olmamakla beraber, bölgede kurulan ilk Pont Krallığı ile, 1207'de kurulan Trabzon Devleti'ni birbirine karıştıran Yunanlılar, ortaya bir Rum Pontus Devleti çıkarmışlar ve bu temele dayanarak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde bu devleti tekrar diriltme iddiası ile Doğu Karadeniz kıyılarında Rum Pontus Devleti kurma hayaline kapılmışlardır. 19. yüzyılın başından itibaren, kökeni ne olursa olsun Anadolu'da yaşayan Türkçe veya Elence konuşan bütün Ortodoks Hristiyanlar, Yunan toplumuna ait olma duygusunu benimsemeye başlamışlar, bölgedeki Hristiyan halk üzerinde Yunanlılık bilincinin yerleşmesi ve gelişmesine İstanbul Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin büyük rolü olmuştur. Bağımsız Yunanistan'ın kurulduğu 1830'dan sonra Doğu Karadeniz bölgesine olan ilgi artmıştır. Pontusçuluk konusunda siyasî bir hareketin mümkün olabileceği fikri 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilânından

sonra ortaya atılmaya başlanmıştır. Yunanistan'ın Megali İdea'yı gerçekleştirmek üzere kurdurduğu birçok cemiyete paralel olarak Türkiye'de Pontus Cemiyetleri de kurulmaya başlamıştır. Pontus Cemiyeti'nin temeli 1904 tarihinde Merzifon Amerikan Koleji'nde atıldığı, bu kolejin 16 Şubat 1921'de aranması üzerine ele geçirilen belgelerden anlaşılmıştır. Bundan sonra kolej, bine yakın Rum gencini Pontusçuluk için yetiştirmiştir. 1909 yılında Trabzon Metropolitliği vasıtasıyla Atina'daki "Asya-i Süğra" Cemiyetinin emri altına giren Pontus Cemiyeti Metropolit ve papazların öncülüğü ve çalışmaları sayesinde Batum'dan İnebolu'ya kadar Karadeniz bölgesinde şubeleri açılmış, ilk Pontus risalesi de 1910'da yayımlanmıştır. Osmanlı Devleti, Doğu Karadeniz bölgesindeki hâkimiyetini yeniden tesis etmesinden sonra Pontusçuluk faaliyetleri; Rusya, Yunanistan, Avrupa ve Amerika'da hızlanmış ve uluslar arası bir boyut kazanmaya başlamıştır. Nitekim 5 Mayıs 1917'de Tiflis'te "Yunanistan Kafkaslar Kongresi" yapılmıştır. I.Dünya Savaşı'nda yenik olarak çıkan Osmanlı Devleti, ağır hükümler ihtiva eden Mondros Mütarekesi'ni 30 Ekim 1918'de imzalamak zorunda kalmış ve bununla birlikte Pontusçuluk faaliyetleri çok yönlü bir şekilde hızlanmıştır. 4 Mart 1919'da İstanbul'da yayımlanmaya başlayan Pontus Gazetesi'nin baş makalesinde, Trabzon vilâyetinde Rum Cemiyeti'nin kurulması amacıyla yayınlandığı açıkça ilân olunmuştur.

Yard. Doç. Dr. Yusuf Sarıncay'ın makalesinde, diplomatik ve çetecilik faaliyetlerine ayrıntılı bir biçimde yer verildikten sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin 1920 yılından itibaren aldığı tedbirlerle Pontusçuluğu nasıl sona erdirildiği üzerinde durulmuştur. Sonuçta Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasına paralel olarak imzalanan Lozan Barış Antlaşması'yla bölgedeki Rumlar mübadele yoluyla Yunanistan'a göç etmişler ve böylece Yunanistan ve Patrikhane tarafından sahnelenen Pontus meselesi bazı trajik sahnelerle birlikte tarihe mal olurken, bu arada Yunanistan'ın Megali İdea hayallerine kapılarak içinde yaşadıkları devlete isyan eden bölge Rumlarının bir kısmı Yunan hayallerinin kurbanı olmuşlardır.

Yard. Doç. Dr. Yusuf Sarıncay, makalesinin son sekiz sayfasında, Yunanistan'ın günümüzdeki Pontusçu faaliyetleri ve amaçları üzerinde

durmaktadır. Daha sonra, haritalar, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden belgeler, Pontus derneklerinin dağıttığı Yunanca bildirimler yer almaktadır.

İkinci makale, Yard. Doç. Dr. Hamit Pehlivanlı'nın "*Tarih Perspektifi İçinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri*" adını taşımaktadır. Burada Yunanlılar tarafından siyasî platformda bir mesele olarak gündeme getirilen Pontus sorununun tarihî gelişimi ele alınmaktadır.

Pontus meselesinin ortaya çıkarılışı ve gelişen olaylar; bu olayların ortaya çıkışında rol oynayan iç ve dış unsurlar ve bazı gelişmeler; Yunanlılar'ın teşebbüslerine karşı Türkler'in aldığı idarî ve askerî tedbirler; Pontus meselesinin günümüze etkileri ve Yunanistan konularında bilgiler verilmektedir.

Stefanos Yerasimos'un şu sözlerinin, söz konusu soruna cevap niteliğinde olması dolayısıyla aynen aktarıyorum: "... bunların büyük bölümü Ortodoks Hristiyan idiler, yani Ermeni değildiler. Ama o dönemde Ortodoksların Yunanlı olduklarını söylemek güçtür... Bu Ortodoks Hristiyan, nüfus kilise ile yeni burjuvazinin birlikte yürüttükleri çabaların etkisi altına girecek ve kökeni ne olursa olsun Anadolu'da yaşayan Türkçe ya da Rumca konuşan bütün Ortodoks Hristiyanlar gibi Yunan ulusuna ait olma duygusunu benimsemeye başlayacaktır."

Yard. Doç. Dr. Hamit Pehlivanlı makalesinin sonuç kısmında, konuyla ilgili değerlendirmeyi maddeler hâlinde vermiştir. "Sonuç olarak, bu ve benzeri olaylar karşısında millî bir başarının sağlanabilmesi için Türk dış politikasının daha ileriye dönük, uzun vadeli, reaksiyoner olmaktan ziyade daha dinamik ve inisiyatifli ele alacak bir politika olması gerekmektedir." Yazarın bu görüşlerine aynen katılıyorum. Sadece bu konuyla sorumlu hariciyecilerin değil, tümünün bu konuya duyarlı ve ilgili olması gerektiğini düşünüyorum. Ülkemizin uluslar arası ilişkilerini ilgilendiren kitapların ilgili bakanlık tarafından satın alınarak bütün personelin bilgilendirilmesinin sağlanacağına yürekten inanıyorum.

Yard.Doç.Dr. Abdullah Saydam'ın "*Kurtuluş Savaşı'ndan Trabzon'a Yönelik Ermeni-Rum Tehdidini*" başlıklı makalesinde, Trabzon'daki Pontusçu faaliyetler, Pontusçu hareketin doğuşu ve gelişmesi, diplomatik çabalar ve Rum-Ermeni pazarlığı, Pontusçulara karşı emelleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Türk yurdunda gözü olan devletlerin tahrik ve teşvikleriyle ortaya çıkan ve bütün XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ni meşgul eden azınlık isyanlarının bir parçası olan Pontusçuluk ve Ermenilik hareketleri, memleketin içinde bulunduğu bütün olumsuzluklara rağmen, Mustafa Kemal Paşa ve yakın silâh arkadaşlarının gayretleriyle Türkiye lehine çözümlenmiştir. Bu büyük mücadelenin başlatılmasında ve sürdürülmesinde Trabzon halkı, gerek kurulan milis kuvvetleriyle, gerekse Trabzon Muhafaza-yı Hukuk-u Millîye Cemiyeti'nin çalışmaları ve başta İstikbal olmak üzere çıkarılan yayın organlarıyla üzerine düşen görevi büyük bir vatanseverlikle yerine getirmiştir.

Yukarıdaki cümlede de görüleceği üzere yayın organlarının önemi her zaman büyük olmaktadır. Anayasal bir kurum olan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ve bağlı kuruluşları Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu ve Atatürk Kültür Merkezi, yayımladığı kitap ve dergileriyle, kongre, bilgi şöleni ve konferanslarıyla Türk milletini aydınlatma çalışmaları içerisinde. Televizyon ve radyo ile bütün ev ve işyerlerine girebilen, insanların gözünü ve kulağını ekrana kilitleyebilen bir vasıta ile saygıdeğer, ünlü kişileri, Türk milletinin öğrenmesinde yararsız davranışlarının yayınlanması yerine, toplumu etkileyebilecek, Türk kültürüne katkı sağlayabilecek yönlerinin ön plana çıkarılması, her yönüyle ulusumuzu güçlendirecektir.

Saim KESKİN

Atatürk Kültür Merkezi Uzmanı

KURTULUŞ SAVAŞI VE GREKLİLER

İsmail Habib Sevük, "Kurtuluş Savaşı'nda Yunanlılar ve Anadolu Rumları Üzerine Makaleler (Açıksöz Gazetesi)", Yay. Hzl.: Yard. Doç. Dr. Mustafa Eski, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, VII+130 s.

Yard. Doç. Dr. Mustafa Eski tarafından, İsmail Habib Sevük'ün Açıksöz Gazetesindeki Yazıları adlı kitapta yer alan Yunanlılar ve Anadolu Rumları hakkında 1921-1922 yıllarında yazdığı yazıları "*Kurtuluş Savaşı'nda Yunanlılar ve Anadolu Rumları Üzerine Makaleler*" adı altında yayına hazırlanmıştır. Sevük'ün, "On İkinci, Asıl Sebep, Son Koz, Orduya Hitab, Fakat Mümkün Müydü, İki Tarafın Gayesi, Çıkmazda Çırpınış, Ruhun Kuvveti, Cehenneme Kadar, Yeni Yaygara, Patriğin Ettiği, Yine Rumluk Meselesi, Sulh Dilencisi, Toptan Hâl, Meselenin Ehemmiyeti (Papa Eftim Efendiye), Hem Saadet Hem Şikâyet, Rumluğun Gayesi, Haricî Safha, İki Nev'i Rumluk, Sahil Rumları, Dahilî Rumlar (Irk ile Milliyetin Farkı), Anadolu Patrikliği, Yunan Unutulmalıdır, Populas'ın Tehdidi, İlerleyen Orduya, Akdeniz'e (Ordular İlk Hedefiniz Akdeniz'dir: İleri), Azamet İçinde Zaaf" başlıklı yazılardan oluşan kitabını bir solukta okuyacak, okudukça düşüneceksiniz. Aşağıda, İsmail Habib Sevük'ün yazılarından, sizlerle paylaşmak istediğim bazı bölümleri aşağıda sunulmuştur.

"İşte nasıl Girit'i Tesalya'ya, Makedonya'yı Girit'e benzettiyse; Trakya ve İzmir'i de Makedonya'ya benzetmek istedi. Eğer hiç sesimizi çıkarmasaydık yarın İstanbul'u, öbür gün Pontus'u daha öbür gün bilmem nereyi de evvelkilerine benzetecekti" (Fakat Mümkün Müydü? s. 21).

"Düşman ajansları o dakikada neler uydurmadılar: Kırk, elli bin esir alınmış, İsmet Paşa yaralanmış, Kâzım Karabekir Paşa esir edilmiş, bir Yunan tayyaresi Mustafa Kemal Paşa'yı şimendiferden kapıp götürmüş! Atina caddelerinde ve Beyoğlu sokaklarında bu haberlerle şampanyalar

patlatıldı, hançereler açıldı, mavili-beyazlı bayraklar dalgalandı. Atina ve Beyoğlu sokaklarında sabahlara kadar salyalı naralar, coşkun neşeler, mezheb-i hulyalar dolaştı: Fakat beklenen kırk bin Türk esiri yerine, kırk bin Yunan yaralı geldiği anlaşılınca açılan şişeler atıldı, bağırان hançereler tıkanı, dalgalanan bayraklar büküldü. Türk ordusunun endamıyla esir olduğu haberi yerine, bütün mühimmatı ve bütün levazımıyla harika engiz bir manevra ric'ati yaptığı öğrenilince; Yunanlıların dudaklarındaki handeler birer homurtu, alkış için hazırlanan avuçlar ye'sden bükülmüş birer yumruk; neşeli şarkılarla inleyen Tesalya ve Girit ovaları birer isyan sahası oldu” (Çıkamazda Çırpınış, s. 30).

“Düşmanın vinçlerle çıkardığı mühimmatı biz ahalinin sırtında çıkarıyor, düşmanın vagonlarla taşıdığı teçhizatı biz merkeplerin sırtında sevk ediyor, düşmanın kamyonlarla yığıdığı askeri biz çarıklarla gönderiyorduk. Bir tarafta yağmur yerine kurşun, kurşun yerine gülle, gülle yerine zelzele yağdıran bir düşman; diğer tarafta her gülleye bir kurşun, her kurşuna bir süngü, her süngüye bir yumrukla mukabele eden Anadolu ordusu: Yok, dünyada hiçbir ordu, düşman kadar müsait şerait içinde ve yine dünyada hiçbir ordu bizim kadar fena bir mahrumiyet içinde harp etmedi; hiçbir milletin tarihinde Sakarya Harbi gibi müsavatsız bir harp, Sakarya Harbi gibi kağnyaya bedel tank, tanka bedel kağny harbi yapılmadı. Öyle iken düşman nasıl oldu da makhur ve münhezim ve biz nasıl oldu da galip ve muzaffer olduk? Oh, bunun bütün sırrı tek bir kelimededir: Ruhun kuvveti” (Ruhun Kuvveti, s. 35)

“Dün elinizde yalnız Ankara, Pontus, yalnız İstanbul ve Bizans dolaşıyordu, bugün bütün o yerlerden ve o hayallerden neden vazgeçtiniz? Dün Sevr Muahedesi nezdinde ‘yırılmış bir paçavra’ idi, bugün neden o paçavrayı tekrar dikmek ve yamamak istiyorsunuz? Şimdi bu paçavra için çalmadığınız kapı, uğramadığınız devlet, başvurmadığınız matbuat kalmadı... İtalyanlardan yüz bulmadınız, Fransızlar tarafından kovuldunuz. Ümidiniz İngilizlerden mi? Öyle ise Lloyd George’un yine Avam Kamarası’ndan söylenmiş şu sözlerini tahattur ediniz: Cebren tavassut edebilmek için kudretimiz yalnız Yunanistan’a kâfidir, çünkü bütün sahillerini abluka edebiliriz. Fakat Türkleri icbara kuvvetimiz yoktur, çünkü İngiliz zırhlıları Anadolu dağlarında yüzemez... Altı, yedi ay evvel yine

Avam Kamarası'nda bir mebus tarafından vaki olan ıstızah üzerine Lloyd George, dudaklarına şeytanî bir tebessüm çizerek şu cevabı vermiş: Türklerin hücumuyla Yunanlılar siperlerini terk edecekse, Yunan meselesi iştigale bile değmez!" (Yeni Yaygara, s. 44-45).

"Biliriz ki karşımızda bizi boğmak için çarpışan kuvvetin yarısından çok fazlası Yunanlı değil Rum'dur. Biliriz ki karşımızdaki orduyu teçhiz eden servetin yarısından çok fazlası, bizim vatandaşlarımızın kesesinden çıkan servettir. O keseleri ki bizim gafil ellerimiz doldurdu. Onlara verdiğimiz her kuruş bize çevrilen bir fişek, onların bizden kazandığı her lira bizim göğsümüzü nişanlayan bir tüfek, onların kasasını dolduran her servet bize ölüm saçan bir tank ve zırlı oldu. Ne feci bir vaziyet ki biz kendi kendimizin katili oluyoruz: Oğlunun şahadetiyle ağlayan şu baba bilse ki onu öldüren kurşun, bakkal Dimitri'den aldığı bir okka pirinçtir, kocasının şahadetiyle saçını yolan şu dul kadın anlasa ki kocasının göğsünü delen, manifaturacı Yorgi'den aldığı fistanlığın bedelidir. Şimdi yetim bîvaye kalan şu küçük çocuk ilerde olsun öğrensün ki düşman güllesiyle şehit olan babası, o gülleyi düşmana kendi parasıyla atmıştı!" (Patriğin Ettiği, s. 47-48).

"Geçen gün 'Times' gazetesinde (Dickson Johnson) namında bir İngiliz mütefekkeri, Politis'in bu beyanatını istişhad ederek diyor ki: Kıbrıs Rumlarının İngiliz idaresi altında kalmaktansa Türkiye'ye avdeti tercih etmeleri ancak bu beyanatla kabil-i izahtır. Rumları toptan kesen Bulgaristan'ı, Rumları toptan kovan Romanya'yı, Rumları toptan ezen Suriye'yi, Bütün bu Balkan hükümetlerinde hep bizi özleyen Rumları bir tarafa bırakınız, şu medenî İngiliz idaresindeki Rumlar bile işte en salâhiyettar ağızlardan işitiyoruz ki 'Ah, Türkiye!' diye inliyorlar. Bizi niye özlemesinler: Bizden Yunanistan'a zengin giden Rumlar bile orada fakir, Yunanistan'dan bize çıplak gelenler bile burada zengin oldular. Çünkü burada ticaretleri rekabetsiz, hayatları emin, tesanütleri muhkemdi. Türkiye'de onlar için askerlik yok, işlerine karışan yok, kâr ve kesplerini elinden alan yok, bilâkis askerliğe beden naçiz bir vergi, müdahaleye bedel ortaksız bir saha-yı ticaret vardı" (Yine Rumluk Meselesi, s. 53-54).

"Sakarya hezimetini bütün bu amali, bir fiske ile arka arkaya devrilen iskambil kâğıtları gibi, alt üst etti; evvelâ İstanbul'a veda ettiler. Bir İngiliz

zabiti, bakınız, bir İngiliz gazetesinde ne yazdı: Kazandığı zaferle Yunanlıları İstanbul'a girmekten menettiği için biz İngilizler, Mustafa Kemal Paşa'ya teşekkür etmeliyiz!" (Toptan Hâl, s. 66).

"... Türkiye Rumlarını temsil eden bir heyet de Wilson'un huzuruna çıkmış, sözgüdâzla, Rumluğa has farfaralı bir lisanla, asırlardan beri Türk boyunduruğundan çektikleri cefaları sayarak, Rumluğun artık Türklerin elinden kurtarılmasını rica etmişler ve saatlerce Wilson'a bizim zulümlerimizi, barbarlığımızı; kendilerinin mazlumluklarını ve hıçkırıklarını anlatmışlardı. Wilson, bu Rum heyetinin lâflarını dinlemiş, dinlemiş; neticede ne demiş biliyor musunuz? –Madem ki Türk idaresinde bu kadar bedbahttınız, niye hiç isyan etmediniz? Madem ki hiç isyan etmediniz, isyan etmek değil, madem ki isyan niyeti bile göstermediniz, demek ki bütün söyledikleriniz yalandır!" (Hem Saadet, Hem Şikâyet, s. 72).

"Anadolu, Osmanlılardan evvel Türk olduğu gibi Selçuklulardan evvel de Türk idi. Onun için Anadolu, Türklerin eski ve esaslı vatanıdır. Rumlar buraya sonradan yerleştiler ve onların mevcudiyeti sırf sahillere ve sahillerin bazı noktalarına münhasırdı. Karamanlılar gibi dâhilî Rumlar ise an-asıl Türk idi. Bunu anlamak için Rumların elan Türkçe konuştuklarını, Rumca'yı bilmediklerini bilâhare zoraki olarak Rumca öğrenenlerin dahi bu lisanı pek fena tekellüm ettiklerini zikretmeye hacet yoktur... Her İslâm Türk değilse de her Türk İslâm'dır. Macarlar da Türk'tü, Bulgarlar da Türk'tü, lâkin dinleri ayrıldığı için bugün onlar Türk camiasından, Türk milliyetinden ayrıdır. Irken Türk olmayan birçok unsurlar İslâmiyeti kabul etmekle Türk milliyetine dâhil olabiliyorlar, fakat işte Karaman Rumları gibi irken Türk olduğu hâlde dinen ayrı kalanlar milliyet camiası içinde ayrı bir uzviyet gibi durmak mecburiyetindedirler. Onun için bugünkü Rumların Türklüğünü yalnız tarihî bir hatıra olarak analım." (Dâhilî Rumlar, s. 97, 99, 100).

"Birinci hakikatı anlamak için ufak bir mukayese kâfi gelir: Bir Yunanistan'daki Rumlara, bir de Yunan haricindeki Rumlara bakınız, Rumluğun hakikî menfaati ve hakikî saadeti nerededir, kendiliğinden görülür. Yunanistan istiklâlini kazanalı yüz seneyi geçtiği hâlde kat'iyen idare ve hükûmet kabiliyeti gösterememişti. Çünkü Rum'un en büyük seciyesi ticarete olan istidadı ve para kazanmaya olan ehliyetidir. Onu

hükûmetçi ve idareci yaptınız mı sendeliyor. Meselâ, Bulgaristan ondan çok sonra istiklâlini kazandığı hâlde, ondan çok fazla terakki etmiştir... Sonra siz Grek denen Yunanlı Rum tipi ile Karamanlı denen dâhilî Anadolu Rum'unun seciyesi arasındaki farkı düşününüz. Grek kelimesi bütün ecnebi lisanlarda hırsız, dolandırıcı, şarlatar... ilh. gibi manalarda kullanılıyor. Fransızların Larousse lügatında Grek kelimesi hizasındaki bu gibi manaları sildirmek için Yunan hükûmeti, o kamusun sahibine pek müthiş bir meblâğ teklif ettiği hâlde, Larousse'un sahibi, hakikatı paraya feda edecek tıynetle olmadığı için bu teklifi hakaretle reddetmiş... İkinci hakikata gelince: Diyelim ki Yunan'ın şimdiye kadar idare kabiliyeti görülmedi ise de bundan sonra görülecektir, farz edelim ki bizim Rumlar onunla birleşince daha mes'ut olacaklardır; tasavvur edelim ki yüzde beş Rum olan yerleri bile mavi, beyaz bayrağın altına toplamak şanlı ve tantanalı bir şeydir, fakat buna imkân var mı? Onlar bin sene evvelki Bizans'la iki bin bilmem ne kadar sene evvel gömülen eski Yunanistan'ı hem diriltmek, hem birleştirmek istiyorlar. İyi ama bin sene evvel ölen bir tarihin dirileceğine ihtimal veriyorlar da bin senedir yaşayan diri bir tarihin öldürülemeyeceğine akılları ermiyor mu!" (Yunan Unutulmalıdır, s. 109, 110, 111, 112).

"Namütenahi yokluklar içinde yeni bir varlık, çöken bir tarihin enkazı üstünde yeni bir millet, göçen bir saltanatın harabeleri üstünde yeni bir ordu doğdu. Bir ordu ki henüz üç buçuk yaşını bitirmemiştir; bir ordu ki doğrudan doğruya bir dehanın azminden ve bir milletin iradesinden çıktı. Bu genç ve dinç ordunun üç buçuk senede yaptığı işlere bak. Karadeniz sahilinde dirilmek isteyen Pontus hortlamadan geberen bir efsane, bütün Şarkî Anadolu üstünde yükselmek isteyen büyük Ermenistan doğmadan ölen bir hayal, bütün Anadolu'yu kaplamak isteyen menatik-ı nüfuz kurulmadan parçalanan bir hatıra, bütün bir milleti mezbahaya ve bütün bir tarihi ademe götüren Sevr Muahedesi okunmadan yırtılan bir masal oldu!" (Akdeniz'e, s. 124).

Saim KESKİN
Atatürk Kültür Merkezi Uzmanı

KORE KAPLANI VE KIDEMLİ SAVAŞCI

Nazım Dündar Sayılan, "Kore Harbinde Türklerle", Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1996, 496 s.

İki Kore arasında, 1950 yılının Haziran ayından 1953 yılının Temmuz ayına kadar süren Kore Savaşı, gerçekte ABD-SSCB çatışmasıydı. Kuzey Kore'nin 38. paraleli geçip Seul'ü zapt etmesiyle Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Güney Kore'ye askerî yardım çağrısı yaptı. Bu çağrı üzerine Türk Silâhlı Kuvvetleri, on beş batı ülkesinin askerleriyle "Kore Birliğini" oluşturdu ve Kore'de savaşa katıldı. O yıllarda Taegu Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğrenci olan Sang Ki Paik, Türk Silâhlı Kuvvetlerine kendi isteğiyle İngilizce tercümanlık yapmak üzere atandı. "Türkler kadar soylu, Türkler kadar kahraman bir millet tanımıyorum" sözünü söyleyen Sang Ki Paik (Pek Sank Ki)'in Mehmetçikle üç yıl omuz omuza savaştığıdır. Bay Paik'in savaş boyunca anılarını izlenimlerini Nazım Dündar Sayılan'a anlatmış ve sekiz yıl süren bir çalışma neticesinde Sayılan tarafından kaleme alınmış ve kitap hâline getirilerek yayımlanmıştır. Dokuz bölümden oluşan eserde, Türk Silâhlı Kuvvetlerinin kahramanlıkları, yardım severliği, kültürler arasındaki benzer ve farklı yönleri, savaşın acı, ızdıraplı günleri, savaş taktikleri vb. konular ayrıntılarıyla gözler önüne serilmektedir. Eserde, Türk Silâhlı Kuvvetleri'yle Atatürk hakkında söylenen sözler ve düşünceler ayrı bir önem arz etmektedir.

Askerî öğrencilerin yanı sıra bütün öğrencilerin okuması gerekir, hatta bir Koreli gözüyle "Kore Savaşı ve Türkler" hakkındaki düşüncelerinin yabancı dillere çevirisinin yapılması çok yararlı olacağı kanaatindeyim. 1995 yılında, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 5.000 adet basılan ve şu anda yok satan bu eserin diğer baskılarının ivedilikle yapılarak günümüz gençliğine, o dönemin tarihinin aktarılması gerektiğini ilgililerin dikkatine sunuyorum.

Kore savaşına gönüllü katılan Yzb. Nazım Dünder Sayılan'a eser içinde, özellikle son bölümlerinde oldukça sık karşılaşacaksınız.

Nazım Dünder Sayılan'ın "*Kore Harbinde Türklerle*" adlı eserinin ilk sayfalarında dönemin Başbakanı'nın ve Millî Eğitim Bakanının "Sunuş" yazıları yer almaktadır. Sang Ki Paik ve Nazım Dünder Sayılan'ın özgeçmişleri bulunan sayfalardan sonra birinci bölüm (s. 9-58) gelmektedir. İlginç bulduğum olayları, çok duygulu anıları sizlere aktarmak istiyorum.

Eserde Türk askerinin daha çok Çinli askerlerle savaştığı görülüyor. Türk askeri, esir ettiği tutsaklara yiyecek ve sigara vermekte âdeta yarış hâlinde olmalarına ve tutsakların kollarını bağlamamalarından çok etkilendim.

"Askerler, tutsaklara yiyecek, sigara vermekte âdeta yarış hâlinde idiler (...) Tutsakların kolları ve bacakları bağlı olmadığı gibi, yanlarında oturan asker, tüfeğini tutsağın yanına dayamıştı " (s. 37). *"Türk subayları ve erleri, verilen emirleri gözü kapalı, geciktirmeden ve tam olarak yerine getirmektedirler. Çok iyi askerlerdir. Yalnız verilen iki emre ne subayı ne de erlerinin yerine getirdiğini kesinlikle görmedim. Yazılı ve sözlü emirler olmasına rağmen uyulmayan bu emirler birincisi ramazan orucunun tam olarak tutulması, ikincisi tutsaklara yiyecek verilmesi"* (s. 38).

"Toplama kamplarına gönderilen tutsakların Türklerden ayrılmaları kolay olmuyordu. Bu insancıl davranışlardan duygulanarak giden tutsakların gözü yaşlı olarak ayrıldıklarını çok gördüm. Türkler anlaşılmaz insanlardı. Ölüyor, öldürüyor veya kendi eliyle besleyerek yaşıyorlardı. Bu çelişkiyi bir türlü çözememişim" (s. 38). Türk insanının bu yönlerinin bilinmesi gerekmektedir. Türk insanı diğer milletlerden ayıran özelliklerden, kültürlerden biri bu olsa gerek. Tarihte de görüldüğü üzere Türklerin yaşadığı ülke sınırlarının zaman zaman genişlemesi, üç kıtaya ulaşması, diğer ülkeler gibi sömürge amaçlı değil, yardım isteyen insanları huzura kavuşturmak amacıyla olduğu bir kez daha bu eserle ispatlanmaktadır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde bulunan Türk askerine işgalci diyenlerin yalanlarını, kendimizi dünyaya iyi ifade edebilmemizle önleyebileceğimize inanıyorum.

“Ülkemi ve insanları çok seviyordum. Onun için gönüllü yazılmıştım. Fakat, yaşamın çok değerli ve çok güzel olduğunu bugüne kadar bilmediğimi anladım” (s. 40).

“Başlangıçta, Çin ordusunun sayısı sekiz yüz bin iken, bu sayı kısa bir süre sonra bir milyonu aşmıştı. Dünya savaş tarihi, dört tarafı çevrilen bir ordunun kurtulduğunu yazmıyordu. Hele çeviren ordu, sayı bakımından sekiz, on kat fazla olursa” (s. 43).

Çin askerlerinin kendi silâhlarıyla inançları gereği ölmekten korktukları şöyle verilmektedir. “Patlamaların getirdiği esintiler, araç içinde kendini göstermeye başlayınca, ilk önce Çinli tutsaklar heyecanlı bir görünümle kollarını havaya kaldırmaya ve sesli bir şekilde başlarını iki yana çevirmeye başladılar. Kendi topçu ve havan atışlarıydı bunlar. Her atışta telaşları ve heyecanları artıyordu.

Heyecanlanmakta haklıydılar. Kendi silâhlarının atışlarıyla ölmek istemiyorlardı. Çünkü, inanışlarına göre, öbür dünyada iyi bir yeri olamazdı. Küçük tutsağın küçücük gözleri faltaşı gibi açılmıştı. Aracın her sarsılışında sığıyor, kısıp anlaşılmas sesler çıkarıyordu” (s. 46).

“Aracımız, garip sesler çıkararak yavaşlayıp sonunda durdu. Şoförümüz araçtan inerek arkaya dolandı. Sağ kolu boydan boya kan içindeydi. Aracı bu durumda kullanmıştı. Arka sırada bulunan askerlerden biri bir sargı paketi uzattı. Ufak tefek, çocuk görünümlü sıhhiye eri, şoförün kolunu sarmaya başladı. Şoför, bu arada, hafif yaralı olanları da araçtan indiriyordu. Ben de indim” (s. 50).

“Türk askeri, terk edilmiş evlerden, tarlalardan, ormanlardan savaş nedeniyle kimsesiz kalmış çocukları himayesi altına alıyor, açtığı kreşe, ilkokula yerleştirerek türlü ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Bakıma muhtaç ortaokul çağında olanları da yetkililere teslim ediyorlardı. Her geçen gün Türkleri daha yakından tanyordum “ (s. 55).

“Bir er türkü söylemeye başladı. Bacağından yaralıydı. Sağ elini yanağına dayamıştı. İnsana dokunan, insanı bütünüyle kavrayan bir türküydü bu. Kendimi bu türkünün havasına kaptırmıştım. Müziği

çok severim. Hiç böyle etkili olanına rastlamamıştım. Belki de, şu andaki durumumuzdan olacak, bana bu ses, bu türkü çok etkileyici geldi ”(s. 56).

İkinci bölüm (s.59-124)’de sizlerle paylaşmak istediğim paragraflar şunlardır: *“Diğer Koreli tercüman kardeşlerim de kurtulmuştu. Zaman zaman buluşup radyo haberlerini merakla dinliyorduk. General Mac Arthur’un ‘Türk kuvvetleri sekizinci orduyu kurtarmıştır’ demeci, dünya basınının, radyoların Kore’deki Türk Silâhlı Kuvvetleri’nden övgüyle yazılmasına ve söylenmesine neden oldu. Hemen arkasından Moskova radyosunun bu haberi doğrulaması ve Amerikalılara ‘sizi bu sefer Türkler kurtardı’ tarzında yayın yapması, Türk askerinin başarısını onaylıyordu” (s. 62-64).*

13 Aralık 1950 sabahı Sosari okul alanında General Walker’in Türk Tugayına yaptığı konuşmanın ilk paragrafını aktarıyorum: *“Kahraman Türk evlâtları! Size şahsım, ordum ve Amerika milleti adına teşekkür etmek için gelmiş bulunuyorum. Görevinizi fedakârane bir şekilde yaptınız. Eğer sizin düşmanı durdurmak için kahramanca çarpışmanız ve mukavemetiniz olmasaydı, ordum kuşatılarak çok zor duruma düşecek, belki de imha edilecekti. Size teşekkür ve takdirlerimi sunuyorum ve ordunun değerli bir uzvu olmanızdan iftihar ediyorum” (s.69-70).*

“Yine bir kavşakta Amerikalı askerî polis astsubay tarafından durdurulduk. Kimliklerimizi iyice inceledikten sonra hepimizi araçtan indirdi.

Sizler Türk birliğindensiniz. Bizi kurtardınız. Size ikramda bulunmadan göndermem, dedi.

Hepimizin elini sıktıktan sonra, sigara, içecek ve yiyecek ikramında bulundu. Durmadan kendi askerî jeep(cip)ine gidip geliyor, yaşasın kahraman Türkler diyordu. Astsubayın bu içten davranışları hepimizi duygulandırmıştı” (s. 74).

“İleriki yıllarda okuduğum Atatürk’ün değerli eseri olan ‘Nutuk’, bende büyük etki yapmıştı. Atatürk, elinden yetki ve silâhları alındığı hâlde zafere ulaşmasını bilmişti. Cumhuriyeti kurduğu

zaman, yeryüzünde elli devlet vardı. Bugün BM topluluğunda yüz sekseni aşan devlet bulunmaktadır. Bu yeni devletler, bağımsızlık mücadelesinde Atatürk'ü önder olarak kabul etmiş ve onun yolunda yürüyerek başarıya ulaşmışlardır.

Tarih boyunca hiçbir kimsenin Atatürk kadar dünya milletlerine bu kadar etkili olduğu görülmemiştir. Bu nedenle, yirminci yüzyıl çağına Atatürk yüzyılı denilmelidir” (s. 84).

Koreli tercümanın yargıç olan babasından hatırladığı sözleri şu şekilde aktarıyor: *“Cesaretli ol! Yaşamına dönüp baktığım zaman, yaptıkların için değil, yapmadıkların için üzüleceksin. Çocukların, adalet kelimesini duyduklarında, seni hatırlayacak gibi yaşa” (s. 93).*

Çince ile birlikte dört dil bilen, pehlivan görünüşlü, güçlü kuvvetli , kalın enseli, fakat sakın ve sevimli, güleç yüzlü alay imamı Muhsin Örtülü, Kur'an'dan bir bölüm okuduktan sonra şu konuşmasını yapmıştır: *“Müslümanlıkta her insanın ülke savunması için diğer vatandaşlarıyla birlikte iş birliği ve görev taksimi yapması zorunludur. Düşman saldırılarında girişilecek bir harekete katılmak her vatandaşın borcudur. Hasta ve özürsüzlük dışında hiçbir makam ve otorite, insanı, sözünü ettiğimiz bu görevden ayrı tutamaz” (s. 106).*

Kore Savaşı esnasında bölükler arası bir telsiz konuşmasında, düşmanın makineli tüfek ve havan ateşlerini susturmak için tanklarla ateşe geçileceği sırada, diğer birliğin ilerlememesi gerektiğinin bildirilmesi üzerine, desteğe ihtiyacı olan birlikten atış desteği yerine ekmek gönderilmesi isteği duyulunca Bölük Komutanı Yzb. Reksby'i çok şaşırtıyor. Türk birliğinden destek değil ekmek istenmesi şaşkınlık yaratıyor. Türklerin ekmeğe olan düşkünlüğünü Koreli tercüman şöyle özetliyor: *“Türklerin ekmeğe ve suya olan düşkünlüklerini, kendilerini tanımaya başladığım ilk günlerde anlamıştım. Ekmek, Türkler için bir nimetti. Sofraların baş köşesinde ekmek bulunuyordu. Bolca yenir, ekmek olmadığı zaman duyulmuş sayılmazdı. 'Ekmek parası için çalışılır' deyimini yaygın olarak kullanılır. Sonradan öğrendiğime göre, ekmeğin Türk zaferlerinde bile yeri vardır. O sabah beşinci bölük erleri aç olarak hücuma kalkmıştı. Bütün sorun bu kadar basitti” (s. 118).*

“Bütün ulusların yakından tanıdığı büyük önder Atatürk’ün dediği gibi: ‘Yurtta Sulh Cihanda Sulh’ görüşünü Türkler içtenlikle benimsemişlerdir. Savaş, ancak barışı korumak içindir” (s. 119).

Üçüncü bölüm (s.125-182), keşif taarruzu esnasında düşmanı on beş km geri püskürten bir tugayın kesin sonuçlu bir savaş kazanmasına yer verildikten sonra insanın kanını donduracak bir anı şu sözlerle anlatıyor: *“Bir ara topluca alay komutanı ile yıkılan bir eve girdiğimizde, gördüğümüz tüyler ürpertici bir sahne karşısında hepimiz donup kaldık. Bir, bir buçuk yaşlarında bir bebek, bombardıman sonucu ölerek kanlar içinde yatan annesinin çıplak memesini emmeye çalışıyordu” (s. 129).*

Bu bölümde, diğer bölümlerde de bahsedildiği gibi Türk askeri, bu savaşın birçok safhasında coker görevi görmüştür.

Eserin dördüncü bölümü (s.145-233)’nde Türk yemekleri hakkında yazılan şu paragrafı sizlere aktarıyorum: *“Not defterime yazdığım gibi, yediğimiz Türk yemeklerinden döneri, üstüne sarmısaklı yoğurt dökülmüş mantıyı, saray lokmasını öncelikle kaydettim. Günlük yemeklerimizde köfte ve kuru fasulye oldu mu tabağımı çokca dolduruyordum. Ayrarı soruyor, bulduğum yerde içiyordum” (s. 149).*

Yzb. Reksby’nin alay imamı Muhsin Örtülü ile Atatürk hakkında şu sözleri aktarıyor: İngiliz Lordlar Kamarası’nda, Türkler karşısında başarısız olan Başbakan Liyod George’u sorguya çekmeleri üzerine kendini şöyle savunmuştu; *“İnsanlık tarihi ancak birkaç yüzyılda bir dâhi yetiştirebiliyor. Şu talihsizliğime bakın ki, beklenen o dâhi, bugün Türkiye’de doğmuştur” (s. 150).*

Anadolu’da, Türklerle yapılan savaşta Yunan ordusu yok edilmiş ve Yunan Başkomutanı General Trikopis ve diğer generallerle birlikte Mustafa Kemal’e tutsak olduğundan Yunan basını ve Parlâmento üyeleri Trikopis’e ateş püskürmeleri üzerine, Yunan Meclisi’nde yapılan sorgulamada Generalin cevabı çok kısa olmuş: *“Mustafa Kemal ordularının karşısında siz olsaydınız bana bunları sormazdınız” (s. 150).*

Bu bölümde de bütün zor görevlerin Türk birliklerine verildiği anlatılmaktadır.

“Olaylar göstermiştir ki, Türkler dostu tam anlamıyla dost, düşmanı da düşman olarak tanıyorlar. Affetmesini, bağışlamasını, dost bildiğine içtenlikle dinleri gibi bağlanan, temizliği seven, hile, yalan bilmeyen insanlardı. Arkadaşlıkları akrabalık gibi yakındı” (s. 161).

Farklı dinlerle ilgili şu bilgiler verilmektedir: *“Ülkemde önceleri Konfüçius dini yaygındı. Bu din beş erdemi kapsıyordu: İyilik, doğruluk, edeplilik, akıllılık ve güvenilirlikti. Sonraları Buddhizm çoğunluğu almaya, yaygınlaşmaya başladı. Buddhizm, dört gerçek ve sekiz yol gösterme temeli olan bir dindir. Ülkemde eğitim büyük önem taşımaktadır. Kırsal bölgede yaşayanlar çocuklarını okutabilmek için gerektiğinde tarlasını veya hayvanlarını satmaktan çekinmezler. Çünkü, insanın kişiliği, kazandığı eğitime göre değer kazandığının bilincindedirler. Bu nedenle okuma yazma yüzdesi yüksektir. Dinimiz, polis olaylarının olmasını yasaklamıştır. Hapishanelerin boşluğu buradan kaynaklanmaktadır. Hemen hemen dilenci de yoktur” (s. 163).*

Eserde, zencilerden oluşan Amerikan Nigro alayından bahsedilmektedir. Bu alayın savaşta varlık gösteremeyişinden dolayı kaldırılarak, her bir askeri diğer alaylara dağıtıldığı anlatılmaktadır. Eserin değişik yerleri de, Türk askerinin düşmana hücumu esnasında Nigro alayı çok geri kaldığı, güvenlik açısından bir veya birkaç gün, diğer alayın kendilerine yetişmesini beklediklerinden bahsedilmektedir. Ayrıca tutsak soruşturma yöntemleri de sık sık karşımıza çıkmaktadır.

Dünya basınının Türk askeri hakkındaki düşüncelerinden birkaçı şöyledir: *“Türk Tugayı'nın kahramanca muharebeleri, bütün Birleşmiş Milletler kuvvetleri üzerinde bir iksir tesiri yaratmıştır (Time)” (s. 177). “Kore muharebelerinin sürprizi Çinliler değil, Türkler oldular. Türklerin muharebelerde gösterdiği kahramanlığı anlatacak bir kelime bulmak şu anda mümkün değildir (Abend Post)” (s. 178).*

Kore Savaşında, Türk birlikleri arasında bayrak yarışı ve tutsak yakalama yarışının yapıldığını görüyoruz. *“Bu yarışmalar stadyumda*

yapılan şenlikli bayrak yarışları değildi. Kanla kazanılan ölüm yarışlarıydı. Kazanan da kaybeden de ölebiliyordu” (s. 194).

Tugay Komutanı General Tahsin Yazıcı'nın Alay Komutanı Albay Dora'ya 1 Nisan şakası, savaşın eğlenceli anlarından birisidir.

Basın mensuplarının aldığı notların özeti verilmektedir. *“Buraya gelen birlik özel olarak seçilmemiştir. Tarih boyunca Türkler asker bir millet olarak tanınmış, hür yaşamış, 17 devlet kurmuş, hiçbir çağda diğer bir milletin esaretine girmemiş, tutsaklığa ve köleliğe karşı çıkmış, insanların bağımsız olarak yaşamasına değer vermiş ve insan haklarını korumuş bir millettir”* (s. 215-216). Şimdi de Türk Silâhlı Kuvvetlerimiz, bu anlayışı Afganistan'da göstermek için sorumluluk almıştır.

Beşinci bölüm (s. 235-284)'de öyle bir sahne var ki, o anı sizlerle paylaşmak istiyorum: Üstğ. Mehmet Gönenç telsizle düşmanın buldukları tepede mevzilendiğini, çok şehit verdiklerini ve etraflarının düşman askerlerince sarıldığını bildirerek verdiği koordinatlara bataryaların ateş etmesini istiyor. Alay topçusu irtibat subayı ise verilen koordinatların buldukları yer olduğunu telsizle üstegmene bildiriyor. Topçu üstegmenin verdiği cevabı şöyle oluyor: *“Evet öyle; biz düşmana esir olmak istemiyoruz! Bizi onlara teslim etmeyin! Vasiyetimiz şu: Bizleri kendi ateşlerimizle şehit ediniz! Tekrar koordinatları veriyorum... Bütün bataryalar buraya ateş etsin, dedi ve telsizin sesi kesildi”* (s. 238). Yazarın dediği gibi harp tarihinde bu olay ne görülmüş, ne de duyulmuş bir istekti. Bandırma Şehit Mehmet Gönenç Lisesi resim öğretmeni Ali Dülger'in bir şiirini de bu bölümde bulacaksınız.

Askerlerin cephede gramofon ile plâk dinlediklerine ilişkin şu satırları aktarıyorum: *“İlk olarak şunu öğrendim; cephede hastalanmak hiç de fena sayılmayacak kadar iyi olabiliyordu. Yine şunu öğrendim; ben aranan ve hatırı sayılır bir asker, bir arkadaşım. Japonya izninden dönen subaylar bir gramofon ve birkaç plâkla baş ucuma gelerek, beğenilen Türkçe ve Amerikan şarkılarını çalmaya başladılar. Bu müzik şöleni bitmek bilmiyordu. Artık yeter desem de hiç eksilmeyen plâklar durmadan dönüyordu. Neler mi çalıyordu? Doris Day'in Come one my house (Evime Gel), Again (Tekrar), Nat*

King Call'un Too Young'ı (Gençlik), China Night (Çin Geceleri)'den türkü, şarkı ve tangolara kadar durmadan çalınıyordu. Bu plâklar zamanın en çok sevilen, tanınmış şarkılarıydı” (s. 244).

Vatanı ordu, milleti öğretmenler kurtarır. Koreli tercüman bir gün okulu gezerken Atatürk'ün şu sözünü hatırladığını yazıyor: *“Milleti kurtaranlar yalnız ve ancak öğretmenlerdir” (s. 258).*

Altıncı bölüm (s. 285-336)'de aktarılan olaylardan birisi de şöyledir: Üçüncü bölüğe çok üstün kuvvetlerle saldırıldığını gören tabur komutanı bölüğün durumunu sorar. Namık Kemal'in Vatan Kasidesi'nden bir bölümü cevap olarak alır:

*“Varsın top patlasın etrafa ateşleri saçılınsın.
Cennet kapısı can veren ihvana açılınsın.
Dünyada ne bulduk ki ölümden de kaçılınsın.
Kavgada bütün şehadetle kâim alırsız biz.
Ulu Türkleriz can veririz, nam alırsız biz” (s.302).*

Bir gün tutsakların birinin elinde borazan görürler. Bu tutsağa “toplansın” borusu çalması işaretle anlatılır. Borazancı çalmaya başlayınca, sesi duyan on kadar Çinli asker pusu kurulan yere kendiliğinden gelerek tutsak olurlar. Bu, Kore savaşının ilginç olaylarından birisidir.

Ülkesine dönecek Türk askerlerinin ateş etmedikleri görülür. Bunun üzerine, neden ateş etmediği sorulduğunda, ‘ülkeme döneceğim, öldürmek istemiyorum’, yanıtı alınır. *“Artık iyice öğrenmiştim; Türk birliğinde genellikle hiçbir korku kelimesi bilinmiyordu. Öldürmekten hoşlanmıyorlardı” (s. 331).*

Yedinci bölüm (s.337-395)'de aktarmak istediğim ilginç olaylar ise şunlardır: Bir gece düşmanın taarruz edeceği anlaşılınca Birleşmiş Milletler Ordusu (Türk askerleri dışında kalanlar) “Biz Türküz” diye bağırarak hücum kalkmışlar. Düşman şaşkınlık içinde dağılarak kaçmaya başlamış. Sabahleyin savaş alanında, birçok silâh ve düşman ölüsü görülmüş.

Türk yemekleri hakkında şu cümleler yer almaktadır: *“Amerikalı Binbaşı, özellikle Türk kökenli yiyecek ve içecekleri seçiyordu. Komşu tabur komutanının kabak, patlıcan kızartması ile ilgili*

görüşleri bir hayli ilginçti: Kabağın ve patlıcanın gıda değeri pek fazla değildir, yağda kızartılınca, yağın değerini de yok etmişsiniz. O canım sütü ekşiterek yoğurt yapmış, sarımsakla acılaştırmışsınız. Peki ... Bu yemeği neden yiyorsunuz?

Hemen şunu belirtelim. Aradan beş gün geçmişti ki, komşu tabur komutanı, patlıcan kızartmasını ne zaman yiyebileceğini öğrenmek için telefon ediyordu. Tadı damağında kalmıştı” (s. 348).

1975 yılında Çana Anıtı’nda yapılan törende kürsüye gelen ve Çanakkale savaşına katılmış bir “Anzaklı”nın konuşmasından bir paragraf aktarıyorum: “*Mehmetçiği ve Mustafa Kemal Atatürk’ü burada saygıyla anmakla onur duymaktayız. Türk askerini Çanakkale’de değil, Kore savaşlarında tanıdık. Burada karşı idik. Fakat Kore’de birlikte bulunduk. Birlikte yan yana savaştık. İşte, en büyük onur duyduğumuz tablo budur. Çanakkale’de neden mağlup olduğumuzu Kore’de daha iyi anlamış olduk” (s. 358).*

Çanakkalede Türklerle savaşan Anzaklı askerler hakkında Atatürk’ün şu sözleri yer almaktadır: “*Sizler Mehmetçiklerle yan yana koyun koyunasınız. Uzak ülkelerinden çocuklarınızı savaşa gönderen analar! Gözyaşlarınızı dindiriniz! Çocuklarınız bizim bağrımızdadır. Huzur içindedirler. Huzur içinde rahat rahat uyuyacaklardır. Onlar, bu toprakta canlarını verdikten sonra, artık bizim çocuklarımız olmuşlardır” (s. 359).* Atatürk’ün düşman askerleri Anzaklar hakkında söylediği bu sözleri bugüne kadar başka bir liderden duydunuz mu?

“Barışta insanı koruyan yasalar, şimdi yürürlükte olmadığından yarasız bir yaşam içindeydik. Veya ben öyle sanıyordum. Cicero: ‘Savaşta yasalar susar demiş’. Öldür öldürebildiğin kadar. İşte, insanlığın acımasız kuralı bu. Peki, barışı nasıl korumalıyız ki, bütün bu kuralları yok edelim? General George Washington bunu çözümlemiş: ‘barışı korumanın en iyi yolu savaşa hazır olmaktır’. Acaba, komünist generaller ne düşünüyorlar? Belki de barışı işsizlik sayıyorlardır” (s. 365).

Kore savaşında, keşif üstünlüğünün Türk Tugayı hariç düşman askerinde olduğu ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır. Eserde “Kahramanlar

Mangası” hakkında ilginç yazılar da bulunmaktadır. Atatürk’ün “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” ilkesinin önemi, bir kere daha vurgulanmaktadır.

Sekizinci bölüm (s. 397-451)’ün başında, bir Şarlo filmini aratmayacak savaş sahnelerinin yaşandığı anlatılmaktadır. Şarlo, savaşın sürdüğü bir Noel gecesi, bir türlü açamadığı içki şişesini son çare olarak siperden yukarı kaldırıyor, şişenin ağzı bir kurşunla kırılıyor ve Şarlo da içkisini bu sayede yudumlayabiliyordu.

“Esrarlı Vadi” denilen yerde Çinli ve Kuzey Koreli askerlerin beyaz bayrak açarak teslim oldukları ile cephe ajanlarının nasıl çalıştıkları anlatılmaktadır. Ayrıca Yzb. Nazım Dündar Sayılan’ın plâk koleksiyonu yaptığını bu bölümde öğreniyoruz. 1917 Rus ihtilâlinde Japonya’ya gelerek yerleşen Kazak Türkleri, Kore Savaşında yaralı Türk askerlerine çok faydaları olduğunu da bu bölümde öğreniyoruz. Bir Çinli tutukludan şu sözler aktarılmaktadır: “Karşımızda Türkler vardı ve çok iyi savaşçı olduklarını biliyorduk! Yine biliyorduk ki, Çin Seddi de Türk akınlarını durdurmak için yapılmıştır” (s. 413).

Eserin 429-436. sayfalarında bir aşk öyküsü bulacaksınız. Bugüne kadar Ermeniler üzerine yazdığım altı ayrı kitap tanıtımı yazısı yayımlandı. Tanıtımını yaptığım bu eserlerde de bahsi geçen Ermeni, Rum ve Yahudiler hakkında yazılan şu cümleleri aktarmak istiyorum: “*Sovyet Rusya, bu isteklerinden başka, ayrıca Türk gazetelerine ilân vererek, Rusya’ya göç etmek isteyen Türk vatandaşı Ermenilerin, İstanbul’daki Rus Konsolosluğu’na gitmelerini istiyordu. Birkaç Ermeninin dışında Sovyet Rusya’ya giden Ermeni olmadı. Ermeni vatandaşlar Ruslarla değil Türklerle birlikte yaşamak istediklerini açıkça göstermişlerdir.*

Kore’de Türk birliğinde azınlıkta olsa Rum, Ermeni ve Yahudiler de vardı. Bunlar Mehmetçikle birlikte başarıyla savaşıyorlardı. Bu azınlıkların Türklerle olan ilişkileri bütün ülkelere örnek olabilecek bir düzeydeydi. Bir ayırım yapıldığını hiç görmedim” (s. 438).

Dokuzuncu ve son bölüm (s. 453-475)’de ise “The Facts About Korea” dan alınan, Kore savaşında verilen kayıplarla ilgili rakamlar verilmektedir. Türk Silâhlı Kuvvetleri 937 şehit ve 2038 yaralı vermiştir. Birleşmiş Milletler 35.000, Kuzey Kore 520.000, Kızıl Çin 900.000 kayıp

vermiştir. Güney Kore 147.000, öldürülen sivil 245.000, sakat kalanlar 230.000, kaybolanlar 330.000, işkence ile öldürülenler 130.000, zorla kuzeye kaçırılanlar ise 85.000 kişidir.

Eserde, Türklerin kendilerini diğer uluslara tanıtma gereği duymadıklarına ilişkin şu sözleri, her meslekten insanımızın dikkatine sunuyorum: *“Anılarımda Türk insanının soyluluğunu ve Türk askerinin kahramanlığıyla ilgili övgüleri çok bulanlar olabilir. Haklı da olabilirler. Yalnız, şunu açıkça belirtiyim ki, olayları gerçek yüzleriyle yansıtmaya çalıştım. Sonradan yaptığım incelemelere göre hemen hemen bütün ulusların Türkleri yeterince tanımadıklarını öğrendim. Bu da, Türklerin kendilerini tanıtma gereği duymamalarından, övgülerden hoşlanmadıklarından kaynaklanmaktadır.*

Çağımız tanıtım çağıdır. Her şeyden önce satacağı üretimini, turizm açısından da ülkesini ve konukseverliğini tanıtmak zorunlu bir durum hâline gelmiştir. Çağımızda çok önemli yeri olan bu tanıtım konusunda dilerim Türkler güçlü kollarıyla çağımızı ve sonrasını yakalayabilsinler” (s. 463).

Bu bölümün sonunda yer alan “Tutsaklıkta Yok Edilmeyen Disiplin, Saygı ve Sevgi” başlıklı yazıda, “MC CALL” adlı derginin yapmış olduğu, Türk askerinin tutsaklık süresince durumlarını inceleyen araştırmanın özeti verilmektedir.

“Kore Harbinde Türklerle” adlı kitabın her sayfasının ayrı bir önemi bulunmaktadır. İki bölüm var ki altını çizerek belirtilmesinde yarar görüyorum. Birincisi; 1951 yılının Ocak ayında yapılan Kumyang jang-ni savaşıdır. Kışın bütün şiddetiyle sürdüğü, havanın çok soğuk, arazinin 30 cm karla kaplı olduğu bir ortamda Türk Tugayına keşif taarruzu veriliyor ama bir yandan da Kore’den ayrılmak üzere gemilere silâhlar yükleniyor, askerler bindiriliyor. Bu silâh ve askerlerin savaş bölgesinden uzaklaşmaları için Türk Tugayı feda mı ediliyor? Bir keşif taarruzunda 5. bölük erleri Kumyang jang-ni Kasabasını ele geçirmişti. Bu taarruzda düşmanın kaybı 1735, yaralıları 82; buna karşılık Türk Tugayının kaybı ise 12 şehit ve 18 yaralıydı. Bay Pek, konuyla ilgili hiç unutamadığı bir anısını bizlerle şöyle paylaşıyor: Tank Bölük Komutanı Yüzbaşı Reksby ile tank içinde tanıştığım

zaman, ‘Keşif taarruzu mu yapacağız, yoksa Kore’den kaçanları mı koruyacağız? Her ne hâl ise, bu bir görev değil, ölümümüz istenmektedir,’ diye söylenip duruyordu” (s. 116). Kumyang jang-ni zaferinden sonra Birleşmiş Milletler Kuvvetlerinin Kore’den gizlice ayrılma işi durdurulduğu gibi topyekûn olarak taarruza geçme emri verilmişti. Amerikan Kongresi’nde Türk Tugayının, savaşın kaderini değiştiren bu başarısından dolayı “Üstün Birlik Nişanı” ile ödüllendirilmiştir. Altını çizerek belirtmek istediğim ikinci konu da, savaş esnasında annesini, dedesini kaybetmiş, kırsal bölgelerden, ormanlardan, bodrumlardan, yıkılmış evlerden toplanan kimsesiz çocukların eğitimlerini sürdürebilmeleri için ilkokul açılmasının Türk Tugayı tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır. Evet, yanlış okumadınız. 22 Birleşmiş Milletler Kuvveti arasında Türk Tugayı, kimsesiz çocuklara Başkent Seul’un güneyindeki Suvan şehrinde yatılı “Ankara İlkokulu” açarak bir savaş ortamında 200 çocuğun bakımını ve eğitimini düşünmüş ve uygulamıştır.

Türk Ordusu geçen yüzyılda yaptığı Kurtuluş Savaşı ve Kore Savaşı’yla gücünü göstermiştir. Türk Ordusu, karşı güçleri caydırıcı güce sahiptir, yani barışı sağlayabilecek güçtedir. Fakat, Türkiye’nin stratejik konumu nedeniyle Türk Ordusu hakkında ihraç ürünü olduğunu düşünmek bile söz konusu olamaz.

Nazım Dündar Sayılan’ın “Kore Harbinde Türklerle” adlı 496 sayfalık eseri, 134 fotoğraf ile de zenginleştirilmiştir. 1996 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından basılan bu eserin mevcudu tükenmiştir. İvedilikle yeni baskılarının yapılması ve her Türk gencine okutulmasının ihtiyaç olduğunu tekrar yineliyorum. Bu savaştan elli yıl sonra da olsa, iyi bir tanıtım yapılırsa, Kore’de yapılacak Dünya Futbol Şampiyonası’na katılacak Türk Millî Takımı’nı Kore halkının sevgiyle karşılayacağına ve büyük destek vereceğine inanıyorum.

Saim KESKİN
Atatürk Kültür Merkezi Uzmanı

BATININ DOĞU SORUNU: KUTSAL ANADOLU

Yard. Doç. Dr. Rahmi Doğanay, "Millî Mücadele'de Karadeniz (1919-1922)", Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2001, VIII+356 s.

Yard. Doç. Dr. Rahmi Doğanay'ın "*Millî Mücadele'de Karadeniz*" adlı eserinde, millî mücadele sırasında ön plâna çıkmamış, fakat diğer bölgeler ve faaliyetler kadar önemli olan Karadeniz cephesi ayrıntılı bir şekilde yapılan araştırma yer almaktadır. 1918-1922 yılları arasında Karadeniz ve kıyılarında verilen mücadele yanında, İtilâf Devletlerinin siyasi, askerî amaç ve faaliyetlerine bir açıklık getirilmiştir.

Yard. Doç. Dr. Rahmi Doğanay'ın ön söz yazısından sonra yer alan "Giriş" bölümü (s. 1-23)'nde, Karadeniz'in konumu ve önemi ile doğu sorunu ve Karadeniz'in bu sorun içindeki yeri ele alınmıştır.

Üç bölüm hâlinde verilen eserdeki konular, birinci bölümü (s. 25-108): "İtilâf Devletlerinin Karadeniz'deki Siyasi Amaç ve Faaliyetleri", ikinci bölümü (s. 109-248) "İtilâf Devletlerinin Karadeniz'deki Askerî Faaliyetleri", üçüncü bölümü (s. 249-304) ise "İtilâf Devletlerinin Faaliyetlerine Karşı Alınan Önlemler" adlı başlıklar altında araştırılmıştır.

Birinci bölümde,

1) Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması'na Göre Karadeniz'in Durumu ve Bölgede Sağlamak İstenen Statü,

2) Çarlık Rusyası Taraftarlarına Yardım,

3) Sovyet Yayılmasına ve Türk-Sovyet İşbirliğine Karşı Tampon Bölgelerin Kurulması, a) Ermenistan, b) Pontus, c) Kafkaslardaki Diğer Oluşumlar,

4) Pantürkizm ve Panislâmizm Endişeleri ve Engelleme Çabaları,

5) İtilâf Devletlerinin Ankara ile Anlaşma Çabaları,

6) Casusluk ve Propaganda Faaliyetleri adlı alt başlıklar bulunmaktadır.

İkinci bölümde,

1) Yunanistan'ın Karadeniz'deki Faaliyetleri, a) İnebolu Bombardımanı, b) Trabzon Bombardımanı, c) Rüsümât 4 No Motorun Batırılması, d) Samsun Bombardımanı, e) Kontrol ve Arama Faaliyetleri ve Diğer Bombardımanlar,

2) Zonguldak ve Ereğli'nin İşgali, b) Alemdar Olayı, c) Kontrol ve Arama Faaliyetleri,

- 3) İngiltere'nin Karadeniz'deki Faaliyetleri,
 - 4) Amerika'nın Karadeniz'deki Faaliyetleri,
 - 5) İtalya'nın Karadeniz'deki Faaliyetleri adlı alt başlıklar bulunmaktadır.
- Üçüncü bölümde ise,

1) Karşı Propaganda, a) Casusluk Faaliyetlerinin Engellenmesi, b) Pontus Faaliyetlerine Karşı Alınan Önlemler, c) Propaganda,

2) Lojistik Faaliyetler, a) Karakol ve Gözetleme İstasyonları Kurulması, b) Deniz Taşımacılığı Örgütünün Kurulması, c) Karadeniz'de Faaliyet Gösteren Türk Deniz Gücü, d) Karadeniz Yoluyla Anadolu'ya Yapılan Taşımacılık, e) Silâhlı Mücadele ve Düşman Gemilerine El Konulması adlı alt başlıklar bulunmaktadır.

Eserin 305-320. sayfaları arası "Sonuç", 321-334. sayfaları arası "Kaynaklar", 335-355. sayfaları arası "İndeks" ve 356. sayfada "Ek" bölümleri bulunmaktadır.

"Karadeniz yolu, nasıl Millî Mücadele'nin beslenmesi için Anadolu'ya açılan en uygun kapı idiye, engelleme ve söndürme çalışmaları için de o derece önemliydi. Bu nedenle İtilâf Devletleri Karadeniz'deki güçlerini ve faaliyetlerini yoğunlaştırıyorlardı. İşgal altında bulunmayan tek kıyı Karadeniz kıyısıydı. İtilâf güçleri buraları donanmaları ile kontrol etmek yanında, Anadolu içlerine girememelerinin sonucu, abluka ve karakol uygulamaları ile Millî Mücadele'yi hapsedmeyi düşünüyorlardı. Millî Mücadele'ye yakın gördükleri Sovyet Rusya ile Türkiye'nin bağlantılarına engel olmak, amaçlarından bir başkasıydı. Karadeniz ve Boğazları kontrol ederek, Millî Hareket'e Rusya'dan ve İstanbul'dan gelecek yardımları da engelleyebileceklerdi. Karadeniz'deki itilâf politikası bu temel amaçlar üzerine kurulmuştu" (s. 308-309).

Yard. Doç. Dr. Rahmi Doğanay'ın yazdığı gibi, Türklerin Anadolu'ya gelip Bizans'la ilişkiye girmeleri ve zaman içinde yapılan fetihlerle Hristiyan-Müslüman veya doğu-batı çatışması, İstanbul'un ve Anadolu'nun batı dünyası tarafından kutsal sayılması ve bu coğrafyanın geri alınması ideali kademeli olarak günün koşullarına göre daralarak veya genişleyerek gündeme getirilmektedir.

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığınca yayımlanan *"Millî Mücadele'de Karadeniz"* adlı eserin okunması, okutulması, insanların bilinçlenmesine katkı sağlayacaktır.

Saim KESKİN

Atatürk Kültür Merkezi Uzmanı

ERDEM MAGAZINE

ISSUE:35

2002

VOLUME:12

ESSAYS

AYŞE BÜYÜK YILDIRIM: Another Conversation Master from XVII. Century

SALİM CÖCHE: Movements of Thought at the End of the XIX. Century and the Beginning of the XX. Century in Ottoman Empire

SULEYMAN KAZMAZ: Trade quil (Ahi) and Industrialization

BAYRAM KODAMAN NEDİM İPEK: Migration to Anatolia from Balkan States, Crete and Caucasus and the Establishment of Migrant Housing Units

GİCOMA E.CARRETTO: Cem Sultan a Roma

MAHMUT SAKİROĞLU: The Days of Cem Sultan in Rome

SOYALP TAMÇELİK: Political Economic and Social Effects of The Ottoman Railways to the Historical Process

ÖMER FARUK TEBER: A Section of Judicial System in Ottoman Empire

ARSLAN TERZİOĞLU: The Evaluation of the Part recounting Operation of the Sultan Mehmed Resat in the Memmories of Dr. James İsrail

ZEKERİYA TÜRKMEN: The Relations of Ottoman Army an the Politics in Period of II. Monarchy

ALİ UÇAN: In the Turkish World Middle East - Anatolia Music Relations

DİMİTRİ YEREMEYEN: The Russian and Turk's Relations in The Middle Age

BOOK PRESENTATION WRITTINGS

SAİM KESKİN: Integrity of Government and to be Governed

The Problem of Phontus

War of Independence and Greek

The Tiger of Korea and Senior Warrior

West's East Problem: Holy Anatolia

Atatürk supreme Council for Culture, Language. and History,
ATATÜRK CULTURE CENTER

ERDEM

PUBLISHED THREE TIMES ANNUALLY

Volume

12

Number

35

ANKARA,

MAY 2000